

•

Li ser bûna jîra jîrê

•

Abdusamet Yîgît

Weşanên Han

·
·
·
·
Li ser bûna jîra jîrê
Weşanên SORAN e

·
berlin 2013

Edîtor : Zeynel Abidîn Han
Berpîrsiyariya Redaksiyonê: Zagros Baran
Grafîk û Design : Gazîn Han

·
email: han-grafik@hotmail.de

·
Bûlowstr. 56-57 10783 Berlîn

·
ISBN 978-3-942735-33-9

Pêşgotin:

Ziman û felsefe, bi hevdû ve ji navikê ve girêdayî na. Lê çendî ku hevdû bi hevdû ve ji navikê ve girêdayîna, evçendî ziman û felsefe bi hevdû re ji navikê ve bi civatê û pêşketina wê ve girêdayî na. Pêşketina civatî, li ser ziman û felsefê re dibêt. Ku em li dîroka civatê binerin, weke civatên kurd û hwd, em dibînin ku 'kevneşopî', pirr bi giringî û heyînî û her wusa serdestî hena. Kevneşopî, bi gotinî hebûna wan, weke destûrên heyînî ku hebûna civatê bi rêve dibin û pêş dixin û hwd, hena. Ziman, salixkirina gotinên wê û rengê gotinên wê, rengê pêşketina civatê jî didina dîyarkirin. Bo vê yekê, ziman dibe 'nasnema' bo heyînîya civatî û mirov bixwe jî.

Hûrîyan, weke ku çawa ku î ro jî di kurdî de ji ziman re gotina 'ziman' dihê bikarhanîn, di dema xwe de hûrîyan bi rengê «zaman» û ankû «zûwan» û hwd, navê ziman hanîna ser ziman. Bo civatekê, sînorê wê û pêşketina wê û reng û heyînîya pêşketina wê, ku mirov li zimanê wê û pêşketin û awayê bikarhanîna wê binerê, mirov fahm dike. Bo vê yekê jî, felsefe, hinekî, çendî ku bi heyînîya wê hizrî, emwê dihênina ser ziman, li ser temenê salixkirina gotinan, bi kirde, wate û lêkerîya li wan re xwe diafirêne. Bi wê re jî, têgihîştina bi teybetî weke hiş ku bi hişarî di derbarê wê gotinê, kirdeya wê, wateya wê û lêkerîya wê û hwd jî, rengê felsefeya hemdem a şariştanî dihêne ser ziman. Felsefe, rengê jîyane şariştanîyê bi pêşketina wê re dike temenê xwe de û pêş dikeve. Dema ku em li dîroka wê binerin jî, em vê yekê dibînin. Lê hertimî, hewldanên dîtina 'rê' û 'aliyê ku têre çûyin bibe' jî, biqasî wê gotina 'dîtina rê' giringa û felsefeyê di jîyanê de bi heyînîya civatê serî li wê watandîya. Kifşkirina pêşketinê û bitêgihîştinkirina wê, bi wê re li heyîna civatî û dîroka wê hizirîn, her wusa bi demê re di nava jîyane me ya ku pêşdikeve re bûya. Ev jî, renegekî hizirkirinê ya ku em dikarin bi navê hiziratiyê(felsefeyê) werênina ser ziman in.

Piştî dema kevnera, dema serdema navîn tê. Piştî serdema navîn jî dema 'ronasans'ê tê. Piştî wê re jî, êdî wê demên aqil li dûv hevdû bi jîyane mirov re pêşbikevin. Bi wê re jî, salixkirina van deman bi serê xwe di nava aqil de bûya. Minaq, 'serdema navîn' weke serdemeka ku di wê de "hînkirinê" hatîya salixkirin. Di wê dema hînkirinê de fêrkirina aqil û li ser aqil bûya. Bi wê fêrkirinê re, êdî rewakirin jî bûya. Di aslê xwe de,

ronasans li ser wê re bûya. Piştê demên aqil ên piştê jî, li ser wê û pêşketina ronansê re bûna. Bi wê hewldanên "fahmkirinê" bênavber hebûna xwe bi aqil û pêşketina aqil re domîyana.

Bi wê re, çendî ku fêrkirin pêşketîya, hînkirin jî bûya. Çendî ku hînkirin jî bûya, rawakirin li ser jîyane mirov re bi dîrokê û hizirkirina bi wê re pêşketîya. Di vê yekê de, felsefê, weyneka dîrokî bo pêşketina civatî a civakan leyîstîya. Piştî pêşketin û têrîtîya bi tîrîtîya bi felsefê re, êdî gotina felsefe cihê xwe ji ya 'zanyarîyê' re hiştîya. Bi wê re, êdî rengê hizirkirinê li ser pêşketinê û heyînîyê û her wusa civatîtîyê pêşketîya. Di roja me de, gotina 'zanyarîyê' ya ku serdestîya xwe denezendîya, di wê îdîayê de ku serdestîya li cihê ya felsefê û olê bihevdu re bicih bikê ya. Pêşketina,, beşên zaneyarîyê ku 'genetîkê' lédikolin, beşên civaknasiyê ku civatê lédikolin, beşên deronîyê û hwd ku keseyetîyê û hwd lédikolin û hwd jî, bi pêşketina xwe re ne tenê rewşeka mazin ya pêşketinê bi têgihîştinê re dihênina li ser holê, her wusa dibina beşna zanistî ku êdî pêwîstîniya wan jîyanî bi jîyane mirov û civatê re dihê li holê na. Divê temenê de, biaqil hizirkirina wê êdî giring dibe. Felsefe, bi vê yekê, divê ku mirov bibêje ku weke ku çawa ku cihê xwe di roja me de ji gotina 'zanyarîyê' re hişt, her wusa gotina fîlosofên dema kevnera jî di roja me de cihê xwe ji gotina 'profesorîyê' û hwd re berda ya.

Di vê çerçoveyê de 'serûwane' pêşketina hizir ji dema gotina felsefê li ya gotina zanyarîyê, em ji demên kevnera û demên berî wê heta dema me bibînin. Di vê çerçoveyê de, rastîyê civatê jî bi ziman, û hwd, cihê wê çawa ya, emê hewl bidin ku wê jî fahm bikin, bi gotinên aqil û zanistî re.

..

Abdusamet yigit

Destpêk: bi demê re bûn û kirina felsefê.

Li ser dîroke felsefe sekinandin, mirov bi dilper dike. Felsefe, pir mazin xwediyê demne pêşketinê ne. Lê ew demên wê, hê wilo zêde li gor xwe bi tememî ne hatina ser ziman. Hate nahaka, bi teybetî ji ji demên berî zayînê yên antikî ku li Grekê wanderan bûna hatina ser ziman. Ev ji, weke dîroke felsefê ye destpêkê hatiya ser ziman. Divêt ku mirov herê bike ku deme antikî ye Grekê, demeke pêşketî ya. Di wê demê de, felsefe dibe têgihîştineke şaristaniyê. Şaristaniya li ber bahra reş ku pêşketî û ji wir hate bi ber deryaya mazin de diçê ku herêmemê mazin ku jê re Anatolia tê gotin lê pêşketin dibêt. Bi vê yekê re mirov karê wê bêne ser ziman.

Pêşketine felsefe, li Anatolia, ji demên berî zayînê ji sadsalên 8 û bi vir de dest pê dike û pêş dike. Berî wê ji, demên pêşketinê yên ku hene, bi xwandina rojhilat û ber Diclê û ber Firatê re têne ser ziman. Bi teybetî ji, mirov karê deme Homeros, ji wê pêşketine Grekê re weke destpêkekê bêne ser ziman. Ev pêşketin ji, pêşketineke mazin e. Homerosê, bi mejiyê xwe yê ku tê de girtî re pêşketinekê dide çê kirin. Bi vê yekê re mirov karê wê pêşketine wê bêne ser ziman.

Pêşketine Anatolia û Grekê, divêt ku bi vê yekê hinekî weke demeke nû ku felsefe êdî afirîya û bûya pêşketine şaristaniya ye ku di derbarê wê de têgihîştin bûya ya. Vê yekê, mirov divêt ku bi teybet bêne ser ziman. Lê deme ku mirov bahse felsefê dike, mirov bahse pêşketine hizir û têgihîştine di derbarê de dike. Bi vê yekê re ji, mirov divêt ku bêne ser ziman ku hizir û pêşketine wê ji wir dest pê nakê. Ku mirov bixwezê herê destpêkê, divêt ku mirov hinekî hê ji bi demên berê de herê. Mirov herê deme Sumeriyan. Deme Sumeriyan, demeke ku pêşketin lê pir mazin bûya. Şaristani pêşketiya. Bi şaristaniyê re sazî û dezgehên wê hatina afirandin û ava kirin. Bi vê yekê, Mirov karê Demên Sumeriyan, weke demne pêşketinê yên şaristaniyê pêşî kifş bike û piştê ji, pê re kifş bike ku di wan deman de pir mazin pêşketine pêşketî ye bi hizir bûya.

Şaristanî bixwe ji, divêt ku mirov di destpêkê de bi çend gotinan ji bê hildê dest û hinekî wê ji bêne ser ziman. De ne, deme ku em bahse felsefe dikin, ku ne rastûrast ji bê, mirov hinekî ji bahse şaristaniyê û pêşketine wê ji dike. Ev yek wilo ya. Felsefe bixwe, di aslê xwe de pêşketineke deme şaristaniyê ya. Mirov divêt ku vê yekê di vir de di serî de kifş bike û bêne ser ziman. Pê re ji, hinekî di derbarê wê de kifş bike û bêne ser ziman.

Şaristanî, temenê wê bi sazîavabûna wê re li ser têtgihiştinê ya. Saziye wê yên ava dibin hemû ji, yên ku bi têtgihiştinê hatina ava kirin in. Mirov vê yekê ku kifş kir, êdî mirov karê bêje ku hebûne têtgihiştinê bi pêşketine hebûne felsefê re bi şaristaniyê re heya û pêşketiya. Sumeriyan, ol, pêş xist. Hizre olê hanî holê. Ev yek, tê wê wate ku deme berî olê ye ku jê re tê gotin deme pêşketinê ye Mîtolojiyê ji buhurandina di xwe de di demên xwe de. Her weha ev yek weke têtgihiştinekê xwe dide berçav.

Şaristaniya sumeriyan, bi têtgihiştin pêşketiya. Pişt wê re gelek şaristan derketina û çûna. Şaristana pişt wan re ku hatiya û navê xwe mazin li dîrokê hoştiya û çûya, şaristana *Misre kevn* e. Misre kevn, ku mirov wê bêne ser ziman, ku bi çend gotinan ji bê, mirov karê bêje ku ew bi têtgihiştinê ava bûya. Wê demên sumeriyan yên ku pêşketine pir baş û qanc xwandina. Ew di xwe de bi têtgihiştin kirina. Bi wan re, têtgihiştine xwe ye demê afirandiya û hanîya ser ziman. Pê ji, şaristaniya xwe pêş xistiya.

Sumeriyan, bi teybetî, divêt ku mirov di serî de wê pir baş û qanc kifş bike û bêne ser ziman. Demên wan yên ku pêşketine, bi qasî ku hatina kifşkiirn û bi wan kifşkirina çî hizrê me re çêdibin ji, divêt ku em bênine ser ziman. Ev yek, ji bo têtgihiştine rast û pak pêdivî pê heya.

Deme Sumeriyan, demne dirêj in. Pêşketine wan li ber Diclê û Firate dest pê dike. Diclê û Firat, bi awayê xwe wê demê yê ku pir bilind, ku qadaka pir mazin digirt, li ber wê pêşketineke pir mazin ku mirov wê bi teybet bêne ser ziman bi şaristaniyê pêşdikeve. Ew pêşketin, pişketineke temen e. Mirov divêt ku vê yekê her weha di serî de bêne ser ziman û bêje. Berdiclê û berfiratê, ji ber ku ji jiyane û jiyandinê re cihne herî baş in, êdî mirovan bi xwe li wanderên ji bo jiyane û jiyandinê girtinê re, êdî pêşketin bi pêş dikeve. Şaristani, bi bicihbûnê dest pê dike. Li wir, bicihbûn, destpêka wê heya. Ê ew destpêk ji, destpêka mirovahiyê yer herî kevn e ku mirov wê wilo bêne ser ziman.

Jiyana, li ber avê li ber diclê û firatê, bi vê yekê dibe temenê pêşketinê di jiyane û jiyandinê de. Lê ev jiyane û jiyandin ji, jiyane û jiyandineke bi cihbûnê ya. Bi vê yekê, mirov divêt ku vê yekê her weha bi teybet bêne ser ziman.

Ber diclê, her weha divêt ku mirov wê di serî de kifş bike û bêne ser ziman. Li vir, di pêşketine li wir de, jiyane hin bi hin temenê xwe ji temen diafirêne û diyar dike. Ev ji, hin bi hin mirov re bi têtgihiştin bicih dibe. Bi wê bitêtgihiştin bicihbûnê re êdî hizre şaristaniyê pêş dikeve. Di jiyana bicihbûnê de, hin bi hin bi pergalbûn diafirê. Malbat, tax û di asta herî

bilind de gund diafir in. Piştê hin bi hin bi ber bajarbûnê ve çûyin dibêt. Ev pêşketin, di aslê xwe de pêşketine şaristaniyê de. Çendî ku têgihîştin di afirê, êdî pêşketine wê ji mazin û maztir dibe û tê ser ziman. Pêşketine wê ji, her weha pir mazin dibêt. Malbart, saziya herî bingehe e. Pê re, parastgah diafir in. Ev cih cihên ku êdî wê di wan pîrozî biafirê nin. Wê ew, bina temenê pêşketineke mazin di jiyane de. Bi wan, wê hizir bi pergal bibe û wê jiyane bi wê pergalbûnê bi pergal bibe û wê jiyane bi wê bi xal û zagon û destûr bibe. Her weha êdî gav bi gav wê pêşketin bibe. Ev pêşketin, li ber Diclê dibêt. Li ber Diclê û li ber Firatê dibêt.

Li ber Diclê û li Ber Firatê, pêşketina ku dibê ji, her weha pêşketineke pir mazin ye ku mirov wê pir mazin bêne ser ziman e. Têgihîştine ku li wir diafirê, temenê pêşketinê li herêmên dora xwe bi jiyana ku diafirê re dibe. Vê yekê, mirov divêt ku bi teybet bêne ser ziman. ...

Ji demên berî şariştaniyê û heta demên şariştaniyê ên ku pêşketin.

Demên berî şaristaniyê demen ku mirov wan bi teybet fahm bike û li ser wan bisekinê ne. Bi teybetî ji demên Zeolojîk hata demên Peleolotîkê û Neolotîkê ji, pêşketinên ku dibin, dem bi dem bêne fahm kirin girin in. Girîngiye wan ji, ji bo fahm kirina pêşketinê pir girîng e. Bi teybet ji, di kijan demên de kijan herêm bi teybet zû ji jiyane û jiyandinê re vebû, wê bê fahm kirin. Ji demên Zeolojîyê ku weke "demên dînazoran" ji tene bi nav kirin fahm kirina wan ji bo fahm kirin û têgihîştine di derbarê dinye me û pêşketinên tede yê ji aliyê Zeolojîyê û her weha fîzîka wê de girîng e. Berî nahaka dinye me di awayekî çawa de bû? Ew fahm kirin girîng e. Li ser wê hinek hizrên ku Zeologan yê ku tene ser ziman hene. Ew hizir hinekî ji jev cuda ne ji. Lê bi teybet ji, di xalakê de levkirin heya. Ew ji her weha ku ji aliyê hebûnê ve arde dinyê her timî di guharê. Arde dinyê, di guharandinê de ya. Zeolojî, vê yekê, wan labitandinên di ardê de bi pêşketin û demên berê yê ku hatina jin kirin re ji xwe re dike mijar û li ser bi lêkolîn kirinê dihizirê. Ji deme cihana yê herî mazin û demdirêj ku jê te deme "Preqambriya" ji tene gotin û ku tene gotin ku ne bin 3 an 4 milyar sal re ya, pişt wê re pêşketinên ku dibin bi demên kin yê ku weke "demên Pretozoyîk" re ku ne bin çend sad hezar salan re ne û di wan deman de êdî jiyane bi nebat û tiştên wilo re diafirê û êdî her weha pêşketin dibin dibêt.

Ev dem, demne ku weke tene ser ziman ji, demên ku êdî ji jiyane bi

tiştên(jîndarên) ku wê bijîn re diafir in. Jîndarên ku diafirin ji, yên ku destpêkê ne û ew ji jîndayên yek Şaneyî(Celle) ne. Jîndayên yek şaneyî, jîndayên destpêkê ne. Ew ji, di demên pêşketinên yên bi xwe re yên ku di buhurênin, êdî hin bin pêşketinên û dibine jîndayên pir şaneyî. Pêşketina wan, bi avê û di nav avê de destpê dike. Bi vê yekê, êdî mirov karê bêje ku jîndayên pêşî bi avê an ji di nav avê de diafir in û dijîn, êdî. Pêşketine wan destpêkek mazin ji jiyane re bi xwe re ji. Lê ew jîndayên ku diafirin ji, wê demêne pir mazin yên pêşketinê wê bi xwe re bi demên jiyane re bijîn. Jiyane, êdî mirov karê bi wan re afirîya û di jiyandinê de ya. Şaneyên ku di afirin, hê ku di hundurê wan de pir destpêk ji bê, genetike wan heya û ew ji ji qeydkirina wan e. Bi vê yekê, êdî ew pêşketin, di xwe de weke ku xwe hilda bê awlakariyakê ji. Her weha ji tê berçav. Di rastiye de ji wilo ya. He jînda, çend ku biçûk û yek şaneyî ji bê, bi vê yekê re êdî dikeve pêşketinê de. Genetik di vir de weyne wê, morv karê bêje ku di pêşketine dest pêkê de pir mazin a.

Her pêşketin û demên pêşketinê, di xwe de hinekî bi cerbiniyê û demjîniyê pêşketine xwe di xwe de qayîm dike. Bi vê yekê, êdî demên jiyandinê yên jîndayên yek şanê ji, bi vê yekê û awayê pêşketinê, di deman de dubuhurê û di buhurîna wan de di demê de xwe digihêne deme xwe ye pirşanêbûnê. Bi vê yekê, êdî mirov karê bêje ku pêşketineke mazin ye li jiyane bi vê yekê temenê wê tê avêtin. Bi vê pêşketinê, êdî hin bi hin wê bi jîndayên pirşanê re wê êdî jîndayên pir mazin wê êdî bi afir in. Wê li jiyane pir jînda bi afirin. Wê xweza bi afirê. Di rastiye de, ew pêşketin û bûna jîndayan ji bi xwezayê re ya. Ji xwezayên neqût û bêxweza

ya ..

Xweza, bi pêşketine wê re êdî jîndayên pir mazin ku êdî li dinyê deng derdixin dibin. Temenê malbatitîyê tê avêtin. Weke ku di kurdîya berê de tê gotin û ji komên nebatan yên ku weke malbata tene bi navkirin û ji wan re "femiliya" diafir in. Bi afirîna wa re, li jiyane temenê pêşketinê, êdî ji aliyê jiyane ve bi hebûnên pir alî re berdewam dike. nebat ku em bêjin şînatîyê her cureyên wê ku hebin yên yên bi yekşanê ji, piştî bûna wê pirşane bûnê pior zêde diafir in. Ew jîndayên yekşanê yên piştî wê demê ji, bi hebûnên xwe re ji jîndayên yekşanê yên ku berê wê demê hebûn û yên destpêkê bûn, ji wan cuda na. Mirov karê vê yekê bêne ser ziman. Bi genetikê re, ew yekşanebûna wan ji, di xwe de mereteyekê bi genetikê dihilêne. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji her weha bêne ser ziman. Rewşek ku bû, piştî ne bi demê re bê û ne ji bi bûnê re bê, dubarabûna wê nîn e. Mirov wê nabînê.

Ev pêşketin, piştire wê pir mazin hebûna xwe bide berdewam kirin. Wê hin bi hin pir mazin bibe. Şanê û genetikê, di wê demê de deme ku digihê deme xwe ye pirşanebûnê, êdî pir mazin bi wêne dike û diafirêne. Lê piştire ew pêşketin û afirandina ku bû ji, wê jiyandinê re wê hin bi hin wê di xwe de bi pêş bikeve û bi nirx bibe. Ew ew ji têde bi nirx û têgihîştinê wê giraniyekê çêke. Ew pêşketine ku em jê re bi têgihîştinê bahs dikin û ténine ser ziman, di rastiyê de qeyde bi genetikê ye di şanê de ya. Ew bi afirandina xwe re mazin êdî diafirîne û pêş dixê.

Ev dem, pêşketine wê, bi hebûne xweza û hewayê ve ji girêdayî ya. Çendî ku hewa dibe û bi demê re ku hin bi hin germbûn ji dîrêjên ku ji rojê tén germî di wan de zêde dibe, êdî hin bi hin wê guharandin bi wan re bi wê hebûne ténne rojê re ji bibe. Ev yek ji, her weha pir girîng e ku mirov wê kifş bike. Bi kifşkirina wê re, wê pêşketineke mazin ye demê biafirê. Dem, êdî wê biafir in. yanî wê demsal bi afir in. Pê re ji, wê di navabîna rojê û dinyê de qatên ku tîrêjên rojê re di wan re tê û ku tê ji, êdî hin bi hin bandûrê wê wilo êdî mazin li jîndayan nekê dibêt. Ji ber ku tîrêjên destpêkê pir jidahîbûn, êdî jîndayên ku dibûn ji li gor wê ji bo ku karibin di bin wê de bijîn çermê wan diafirî. Çermê Dînazoran ku mirov bêje ku ka çima wilqasî stûr bû, mirov divêt ku ji vê hebûne rewş tîrêjê dûr bersivekê nediyê de. Ev yek, her weha pir girîng e. Ev yek û rewş, ne tenê ji bo jînda û çermê wan wilo bû, her weha ji nebatên ku şîn bûbûn ji wilo bû. Ew ji, di wê şert û mercê de bi awayekî ku karin xwe bi parzên û bidine berdewam kirin diafir in. Ténne ku dihate dinyê ye rojê ye ku di wê demê de hê qatên atmosferê yên ku hebûn nebûn an ji ne weka ye roje me bû. Piştire, ku dem têve diçe û hin bi hin atmosfer diafirê, êdî ténne tîrêjên rojê yên ku tène dinyê weke ku weke ku di nav avakê de bêne şîştin tène tenikkirin û zirevkirin. Bandûra tîrêjên rojê li jînda û nebatên ku di bûn ji bûn û pêşketine wan ye di xwe de pir mazin e. Nebat, ne pê bin, wê nikaribin wilo zêde bibin û mazin bibin.

Bi wê, jîndayên ku dibûn ji, pir mazin bû. Ma ku tûpişkekî ku î ro di roje me de biqasî tekiliyekê dirêjî û mazinahiye wê heya, di wê demê de biqasî qama mirovekî û jê dirêjtir ji ku mazinbûnaka wan hebû, ma mirov wê çawa wê bêne ser ziman. Roj, ténh û tîrêjên wê, ku digihine jînda û êdî ew jê bi bandûr dibe û genetikê wê ji jê biafir dibe. Her weha divêt ku mriov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Li gor zanistên ku di roje me de hene û têgihîştine wê, mirov her weha karê vê yekê bi rehetî bêje û bêne ser ziman.

Genetikê, di wê demê de, weke zanistekê roje me ku çawa ku di hizirê

li ser rewşan û ji wan dike ku ancaman derxe, her weha di wê demê wî karê wî yê wê demê wê dikir. Zanistê roje me, di serê xwe de digirê, wê ji di xwe de digirt û li gor wê xwe diafirand. Mirov karê bêje ku ew ji zanistê roje me zanisttir ji bû.

Hate ku dem tê deme dawiyê ya mazin ye Zeolojiyê, jîndayên ku bûna, êdî serweriya wan li jiyânê li dinyê bûya. Mirov vê yekê ji dibîne. Lê ew jîndayên wiilo ku di roje me de mirov dikeve zore de ku wê mazinatiya wan fahm bike ji, êdî hin bi hin ji holê dirabin. Ji holê rabûna wan ji, bi têhn ji şikeştina ye tîrêjên rojê û her weha bûna atmosferê ve mirov karê girêdê û bêne ser ziman. Li gor hinek zanistan ji ku pir bi deng ji tê ser ziman, taqîna wolkanan û bi wê windabûna wan, ne wilo zêde ya. Ku taqîn pêk hatibin ji, her weha hemû ne bi wê windabûna. Ji ber ku her jînda bi zabûn û zêdebûna weha hebûne xwe dide berdewam kirin. Lê ku derfet her weha ji wê rewşe wê re namêne, êdî piştire, êdî mirov bike û neke wê nikaribin ku hebûne xwe bidina berdewam kirin. Di roje me de wê dînazorek bijî bi awayê wê rojê? Bersive vê pirsê, wê hinekî ji vê pirse ku me pêşî pirsî re ji wê bê bersiv û wê têgihîştinekê pêre bi wê demê re bide çêkirin. Ew dînazor, divêt ku wê rewşe hewaye xwe de bijî. Ev ji her weha heya û divêt ku mirov vê yekê ji wilo fahm bike.

Bi bûna atmosferê re li dinyê temenê pêşketine jiyana jîndayên pirşane pir zêde bû. Pêşketine wan pir bû. Hebûnên wan pir bûn. Bi vê yekê êdî demeke nû bi bûna atmosferê re di jiyânê de dest pê kir. Atmosfer, rewş jiyânê yê ku ew jîndayên pirşanê têde dijîn diafirêne. Her weha divêt ku mirov wê ji kifş bike. Atmosfer, her weha di vê yekê de ji bo fahm kirinê girîng e. hebûne Atmosferê û bûna wê û rewşe wê ye ku wê di afirêne û bûna wê û berdewam bûna wê ji girîng e. Jiyana li dinyê mirov karê bêje ku bi hebûne atmosferê re girêdayî ya? Bersive wê pirsê ji bi xwe re mirov digihêne hinek têgihîştin na ku mirov pê deman û pêşketine deman yên bi dinyê ji aliyê zeolojiyê re fahm bike.

Ev demên pêşketinê ne bê *hebûne peresendinê* ne. Peresendin, di jîndayên ku dibin de dibêt. Di bûn û mirinê de pêşketineke ku mirov wê bi teybet ji jîndayiyê re bêne ser ziman heya. Her mirin, bi xwe re zîndîbûnekê bi hebûne peresendinê re dihêne. Peresendin, di jîndayên ku dijîn û hebûne xwe bi zabûn û her weha zêdebûnê didine berdewam kirin de pêşketineke li gor demê dide çê kirin. Genetik, di jîndayan de temenê w pêşketinên bi afirandina xwe de diafirêne. Mirov di vir de di vê rewşê de nikarê genetikê ji peresendê dûr bike û wan bi teybetî ji jev dûr bêne ser ziman. Bi vê yekê re, mirov karê wê peresendina ku di wan de

dibin mirov karê bêne ser ziman. Peresendin, di xwe de di ponijê. Bi wê yekê, di xwe de bi hebûne xwe re û rewşe xwe re ku deme xwe ye nû bi zabûnê re bi jîndayên din re da dest pê kirin, wê cerbên ku di jîndayên pêşî de bûna bi bûn, mazinbûn û pîr bûnê re afirîne ji di xwe de di wê afirandina xwe ye dawiyê de bi wate bike. bi vê yekê, peresendin, mirov karê bêje aliyê wê ku mirov biolojîyê re bêne ser ziman, di vir de mirov ku di hizirê derdikeve pêşîye me û ji me bi pê hizirandinê di xwezê. ..

Peresendin, di vir de, divêt ku em hinekî dî ji li ser bisekin in û wê pir baş û qanc fahm bikin. Ew bixwe ji, divêt ku ji bo têngihîştinê pir baş û pêşketine qanc ji were têngihîştin. Ew ji, ji hebûne wê ye girîng ku em di derbarê wê de xwedî zanebûn in, ji wê zêdetir girîngiyekê bi xwe re dide berçav. Her weha divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Jîndayên ku bûna û pêşketine, ji aliyê bîolojîyê ve bi teybetî têngihîştinê ji mirov bi fahm kirina wan re dixwezên. Em wê fahm kirinê ji deme pêşketinê ye bi yekşanê re hate ku tê deme pîrşanê, mirov çawa karê wê fahm bike û bêne ser ziman. Dem bi dem pêşketine wê, mirov wê divêt ku fahm bike. Di rastiyê de ji, ev yek, zanebûne wê di pêşketine di mirov de yên ku dem bi dem bûna û di genetîkê mirov de wate wan heya de bi hebûn in. Mirov karê vê yekê bi teybet bêne ser ziman.

Pêşketina ji yekşane bi jîndayan re dest pê kiriya, hate ku tê pêşketine destpêka mirov bixwe ji, her weha di mirov de bi hebûne xwe re heya. Ew ji, ku hate kifş kirin, wê hingê bê dîtin. Wê bê fahm kirin. Pirtûka mirov, genetîke mirov wê di xwe de dihilêne. Dem bi dem pêşketinên ku bûne tede bi wate ne. Ne tenê ji bi mirov ji bo her jîndî ev yek wilo ya ku mirov wê wilo fahm bike. ..

Bi Pêşketine mirov re, hebûne pêşketine jîndiyan ji dikeve demeke xwe ye nû de. êdî hin bi hin, wê pêşketinê hebe. Wê êdî meji pêş bikeve. Meji, bi sad hezar salan demên pêşketinê di xwe de di buhurêne hate ku tê û digihê deme xwe ye ku wê karibe bi hizirê. Weke ku zanist dibêjin ji deme 'naendertal' hate ku deme 'homo sampîyans', her weha pêşketine mirov tê destpê kirin. Bi vê yekê re, demên mirov êdî dest pê dikin. Ew dem dawî ye ku tê gotin ye homo sampîyans, deme ji deme ajalbûnê qûtbûn e. Her weha êdî rewşeke din di afirê. Destpêka wê qûtbûn bi pêşketine meji û destpêka hizirandinê ya. Bi aqil bidest rîya xwe li jîyanê xatandin e.

Xosletên jîyana mirov yên bi femilyabûnê ji, di vir de derdikevina pêş. Hin bi hin 'qilan' tî derdikeve holê. Qilanti, deme ku êd mirov bidest afirandina xwe ye li jîyanê bi komî ji dike. Kom diafir in. Bi hev re jîyan

diafirê. Li hevdû meyîzêndin û ji hevdû nerîn girtin û di serî de ew bi wê wênebûne wê re bûnê aqil êdî diafirê.

Jiyana, êdî dikeve deme ku di mirov î roj jê re dibêje 'peleolitik'. Ev dem, deme ku pêşketine weke mirov bûya. Deme qûtbûna mirov bi mirovbûnê ji hebûn ajalbûnê ya. Bi vê demê re, demeke pêşketine ku nêzî 40 an 50 hezar salî heya. Heya ku ev dem hê ji dirêjtir bê. Ev dem, li gor pêşketine di mirov de ye bi ber mirovbûnê ve wê dîyar dike. Ev dîyarbûn, êdî dîyarbûnaka mazin ye dîrokî ya. Ev pêşketin ji pêşketineke dîrokî ya. Mirov êdî dibe û li ser lingên xwe dimeşê û bi awayê xwe re ji pir mazin bi ber mirovbûnê ve pêşketineke mazin jîn kiirya. Di deme neolitikê de ew awabûna mirov, mirov karê bêje ku pir mazin nêzî awayê mirov yê demên nêzî me dibêt. Wê hate ku dem were deme ku jê re tê gotin deme 'Neolitikê', wê êdî pêşketineke mazin bê jîn kirin. Hate ku hatina wê demê dibe, êdî wl rengê mirov bi mirovî bi tememî hema bêja wê kifş bibe. Wê ew mirovê roje me, wê awayê wî bê standin. Bi vê yekê re, di serî de ji meji ji êdî bi dest afirandinê dike. Ji hewirdorê bi nerînê dîmenên ku diafirin di meji de, dibine temenê bûn êqil di demê de. Wê êdî malbatîfî ji bi pêş bikeve. Wê jîn û mêrtî bi pêş bikeve. Ev hemû pêşketinne ku di nav hev de êdî dibin û di demê de dîyar dibin û di demeke ku li gor demên berî xwe pir kin de pêşketineke mazin ji jîn dibin. Komên mirovan yên ku diafirin hene. Ew dibine temenê qilatîyên piştre. Wê êl û aşîrên piştre ji temenê wan ji wan bêt.

Lê wê bikombûnê re êdî hîyayerşî êdî wê buiafirê. Serekê komê yê pêşeng yê ku herî mazin û yê mêr e. Ew rê şanî dixê û ji xatarayan encamên qılanê xilas dike. Jin û mêrtî kifş dibêt. Malbatîfî kifş dibêt. Bi malbatîfî lev kombûn heya. Di malbatê de zarok bûna wan û mazin kirina wan bi li ser xwe girtina malbatê re dibêt. Mêr bi nêçîr û hatina xwarinê re û bi çê kiirn û jev belabkirina jinê re pêşketine xwe dide berdewam kirin. Hate demekê bi jinekê re çend mêr karinbikevine têkiliyê de. An ji bi mêrekî re her weha çend jin karin bikevine têkiliyê de. Lê ev yek ji, êdî hin bi hin ji holê di rabê. Nirxên malbatîfîyê diafirin. Nirxên ku diafirin ji malbatîfîyê bi pêş dixin. Wê bi êdî bi rê ve dibin. Wê hin bi hin, êdî nirxên ku nêzîkatiyê kifş dikin bi afirin. Ahlaq, wê biafirê. Ahlaq, bûna wê, mirov karê weke destpêkeka şoreşî bêne ser ziman. Wê piştre ev pêşketin, gelek pêşketinên ku bibin wê bide kifş kirin. Wê nirxdariyê û nêzîkatiyên ku li hevdû dibin wê bide kifşkiirn. Wê nêzîkatiye jinê û mêr ji jevre kifş bike. Wê nêzîkatiya ji miriyan re kifş bike. Ev kifşkirin, wê bi xwe re hinek têgihîştinne dîn ji bi xwe re

bêne. Hizre mirinê û çûna *dereke din* wê bi xwe re bêne. Piştire wê ew *der* bi tégihîştine û pêşketine wê re wê bibe *dinyeyeke din* ye ku heya. Wê nêzîkatiyên di naqabîna serekê komê û ancâmên komê ji wê bê kifş kiirn. Ev hemû û hê gelek aliyên din yên ku wê bêne jîn kiirn, wê bi nîrx wê nêzîkatiya wan bê kifş kirin. Ev pêşketin, êdî pêşketine pêşî û ya mazin ye ancama pêşketine aqil ye bi tégihîştin e.

Êdî dem, bi vê pêşketinê tê demeke nû ku jê re êdî tê gotin 'Neolotîk'. Ev dem, êdî demeke nû ya. Ev dem, bi nîrx e. malbatiti têde afiriya. Nîrxbûn têde heya. Wekî din ji, mirov karê bêje ku bi pergalbûn ji têde heya. malbatiti, pergalbûna herî mazin ye wê demê ya. Temenê malbatitiyê yê bi nîrxê wê re li ser tégihîştinê ya.

Ev dem, demeke ku mirov wê bi pêşketinên têde pir baş fahm bike ya. Ji ber ku pişt vê demê re demên şaristaniyê tèn û ew dem li ser vê demê û pêşketinên wê bi pêş dikevin. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Ev dem, di pêşketina xwe de pêşketinên dijî, bi wan, demên piştire yên ku tèn û dijîn dide kifşkiirn. Bi vê yekê, mirov divêt ku vê demê pir baş û qanc fahm bike. Pêşketinên wê, pir mazin in. Mirov, di demê de fêr di bin pergale de jîn bûnê ji dibin. Di asta herî bilind de di demên wê yên dawiyê de fêrî di bin destiyê de jîn bûnê ji dibin. Yanî yên ku serdest e, wan dike bin destê xwe de. Bi sadan mirov di bin dest û hikme yekî serek de dijî. Pêve girêdayî na. Ew çî bêje weke wî dikin. Ew bêje herîne miirne, wê ji bo wî çîna mirinê ji. Ew bêje herne ku derê wê çîna wê derê. Ev hemû kiirn û nîşanak, nîşanakên hin pêşketinên nû yên ku di bin û pêre nîşanaka pêşketina bi pergalbûnê re ji ya. Pergalbûn, di wê demê de di seran de diafirê û piştire di jîyanê de pêş dikeve. Xala herî girîng di vir de ye ku mirov wê fahm bike ji, her weha pêşketin û bi tégihîşt bûna pergalbûnê ya. Ev pêşketin, destpêka wê çendî ku wir li wê demê ya, bi bûna wê tégihîştinê û pergalbûna wê re êdî ji wê demê buhurîbûn ji dibêt. Buhurîbûna *demên Şaristaniyê* êdî dest pê dikêt. Demên şaristaniyê, êdî mirov ji vir pêde karê bêne ser ziman.

Demên şaristaniyê, bi pêşketine bi pergale re destpê dike. Di demên destpêkê de bi pergalbûn dibêt. Weke tégihîştineka mazin mîtoloji hebûne wê pêş dikeve. Hizir kirin bi wê, bi afirandinên di xwe de dest pê dike. Deme Berî demên şaristaniyê deme Neolotîkê, deme ku mirov di vê pêşketine ku em nahaka weke destpêke pêşketin û derketina şaristaniyê bènine ser ziman. Ev deme ku em jê re dibêjin deme Neolotîkê, di jîyanê û jîyandinê de pergalbûn daya ava kirin. Bi vê yekê, demne pêşketinê ji jîn kiirn. Cih girtin bi komên ku afirîne re dest pê kiriya. Cih nas kirin û

li wê mazin bûn ji hin bi hin dibêt. Bi vê yekê êdî hizre cihê yanî ye cihbûnê ji weke têgihîştinê pêş dikeve. Ev pêşketin. demeke nû ye pêşketinê ya. Ev têgihîştin, pêşketine wê, mirov karê weke destpêka bûn û derketina têgihîştine şaristaniyê bêne ser ziman. Mirov li cihê ku lê bicih e, li wir jiyaneke ji xwe re bi jiyana xee ye ku têde dijî ava kiriya. Hin bi hin wê nixx û ahlaqê wê awayê jiyaneke ya bi mirov wê biafirê. Ev ji, êdî wê bê destpêka pêşketine nixxûna wê jiyaneke û pêre ji têgihîştinê. Têgihîştin, destpêkaka mazin ye pêşketinê ya di rewşan de ya. Bi naskirinê re destpê dikê. Nas kirin, hizre lê xwedî derketinê bi xwe re dihêne. Wê bi vê yekê, têgihîştineke mazin bi afirê. Nixxûna di jiyaneke de bi jiyandîne re diafirê ji, wê êdî mazin bibe.

Bawerî hê di wê deme berî deme şaristaniyê de bi destpêka re bi totemên ku hatina afirandin re dest pê kiriya. Piştî wê pê re hizre anamizmê de wê xwe bi afirêne. Ev êdî tê wê wate ku pêşketine têgihîştinê bi pergal dibe. Çendî ku mirov toteman weke hinek şekl û awayana ji bêne ser ziman. Lê di aslê xwe de di serê mirov de bûna xwediyê hizreke ku li gor demê mirov bi awayekî pêşketî û bi pergal bêne ser ziman. Ew awa û şekl yê ku diafirin, piştî wê bine temenê pêşketine mîten ku wê bibin û wê bi têgihîştineke deme xwe wê bi pêş bikevin. Ev ji her weha êdî dide nîşandin ku pêşketineke çawa mazin ye demê êdî dest pê kiriya.

Dem bi pêşketinê bi xwe re, çendî di buhurê deme pêşketinê ya şaristaniyê ji, divêt kuu mirov bêje ku di cih de bi carekê re bi vê yekê awayê wê jiyana ku di deme berî de dest pê kiriya ji holê na rabê. Ew jiyaneke, bi têgihîştinê dibe û xwe ji xwe di buhurêne. Bi vî awayî wê bê buhurandin. Di demên têgihîştinê de xosletekî pêşketinê êdî bi vê yekê xwe dide berçav. Bi pêşketinê ji astakê buhurîna astaka din pêşketin û buhurin dibêt. Mirov karê di vir de careka din hebûne peresandinê bi bîr bixe. Lê ev hebûne peresandinê êdî di têgihîştinê de di hundurê wê de hebûne bi pêşketinê ku di bin di de berdewam kirin.

Bi vê yekê, êdî bi ketine deme pêşketine ye ku mirov bi deme şaristaniyê bêne ser ziman re, pêşketin ne bi boyutekê bi gelek boyuten di nav hev de û di hev re pêşketine xwe dide berdewam kirin. Ev ji xosletê pêşketinê ye bi têgihîştinê re ya. Ev xoslet, wê di deme şaristaniyê de bêhtir xwe bide berçav. Wê bêhtir were kifş kirin. Wê pêşketin, ji zana ku mirov jê zan dike bêhtir bi lezekê êdî bi pêş bikeve.

Pergalbûn, her weha mazin di afirê. Pêşketin mazin diafirê. Hizir û bawerî di afirê. Bawerî, di xwe de bi têgihîştineka mazin di deme

pêşketinê ye şaristaniyê de pêş dikeve. Pîroziyê ji êdî wê ku bi çi sedemên ku di pêşketinê de wê bi pêş dixê ji bê. wê pêş bikeve û li jiyânê bi baweriyê êdî serwer bibe. Ev pêşketin, êdî wê di gelek qadên din ji wê pêşketinê bide pêş xistin. Di despêka pêşketine demên şaristaniyê û buhurina ji deme Neolotîkê ye lê de, êdî mîtoloji, bi pêş dikeve. Bi pêşketin û bi pergalbûna wê re ji, êdî şaristanî ji bi pêşdikeve. Hê zûtir bi pêş dikeve. Ew pergalbûna wê ye ku dibe ji, êdî pergalbûnê bi xwe re di hizir de dide çê kiirn. Ew pergalbûn, pergalbûna mirov ye di xata pêşketine wê de ye herî mazin ye deme wê ye pêş e. Ev yek, her weha girîng e, ku mirov wê kifş bike û bêne ser ziman. Wê temenê pêşketinê yê bi şaristaniyê re pê re li ser wê bidest ava kirina xwe bike.

Di deme pêşketinê de ku dem tê demên şaristaniyê, êdî bi pergalbûn pêşketin dibê. Mîtên ku afirînê bi têgihîştinê êdî hizire mîtolojiyê di afirînê û pê pêşketineke mazin ye ku mirov wê pir mazin bêne ser ziman diafirînê. Bawerî ji, êdî têde cih digirê. Bi vî awayê xwe yê pêşketin mît an ji bi têgihîştine mîtoloji, êdî wê biqasî ku ji wê pêşketine şaristaniyê dibe temnê wê bi wê pêşketine xwe re êdî wê ji bûna têgihîştinê olê ji derketin û pêşketine re ji bibe temen. Her weha êdî pêşketin bi awayekî geometrikî hebûne xwe dide berdewam kirin. Bi vê yekê, êdî pêşketineka mazin dibê. Ji vir pêde, êdî bi sîmset mirov divêt ku demên şaristaniyê bêne ser ziman. ..

Demên şaristaniyê ên bi felsefê pêş dikevin. ..

Demên şaristaniyê, êdî demne ku mirov bêje ku bi têgihîştinê bi pêş dikevin in. Her weha mirov divêt ku wê bi teybet bêne ser ziman. Demên şaristaniyê, demne ku êdî bi awa û şekil û şamalên xwe re yên ku li berçav in bi pêşketin û bi mazinên xwe re. Şaristanî, bi wate gotina xwe re ji wate jiyana bi pergâl û bi sazî û mendîyên xwe re di xwe de dihêne ser ziman e. Her weha mirov divêt ku vê yekê bi teybet bêne ser ziman.

Ku mirov bahse demên şaristaniyê dike, bêguman berî her tiştî û bi bîrxistinê ji, wê bi gotina şaristaniyê re navê şaristana sumeran were bîra mirov. Ew şaristan an ji deme şaristaniyê ye deme destpêkê ya ku mirov wê fahm bike û bêne ser ziman e. Ev destpêk li Kurdistanê ya. Li ber Diclê û li ber Firatê ya. Ji ber firatê hate ku mirov tê ber Diclê û ji wir li dora van herdû avan li qadaka pir mazin belav dibe. pêşketineke mazin dibê. Ew pêşketin, ye ku bi pergâl e. Naskiirn û mazinbûn pê heya. Mirov ji di wê demê de, bipêşketine ku dibe re dibîne ku ji şaristaniyaka

roje me ne kêmtir pêşketineke wê ye ku mirov weke pêşketineke destpêşkê bêne ser ziman heya. Nivîs ji tê kifş kirin. Sazî têne ava kirin. Bi wan ji, êdî jiyan mazin bi pêş dikeve. Di rastiye de, demên sumeriyan yên pêşketinê bi hezar salan a. Hate roje me ji, hê wilo zêde na hatina fahm kirin ku ka çendî pêşketineke mazin ye di xwe de çê kirin e. Lê em di zanîn ku ji zanîn di roje me yên di derbarê wan de hê mazitir û dirêjtir jîna. Mirov karê vê yekê her weha bi teybet bêne ser ziman.

Sumeri, pêşketine wan ye ku î ro ji kêvalbarên wan yên ku wan têde rewş û jiyana xwe hanîna ser ziman de mirov dibîne ku di astaka pêşketinê ku ji ya roje me re bi têgihiştin û bi bîr û baweriyê ji dibine mînaq in. Her weha ev ji rastiya wan ye li berçav heya. Lê ev pêşketin, ne di demeke kin de bûya. Di derbaerê wan demên wan de wilo zêde ti agahiyên ku ji destpêka wan pêşketine wan bi me bide fahm kirin nîn e. Lê em bi zanebûnaka ku gelemperî di derbarê wan de xwedî zanebûn in. Ew zanebûn ji, têrê nake ku em wan bînine ser ziman ji her aliyê wan ve.

Lê em di zanîn ku wan têgihiştineke mazin di xwe de pêş xistina. Wan di demên xwe de bidest nivîsandinê ji kirina. Hizrên xwe hanîna ser ziman. Komên ku bûna û mazin bûna û di nav xwe de her weha pêşketineka mazin dana ava kirin û pê dijîn wê şaristaniyê di dine berdewam kirin. Sumeri, demên berî xwe, çendî pêşketineke mazin jîne, her weha di xwe de bi awayekî ku mirov bêje ku bi sentez kirina di xwe de hanîna ser ziman. Zanîna wan û pêşketine bi wê mazin dibêt.

Ji destenên wan yên weke yên "Gilgamêş" û "tûfanê" û hwd, têgihiştine mazin di dine me. Ev destan radixina berçavan ku wan di xwe de bi têgihiştinê û pêşketine wê cihana xwe ye ku di seran de afirandiya. Mirov wê dibîne. Têgihiştine wan gihiştîya wê astê ku li sedemê bûn û hebûnê bigihihin. Hebûn û nebûn, rastî û jiyana hwd bi hev re li têgihiştine wan tê lêgerîn. Mirov bi têgihiştine di serê xwe de fahm kiirna di derbarê xwe de digirihê. Dixwezê fahm bike ku ka ji ku derê hatiya. Li bersivan gerîn û afirandina bersivan ji, di vir de derdikeve holê. Destana tûfanê, ji vê yekê re ji bûna mirovan re vegotinaka ku di derbarê bûna wan de hinekî dike ku wan bitêgihiştin bike ya.

Destana tûfanê, dike ku vegotinekê ji bûn û hebûne mirov ye bûne wê re bêne. Mirov çawa Bû(xulîqî)? Ji wê re dixwezê vegotinekê bêne. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku pêşketine ku bûya, bi asta ku hatiyê de gihiştîya astaka ku bi hizirkiirmê afirandin pê bê kirin. Di rastiye de, destana tûfanê tiştekî dî ji bi xwe re dide rû. Ev ji her weha, êdî deme derketin û pêşketine hizrê olê dest pê dike. Vegotinên bi mîtan, hate wê

demê gihiştine astaka mazin. Di wê asta ku gihiştinê de, êdî xalkî ji bi komên mrovan re bûya. Xalkîtî, êdî pêş dive. Xalkîtî, di aslê xwe de, temenê wê bi pergala wê demê ye ku di deme mîtan de bû û pê têgihiştineka mazin têde afirî ji bû, pêş dikeve. Bi vê pêşketinê, êdî pêşketine mirov dikeve astaka din de. Hizir, di afirê û êdî srweriye wê li jiyânê dibêt. Bi vê yekê, êdî pêşketineke mazin ye ku mirov bahse wê bike dibêt.

Sumeriyan, di deme xwe de, bi bûna pergala têgihiştine ye mitolojiyê re di demên xwe de pergala xalkîtiyê bi pêş dixin. Bi wê pêşketine şaristaniya xwe diafirênin. Şaristaniya wan, xosletê wê li ser hîmê kifşkirin û afirandinê ya.

Jiyana wan ye bi wan re ku mirov wê bêne ser ziman, her weha bi wê afirandinê bi pergala dibe. Pergalbûn, ancama têgihiştine di serî de ya. Mirov di serê xwe de hevokna bi afirêne û wan bi rêzê bi wate xwe re bêne ser ziman, pêşketineke mazin e. Ev wê jîn dikan. Bi pergala wan re şaristaniyan wan awa distêne. Şaristaniya wan, deme pêşî ye deme xalkîtiyê ya. Xosletên wê demê bicihbûne jiyânê û di deme bicihbûnê re pêşketine li gor wê di jiyânê de kirin. Her weha çandin û cohtkirin, derdikeve pêşiya jiyana nêçîriyê. Jiyana nêçîriyê, di jiyana xalkê ya bicihbûnê re ne li pêş e. Cohtkirin û çandin li pêş e. Bi vê yekê re, temenê jiyânê tê avêtin. Ji jiyana wilo re ji ku der û kîjan qad û herêm ji bo wê baş e? Ew ji, tê gerîn. Ber Diclê û ber firatê cihne pir baş in. Cihên avî, cihên ku mirov xwe lê digirin. Cihên ku şaristan lê şîm di bin in.

Di wê jiyânê de, bi pergala tevgerîn heya. Afirandina di serî de heya. Ew pir girîng e. Li ser wê, divêt ku mirov bisekinê. Ew pir girîng e. Pêşketine wê pir girîng e. Pêşketine wê, têgihiştine mazin dike. Ji ber vê yekê girîng e. Wekî din ji, ji rewş û hebûnên ku li jiyânê hene re nav dîtin û hewldana fahm kiirn û naskirinê bi pêş dikeve. Di deme şaristaniyê de, ev yek herî li pêş e. Têgihiştine ku bi hebûne mîtan û mitolojiyê bi pergala bûya, êdî bi demên xwe yên piştî buhurîna deme pêşketine dijî. Bi vê yekê re, demne têgihiştinê yên ku mirov wan bi teybet bêne ser ziman bi pêş dikevin. Hewldana nas kirinê û fahm kirinê derdikeve pêş. Hizirkiirn, her weha mazin derdikeve pêş.

Navê Xwûdê tê kifş kirin. Ew ji bi kifşkirina wî êdî di derbarê wî de hewldana naskirin û fahm kirinê derdikeve holê. Ev ji bi xwe re hinek pêvajoyên pêşketinê di têgihiştine de di hênin. Pêşketine vê demê, mirov di destana Gilgamêş de tê berçav. Ev dem, ku di destana gilgamêş de tê berçav, deme ku ji demeke têgihiştinê buhurîna deme dî ye hê têgihiştinê

ya. Mirov wê ji kifş dike. Nirx û nêzîkatî bi têgihiştin têde hene û têne berçav. Mirov wê ji her weha dibîne. Li ser wan re hanîna ser ziman heya. Gund, di wê demê de pêşketine. Bi wan re ji, buhurîbûna bajarbûnê bûya. Li ser bajarbûnê re waletbûn bûya. Gilgamêş bixwe ji, keyê *bajarwaletêkî* ya. Mirov divêt ku vê yekê bi teybet bêne ser ziman.

Lê ew deme ku pê re tê ser ziman, di wê demê de hebûne navê xwûdê hatiya kifşkirin û pê re ji, bi navê wî re pergalak ji hatiya pêşxistin. Ew pêşxistin ji, demne pêşketinê yên ku mirov wan pir mazin bêne ser ziman buhurandîna. Hebûn û navê xwûdê serseriya wê li dinyê û li jiyane bi têgihiştine wê ya bi pergal bûya. Bi vê yekê re mirov karê bêje ku di deme sumeriyana de olîtiyê her weha bi hizre xwe bidest afirandinê pir mazin kiirya. Hizre serwerbûn û serdestbûnê ji bi pêşketine navê xwûdê re diafirê. Her bajarwaletê ku bûya xwedî xwûda, di xwezê ku xwûdayê wan bibe yê herî mazin yê li dinyê. Bi vê yekê ji divêt ku ew serwerî her derî bibe. Bi vê yekê ji êdî bidest bindestkiirina herême û deveran tê kirin bi navê xwûdê û ji bo xwûdê di demê de. Ew yek, wê bi xwe re demeke nû bêne ser ziman. Ev yek, wê bi xwe re pêşketineke nû ye ku mirov wê êdî bi serdestiyê bêne ser ziman wê dest pê bike. Bajarwaletê ku xwûdayê wan xurt yê ku ew bi ser dixistin di vê yekê de. Her weha bawerî ji diafirt.

Bi vê yekê re, weke ku di dîrokê de ji bo demên pêşketinê yên deme mîtolojiyê tê ser ziman, êdî şerên di nav xwûdayan de bi mirov re di jiyane de dest pê dike. Wateyeka wê hebûne şer ye ku di mitolojiyê de tê ser ziman heya. Mirov divêt ku wê ji fahm bike. Ew, di aslê xwe de bi vê yekê re êdî şerê serdestbûnê ya. Wilo tê berçav.

Mirov, di deme mîtolojiyê de, hem di serê xwe de û hem ji bi vê re di jiyana xwe de hema bêja bi tememî serweriya xwe li hevdû û xwezayê dike. Wê bi ser dixe. Mirov karê vê yekê her weha bi teybet bêne ser ziman. Mîtolojî hate ku deme wê tê ber buhurîbûne wê, her weha ev yek bi serketin bi serdikeve. Bi vê serketinê re mîtolojî demên xwe di buhurêne demên olê. Deme olê ji destpêkê, ku mirov gotinekê di vir de bi vê ve girêdayî pêre bêne ser ziman, mirov vê bêne ser ziman û bêje. *Jiyana li dinyê, bi yekbûna ku bi navê Xwûdê re hatiya çêkirin gihiştîya yekbûnekê û astaka bilind.* Êdî ew yekbûn, wê pêşketine xwe bi pergal di jiyane de bide berdewam kirin. Wê pir bajarwaletên ku hene di bin siha xwûdayakî de bigihêne hevdû. Ev bi pergalbûna bi hev re bûnê ya. Sumeriyana, ev yek di deme xwe de bi pêşxist û bi ser xist.

Navê xwûdayan yên ji deme suemriyan mana yên weke *Enlîl, Enkî, Îştar, Lîrit* û hwd, hê gelek navên wilo hene. hemû ji navê yên ku di wê demê serek an ji key ji bûn. Zagonên jiyandinê yê bi xwe re hanîna ji hene. Ew pir mazin pêşketineke mazin bi xwe re dihênin. Sumeriyan, wê piştî wan re, wê ew pêşketine wan ye ku bi wan re di deme wan de bûya, wê bê temenê pêşketineke mazin ye di demên pişt wan re de. Pişt wan re, Ji aqadiyan û babilîyan bigire hate digihê Urîyan, Mîtaniyan û Hûrîyan û hwd, demên şaristanan û şaristaniyê pêş dikevin. Ev demên pêşketinê, deme Sumeriyan, çi pêşketin û têgihîştin jîn kiriya û pêşxistiya, li ser wê pêşketin û têgihîştinê pêş dikevin û mazin dibin. Piştî sumeriyan re, wê êdî dem bi dem wê li gelek der û deveran wê şaristanên nû wê rû bidin. Wê derkevin û pêş bikevin. Lê Hemû ji wê pêşketine deme sumeriyan ji xwe bike bingeh û pêş bikeve. Ev yek, her weha bêgûma e. Piştî sumeriyan re, şaristana ku li ber Çemê Nîlê pêş dikeve ye Misre kevn heya. Misre kevn, ne Dûrî berdiclê û firatê Kurdistanê ya. Ew jê demeke dirêj di hildin û di xwe de pêşketinê jîn dikin. Li Kurdistanê ji di wê demê de ji deme sumeriyan hate deme Mîtaniyan û Hûrîyan pêşketineka mazin bûya. Bi teybetî i demên Xanadanên Kîş û Urîyan, têgihîştineke mazin ku pişt re ku jê bahs bê kirin wê bê gotin ku statûqû ji *di xwe de bi wê pêşketine xwe bi pêşxistin* pêş dikevin. Wê pêşketine wan, temenê pêşketineke mazin avêt. Pişt wan re li Kurdistanê hate ku dem tê deme Gûtî û Naîriyan ji, ew pêşketin mazin tê jîn kiirn. Gûtî û naîrî, wê pêşketine di astaka din de jîn dikin.

Gûtî ji û Naîrî ji çendî ku demne ku bi sadsalan tê ser ziman dijîn ji, di derbarê deme wan de î ro em ne zêde xwedî agahî ne. Afirandin û nivîsandinên wan ji ji ber şer û pevçûnên ku bûna ne gihiştine roje me. Hemû hatina xuruxandin. Navende Gûtîyan li Kurdistanê di wê demê de Herême botanê bû. Naîrî ji ji wir dest pê dikin, lê pişt re ew navende di xîşiqênine bi aliyê Herême Kurdistanê Aliyê Serhadê wanderan, ku ji wir êdî hate Zagrosan wanderan serweriyaka mazin ye bi demê re li herêmê pêş dixin. Di wê demê de bi pêşketine Asuriyan re êdî hin bi hin weke ku li herêmê demeke din êdî li ber vebûnê ya. Asuri, ku hinekî pêş dikevin pişt re ku serweriya li wan herêman pêş xin. Pişt re serweriya wan demekê ku kurdistanê dibe. Ew dem ji rastî deme Naîriyan têt. Ji xwe, ew bi tê biirina rêveberiya Naîriyan li herêmê serdestiya xwe mazin dikin. Şerê di naqabîna wan û naîriyan de yê di sala 1128an de berî zayîne baxê wan û naîriyan bi hev re kifş dike. naîrî bi têkçûna wan re baxtê wan kifş dibe û Asuri ji bi serketina wan re baxtê wan alî wan dike. Tê gotin ku

Asuriyan bi tēkçûnê re 43 keyên naîrîyan yên ku î ro ji wan re *mîr* ji di nav kurdan de tē gotin tē dilgirtin û di berêla bêşan de serbest tēne berdan. Ev dem, demeke nû ya li Kurdistanê. Lê kurdistanê çendî ku serweriya xwe ya mazin ji ser xwe winda dike ji, her weha hebûne wê wilo zêde ji holê narabê.

Li Kurdistanê, di wê demê de ji serwerî heya. Lê serdestiyaka mazin ye Asuriyan ji heya. Mirov divêt ku wê ji bêne ser ziman. Ji deme wî şerî hate ku dem tē sadsalên 8. min û wan, êdî serwerî berdewam dike. Lê piştre, êdî hin bi hin bi demê re weke ku ji holê rabûn dibêt. Lê kurdistanî wê yekê herê nakin û li ber wê li ber xwe didin. Bi pêşketinên bi tēghiştinê re dijîn li Kurdistanê serî hildanên wan ji hene. Ji sadsalên 8 hate dem sadsalên 7. û 6. min ji, her weha ew rewşe li berxwedanê berdewam dike.

Herê mê hate ku dem hatiya wê demê, pêşketinên bi hizrî ji pir mazin hene. Di deme Gûtîyan de pêşketineka mazin di deme wan de jîya ya heya. Gûtî ne bin 300 salî re di deme xwe de serwer wan. Pişt wan re Naîrî ji, her weha demeke wilo serwer man. Li gor pêşketine herê mê ku mirov pêşketine wan bêne ser ziman, mirov karê wê pêşketine li herê mê weke pêşketineke antikî bêne ser ziman. Di wê demê de Li Misre kevn ji pêşketineka mazin heya. Ew ji berê wan li ber Diclê û firatê û bi pêş dikevin.

Li herê mê, hate wê demê Pêşketineka mazin ye herê mî û dem dirêj li Kurdistanê û li Misre kevn heya. Ev herdû der, bi pêşketine xwe re li herê mê xwediyê pergala mazin yên ku bi pêşketine xwe re xwediyê demne dirêj in. Hata ku dem tē deme Derketina Mediyana, êdî pêşketine herê me careka din, weke geş dibe. Mediyana, ew serihildanên ku li ber Asuriyan ji sadsalên 8. min û wan dest pê kirina, di dawiya sadsala 7. min de ancâmê di hildin û li herê mê careka din kurdistan bi pêşketina rêveberiya Mediyana re ku li herê mê bigiştî serweriyaka mazin ye pir mazin heya derdikevine holê. Li herê mê serwer dibin. Digihina asta împaratoriya mazin ku herê bi ser anatolia de ku wê bixwezê bike bidestê xwe de. Li herê mê çend xalk hene di bin *serbanê* wan de lev digihine hevdu. Medî, li herê m Li Kurdistanê pir mazin xwediyê pêşketinekê ne. Ew pêşketine wan, herê mên dora wan ji xwedî dike. Bî teybetî ji, ji herê mên weke Anatolia mirovên ku piştre weke filozof tēna nas kiirn Thales diçina wir û li wir xwe mazin dibin bi zanebûnê û piştre di vegeirihin û divegeirihin.

Kurdistanê, pêşketine wê ya van deman û hinekî demên wê yê berê ji

ku tê ser ziman bi navê *Mesopotamya* tê ser ziman. Ev beêjeyeke teybet ku têde û pêre gelek pêşketin û têgihiştin tê ser ziman a. Bi vê gotinê ji divêt ku mirov hinekî bi çend gotinan ji bê bêne ser ziman.

Bi navê mesopotamya re ku mirov demên kurdistanê yê berê bi bîr dike, hingî pêşketineka mazin dikeve hişê mirov de. Bi teybetî ji, emê deme mediya hinekî li ser bisekin in. Ew dem, demeke ku êdî felsefe serdest bûya. Pergala wan ye ku afiriya ji bi têgihiştine felsefê afiriya. Ji ye demên berî xwe cudaya. Bi vê yekê, pir mazin li pêş in. Zanistê ku bi aslê xwe ji kurd û herême hawramanê, yên weke Zerdest ji derdikevin. Wan hizreke mazin ku ew pê weke pêxember têna ser ziman haniya ser ziman. Wî bi hizre xwe re rastiya têgihiştina deme rastiya berçav. Li *ser gotina qanc û kirina baş û tevgerê rast sekiniya*. Ew zanebûnê ji xawêneke mirov ye ku bidest kirî dibîne. Li ser kirin û tevgerê pir disekinê. Rastiyê ji kirina baş di hasibêne. Zerdest, bi têgihiştin di nav dem û rewşan de bi nêzikatiyaka bi teher têkilî daniya û ew ji haniya ser ziman. Wî wilo ji bawer dikir. Wî pê hizre xwe haniya ser ziman. Di deme wî de felsefe dihate afirandin. Ew ji, di wê deme afirandinê re afrînerêkî pir mazin bû. Bi vê yekê, divêt ku mirov wê pir mazin û qanc bêne ser ziman. Di deme Mediyan de, hizre ku pêşketibû, civaknasiya wê pir xurt e. Divêt ku mirov wê ji bi teybet bêne ser ziman. Ev dem, di pêşketine têgihiştin û felsefê de û dîroke wê de demeke pir girîng e.

Deme mediyan, mirov divêt ku bêje ku zanistên wan pir hebûn. Yên ku felsefe di afirandin pir bûn. Di civat û levcivînên xwe de pir jevre dihanîn ser ziman. Hizre xwe jevre bi par dikirin. Mirov vê yekê karê bi hesanî bêne ser ziman. Ku Kurdistanê li ber Diclê û li ber firatê ji, pêşketine mazin ye bi pergala hebû. Ola yek- yazdanî ji bi Êzîdîtiyê re pêşketibû û têgihiştine olên mazin yên ku piştê bidest afirandina xwe kiirbûn weke Cihutiya ji dabû kifş kirin. Ji deme Nebî Nuh, Her weha ew pêşketin hebû. Nebî Nuh, warê wî berdiclê Herême botanê ku bi navê Î ro Cizîre botanê tê ser ziman û di deme Gûtiyan de bi navê "Gerzûbaqarta" û an ji piştê bi navê "batanê" hatiya ser ziman bû. Li wir, hingî ava Diclê pir bilind bû. Tirba Nebî Nuh li ber Ava Diclê hatibû çê kirin. Destana Tûfanê ji nivîsandina wê li wir e.

Di rastiyê de ji deme Mediyan pêde, mirov karê dem bi dem, êdî demên pêşketinê yên ku tenê bi hebûne têgihiştine felsefe û bi wê bi xwe re bi pêş dikevin bêne ser ziman. Êdî ji Mediya, mirov wê wê destpêkê bide destpêkiirn û ji wir ji were hate anatolia û Grekê û li wanderan pêşketinên ku bûna bêne ser ziman. Wê êdî têgihiştine felsefe û ol wê bi

hev re demeke xwe ye bi hev re ku bi teybet bidine dest pê kirin. Wê bi hev re ku bandûra wan jevre pir mazin e bi pêş bikevin.

Serdeme mediyan ye li ber Kurdistanê ye ku pêşket, ji aliyê hizir ve ji pir mazin bandûraka wê li pêşketine têgihîştinê ye ku pêşket bû. Di pêşxistina wê ye li herêmên din yên weke Anatolia û Grekê wan deran bandûra wê bû. Ji serdeme ku Homeros jîn bû hate ku hate wê deme ku Athane ku weke navende wê ya ku pêşketineka mazin bû ji, van herdu herêman pir baş û di cih de Kurdistan û çanda ber Diclê û firatê wan deran xwand. Homeros bixwe ji tê wan herêman û ji wan re hate ku tê gotin ku xwe digihêne Misre Kevn ji. Her weha li herêman digerihe û vegotinên li wanderan yên wan herêman têne vegotin his dike û piştê bi wan re vegotina xwe amede dike. Pişt wî re her weha Thales ji diçê, Mediya û li wir gelek salan ji dimêne. Li cem keyê med ji demekê dimêne. Piştê di vegehihê û tê. .. Weke wî Herodot ji çûya wanderan. Di *dîroka* xwe de ji wê nerîn û di wê deme xwe de ji wê hiskirina xwe nivîsandina baş ji di derbarê wan de dike û bi xwe re dihe.

Li Anatolia û Grekê, ji ber hahra reş hate digihê ber Qibrisê li ber avê pêşketineke mazin rû dide. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku pêşketineke mazin dibê. Hate ku dem tê sadsalên 5. min 4. min û bi vir de, pêşketineke ku hin bi hin bi hizir û pêşketine wê dibe û geşbûnekê çêdike heya.

Di rastiye de, ku mirov bêne ser ziman, Medî, bi du sedeman têk diçin. Yek ew şerên ku bi hêzên herêmê yên weke Lidya û wan re kirin û bi wê re bi sînor neman hata bi navên anatolia çûn û li wanderan bi armanca kirina bindest de şerên ku ketina wan de, çendî ku bi ser ji diketin, lê ji ber ku bi wan şeran hêze wan kêmbû, êdî ew ji kêmbûn dibûn. Ji aliyê din ji hêrîşên hovan ji li wan û herêmên wan hebûn. Wekî din ji, di nav wan de ku hate wê demê bideng jiyabû, xanadana persan mazin bûbû û êdî bidest bidestxistina hêzê kiribû. Bi vê yekê û tekoşînên di qasrê de yên ji bo serweriyê û hêrîş û kêmbûna hêzan di şeran de têkçûn dibê. Di qasrê de Kîrusê ku ji aliyê bav ve digiha kurdan û ji aliyê dê ve digiha persan, di qasrê de bi aligirên ku ji xwe re çêkir re serdestî bidest xist û bû key. Ew bûna key ye wî bi destpêka ji holê rabûna Mediyan bixwe ji. Piştê wî ji, bi şerên ku dana kirin, êdî di qasrê de hate kuştin. ..

Lê di wê heyemê de pêşketineke pir mazin ku çavên mirov jê ne diçû hebû. Pir mazin pêşketinek hebû. Ew rewş, wê hebûne xwe di piştî mediyan de ji hate demekê bide berdewam kirin. Ew xweşikbûn wê hate

hatina Îskenderê Zûrqerneyn ye li Kurdistanê wê hebûne xwe bide berdewam kirin.

Di wê demê de bi têkçûna Rêveberiya Mediyana re êdî weke serdeme kurdan li Kurdistanê winda dibe. Êdî di pêşketin û pêşxistinê de ji di asta rêvebertiyê de ne wilo li pêş in. Lê di serberçav in û di herêmên xwe re kifşkar in. Hizir û pêşketine wan pêşketinên piştî ji dide kifş kirin. Piştî ne bi gelekî re derketina holê rêveberiya pers Aqamanîş ji li ser wê pêşketinê û wan nirxan hebûna xwe dide ava kirin. Divêt ku mirov vê ji bêje, êdî herême weke berê nabê kifşkar. Mafê kifşkariyê herême anatolia û Grek dihildest. Ew êdî di pêşketine ku dibe xwedî weyn in. Pêşketinên ku hate wê demê bûn û têgihiştine ku bûya û afiriya, grekî sentezeke wê ye pir mazin di xwe de bi pêşxistina felsefê re didina çê kirin.

Demên kevnera(antîkî) û destpêkirina serdemek nû biaqil. ..

Piştî Thales re Anaqşîmes û Anaqşîmedres derdikevin. Ev herdû, kevneşopîya Thales didina berdewam kirin. Têgihiştina bi felsefe re ku wî haniya ser ziman, ew hinekî bi rêxistin dikin û didina berdewam kirin. Piştî yê wê werin ji wê wan ji li berçav bigirin. Piştî ne bi gelekî re wê li Girekê Filozofên weke Democrates wê derkevin. Ew ji, hizre ku tînine ser ziman, hinekî di bi felsefe bi pergaltira û têgihiştinê bi bûna jiyane û tîmenê wê û destpêkirina wê re bi hizre xwe re di nav xalkê de didina dest pê kirin. Ew di nêzîkatîya xwe de bêhtirî pêzavî ya. Ew, hizre wî bi yekbûnaka bitêgihiştine tê ser ziman. Li ser cewherê ku hebûne jiyane û berî wê dinyê jê dest pê kiriya dihizirê û wê xalê weke 'şaneyeke ku di derbarê wê de wilo zêde ti tişte neyê zanîn' hizre xwe dihêne ser ziman. Wî xwestiya ku îzahaka ku bêgûman ji hebûnê re bêne. Wî hanî ser ziman û got ku "her tiştên ku di xweza û fezeyê de dijîn, pêwistiyeka ku ew bêçare li gor wê bijîn heya. Her tişte ku heya mirov bixwezê jê re îzahankê bêne ji herzekê pêve ne tişteke. Tişte nebûyî, winda nabe û ye ku nayê guharandin e. Ew ji cewher e. Ji wê ji ye li berçav "camîd" çêdibin". Ew her weha hizreke di derbarê şaneyên ku temen di afirênin ji li ser wan hizreke dihêne ser ziman. Bi vê yekê xwestiya tîkiliye di nav ji berê ve bûnê û sermediyê ji bi hev re dêne holê. Ya bêdawî ku hertimî mayindaya û ye ku hertimî tê guharandin û ne mayinda ya. Filozofên weke Parmenides ji, bandûra wê hizre wî ye ku ew tîde dibêje ku "hemû tişt yek e û nayê guharandin, ya dayimî û ku hertimî ya" ji li ser wî heya. Ew hebûn(jînda)yê teqez dibîne. `Ti tişte ku heya, ne ti tişte ku nîn e´. Ev

gotin, cewherê hizre wê ji temen dihêne ser ziman. Anaqsîmenes yê ku pêşî vacê di hizre xwe bi têgihiştin bi kar dihêne. bandûra wî li ser Parmanîdes ji heya.Lê Parmanides, rastiye û sehê, di xwezê ku ji ser bêjeyan re jev cuda bike. Bi vê yekê, di xwezê li ser vacê bigihê têgihiştinê bi jiyane re. Li gor wî, tişte ku mirov li ser hebûnê bêje ew ku biheyî heya û hebûne. Bi vê yekê, têgihiştinê di dene holê.Weke wan Empedokles, yê ku êgir, av, hewa û axê bi hev re di hizre xwe de bi jiyane re bi temen dike û dihêne ser ziman e. Ev hemû elementên ku li ber diclê bi têgihiştin bûn û pêre ji ku mirov bi ser bike ax ji deme sumeriyayî ve pîroz dihate dîtin û bi axê ve girêdayî jiyayî dihate ser ziman, ew bi wê ji xwe re felsefeye dihêne ser ziman. Bi van filozofên xwezavan re divêt ku mirov Anaqsîgoras ji bêne ser ziman, ew piştî ku di srê xwe de hinekî bi hizir dibe. Bi ewrîpîdes re dikeve têkiliyê de û bi hev re li ser cism û hebûnê li azmana bidest hizirandinê dikin. Mediyayî, di nav xwe de bi Magûyan re ew kar weke karekî bi pîroz hildabûn dest û jê stêran û cismên azmana yê wilo demên ku wê werin di derbarê wan de dibûna xwedî zanebûn. Bi wan re, ev ji di buhurê herême Grekê. êdî li ser van temenê bi xwezêbûnê pêşketineke mazin dibêt. Her weha hate dem tê deme Sokrat, pir filozofên ku mirov weha bêne ser ziman hene. Lê ji vir pêde, bi sokrat re, êdî deme filozofên xwezavan tê bidawî kirin û êdî deme nû ye bi sokrat de tê dest pê kirin. Ew ne weke xwezavanekî tê nas kirin. Bi hizrên xwe re Sokrat demek pêre tê dest pê kirin. Platon, xwandavanê wî yê ku li ber destê wî di xwêne ya. Ew hizrên wî yê ku jê his dike dihêne ser ziman.

Li grekê û li dora wê bi vê yekê, êdî weke ku deme xwe ye pêşketinê dide dest pê kirin. Piştî wan filozodên xwezavan re êdî filozofên weke Sokrat û Pê re Platon derdikevin. Platon bi goftûgoyên ku di rijênê ser ser rûpel re demekê dide dest pê kirin. Herkesek bi wan nivîsên wî, wî û mamosteyê wê Sokrat nas dike û hizre wan fêr dibe. Platon ji fêr dibe ku weke mamosteyê xwe i goftûgoyan bide fêr kiirn. Di felsefe xwe de Platon li ser zanebûnê û nemirbûna giyanê di sekinê. Pir li ser wan tene ser ziman. Li ser evrenê ji hizrên wî hene. Li gor wî temenê xawênîyê zanebûn di afirêne, lê cewherê wê ji têgihiştine hizran e. Li gor wî, Jiyanaka bi xawên ji bi domandinê tê bidest xistin. temenê wê ji zanebûn e. Zanebûn ji li gor wî bi têgihiştina hizran a û jiyayî di dawîya xwe de cihê wê ye ku koçî wê dike ji "cihê hîç mirin lê nîn e" ya.Li gor wî qancî, jiyana rast armanca wê ya.Li gor wî giyana mirov nemir e. Ji ber vê yekê ji, fêrbûn ji li gor vê ji bo mirov tişteki ku bê bir xistin ji wê pêve ne

tê Kurdistanê ji. Deme ku tê Kurdistanê, bi hêzeke mazin tê. Kurd ji, ku fahm dikin wê nikaribin xwe li ber wê hêze pêre ya pir mazin bigirin, êdî xwe dispêrine Zagrosan. Ew çend ku diçê wir bi ser wan de ji, nikare herê û xwe bigihêne Wan. Çend, hêze wî diçê wir, li wir tê têkbin.

Ew dem, demeke ku kurd hê ji li herêmên xwe bi hêz in. Hate wê demê ji, çendî ku di qasrê de bi persan re li ber hevdûbûna hebê ji, di qadê de di wê rewşê bi hev re ne.

Di deme Pêşketine Helenizmê de, pêşketineke ku êdî tede Hest û raman bi hev re derdikevine holê û bi pêş dikevin dibêt. Wê pêşketinê, li herêmê ji bandûra wê dibêt. Lê ew pêşketin, di wan demên pêşketin yên bi felsefê re demeke nû ya. Ji demên berî zayînê ji 250 û wan dest pê dike û berdewam dike. Hate deme zayînê ji berdewam dike. Wê ew pêşketin bi têngiştine felsefe yê li ber Firatê ku li Rihayê ku bi Birehim xelil re pêşketiya û ye ku li ber Diclê ku li Cizire bota ku bi Nebî Nuh re pêşketiya re wê bandûra wê li derketina filahiyê ji bike. ..

Di vir de bêlî ku em hinekî ji pêde herîn, em li ser pêşketin û têngiştine felsefe di çerçove pêzaweriyê û mengiweriyê de ji hinekî bînine ser ziman. Bi têngiştine ku derketa holê re, hizre olî ji hinekî dî ji di xwe de bi rêxistin û pêşketî bû. Êdî Ew ji di têngiştine xwe de kete demekê nû de. Di demên wê yên pêşketine wê de ji, nîqaşên ku derketin bûn. Biqasî nîqaşên mazin yên diî naqabîna di nav felsefe mengîwer û felsefe pêzawer de, nîqaşna weha yên mazin di her aliyê bixwe de ji bû. Felsefe Pêzaweriyê, di nav xwe de bi têngiştin û nêzikatiyên jê cuda hatina di nîqaşê de bû. Her weha mirov karê bo aliyê felsefê yê mengiweriyê ji bike. Ev nîqaş, hin bi hin ji êdî zêdetir dibin. Wê di demê de hin bi hin zêde bibin û hebûne bidina berdewam kirin ji. Ev ji aliyekî dî yê pêşketine ya û ev alî wê pêşketinên piştre wê pir mazin bê xwedî weyn ji. Bi teybet ji. di demên serdemên navîn de wê bandûra van nîqaş û hizrên ku d'têne holê wê bêne dîtin. ..

Ji demên sadsalên 7. min û 6. min hate dem tê deme zayînê her weha pêşketineke mazin ye ku mirov wê pir mazin bêne ser ziman heya. Ew pêşketin ji, demê bi pêşketinên bi felsefe re diafirênin. Têngiştine bi felsefê re êdî dem û pêşketine di deman de dide kifş kirin. Pêşketinên ku di bin ji, yên ku êdî yên demên serdeme ku felsefe bi têngiştin û pêşketinên bi xwe re lê serwer û serdest in. Ev rewş, hate deme zayînê berdewam dikin. Di deme zayînê de, êdî bi derketina Nebî Îsa re demeke nû temenê wê tê avêtin. Ev dem, bi derketine filahiyê re ne tenê dîroka olê dikeve demeke nû de, dîroka mirovahiyê ji dikeve demeke nû de. Ole

nû ye ku derdikeve ji ole deme serdeme ku felsefe lê serwer e. Ol ji vegotinan hate dûr kiirn. BI felsefê têgihîştine wê û pergala wê hate afirandin.

Berî ku em hanina xwe ye li ser ziman de ji vir bi buhurin û herine deme piştê, divêt ku em bi çend gotinan ji bê, hinekî li ser Roma û pêşketine wê ji bînine ser ziman. Ew pêşketineka wê ya mazin heya. Ji demên berî zayîn ji sadsalên 5. min û wan ve pêşketineka bi komarî di xwe de dike. Lê piştê hin bi hin peresendî împaratoriyê dibe. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji, weke ancama wê pêşketine ku ji Girekê û herêmên xwe biriqîna wê derê bûya bêne ser ziman. Li wir ji filozofên ku mazin ku navê wan derdikeve derketin. Wan ji pêşevaniya wê pêşketinê bi hizre xwe re kirin. Li Romê filozofên weke Cîcero ku deme ku di axiftin biqasî wan dengxweşên kurd ku li civatan di rûniştin û bi dest gotin û vegotinê dikirin û bi deng xwe re mirov di serê xwe de ji xwe dikirin karibû xweş biaxivê û lev bêne. Bi vê aliyê wî ji hinekî navê wî derdikeve. Hinekî dî ku mirov bi vir de tê, êdî filozofên weke Sanaca ji derdikevin. Hate ku dem tê deme zayinê yên weke Lutretianus ji derdikevin. Dîroka romiyan, biqasî ku di pirtûkên Homeros de ji tê ser ziman, bi derbasbûna *Etrûskan* ye li wê herêmê re destpê dike. ..

Ji deme Komarê ta deme împaratoriyê pêşketineke mazin dibêt. Deme împaratoriyê, bi serwerî û serdestiya herêmên din kiirna bin destê xwe de êdî dest pê dike. Ji afrîqa ji qartaca hate ku tê rojhilat ber Misre kevn û ber bahra reş di qadaka mazin de şerên wan yên serwerbûnê hena. Di gelek de ji bi ser ji dikevin. Roma, xwediyê têgihîştineka ku mirov wê bi ye deme pêşketinê ye deme felsefê re bêne ser ziman a. Ew, di aslê xwe de, weke ancama wê pêşketine deme felsefê ya. Piştî têkçûna Mediyana, rêveberî keta destê Persan de, Wan ji pêk ne hanî ku aramiya herêmê bi afirênin. Kurd ji, mafê çûna serdestiyê di wê demê de ne distandin. Hate ku tê deme Şasaniyan, wan, hinekî weke ku li berxweda dî dîrokê cih girt. Lê ew li berxwedan ji, her weha bi hatina romiyan ye li herême û ketina herêmên kurdan û wan de, dibû. Kurdan, li ber wan li berxwedana mazin dida.

Herêm, hate wê demê di bin serdestiya romiyan de bû. Hate ku dem tê deme zayinê, li gelek herêman bi xuruxandinê ji bê, serdestiya xwe ava kirin. Di sadsalên 3. min de di berî zayinê de hate bi ber Misre kevn diçin. Ku pirtûkxane Îskenderiya bi hezaran pirtûk têde hebûn ji aliyê keyê romî yê bi navê Theodosiusê yekem ve di sala 391an berî zayinê de hate xuruxandin û şawitandin. Ew şawitandin, weke nîşanaka

serdestbûnê hatibû nîşandin. Piştê li Rojhilat rewşên wilo berdewam kirin. Hate ku tê deme Juliu Sezar ji, ew ji deme ku bi hêze xwe re diçê wir, wê careka din wê di şawitêne. Li Kurdistanê, di wê deme ku Îskenderê Zûrqayneyn hatibû de, hingî her weha pirtûkxaneyên wan yên bi hezaran pirtûkan hatibûn şawitandin. Ji ber wê bû ku kurdan navê Îskenderê Zûrqayneyn lê kiribû. Kurdistanê, wê demê bîreke xwe ye ku pir kur ye bîrê winda dike.

Dem hate ku tê deme zayinê, pêşketinne mazin dibin. Lê şer û pevçûnên mazin yên weha ji dibin. Bi van şer û pevçûnan, dinye weke ku bi awayê ku heya, guharandinekê jîn dike. Lê ev şer û pevçûnên ku dibin, hemû ji weke ku me li jo hanî ser ziman, divêt ku mirov wan bi teybet fahm bike. Pergalên di afirin yên weke yên roma, her weha di hebûn û pêşketine xwe de li gor pêşketin û têgihîştine ku bi demê re bi felsefê re jîn bûna hene. Bi vê yekê, mirov karê bêne ser ziman. Jiyan, hebûna wê her weha di hundurê êqil de tê ser ziman. Lê ew ew hatina li ser ziman, bi ser xwe weke ancamedê ya. Pêşketinên ji sadsalên 7. min pêde bin, mirov karê bêje ku hemû ji weke yên ancamedên pêşketin têgihîştine felsefê ne. Dem hate ku deme zayinê, mirov karê bêje ku êdî bi pêşketinên bi felsefê re weke êdî di jiyane de bi pêşketinên ku bûna êdî têrbûnak bûya. Serweriyaka pir ya bi aqil ye bi felsefê afiriya. Hizir, êdî li gor wê di afirêne û ew ji serweri jiyane ya. Ji aliyê olî ji mirov karê bêje ku weke olê yên xwûdayî, bi rêzê ji êzîdîtiyê hate ku dem tê cihutiye pêşketineke baş bûya. Bi ser bûna cihutiye re ji demeke pir mazin ye bi hizir bûya. Êzîdîti ji û cihuti ji olên deme pêşketinê yên civakatiyê na. Her weha mirov karê wan bi teybet ji bêne ser ziman. Lê ew dem ku têve diçê, êdî pêşketin bi hizir mazitir derdikeve holê. Di deme Êzîdîtiyê de li ber Diclê û firatê pêşketineka civakê bi awayê xwe re hebû. Deme ku Cihuti derdikeve, ew ji bi awayekî dibe ole wê demê. Her weha mirov karê wê bêne ser ziman. Bi wan her dû olan re ji re pêşketinek bû. Cihuti, deme ku dem tê demê serweriya roma, ew bi xataka ku xwe bi wê didina herê kirin û ji aliyê rojava xwe bidest pêşketinê dike. Lê êzîdîti ji, weke xwe dimêne û wê kevneşopîya xwe xira nakê û di ber diclê û firatê re di wê xatê de pêşketine xwe dide berdewam kirin. Bi wê re, hate ku dem tê wê demê ji, mirov karê bêje ku pêşketineke mazin bi wê re ji bûya. Mître ji û Piştê Zerdsşt ji, piştê ku derdikevin, wê xatê û pêşketinên têde li berçav digirin û pêş dikevin. Ew weke xata li rojhilat tê berçav.

Bi vê yekê, êdî hinek navendne pêşketinê yên ku weke navendên şaristaniyê yên jev cuda derdikevin. Bi Grekê û pêşketine wê ye ku ji

sadsalên 7. min pêde di xwe de daya jîn kirin re, serweriyekê wê û li pêşbûnaka wê hebû. Wilo dihate berçav. Lê bi pêşketinek roma re, ew pêşketin ji, ku awayê xwe yê statûqûtiyê diafirîne, êdî hin bi hin, êdî weke çirayaka ku file tê kişandin li xwerê, kêmbûn û mivirandin çê dibe. Di deme zayinê de, ku dem tê deme derketina filahiyê, êdî rewşan wê filahî bide berxwe ku wan ji holê rakê. Yek, wê statûqûtiya ku afiriya wê bi awayekê artarnatifikê jê re çêke. Ye duyemin ji, xata olê ye ku bi yek-yazdaniyê destpê kiirya û bi rêzê bi êzîdîtiyê û piştîre cihutiyê re hate ku hatiya wê demê, êdî ku wê xatê li gor demê bi têgihîştine ku bi felsefê re hate demê ji ku afiriya li berçav bigirê û pêşketinekê têde çêkê. Ye sêyemin ji, her weha di wê pêşketine felsefê de bi xwe re demekê pêşketinê bi têgihîştine wê bide dest pê kirin û êdî bi wê re hebûna pêşketine ye li jiyane bê berdewam kirin. Vê xalê mirov karê bi vî awayî ji bêne ser ziman û bêje ku *êdî deme ku têde hate wê demê mîtolojî dihate ser ziman bide girtin û êdî hemû tiştî û pêşketinê êdî bi hizir û felsefê bêne ser ziman*. Bi vê yekê re, mirov karê vê ji bêne ser ziman û bêje ku êdî hizir serweriya xwe li jiyane di denezêne û ew ola nû ye ku derdikeve ye ku navê wê filah e, êdî dibe ole wê deme aqil. Bi vê yekê, ji her aliyê ve bi aqil tê ser ziman. Jiyan, ji her aliyê ve bi aqil tê ser ziman. Hebûn xwûdê ji, bi aqil û asta wê ye ku hate wê demê afiriya xwe bi têgihîştin û bi pergal tê ser ziman.

Wekî din ji, mirov karê bêje ku êdî ol bi pergala xwe re serweriya li jiyane li hemû aliyên wê di danezêne. Vê yekê ji her weha mirov karê bêne ser ziman. Pêşketinên ku bi rome re bûna ji, zanebûnak dana çê kirin. Wekî din ji, hizre olî êdî mirov bi felsefê dike navende xwe de û tê ser ziman. Rahm û wijdan, du bêjeyên ku felsefe wê bi awa dikin in. Li gor wan, êdî li rome ji tê meyîzandin û nêzîkatîya rêveberîyan ye li mirov û jiyane wê çawa bê, li ser hizir tê afirandin û tene ser ziman. Bi vê ji, nêzîkatîyaka baş tê xwestin. Bi hizir û têgihîştin, êdî ji nû şiroveyne ku tene kirin û serweri jiyane dibin çêdibin.

Nebî îsa ji, deme ku hizre tene ser ziman û mirov lê dihisênin, pir jê bi bandûr dibin. Ew bangî wijdanan dikê. Hizre ku dihene ser ziman, êdî wilo dihene ser ziman. Bi vê yekê, êdî deme hemdem ye nû ye ku êdî wê hizir bi hebûne xwe ye awayê felsefê re wê serwer bibe tê jîn kiirn. Parastgihên wê demê ji, ne weke yên berê ne. Li wir, pêşketine felsefê ya ku hate ku bû ya têde tê ser ziman. Têde perwerde kirin ji dibêt. Ev ji bi felsefê dibêt.

Ew deme nû, ye ku tê holê, êdî jiyane bi wê bi felsefê diafirê.

Nêzikatiyê bi aqil têne nîşandin. Lê hê ji, felsefe ji û aqil ji, ji yên serdest tê pirsin. Hê nebûya malê girsayan. Lê ev nîşanak ji, nişanakên wê ne, ku wê êdî ev yek hin bi hin pêk were di jiyanê de. Piştî, derketina filahiyê re, êdî ew awayê rêveberiya romê ji, êdî mafê pêşketinê di jiyanê de ji xwe re nabîne. Êdî ew ji, hin bi hin ji holê di rabê. Piştî ku filehî derket û nêzî 314 an ji 315 salan ne fermî hebûna jîn kir, piştî ku ji aliyê rome rojhilat ve hate fermî kirin û weke ole xwe ew ol denezand, êdî aliyê wê rêveberiyê yê rojava ji xwe li gor wê adiland. Bi vê yekê re, di rastiyê de, ew ole nû ku bi girsayan tede bicih girtibûn, êdî bû fermî û êdî demeke nû dest pê kir. Bi wê ole filahiyê û her weha bi lê xwedi derketinê fermî kirina wê re rojava xwe gihanda hizre xwe ye bi pergala ku rojava gişkî bike nava xwe de ye pêşî.

Rojava êdî bi wê pêşket. Rojava, ji sadsalên 7. min û 6. min, hate ku digihê sadsalên 2. min û piçekî dî ji bi vir de, zîndîbûna xwe ku hin bi hin di demê de winda ji bike di parêzê. Lê ji wê demê pêde, êdî wilo zêde ne dikarê wê bi parêzê. Êdî hin bi hin bi ber mivirandinkê ve diçê. Bi fermîkirina ole filahiyê re, êdî li wê zîndîbûnê lê gerîn dest pê dike. Her weha wilo tê berçav. Filozofên ku ji wê demê de pêde derdikevin yên weke Fileonê îskenderî, Agustionius û hwd derdikevin, hemû ji oldarna olî yên wê olê ne. Lê di wê demê de, bi wê mivirandinê re weke ku rojhilat, rohaniya wê tê xuyakirin. Agustionius tê rojhilat û ku mirov bi teybet bêje tê Kurdistanê û li wir, ji oldarên Manîvanan fêrê digirê û piştî pirtûka xwe yê bi navê "Walêt" dinivîsêne. Di vir de, deme ku ma bahse Manî kir, ku em çend gotinan li ser wî ji bejîn û bi buhur in nabe. Ew di demên piştî derdiketina Nebî Îsa bi dusadsalekî re derdikeve. Li Kurdistanê derdikeve. Li Merdînê derdikeve. Ji malbata kurd ye ku wilo zêde ti mal û semyenê wan nîn e têt. Lê hizrên ku ew dihêne holê wê demê û pêşketine di xata pêşketinê yê ku ber diclê û firatê re dide kifş kirin. Hizre wî, wî ji pêxember di denezêne.

Manî, piştî zayînê di salên 216 û 276an de tê dijî. Di wê demê de, pêşketineke mazin heya. Li berdicle, hê ji, ola yek-yazdanî ye êzîditiyê heya û serweriya wê heya. Li ber Diclê û firatê li Kurdistanê pîranniyên xalkê êzîdî ne. Filahî, çendî ku li rojava derdikeve pêş û zû belav dibe ji, li rojhilat û bi teybetî ji, li Kurdistanê ew zûbûn xwe nadê der. Ji ber ku êzîdîti, bi hebûne xwe re wê valabûna yekbûnê ye bi pergala olî ye yek-yazdantiyê dagirtiya. Çendî ku êzîdîti, oleke ku hate wê demê bi hezar salan jîya bê ji, di her demê de xwe li gor demê kariya ku bêne ser ziman. Bi vê yekê, pêşketine xwe parastiya. Wê pêşketine

wê, hate sadsalên 6. min piştî zayinî Îsa re berdewam kir.

Ji sadsalên 6. min pêde li rojhilat, êdî li gor nirxên xwe û wê pergala ku heya, êdî oleke nû derdikeve holê. Musulmanetî derdikeve holê. Musulmanetî, ole yek-yazdanî ye demê ya. Pêxemberê ole musulmanetiyê Hz. Muahammed, pêşketin, têgihîştin û awayê pergale yê li ber diclê û firatê dihêne ser ziman di hizre xwe ye olî de. Bi wê yekê pêşketine mazin di deme xwe de dijî. Li nîvgirava araba, hate wê demê pêşketine misre kevn, hebûne xwe berdewam kiriya. Ew ji, di têgihîştine mitolojiyê de ya. Her keyê wê yê ku hatiya ku ji wan re dihate gotin *firawûnan* xwe weke xwêdayan denezandina. Lê li ber diclê û firatê, ew çand, ji demên ku Birehîm Xelîl bi Nemrûd re ketiya şer de û ew bi têgihîştina wî re têk biriya ve, xwe wilo xwûda denezandin nebûya. Pêxember, hatina û çûna. **Gotina 'pêxember' ji kurdî ya û temenê wê li ser 'peyam' û 'ber' a. Gotina «peyam»'ê, agahiyê dihêne ser ziman. Pêveka dawî a «ber» jî, koka wê li ser «bê» û ankû «be» ya ku em dikarin wê di wateya 'bên'ê û ankû 'hanînê' ku fahm bikin a. Gotina 'bên' jî û ya 'hanînê' jî di temenê wateya wekehevdû de jî didin me. 'Hatinê', 'peyama hatî', û hwd dihêne ser ziman. Bi rengê gotina 'bên' jî, minaq, 'peyamê bên!' û ankû 'peyamê bêna!' û hwd dihêne ser ziman, Gotina 'bên' biser xwe jî, weke gotinaka teybet bi rengê 'bên!' dihê bikarhanîn. Koka wê 'bê', di temen ji 'bên'ê re, ji 'bêja!' ji 'bêrê!' re, ji 'bê tê!' re, ji 'bêtê!' û hwd re. .. Minaq, herdû gotinên 'bê tê' were nivîsandin û di nava 'bê' û 'tê' de navber hebe, dikeve wateya, 'wê were tê' û hwd, bi çend wateyên din re. Lê ku bi rengê 'bêtê' ku bi hevdu re bê û navber di wê de nebe, dikeve wate 'bê tê', û ankû ku 'tu nebe wê çênebê' û hwd, bi vê rengî bi gelek wateyan dikarê xwe werêne ser ziman. Lê ji wê pêve ti pêşketinên din yên ku xwe xwûdê danadênin nebûna. Pêxembertî di çanda li ber Diclê û firatê de çanda wê pir zû ve heya. Ji deme Nebî Nû ve heya. Nebî Nuh, bi xwe re deme keyan ye ku xwûda deneznin ji girtiya. Pişt Nebî Nuh re ole pêşî ye yek-yazdanî Êzîdîti hatiya û bi pergala xwe ye ku bi têgihîştine hizir ye ku afirîya serwer bûya. Pêxemberê wê *Melekê Tawûs* e. Pişt ole êzîdîtiyê re ole yek-yazdanî ye Cihutiyê hatiya. Ew ji pêxemberê wê *Nebî Musa* ya. Lê berî Nebî Musa, li ber diclê li Kurdistanê ku pêxember in Lut, yusif, yunus û hwd hatina û çûna. Hê hinekê din ji hene. Hemû *pêxember* in. Hemûkan ji hebûne xwûdayakê li ser xwe ye re ku *yek* e herê kirina. Xoslete wê çanda li Kurdistanê li berdiclê her weha ew e ku her pêxemberê ku hatiya, pêxemberê wan yek e.**

Ev çand û hizre wê û felsefe wê, bandûrê li Pêxemberê ole nû ye musulmanetiyê dike. Ew bi vê yekê, çandaka ku bi awla piştire xwe bidiyê û jê bawer bike û ew xwûdayê xwe yê ku bi arabî nav lê kir û got ""Allah" hanî ser ziman û deme wî da dest pê kirin. Êdî ne tenê li wir li nîvgirava araba, li herêmê bi giştî bi demeke kin re zû pêşketine wê û li ser diclê û firatê û bi teybetî ji li Kurdistanê ji serwerbûna wî ya zû, bi hatina wî ya bi wê çanda wir ve girêdayi ya.

Piştire di demeke kin de li rojhilat bigiştî pêşketine wî dibêt. Êdî bi vê yekê û pêşketine rojhilat ji, ole xwe ye yek-yazdanî di afirêne û pêş dixê. Rojhilat, piştî weqas deme buhurandî û pêşketin û xuruxandinên ku jin kirine re, demeke pêşketine ye xwe ye teybet bidest dixê. Li gor demê, êdî çanda, berdiclê bi pîroziya wê re li herderî serwer dibêt. Kevneşopîya Misre kevn tê redkirin. Lê ew kevneşopî, ew çend hezar salin ku ku dijî. Ne hesaniya ku zû bi zû ji holê rabê. Gelek Banekî û xûyên ku hatina afirandin, ku bi rêveberiyê re bê û an ji bi aliyên din yên jiyane re bin hene. Ew ji, hê serweriya wan li jiyane serwer e. Lê Hz. Muhammed nêzîkatiyaka safî û bi biryar dide nîşandin li ber wê di wê heyemê de. Piştire bawermendên ku baweriyên lê heya, êdî xwe bi hizrên nû yên felsefê re aras dikin û di kevina hanîna ser ziman de. Bi ole musulmanetiyê re rojhilat ji, bi giştî weke rojava ku çawa ku bi ole filahiyê re gihiştîya pergala xwe ye gihiştîya pergala xwe ye giştî. Musulmanetî, di demeke kin de serweriya wê li rojhilat hemûkî dibêt. Bi Musulmanetiyê re rojhilat ji gihiştîya têgihiştineke nû. Ew ji, êdî ketiya riya xwe ye ku tenê pê bi hizir û felsefê bi pêşkeve. Piştire ne bi gelekî re li herêmê êdî filozofên herêmî yên weke **Îmamê Gazalî** ku ji herêmê re derdikevin. Weysel qaranê derdikeve. Di wê deme nû ye ku êdî bi hizir bidest pêşketine xwe dike de êdî aliyên pêşketinê yên di hizir de yek bi yek tene kifş kirin. Matematik, fizîk, astronomî, bijîjkî û hwd tene kifşkiirn û bidest hizirkirina wan û pêşxistina wan tê kirin. Hate ku dem tê sadsalên 9. min û 10. min û wan, êdî pêşketineke mazin derdikeve holê bi felsefê û têgihiştine wê ye li herêmê re. Filozofên ku weke Êlî Herîrî ku di wê demê de derdikevin û bi hizre xwe ye felsefê re ye ku dihênine ser ziman re pêşketine mazin didina çê kirin hene. Ew felsefe musulmanetiyê li gor deme felsefe û têgihiştine wê diafirênin. Baweriyê, tede têgihiştineke ku felsefe tede xurta di afirênin. Her weha bi wî re filozofên deme yên weke Gazalî ji derdikevin. Êlî Herîrî, aqil ji rastiyê di hasibêne û di cewherê rastiyê de rastteqniyeke ku mirov digihêne xwûdê dihêne ser ziman. Guhdana li jiyane û têgihiştine di

derbarê wê de pêşxistina wê li ser disekinê û bi wê yekê aqil dide dora xwe di wê deme xwe de. Li gor wî, Zanebûn, ye ku herî zêde wê mirov bi ser bixe ya.. Lê wî zanebûn ji baweriyê qût ne dihanî ser ziman. BI vê yekê re ew felsefe dihêne ser zimên. Gazalî, zanebûnê ji bo têgihiştine di jiyane de û bi navê xwûdê re giringiye wê dihêne ser ziman. Zanebûn, li gor wî mirov bizanebûn dike ku mirov wê çawa di riya xwûdê de bi meşê. Lê mirov wê ti carî nikaribe ku xwe bigihêne rastiye hemûkî. Kengî mirov mir, hingî mirov wê karibe aliyê rastiye yê ku me li dinyê ne dîtina mirov wê li axîretê bibîne. Ew ji wilo dihêne ser ziman. Êlî Herîrî, rastiya weke xawêneke li jiyane dibîne û jiyane ji pêre weke rastiya ku ji aliyê xwûdê ve hatiya afirandin ku mirov wê fahmbike dibîne. Di wê de ji rastiye ku mirov fahm bike yêbi aqil hene. Mirov divêt ku dinye xwe fahm bike. Dinye mirov wê mirov bi têgihiştine yê ku ew dinye çêkiriya bike. Yanî wê wî bi bîr bixe. Ev ji zanebûnaka mazin e,

li gor wî. ..
 Êlî Herîrî, hinekî dî ji pêde diçê û dihêne ser ziman ku rastî, ne tenê ye ku di serê mirov de ku mirov dizanê ya. Ew tene ser ziman ku rastî bîaqil dibe sê beş. Beşe pêşî zanebûna mirov ye ku mirov wê bidest bixe û pê bijî ya. Ew hebûn û bûna dinyê ji li ser wê her weha mirov fahm dike ku xwediyê têgihiştinekê ya. *Li gor wî, dinye û hemû tişt ji şaneyekê dest pê kiriya. Ew şane ji, her timî mazin bûya û çend ku mazin bûya ji di xwe de afirandiya. Ew wê hertimî bi afirêne. Ji ber ku xwûdê, vejen wê ye ku kiriyê de, di xwe de karê vejene xwe bi afirêne. Bi vê yekê, ew şanê, ti carî mirov nikarê wê hêzê wê fahm bike, hingî têde heya û wê pêş bikeve. Li gor wî, ew vejene wê, di xwe de bêsnor e. Serê wê têde heya û hebûne wê ya, lê dawiye wê ye ku lê bidawî dibe ji nîn e. Ew bi vê yekê li ser vejene mirov ji di rawastihê. Ew li ser wê vejene ku mirov di jiyana xwe ye rojene de bi xwe re di serifêne ji di rawastihê û wê ji ji wê vejene di hasibene. Aqil, bi xwe ji, têde vejene mirov ye ku bi teybet ji wê vejene hatiya afirandin heya. Rastî, her weha ev hemûya ku mirov wê fahm bike. Li gor wî aqilê mazin yê ku temen e û yê ku wê di dawiye ji de ji têgihiştinê mirov têbigihê ji heya. Rastî, lê li gor wê xala herî mazin ye ku bi hebûne xwe re cewhertiyê ji disfirêne û mirov dike ku xwe bigihênîye de ya. Lê hemû di laşê teqez de ya. Bi vê gotinê emê têgihiştina wî ye metafizîkî ji bîne ser ziman. Ew, gûmanî û pêwistinîye weke du xosletên laşê mirov dihêne ser ziman û bi minaqa ku *mirov ma karê bi ser zivirandinê re karê rûyê xwe bibe pişt xwe re pêwistinîye* dihêne ser ziman. Temenê felsefe wî bi metafizîkî re bi*

heyînê teqez ku dayimîya û têde ji heyînîyên ku dem bi dem li wir têgihiştine wê heyînê teqez dijîn hene. Xwûdê heyînîyê teqez e. Lê mirov ye bi teqezîyeke ku deme wê hatiya kifş kirin dijî. Ew bi jiyana ku xwûdê dayê de, girêdayî ya. Li gor teqezetiye wî, bi vê yekê wê bijî. Bi vê têgihiştinê Êlî Herîrî, dixwezê di têgihiştine metafîzîkê de hîyayerşîyekê bêne ser ziman. Ew bi vê re, ne tenê hebûne pêwistîniyê di xwezê bêne ser ziman, pêre weke xalna giring di jîyanê de hem ji bo jiyandinî û hem ji bo bûnê pêdivîyên ku mirov bêne bicih balê dikişêne ser wan ji. Wan ji, dihêne ser ziman. Lê weke hinek, xosletên ku mirov di derbarê wan de bibe xwedî têgihiştin û zanebûn dihêne ser ziman.

Di wê demê de, piştê ne bi gelekî re wê gelek filozofên ku her weha dihizirin wê derkevin. Filozofên weke Îbnî Rûşt û Îbnî Sîna derkevin. Îbnî Sîna, wê bi teybetî li ser bijîjkî bisekinê û rê û rêbazên wê yê şifakiirnê bike ku kifş bike. Felsefe Îbnî Sîna, temenê wê li ser metoda metafîzîkê di sekinê û têgihiştine ku bi wê tene ser ziman heya. Ew mijara metafîzîka xwe li ser *laşê teqez* ku tenê bi hebûne xwûdê re tê ser ziman heya dihêne ser ziman. Pê re ji, ew laş li sêye beş dike û gûmanî an ji ye ku derkete holê û ye ku mir û winda bû û çû. Gûmanî û pêwistinî, ku yê ku ji xwe dibin û bê ku sedemek ji bûna wê re hebe ya, ew e. Wê ji bi hebûne xwûdê re dihêne ser ziman. Û hebûnên ku divêtin ku hebin. Îbnî Sîna Metafîzîkê weke qadaka zanistê ye ku pêwistî pê heya dihêne ser ziman. Îbnî Sîna li ser aqil di sekinê û pênc cureyên êqil hanîya ser ziman. Ew ji her weha ne; Aqilê ku yê divêtinî ku bizane, aqilê ku ji bo fahmkirin û têgihiştinê alî mirov dike, aqilê ku ku pir mazin ku ew bi xwe ji jê re "aqilê qûts" dibêje ku li gor wî di hemû kesekî de nîn e û hemû kesek ji nikerê xwe bigihênîyê de. Aqilê ku di xwe de heya yê rûyê yên maqûl dide dîyar û têgihiştinekê pêre bi mirov re çêdike û aqilê ku maqûl ku têgihiştinên ku hene dide têgihiştin. Yên ku maqûl in, wê aqilê dawiyê, ye(aqil) ku bi wan re heya û ku mirov xwe gihanda wê, wê mirov xwe bigihêne aqilê wan yê ku heya ji. Ev qizinceke. ..

Îbnî Rûst ji felsefê wî, mirov karê weha bêne ser ziman. Îbnî Rûst, fêrbûnê weke pêdivîyaka olî ye ku mirov wê bêne bicih dibîne û dihêne ser ziman. Li gor wî ol bi aqil meyîzendinê ji mirov dixwezê. Li gor wî, çend, ol û dîroka wan heya ji divêt ku mirov wê bizanê. Rastî, li ku derê bê, divêt ku mirov xwe bigihênîyê de. Yên ku berê hatina û çûna di pirtûk û hizrên wan çî hene zanebûna wan ji divêt ku bibe. Li gor Îbnî Rûst, aqil û felsefe riya ku mirov xwe pê bigihêne rastîyê na. Îbnî Rûst, li gor wî hate derekê bi aqil û felsefê mirov karê bixwe bidigihê her tiştê li

jiyanê. Lê li gor wî hinek tiştên ku mirov bi xwe nikarê xwe bigihêne wan ji hene. Lê aqil û felsefê hate ku derê em birin, emê herin. Ji wê pêde, ye ku wê xwûdê mirov bigihênîyê de. Divir de, bi Îbnî Rûst re pir nêqaş têne kiirn. Li jiyane mirov karê xwe bigihêne her tiştê ku heya û hinek tiştên ku mirov nikarê xw ebigihênîyê de, di çerçove felsefe û aqilê wî de mijara nêqaşaya ku hate roje me têt. Îbnî Rûst li ser felsefê bi xwe ji gotiya ku 'mijara wê ew e ku heyînîyên ku hene wan bi me bide fahm kirin e'. Çend cureyên heyînî hebin, ew wê wan ji me re bêne ser ziman. Li gor wî, tenê hebûne Xwûdê dervî wê ya ku wer ser ziman, ew ji wê bi her pence sehên mirov karê tenê xwe bi 'gihêne têgihîştine wî. Lê ew û heyîne wî, ne biderfet e. Bi vê yekê, di felsefe xwe de sînorekî ku pişt wî re her timî di çerçove felsefe wî de dibe mijara nêqaşan dimêne. Wî bawer dikir ku wê bi felsefe lê bi olê wê kariba ku xwe bigihanda rastiyê.

..

Bi zanist û filozofên weha re têgihîştineke mazin li herême pêş dikeve. Zanist û têgihîştine êdî pêş dikeve. Herêm, hate ku tê sadsalên 11. min û 12. min, û wan, êdî mirov karê bi wan zanist û filozofên weha pêşketineke mazin derdikeve holê. Li herême bi têgihîştin û bi teybetî ji, bi felsefê re pêşketinên mazin derdikevina holê. Ku dem tê sadsalên 12. min û wan êdî li herême zanistên weke Teymîyê Haranî, Ferabî, omer hayam û hwd derdikevin. Ev zanist û filozofên weha, xoslete wan ye sereke ew e ku bi qadên zanistê yên weke matamatikî û hwd re ji mijul dibin. Zanistên weke Îbnî Haldûn ji derdikevin. Îbni Haldûn, li ser civaknasiya civakê û pêşketine wê û dîroke xwedîyê têgihîştin û zanebûnaka mazin a. Pişt wî re ji, hizrên wê bandûra xwe li zanistên ku hatina kiriya. Li ser pêşketina bajartî û jiyana gundan û goçbertiyê ji hinek zanebûnên ku jê hena. Mirov divêt ku vê ji bi teybet bêne ser ziman. Lê xosletê Ibni Haldûn ew e ku ew bi teybetî bi şiroveyên xwe yên di derbarê civakê pêşketine wê de riya pêşketine ye ku hin bi hin bi ber bajartiyê ve dibû ji haniya ser ziman. Bi vê yekê, wê bi wan hizrên xwe re weke ku pêşiya xwe bidîtibe tê ser ziman. Hizrên wê yên li ser dîrokê ji pêşketinekê dihênin berçav. Di pirtûka xwe ye bi nav û deng ye bi nav "Muqadîma" de di destpêkê ku li ser dîrokê hizre xwe dihêne ser ziman, pêşiyê weke hinek bûyarna ku diqawimin dihêne ser ziman. Lê ku pêde diçê ji, êdî di çerçove tehereke ku jev ne qût de dihêne ser ziman. Bi şiroveyên wê yên aliyê civakî û civaknasî de ev bi têgihîştin xwe bi bêhtirî dide berçav. Bi vê yekê re, her weha ku em bînine ser ziman, emê nêzîkatîya wê ye di di derbarê dîrokê de bînine ser ziman.

Wî hizir dikir ku hizirvan û dîrokzanên berê wî, dîrok ji ber ku jevqat û weke çîrok û çîvanokan hanîna ser ziman, êdî ne gihiştina sentezeke baş. Li gor wî, ji ber vê yekê, divêt ku mirov dîrok bi jînhatinên bixwe re ne wilo bêne ser ziman. Bi têgihîştin weke ku çawa mirov di wê rojê de dijê bêne ser ziman. Bi vê yekê, mirov wê dîrokê di jiyane de fahm bike. Bi wê fahm kirinê ji êdî mirov wê bigihê rastiya wê ye ku hatiya jîn kirin. Bi vê yekê û nêzîkatiyê ew li dîrokê nêzîk dibû.

Îbni Haldûn, di aslê xwe de bi xwe re peyemnêrê deme tê ya. Ew bi şîroveyan xwe re wê têgihîştinê bi me re dide çê kirin. Weke wî, Teymîyê Haranî ji, wilo ya. Ew ji di civaknasîyê de pir xurt a. Ew hizrên wî yên di derbarê dîrokê de bi têgihîştine xwe re ne bin yên Îbni Haldûn re ne. Teymîyê haranî, nêzîkatiya wî yê civakê di çerçove civaknasîyê wê de ku li gor hinek zagonên pêşketinê bijî ya. Bi vê yekê, ew hinekî felsefê di têkiliyan de derdixe pêş. Lê felsefê di nav têgihîştineke civakî de ku ji awayê baweriyê yê olî ne dûr dihêne ser ziman. Li ser stêran û matamatikî ji sekinî ya. Piştî Teymîyê Haranî re pirtûkên wî, weke yên perwerde yên bingeh hatina xwandin di cihên ku lê perwerde dihatina dayin de.

Li rojhilat, bi vannêzîkatiyan û pêşketinan û awayê pêşketinan re pergalaka nû ye demî afirî bû û ava bûbû. Herêm, di her aliyê xwe ve di pêşketinekê de bû. Lê mirov tiştêkî din ji dibîne. Ew ji har weha ji sadsalên 12. min û 13. min pêde, weke ku bi pêşketin û têgihîştin û ole xwe re rojhilat li ber kiirna hinek xwenûkirinna(reform) ya. Mirov wê ji dibîne. Îbni Haldûn, di nêzîkatiya xwe de dinyewîtiyê derdixe pêşiya axretiyê. Li zaningahên ku li herêmê avabûna yên weke Azherê û li Şam û li Rihayê, mirov nîqaşna ku bi oldaran dibin û bêhtirî aqil derdixina pêş dibîne. Nêzîkatiyên zanistan yên ku di bêjin mirov bîaqil nikarê hemû tiştî fahm bike û bêhtir pêde herê û derkeve dervî ya dil, li ber wan zanistên weke Îbni Haldûn hinek zanistên yên weke wî li ber wê di sekin in û hizre xwe dihênine ser ziman. Bi vê yekê re, b teybetî, demeke Ronasansê(jinûvebûnê) diafirê. Mirov wê her weha dibîne.

Hate ku dem tê sadsalên 14. min û pêde, êdî ew pêşketin ku Kurdistan bi Cizira bota û Rihayê re di navende wê de disekinê di bêt. Rojhilatê kurdistanê jî derdikeve pêş. Bajartî li van deran pêşketiya û awayê jiyana wê ji tevî gelek hêrîşên hovan ji pêşketiya û rûniştîya. Li herêmê, li aliyê anatolia ji li Costanipolosê ji bi zanistan ku mirov bêne ser ziman lev civînak bûya. Herêm, bi vê yekê, ji Kurdistanê hate ku digihîşt ber Riha û ji wir de hate ku digihîşt gelek herêmên anatolia ku

digihîşt ber bahra reş, pêşketinek hebû. Li herêm bi teybetî ji ku ol ji di nav de ji gelek aliyên xwe ve li ber hinek xwenûkirinan bû. Bi vê yekê re hizir ji ji zanistan derdikevina holê. BI teybetî, awayê zimên yê Êlî Herîfî derketibû pêş. Lê bi zanistî bi hizrên wî re derketibû pêş. ..

Li Herêmê, bi wê yekê û rewşê ku mirov karê bêje ku bi zanistên ku hene re li ber bûnaka ku xwe ji nû ve bi afirinê bû. Li herêmê lê bi derketina hêzên weke yê Osmaniyan re ew rewşe xwenûkirinê ye ku wê bûba ji ji holê di rabê. Osmani ku li herêmê di bine xwedî hêz, êdî li herêmê hizrên cuda yên ku wê werine ser ziman, êdî ne li herême têne ser ziman. Hin bi hin bi pêşketin û serwerbûna wê hêzê re ji herêmê çî zanist hene bi zanebûna xwe re bazdî rojava dikin. Rojava ji, piştî ji holê rabûna împarotiya roma re rewşeke nû weke ku afirî bû Hinek hêzên din li ser wê rewş û pêşketin û mîreteye wê derdikevina holê Di sadsalên 12. min, 13. min û 14. min û wan de, filozofna mazin yên ku bi têgihîştinaka mazin re derdikevin û êdî wê bi zanebûna ku dihênine ser ziman re wê bine temenek derdikevin. Zanist û filozofên weke Copernîcûs derdikevin. Ew li ser azman û stêran dihizirin û li ser hebûn û xwezaya li derve dinye me dihizirin. Yê ku pêşî gotiya dinye bi gelek dinyên din re li dora rojê digerihe ew e. Wî ev hizir bi zanebûn haniya ser ziman. Pergala rojê, bi vê haniniya xwe ye li ser ziman vegotiya. Lê di wê demê de serweri û serdestiya dêrê ye li rojava hemûkî bandûra wî ji dike û dike ku ew dihanina ser ziman ye hizre xwe de bi sîn de gavê bi avêje. Hizrên ku ew dihêne ser ziman, bi xwe ji di tirsihê ku li wan xwedî derkeve. Lê di demên jiyana xwe yên dawiyê de êdî ku wê tirsê hinekî li ser xwe diavêje êdî bi dest hanina hizrên xwe û lê xwedî derketinê bi wêretî dike. Wî temenê zanista astronimiyê avêt. Wî xalên ku dinye bi dinyên din re li dora rojê digerihihin vegotin. Pişt wî re yê ku hinekî ji vî aliyê pêşxistina da çê kirin ji Galîleo bixwe bû. Ew bi aslê xwe ji froransa bû. Di zanisgaha ku têde bibe keşe dixwêne lê wê terk dike. Ji ber ku eleqeyeke wî bi matamatikê re xurte û di wê qadê de pir zû fahm dike û bi wê yekê re êdî zû pêş dikeve, êdî bi matamatikê re mijul dibe. Wî Aristoteles pir xwandîya û bandûra wî li ser wî heyra. Ew, bi wê zanebûna xwe dike û di xwezê ku hizrên aristo di qada matamatikî de ji bêne ser ziman. Lê ew di têgihîştine xwe de di wê baweriyê de bû ku weke aristo haniya ser ziman, ji wê cudatir e. Bi vê yekê ji fîzîye aristo cuda hizre xwe ye fîzîkê diafirîne. Ji ser kula pîsa cismê ku giraniya wan wek hev e lê jevcuda na, bi hev re di berde xwerê û pêre "kultê" kifş dike. Bi vê yekê, xelatiya fîzîka Aristo ji didêne holê. Li gor wî, ku şert û merc wekhev bin, ketina

cismekê giraniya wê bi serê xwe azad e. Piştê ew dibe zanistê matamatikê li zaningaha Padova dibe mamosteyê matamatikê. Di 1597an de wî pusula çekir û derxista firotinê. Di sala 1604an de wî bi zagonên matamatikê yên bidest kifşkirina wan yên bi ser xwe kir. Li ser astronomiyê lêkolînên xwe berdewam kir û li ser *Riya kakêşan* ye stêran kifşkirinên xwe yên destpêkê kirin.

bandûra wî li ser pêşketinên deme wî û demên pişt wî re dibêt. Di wê demê de ne bi gelekî re Descartes derdikeve holê. Ew ji, zanist û filozofekî ku bi hizrên xwe yên di hêne ser ziman re bandûra wî pir mazin dibêt. Berheme wî ye ku di "riya felsefe de zagonên wê" dihêne ser ziman bandûraka mazin dike. Li ser Metodê pir disekinê. Ji tevlihevbûnê bi ber hesanatiyê ve hanîna rewşan ye li ser ziman, wî derdixê pêş. Di deme ku felsefe ji serdestan dihate ser pirsîn û ser ziman, wî ji da nîşandin ku herkesek karê wê bike. ew li ser kirdariya lêkolînan pir disekinê. Li gor wî, ji zanstan ye herî giring mekanîk, mekineyên ku alî mirovan dikin hunere wê, başkirin û bijîjkîti û ahlâq xweş û bişahî jînbûn, hunre wê ya. Ew bi vê yekê girîngiyê dide jiyan û baş jîndûna mirov. Bi vê yekê re ji tişt û amûrên ku di jiyanê de alî wî bikin, wê ew ji di wê de bina aliyek pêşketinê jê re. Li ser geometriyê navê wî derdikeve. Ev deklam ji bi navê wî tê ser ziman; denkleme ku bi qartyazyânê tê ser ziman: $x^3+y^3=3axy$. Denkleme wê ye paramatrikê ji her weha: $x=3at/(1+13)$, $y=3at^2/(1+13)$. Bi vî awayê tê ser ziman. Ew ji ber ku di matamatikê de xurt e, pirsên weke ku rastteqniyê yên ku di pirsê ji di wir de dixwezê bi bersiv bike. Di heman demê zanist û filozofên weke Kepler ji hene û bi lêkolînên xwe yên li ser gerdûnê di dev de ne. Pirtûka Kepler ye bi navê *Nepeniyên gerdûnê* wî pir mazin dihêne ser ziman. Piştê ew karê li ser ensîklopediyê dike. Lê di jiyana xwe de rastî pir zoran tê û bi vê yekê ji bêderfetî barî gelek cihan dike.

Bi van minaqên ku me dan ji, tê dîtin ku êdî zanist bi awayê fîzîk û astronomiyê di pêşketinekê de ya. Ev êdî wê bi vê awayî wê pêşketineke mazin di demê de pê jîn kirin. Bi vê yekê re, em êdî dikevîne demeke nû de. Wê êdî felsefe bi awayê xwe yê ku zanist tede li pêş û serdest e, wê êdî di jiyanê de bêhtirî bigotin bêt. Lê ev ji êdî wê bi demekê nû re wê hebûne êdî bêne ser ziman. Êdî ji vir pêde em pêşketine Ronasansê bînine ser ziman.

Demek nû ku weke tê ser ziman 'dema jinûvebûnê' û ankû 'dema ronasansê'.

..

Ronasans, demeke nû ya ku êdî wê zanist serdestî jiyana mirov bibe. Wê bajarvanî pêş bikeve. Wê jiyana bi hizir û opêşketinên ku pêre dibin re wê ji nî ve xwe ava bike. Wê felsefe di xwe de êdî weke ku tê ser ziman, wê ekoltiyê di xwe de bipêş bixe û pê pêş bikeve. Pêşketinên ku hate wê demê bûna û li jiyana hatina ser ziman, pêşketinaka mazin dana çê kirin. Hizir, êdî bitêgihiştin di jiyana de weyn dileyizê. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Lê ronansans, divêt ku mirov wê hinekî dî bi teybet û bi pêşketinên bi hizir bêne ser ziman. Ronansans çawa dibêt û destpêdikê? Ev ji pirsê ku mirov wê bi pirsê û bersive wê bide.

Pêşî. em li ser bersive wê pirsê bisekin in û ji wê bersive wê werine hanina ser ziman ye ronansansê. Bi vê yekê re, divêt ku em demekê ji serî hate bîni bînine ser ziman. Demên serdemên navîn yên ku mirov wan bi awayê pêşketinên wan re fahm bike û bêne ser ziman in. Piştî holê rabûna împaratoriya roma, êdî deme serdemên navîn destpêdikin. Dêr, ji her aliyê xwe de serdestiya wê li jiyana heya. Her qadên jiyana û pêşketinê û bi teybetî ji yên hizir û felsefe di bin sehê wê de ya. Mirov karê vê yekê her weha bêne ser ziman. Dervî hizre olî re ti hanina ser ziman jê re destûr nîn e. Skolasîzm, weke ku tê ser ziman serdest e.

Lê di nav xalkê û civakê de di qadên jiyana de hizrên ku hene û tene ser ziman ji hene. Ew zanistên ku me li jor bahse wan kir, bi teybetî hema bêja hemûkên wan bitirs dihanina ser ziman. Lê dihanina ser ziman. Hizrên wan yên ku hatina ser ziman, gelek ji wan ji holê hatina rakirin ji. Lê gelek ji wan man ji. Piştî bi wê yekê li lêgerînekê lêgerîn hate kirin. Bi vê lêgerîne ku lê hate lêgerîn, pêşî olê paya xwe jê girt. Demeke xwenûkirinan ku jê re "raformasyon" tê gotin dibêt. Mirovên ku bi aslê xwe di nav perwerde keşetiyê de mazin bûna yên weke Luther derdikevin, wê destpêkê dikan. Pêşî pirtûka pîroz ye filahiyê Încîlê di vegeerînine latinî. Xal û zagonên dêrê di nivîsênin. Û her weha temenekê bi vê yekê re di nav xalkê û civakê de diafirînin. Ev kirinên Luther wê bine sedeme Derketina Mezhebe filahiyê yê binavê *protastantiyê* ji. Ev awayê pêşketinê û pêşketin, wê bê pêşketine paşerojê ji. Şerên ku li rojava dibin yê *sadsalê* û yê *şerên sihsaliyê* rojava kiriya qada şer. Bi teybetî ji gundî di van şeran de li pêş in. Bi van şeran re çendî ku rêveberên ku hene yên *monarşî* ji holê naçin ji, lê deme wan êdî dawiyê wê tê denezandin. Êdî rêveberne ku xalkê li berçav digirin tene xwestin. Mirov bi hebûne xwe re weke hizrekê di seran êdî şaq daya û li gor xwe nêzîkatiyekê dixwezê ji rêveberan. Ev hemû ancamên

pêşketine hizir û bi teybetî ji yên felsefê ne.

Ku mirov li van pêşketinan dimeyîzenê, mirov fahm dike ku êdî tevgerek li rojava dest pê dike. Li rojhilat, ew tevgere pêşketin ye bi aqil felsefê re ku bi derketina ole îslamê re dest pê kiribû, hate dem tê sadsalê 15. û wan berdeyam dike. Lê piştê bi derketin û serwerbûna Osmanîyan re êdî ew rewş ji holê weke hin bi hin dirabe. Li şûn mayîna rojhilat û destpêka pîrsgirêkên wê ji mirov ji vê demê pêde pir mazin karê bide dest pê kirin. Deme ku êdî wê bi aqil û zanistê pêşketiba, bi wê ji holê weke ku rabû. Zanistên ku hizrên xwe hanibûn ser ziman ji, hizrên wan li cihê xwe man û ne hatina ser ziman. Deme ku me got ne hatina ser ziman, em bahse ne hatina wê ye li rojhilat dikin. Çendî ku ew filozofna rojhilat ji bûn, ku li wir hatina hizre wan ye li ser ziman, maf nayê dîtin, ku mirov wê dibîne, dilêşiyak bi mirov çêdibe.

Lê bi wê tevgere li rojava ku dibe re, ew ji têne ser ziman. Lê rojhilat têne ser ziman. Hizrên Îbnî Rûşt ji û Îbnî Sîna ji li wir dihêne ser ziman. Ew dem, weke demeke nû ya û weke ku mirovek ji nû ve ji xewekê ku têde demeke dirêj mabû û rabê ser xwe bû. Her weha dihate berçav. Piştî ku xwenûkirina deme wan bi olê re dest pê kir, di demeke kin de bandûra xwe di qada felsefê de ji da nişandin. Zanistên nû derketin û hizrên xwe hanîna ser ziman. Ev dem, di destpêka xwe de pêşi hizrên ku demên berê yên antik de hatina ser ziman, dike ku wan pêşi kifş bike. Ji nû ve aristo tê xwandin û tê şirove kirin. Her weha Platon ji ji nû ve tê xwandin û hizrên wî têne şirove kirin. Di wê demê, ku ji wan re *Platonvanên nû* tê gotin derdikevin û hizrên xwe dihênine ser ziman. Tercûma pir mazin pêş dikeve. Tercûme li latînî dibêt. Bi vê yekê re mirov karê bêje ku tercûmeyeke pir mazin dibêt. Hizir kirin, pir mazin dibêt. Felsefe, ji nû ve careka din tê kifş kiirn. Lê vê naqlê pir mazin tê kifş kirin. Pêşketinên ku di demên serdemên navên de bûna û bi avadanîyan de derketiya pêş, li berçav nerîneke xweş di afirêne. Avadanî û bi avadanîya naqşkirin pir mazin derdikeve holê Nîgarvanên mazin yên weke Da vincî derdikevin. Çîrokvan û wêjevanên weke Montaigne derdikevin. Pê re ji, nivîsarên deme yên weke Cerwantês derdikevin. Cerwantes bi pirtûka xwe bi navê "Don kîşot" re mohre xwe li demên xwe yên piştê dixê. Bi wê pirtûka xwe tê naskirin. Bi vê yekê re, mirov karê ku demeke nû ji her aliyê ve destpê dike. Bajarvaniya ku pêşketî di navendên mazin de ji wê pêşketinê re dibê temen. Bajarvanê, awayê jiyana demê dihêne berçav. Li ser wê û wê hebûne wê ye ku dibe temen pêşketinên deme yên nû ji rû didin. Lê Ronasans, di aslê xwe de di hizir û nivîs û têgihiştine xwe de

mirov derdixe pêş. Ev ji, pêşketineke nû ya ku mirov wê bêne ser ziman.

Mirov bi hebûn û jiyana xwe re di pêşketin û pêşxistinê de êdî weke ku dibê navend. Her weha tê berçav. Mirov ku li pêşketinê demê ji dimeyîzenê di felsefê de li rastiyê lê gerîn û hanîna wê ye li ser ziman, li ser awayê jiyana mirov ku wê çawa û bi çi awayî bijî sekinandin û hwd, mijarna ku di lêgerînan de derdikevine pêş in. Mirov, êdî hem dora wî û hem ji ew bixwe ji, bixweşikbûnê re di lêgerînê de ya. Ev ji, weke mijaraka girîngi ye ku di deme ronansê de derdikeve pêş e. Rexnekirin li ser ne baş û ne baş dîtîne têne ser ziman. Bi vê yekê re wê başbûn ji awayê wê çawa bê tê ser ziman. Di jiyana de awayê wêje ku jiyana û mirov hest û ramanê wî bi hev re dike mijar ji xwe re derdikeve pêş. Helbestgerî bi jiyana ku tê de şano û şanogerî cih digêre derdikeve pêş.

..

Lê destpêka ronansê ku mirov wê bi gotinekî ji bê bêne ser ziman, mirov dibêne ku weke destpêkaka nû ya di jiyane mirov de û di pêşketine hizre netewiyê de ji ya. Ev ji her weha divêt ku mirov wê bêne ser ziman. Netewî, pêş dikeve. Temenê wê bi pêşketin û têgihîştine bi naskirinê re ku bi têgihîştineke xwedî derketinê re pêş dikeve heya. Her weha pê re ji, xwe ji civakakê û derekê û nirxekê dîtîne û wilo hasibandin ji tede tê ser ziman. Ziman, çand û civaknasiya ku mirov xwe di nav dihêne ser ziman ye wê civaka ku di nav de, ji wê pêşketinê re temenê herî mazin e. Lê ev hemû ji felsefe û têgihîştine wê di pêşketine wê de weykeke mazin dileyizê. Felsefe di wê demê de, bi gelek cureyên hizir êdî derdikeve holê. Lê felsefe, êdî ji wê demê pêde, hin bi hin di xwe de xwe ji ji xwe di buhurêne. Bi ronansê re nûbûnak di wê de ji heya. Pozitîwîzm pêş dikeve. Pozitîwîzm, bi *felsefe diyarde* pêş dikeve. Têde ne teolojî û ne ji metafîzîk heya. Ev wê, di demên piştî ronansê de pir mazin êdî pêşketineka mazin jîn bike. Di deme ronansê de nîşanakê wê felsefê çawa ku xwe didina nîşandin, êdî di qada felsefê de nîqaşna pir mazin dest pê dîkin. **Pozitîwîzm**, *vacê* derdixe pêş. Êdî ku piştî wê weke ekoleke felsefê êqil wê xwe bidîyarî bide holê *felsefe vaca heyînî* derdikeve holê. Nerîn û dîtîne, di vê aliyê felsefê de pir girîng e. Lê bi vê felsefê re *vac*, êdî bi serê xwe xalaka ku mirov lê meyîzenê û weke xala felsefê ye bîngê ji bêne ser ziman. Rastbûn, nerîn di jiyana û hebûnde di ahangekê de bûn ji pê re weke xalîna girîng yê bîngê têne berçav. *Vac*, ji bo ku zagon û xalên xwe yê ku pê kifş bike û bêne ser ziman kifû bike, wê demne pir mazin pêre bi nîqaşkirinê re bi buhur in. Lê divêt ku mirov ji bîr neke û bêne ser ziman ku *felsefe cerbê* wê di wê demê de bidest

pêşketine xwe êdî bike. Ev ji, wê weke temenê wê pêşketine felsefe vacê ye ku bidest pêşketine xwe kiriya wê bê berçav. Kifşkirin û hizrên vê felsefe cerbê wê ye felsefe vacê ji pêşketine wê kifş bikin.

Lê ji ronansansê pêde, bi felsefê re nîqaşna pir mazin yên felsefê yên pir mazin dibûn, êdî felsefe pêzawar û felsefe mengiwer wê biafirin û wê weke du qutuban wê xwe bi dîyarî bînine holê û wê bi hev re di felsefê de bikevine şerekê mazin de. Wê komên felsefe pêzawer û komên felsefe mengiwer jecuda bi afir in û li ber hevdû hizrên xwe bînine ser ziman. Ji deme ronansansê ji sadsalên 15. min û wan pêde, ku bi demê re mirov tê sadsalên 16. min û 17. min ta dem ku êdî bi pêşketinên deme ronansansê pêşketin û rengê pêşketine xwe bidiyarî derxistiya holê *dema barokê*, êdî ew nîqaş û şerkirinên bi ser felsefê re pir mazin dijdihin. Barok, bi avadanîyê, nîgartiyê û karê pêkeltiyê pêşketine xwe dide der. Lê divêt ku mirov ji bîr neke û bêne ser ziman ku mûsîkti ji pir mazin di vê demê de bidest pêşketine xwe dike. ..

Felsefe û têgihiştin, asta ku di wê demê de hatiye de wê pêşketinê hemûkî dide kifş kirin. Di vir de divêt ku mirov vê ji bêne ser ziman û bêje ku di rastiyê de weke sê xatan êdî felsefe pêşketine xwe bi hebûne xwe re dide berdewam kirin. Felsefe pozitif, felsefe mengiwer û felsefe pêzawer. Ev her sê xat, xatên felsefê yên ku wê êdî pîrmazin pêş bikevin in. Filozofên qutuba felsefê ye mengiwer yên weke Calwîn û Berkeley derdikevin. Ev di felsefê de hizrên xwe dihênine ser ziman û pir mazin ji bandûra wan ji dibêt. Berkeley, dihêne ser ziman ku di dinyê te tenê giyan û hizirê giyanê hene. Ew bi *nerîne li hundur* re tene ser ziman ku mirov "tiştên ku me rewakirin yên ji bîre me bixwe ne". Hate wê derê hizreke ku ti kesek red nakê ew dihêne ser ziman. Lê piştê ku dibêje ku "hebûne wê ye di bîrûbaweriya mirov de, tiştne ku mirov ti carî nikarê xwe bigihêne wan û tiştên ku ji wesifên êqil re tê têkildarî ji, têrkerên tê gotin ku hene, ma mirov çawa karê bêje ku hene?". Bi vê hizre xwe re, ew hebûne têrkerê(Camîdê) red dike. Êdî di vir de nîqaşên pêre ku ew dikeve nav de dest pê dikin. Ew di pirsê di bêje ku "heger ku ew hizrên ku em bidest dixin ku ji xiyale sehan bê, ev bi çi awayê rast in?" Bi vê hizre re dixwezê bêje ku hizir têgihiştine re ji giyanê ya. Bi vê yekê re, ew hebûne têrkerê red dike. **Berkeley**, her weha bi ser gotinên xwe yê di felsefê de zêde dike û dibêje ku "her yek ji me, ku ji wesifekê û cerbe wê wesifê na û em rastûrast xwediyê bîr û bîrûbaweriya wê na, ev dide nîşandin ku em cerbêne hundurê wesifê na". Hemû hizre xwe û hebûne wê, li ser redkirina têrkerê dide ava kirin û dihêne ser zima. Hin filozofên

demê yên weke Locke ji, ew wan di xwêne û ji hizrên wan ji fêrê distêne. Hizre Locke ye ku di bêje " her tiştê ku em wê rewadikin di hundurê bîre me de ya" ji jê re weke temenekê li gor wî dide çê kirin. Li ku cih persin û bersivdana ku ew tişt ji ku derê hatina û ketine bîre me de ji, bersiva ku ew wê di nav hinek rewşê ku mirov nikarê wan fahm bike dihêne ser ziman.

Ev nîqaş li hemberê wan qutuba Pêzawer ji, hizrên xwe dihêne ser ziman. Ew ji, têrkerê derdikeve pêş. Bi vê yekê re, li ser wê têgihîştinek di afirê. Hembûna metafizîkî, ku bi qutuba mengiweriyê re hebûne xwe dide berdewam kirin, piştî wê weke metodekê teherê li ber xwe bibîne. **Teher(‘dîyalektîk’), yê ku bitêgihîştine di demê de dihêne ser ziman, Hegel bixwe ya. Ew têgihîştinekê pê re bi mirov dide çê kirin. Çendî ku Hegel weke bavê wê ji were dîtin, di aslê xwe de tehera dîyalektîkî, têgihîştineka pir kevna ku bi pêşketine xwe re digihê deme Nairî û Gûtiyan û wan. Lê yê ku wê li gor demê bi felsefe dike û dihêne ser ziman ji, Hegel bi xwe ya. Ew dide nîşandin ku her tiştî bi hev ve girêdayî ya. Berî wî, hinek hizir Gordano Bruno di derbarê herîkîna ‘dîyalektîkî’ de bi dîrokê re hanina ser ziman. Îbnî Haldûn jî, berî wî jî bi şîroveya xwe ya li ser dîrokê re di wê têgihîştinê de hanîya ser ziman. Ew bi wê têgihîştinê zanist û filozofên berî xwe rexne ji dike ku ka çima dîrokê û pêşketinên ku dibin weke çîrokan dihênine ser ziman.**

Piştî re hatina deme sadsala 17. min û 18. min, êdî demeke nû bi teybetî di qada hizirkirinê de dide der. Bi felsefe û têgihîştine wê pêşketine mazin ye bi pergala afirîya. Dinye hemû, wek ku bi wê nîqaş di nav qutubên pêzaweriyê û mengiweriyê de bûna du alî. Bi vê yekê, re di rewşê dîtinê de ji du alî afirî na. Aliyê ku mengiwerî ya, di wî aliyê de oldar û mirovên ku dewlemend ji pîrraniyên wan bi rêveberan de têde çihgirtina. Lê aliyê Pêzawer ji, hinbi hin pêş dikeve û di nav xalkê de pêş dikeve. Hate dem tê deme sadsala 18. min wan êdî mirov karê bêje ku wê dinye bi bûya duqat. Piştî aliyê pêzawer, ku têde mirovên weke Karl Max ji derdikevin û ew teorîyaka ku wê têgihîştine bi pergala dikin di afirênin. êdî piştî, pêşketinên ku hate wê demê bi girsayan re bûna. êdî di bin têgihîştine serdest û bindestan de berdewam dike. Bûrzîwa û proletêr, yên ku di wê rewşê de diafir in bûn. Yek yê bindest û ye din yên ye serdest dihêne ser ziman. Bûrzîwa yên serdest bûn. Proletêr ji yên bindest bûn. ..

Bi felsefê re, êdî pêşketinên nû derdikevin, Divêt ku mirov hinekî li

ser hegel bi sekinê. Hegel ji ber ku yekî ku di di mengiweriyê de pergala wê ye serdest bi têgihîştin diafirêne ya. Ew *mengiweriya teqez*, pergala wê bi hizir ava dike û diadilêne. Ew bigiyane re dihêne ser ziman. Hemû tişt li gor wî ji giyanê ya. Ew giyanê li du beşan beş dike. Beşe pêşi *giyana têrker* û *giyana kirde* dihêne ser ziman. Li gor wî bîr ne azad e. Lê ji bo ku azad bibe ji, divêt ku weke ku ew dihêne ser ziman di pêvajoyên tevlihev yên ku ew di pirtûka xwe bi navê *fonomenolojiya tîn dihêne ser ziman* de divêt ku tere derbas bibe. Li gor wî, hemû zanebûn di sînorê dinyê de di ceribandîna de derbas dibe û di wê deme derbasbûnê de digihê têrkere xwe ye ku ew diafirêne di jîyanê de. Bîr, li gor bi serê xwe ya û ku kete têgihîştine xwe û dinyê de êdî ew têkiliye di nav xwe û ye ser xwe de ji bikeve têgihîştine wê de. Ew wê, weke têkiliya kole û koladarekî dihêne ser ziman. Li gor wî ev ji teher e. Yek ku hem ji bo xwe jîn bû û ji ye dî jîn bû, Bi têkiliya nav kole û koldar re têgihîştine wê dihêne ser ziman. Li gor wî, kole deme ku xwe koletiyê xilaskir û guharandin di dinyê de da kirin, hingî wê azadiya xwe ji bidest bixe. Wê amûrên ku xwe pê bigihêne serbixwebûnê wê bi afirêne. Di dawiya wê pêvajoyê û xilasbûn û gihiştinê de wê bîre ji bigihê aqil. Dinye hingî jê re ne beyen e û têgihîştine wê ye di derbarê dinyê de ji ya rast e. Bi vê yekê re, êdî li gor hegel bîr êdî ji bîriya mirov derbas dibe û dibe yek gelek. Hingî li gor wî wê "ez" bibe ye "em" û "em" ji wê bibe ye "ez" û êdî pê wê bîre civakatiyê xwe gihandina wê, wê çê bibe. Ev ji li gor wî ku ew dihêne ser ziman ji "tîn"ê pêve ne ti tiştêkî dî ya. Bi vê yekê re çanda wê ji bi têgihîştin dihêne ser ziman. Li gor wî, felsefe her qatê wê tev e. Her felsefe ji cergekeke, ew ansîlopediyê ji cerga cergê di hasibêne û ku ew hate afirandin ji, êdî xwe gihandina felsefê dibêt û felsefe ji çêdibêt.

Felsefe, deme ku mirov bahse vê deme wê bike û bahse filozofê ku nêzîkî felsefê bi zanistî bû Kant neke nabê. Kant di wê demê de dijî û wî zanebûn pir girîng di dît. Wî felsefe, bi zanebûnê re ye ku wê serweriya xwe bi denezêne dihanî ser ziman. Bandûra aqil pereziya Descartes û şikberiya Hume li ser wî pir mazin hebû. Wî bawer dikir ku erke felsefê ye sereke ku zanistê bi hîm û temen bi cih bike û piştê aqilpereziye ol û ahaqê bike. Wî zanist bêalî di dît.

Ew li ser metafizîkî pir sekinî û hanî ser ziman. Wî pir hewl da ku nepeniyê bêne ser ziman. Nêzîkatiya wî ye ku li metafizîkê dike ne weke ye bi şop ku hate wê demê hatiya ya. Ew di riyên ku mirov karê pê zanebûnê bidest bixe yekê *cerbê* dibîne û ye din ji her weha *denişandinê* dibîne. Ji ber ku cihê denişandin û cerbê di metafizîkê de nîn e, êdî ew Bi

ber *antînomiyê* ve diçêt. Bi vê yekeê re weke ku bi hizre xwe ye matefizîkê de bikeve nakokîyê de lê têt. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku êdî metafizîk ji, her weha êdî dikeve rewşeke din de. Wî zanebûna wî ye ku li noqta ku metafizîk jê dihat *priorî* bû.

Pêşketin û têgihîştine wê pêşketin ye bi felsefê re demeke nû di afirêne. Di qada fizîkî de ji havên mazin bi Newton re hatina avêtin. Bi fizîkê de pêşketinên ku têne hate wê demê, pêşketineka mazin ye ku ancâmên wê qadê xwe bi ya dibin. Newton, berî kant jîya bû. Piştî wî re hizrên wî pêşketinekê didina çê kirin. Newton di serî de zagonên fizîkê dihêne holê. Newton li ser mengranîyê ji hizrên wî hene. ...

Ji sadsala 18. min hate dem tê sadsala 19. min û pêde, êdî her weha mirov karê bêje ku fesefe pir mazin pêşketinekê dide çê kiirn. Ji van deman de di felsefê de herîkîneke bi navê *Heyînvanîti* derdikeve. Ew ji ji sadsala 19. min û wan deman de tê nas kirin. Ev ji bi wêjê re tê ser ziman. Bi wêjê dengdana girsayên mazin dihêne armanca xwe. Pêşketineke di wê de ji dibêt. Lê ev dem bi teybetî ku mirov gotinekê li sr bêne ser ziman, mirov wê bêje ku di vê demê de êdî pêşketine di qada hizir de bi zanistî hebûne xwe dide berdewam kirin. Pêşketinên civakî û zanistî, pêşketinên vê demê û piştê didine kifş kirin. Zanist, êdî qadaka ku di poêşketinê de serweriya xwe li ser civakan re dide nîşandin e. Derketin fezeyê û kifşkirinên di qada *şanê* de kifşkirinên dîrokî ne. BI zanistî, di vê demê de û ji vê demê pêde, êdî zanist serwer dibe. Aliyê zanistê yê pozitif serwer dibe. Herkên weke Kuantumê derdikevin û di qada zanistê de kifşkirinan dikin. Zanistên ku di van qadan de pêşketinên didina kirin hene. Yên weke Nels Bûhr û hwd, yên ku pêşketinê di van qadên weha de pêşenyê dikin in. Elbert Einstein teoriya Relativ teoriyê (teoriya dîtinbariyê) bi pêş dixin. Ev vê teoriyê bi du beşên ku tê ser ziman beşek ji te tê gotin "relativê teybet" û "relativê gelemper" bi pêş dixê. Ew deme ku teoriya xwe dihêne ser ziman, weha dihêne ser ziman: "Dem bi tevgerê re qey, cism bi tevgerê re, tevger ji bi cism heya. Wê çaxê, cism, tevger û dem, yek ji ye din pêşaniya wê nîn e. Prensiba gelilao da nîşandin ku tevgerê ku di demê de nayê guharandin nerînî ya, û bi teqezî û tam rewşe wê ye bêtevgerî hafîn salixkirin nîn in. Li gor hizrê ku Gelilao dihêne holê. ku ji nerînvaneke ku ji derve dibîne li kiştê meyîzêne wê bêje ku kişt diçê lê yê ku tede ya ne di wê farqê de ya. Bi vê hizre xwe, ew hem têgihîştine xwe ye di derbarê demê de dihêne ser ziman. Formula wî ye ku herî sereke ji her weha ev e: $E=mc^2$

Sadsala 20. min, bi pêşketinên ku di qada zanistê de dibin pêşketine

xwe dide jînkirin. Bi teybetî ji, bi qasî ku ev aliyên zanistê pir mazin pêş dikevin, bi wan re weke zanista sadsala 20. min û ku nemzetê sadsala 21 ê yê ku pêşketinên di qada zaniste deme wê de ji bide kifşkirin *Genetîk* bi pêş dikeve. Ji aliyê hizre wê ve hanina wê ye ser ziman ji, diçê sadsala 18. min Gregor Mandel. Destpêka pêşketine zanistê yên ku bi hebûne pozitiwizmê her weha tê dest pê kirin. Lê piştê pişt mazin pêş dikevin. Di sadsala 20an de zanistên weke qiwisk û Biston yên ku di wê qadê pêşketineke mazin didina kirin û pê ji navê wan derdikeve hene. Lê ji aliyê pêşketinê ve genetîkê, pêşketineka ku wê sadsalên pişt xwe re yên werin ji wê bide kifş kirin. Asta pêşketinê ya roje me wê dide nîşandin. Bi serwerbûn dibêt di roje me de. ..

.. **Pêşketinên di qada felsefê de**, hate ku têne sadsala 20 û 21 ê, pêşketinên ku di xwe de dike, pê bi zanistê pêş dikeve. Lê felsefe wê di roje me de, çendî ku î ro her weha pêşketineke mazin heya ji, cihê ku wê di nav civakê de pêşketinê bide çê kirin e. Di roje me de, felsefe çawa tê kirin. Bi teybetî û girîngiye wê em bînine ser ziman, ku ev bêje bi serê xwe hewceyî pê heya ku were fahm kirin. Felsefekirin, di roje me de, li gor hinek xosletên xwe yên teybet dibêt. Têgihîştina roje me, divêt ku were kifş kirin.

Di roje me de, Pêşketinên ku bibin û ku pêşketin bibin ji bê ku têgihîştine felsefîk li berçav bê girtin nabin. Ji ber vê yekê, felsefe çendî ku bûya mijaraka sereke ye têgihîştinê û bi teybetî ji, bi têgihîştine ku derdikeve holê û pêşdikeve re hebûne xwe dide berdewam kirin. Felsefe, di roje me de, xalaka ku wê pêşketin pê di nav civakan de werine ser ziman û pê werine têgihîştin e. Her weha weke karê platformekê ji di roje me de dibîne. Lê ji wê zêdetir, bi teybet ji, karê wê, weke ku di demên berê de bû, kifşkirina xoslete û teybetmendiyên roj me ji, weke xalna ku li ber wê ne. Berpirsiyariya wê ye roje me, bi pêşketine di wê de mazin bûya.

Civakên ku felsefe di nav de newê afirandin, ne civakên ku karin pêşketine bidina çê kirin û xwe mazin bi têgihîştinaka mazin bi rê ve bibin in. Felsefe, di roje me de weke kevneşopiyekê hebûne bi pêşxistiya. Wê hê ji wilo bi pêş bixe. Lê felsefe, her timî ku di asta pêşketin û têgihîştine deme xwe de hate kirin, hingî karê şoraşan ji bide kirin. Ev biqasî ku di demên buhurti de wilo bû, û di roje me de ji wilo ya, wê di paşerojê de ji wilo bêt. Di roj me de, Ji filozofekî tê xwestin ku di derbarê pêşketin û têgihîştine ku heya de pir mazin bi agahî û têgihîştin bê. Bi wê re ji, zanista ku heya, serweriya wê bi hizir û pêşketinên ku tede hem ji

aliyê hizirî û hem ji ji aliyê fîzîkî û bîolojikî ve dibin ji, serweriya wî hebe. Her dem, li gor xoslet û têgihîştine xwe, ji zanistên deme xwe fahm kiirn û têgihîştinê di xwezê. Ya ku wê wan bike zanist û an ji pêşkeşvanên wê demê bi zanebûna wan re ev yek tenê ya. Bi nerîneke felsefî li xwe û deme xwe meyîzandin, wê têgihîştineka mazin bi mirov re bide çê kirin.

Her demek aqilekî wê heya. Ew aqilê wê, ew asta wê ye ku heya di xwe de dihêne ser ziman. Î ro, ev yek bi zanistê re tê ser ziman. Car bi car bi hinek gotinan tê ser ziman ku mirov dibêt dilê teknolojiyê û hwd. Ya ku wê mirov di wê qadê de bi serwer bike ji, felsefe ya. Felsefe, di demê de bi pêşketinên ku dibin re biqasî ku mirov serwer dike wilqasî ji wê mirov bi wan re bi wêre bike. Felsefevanê roje me ne kêmkî zanistekî ku bi genetikê re bi têgihîştin e. Ne kêmkî ramyarvanekî bi bêramyarî ya. Ne kêmkî bîologvanekî bi bê têgihîştine wê ya. ..Felsefe, di asta herî bilind de gihandina mirov bi têgihîştine ya asta ku heya ya ku bi zanistê re afiriya û heya. ..

Cîwar, fîzîk, mekanîka Qûantûmîkî.

Deme ku mirov li ser xwe re dimeyîzenê, mirov dibîne ku va valahiyaka pir mazin heya. Lê mirov nizanê ku ka bi tememî ew valahî çawa ya û çî têde ya. Lê mirov di her demê de ji dev ji hizirkirine li ser ji ne berda ya. Ev yek ji, bûya sedeme hizirkiirne li ser û mereqên li ser ku bi mirov re bûna. Bi teybetî, ku mirov bahse astronomiyê bike, ber diclê û firatê, têne bîra me û bi navê xwe re hinekî potansiyala hizir bi me re çê dikin. ya ku li me ji dikeve, salixkiirna wê potansiyalê ya li gor pêşketina ku bûya. Ev yek, wê têgihîştineke mazin bi me re bide çêkiirn. Bericlê û firatê, çî pêşketin bûna, ew pêşketin bûna temenê pêşketinên li herêmên din yên cihanê ku bûna. Bi teybetî ji ku mirov bahse pêşketina astronomiyê ye li ber diclê û firatê bike, mirov divêt ku zanibê ku pêşketinaka mazin li wir heya û divêt ku were fahm kirin. Di serî de, şaristanên weke yên sumeran ji, bi pergalbûna xwe deyndarê wê ne. Çendî ku pergala şaristaniyê pêşketiya, ewçend ji her weha bitêgihîştin bûna. Di rastiyê de, astronomi zanista pêşî ye mirovahiyê ya. Destpêka pêşketinê mirov, hîmê wê di wê de veşartiya. Mirov divêt ku vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Di serî de em bêjin ku pêşketin ku li ber diclê û firatê bû ji deme sumeriyan ve bû, piştê di demên piştê yên şaristaniyê yên pêşketine de bûna minaq û temen ji pêşketin û pêşketinên nû re.

Di serê de, bi pêşketine di mirov de û bi cihbûnê re, pergale mirov ye ku pê dijî di jiyana xwe de diafirê. Mirov, di destpêka xwe de di destpêka pêşketina xwe ye ku ji nû ve dike ku wate bide û salixbike de, her tişte ku derdikeve pêşiya wî, ji bo wî sedeme berg girtinê ya. Mirov, her tişte ku di derbarê wê de ne xwedî zanebûn e, ew tişt bi hebûna xwe re serweriyaka wê ye li wî heya. Minaq, baran dibarê, lê nizanê ku ka ji ku derê ve dibarê. Li azmana stêr hene, lê ew nikarê xwe bigihêne wan, ji ber vê yekê ji, wa bi hin têgihîştinne bisalix dike û dihêne ser ziman. Roj, ye ku dinyê germdike bi têhne xwe ji, ji diwariya wê, ye herî bi hêz tê dîtin. Di deme sumeriyan de ew bi Merduk hatiya ser ziman. Roj li gor têhne wê heya salixkirin. Pê re ji, li gor wê tewsiîr hatiya kirin û bi wê tewsiîrê ji, hin bi bin pê têgihîştin hatiya afirandin. Ku mirov li

Kurdistanê li ber Fîratê hinekî bi jor de diçê û digihê Harranê, li wir mirov parastgaha Sînê dibîne. Li wir wê, yazdantiyaka mazin biqasî ku mirov fahm dike yeke bi wate daya kirin bi navê xwe re. Sîn, weke rohnîya heyvê ji tê ser ziman. Sîn, bi wê, yazdanê Heyvî ji tê nasîn. Mala wî li wir heya. Ew tenê ew karê herê wir. Li wir cihê wî, "ji ber pir mazin e, li wir cihê wî li ser dinyê re hatiya çêkirin." Mirov karê bêje ku pergala astronomiyê bi wan re heya. Ma ku neba, weke ku Sîn xwediyê cihê xwe ye, wê gerwêrke ku î ro di latinî de bi navê "wenûs" dihê nasîn wê hingê bi têgihîştineke Zelal wê Îştar lê bicih hatiba kirin? Ew gerwêrk, hê hingê hebûna wê hatibû kifşkirin. Îştar ji, ew li wir bicih dibê, piştre. Di parastgiha Sînê de, Rahibên wê, heyv ji her aliyê û demê ve şopandina û demên wê bi dîtina xwe kifşkirin e. "Nîvheyv", "tamheyv", "girtina heyve" û "pazne" û an ji ku mirov karê bêje heyvok demên wê kifşkirine. Di deme sumeriyana de, bi "kifşkirina navendîtiya gerdûnê" re navê **Şamaş, Nîngal û Îştar** heya. Ev hersê, yên destpêkê ne û di nav wan de, bi wê yekê bi azmana li azmana pergala navendîtiyê hatiya afirandin. Bi teybetî, hingê şamaşê ku roj weke dagara wî hebû ji wî hate gerwêrka ku mala Îştar e û ji wir ji hate ku digihîşt Nîngal ku weke dayika gerdûnê di hate hasibandin, xarita wê ye azmana bi stêran ji hatibû çêkirin. Ji wê pergalê êdî yên din diafir in. Minaq, yazdanê bayê û ku car bi car weke yê yê barandinê ji tê ser ziman "wêr" ji tene afirandin. **Sûwêne binardê** ji, wê hingê bê afirandin. Ji ber ku ard tê afirandin û binê ardê ji, weke dinya yên ku dimirin û diçinê de tê amede kirin û xwediyê wir ji ew e.

Li ber diclê û fîratê, pergala demhijmarê ji di wê demê de diafirê û piştre di demên piştre de ji dihê bi kar hanîn. Hate ku mirov karê bêje ku Babilî ji wê bi kar dihênin bi hinek guharandinên biçûk re. Bi qasî ku mirov fahmdike weke bi navê Dumizî re deme ku bi tirmehê re di ser ziman û bi navê şamaş re ji Çirî û piştre dihê ser ziman, mirov fahm dike ku pergala wan ye demhijmarî ji her weha heya. Gulan bi Enkî û navê wî re dihê ser ziman. Weke ku miha adarê bi "adarû" dihê ser ziman, bi heman awayî bi navê Nêrgil re demên bi mihên kanûn û sermawezê re dihên ser ziman tene ser ziman. Bi vê yekê ji, mirov karê bêje ku ew pergala wan ye dem hijmariyê ji afirîya û heya. Lê mirov rastî navê "Gula" bi zeneke pir xurt bahse gulane dike bi navê **Nînurta**(Ninîb) re dihê ser ziman. Navê mahê ji heya. Mah ji xwe weke kurdiya î ro ji bi navê
xwe mahe.

Di wê demê de, pir mazin dagerên ku dihatina bi karhanîn di nivîsê de hebûn. Tip, bi dageran bûn. Lê hate ku dem tê deme babilîyan û wan,

mirov dibîne ku bi wan dageran re weke ku rastkirina bi ber afirandina tîpan ve çûnê re diafirê. Ji bo hijmartinê ji, ji vî awayê pêşketinê mirov fahm dike ku bi navkirinê re pêşketin heya. Minaq, weke ku çawa ku em ji telîya herî biçûk ye dest re dibêjin "qilîçankê" û an ji "telîye qilîçankê", her weha wilo navkirinên ku afirandina û pê hijmartin ji kirina, mirov

karê	bêne	ser	ziman.
------	------	-----	--------

Di wê demê de, pêşketina herî mazin ye bi têgihiştin ku mirov bêne ser ziman, hebûna pêşketina *kehanetê* ya. Di demê de, ku her weha bi navê yazdanan re afirandin dibin. Êdî bi afirandina tîkiliyaka bi zanebûnê ye di nav wan de re, pergalka têgihiştinê li jiyane di afirê. Bi wê pêşketin û pêşxistine tîkiliyê re hebûna kehanetê dihê bi wate kirin. Mirov bi wê re, bi têgihiştineke tîolojîkî ku bi wê pergale ve dihê girêdan dihê afirandin. Dojeh û bihûşt ji hatiya afirandin di têgihiştinê de bi pergale. Ew ji, hebûna girêdanê ye bi yazdanan ve pir mazin bi pêşdixe. Kî ma karê li ber yazdanakî rabê? Ne ti kesek. Ev têgihiştin, wê yazdanan li ser serê mirov bihêz û karîn bike. Bi wê re, wê ew pergala bitêkil afirandinê re bitêgihiştin pêşketiya, wê pêşketina bi tîkiliya nav mirov û yazdanan re bide berdewam kirin. Kehanet, di wê demê wê bi remildariyê bi pêş bikeve. Rêmildarî, pir mazin pêş dikeve. Ew mirovên ku remildariyê dikin û di kehanetan de dibin ji, mirovên ku tîkiliya wan bi yazdanan re pir xurt dihê zanîn. Yên weke nêzî wan dihêne zanîn. Yazdan kengî bixwezê karê hizreke bike serê mirov de. Ev bawerî êdî bicih dibêt. Lê rewildarî, xosletekî wê heya divêt ku mirov ji aliyê astronomiyê ve pir mazin wê fahm bike. Ew ji her weha bi zanîna wê tîkiliya di nav yazdanan re çendî ku bi nav in. Ew, wê zanîna xwe bi azman bi tîkiliya ku di nav Îştar ku Î ro di latinî de weke "venûs" dihê ser ziman û di naqabîna heyvê de ku weke cihê Anu dihê zanîn ji, bi çardariya xwe dihasibênin. Ew hasibandina wan, wê bê temenê pêşketine matematikê di nav têgihiştina wan ye li azmana re. Bi stêran hasibandin wê pêşkeve. Stêrên li dora Îştarê û yên li dora Anu'yê çendîn û çendî bi çavdarî nêzî hevdu ne, wê bêne hasibandin. Li gor wan, wê avadaniyên xwe ji bi parastgahan re bi awa bikin.

Bergkirina li ber rojê û heyvê pêş dikeve. Roj, ye herî xurt û mazin e. Weke dagara wê ji li dinyê agir heya. Ew riyaka ku wê çê wir wê bi afirêne. Bi vê yekê, ew yazdanê rojê yê herî mazin û bi hêz û karîn e. Bi têgihiştinî, wê bi wan re pêşketinek bi afirê di serî de. Mirov wê werzitiyê û çandiniyê wê pêş bixe. Wê êdî pir boraqan bikin ji bo ku pir baş zad bidest bixin. Remildar bi kehanetên ku dihênin ser ziman re, ji

wê boraqtiyê re pêşevaniyê dikin. Ku boraq hatina dayin û wê salê baş bidest xistin bû, êdî wê dise ew remildar bêjin ku "meyîzênin ku boraqa wa hate herê kirin". Bi wê yekê re, wê êdî boraq, hin bi hin di jiyanê de ji parastgahê re wê zêde bê ji ya ku hate bidest xistin. Di nêzîkatiyna pir balkeş de her weha ji dihate kirin. Di deme ku hewceyî bi avê hebû ji werzitiyê de bergkirina ji bo hatina baranê ji hebû. Bi wê re, ku baş zad bidest dihate xistin, êdî piştî levdana hevdû re levgihiştina hevdû û bi hev re şahiyên bergkîrnê li darxistin ji, weke "şahiyên ku dilê yazdanê ku alî wan kiribû û zadê wan baş kiribû xweş dike" dihate ser ziman. Ji Anu gurandina "Ga"yan, wateyeka wê ye bi wê re hebû. Ga, yê wê bû, wê afirandibû. "Her gayak du stîrhên wî hene." "Ew bi stîrhên xwe karê dinyê ragirê." Ji ber vê yekê, Anu, stîrhên gayên wî yên ku wî afirandina ku hene dagaraka wan ye ku pîroz hebû. Ji wê ku bi wate hatiya kirin bigirê hate ku digihê her pênc teliyên me yên ku hene, watekirina wan bûya. Her telîyek bi demekê û yazdanekî ji hatiya salixkirin. Telîye me ye ku herî dirêj ku du telî li aliyê wê yê çapê û du telî li aliyê wê rastê ne ji, dagariya ku bawerî pê bi yazdanê mazin pê heya ya. Mirov çend ku lê meyîzend wê ji bîr neke. Telîye ji banî ve ye duyemin ji ye ne ji bîrkirinê ya.

Li azmana ku dihate meyîzandin, cihê ku yazdan lê dihatina dîtin. Dihate bawerkirin ku "dinye weke tepsîyekê rast e". Li ser dinyê ji û li bin dinyê "qatên dinyên din" hene. Heft qat hene. Her qatek dinyeyeke. Yazdan li ye ser in. Mirov ji, li gor baweriyê, li ya nêzî wan in. Li bin dinyên din hene. Lê ew ji, ne ji bo yên baş in. Ji bo yên ku li ber yazdanan rabûna û ne baş kirina na. Li gor bawerkirinê, ji ber ku deme ku giyan ji laş xilas bû, êdî karê bifirê ji, êdî panêrên wan hatina çêkirin. Ew panêr ji, xwediyê teybetmendiyên ku yazdanan dana wan in. Her yekê kar û barekî wan yê ku pê bi erk in heya. Mirov"ên nêzî yazdanan ji, nav stêran ji wan re hatiya amedekirin, ku piştî ji wê ew kar û karê wan yê ku bikin wê hebe". Li gor baweriyê, "sûrh"e jiyanê heya û pêxistiya. Ew ji yazdanan pêxistiya. Ji bo ku ew hertimî pêxistî bi mîne, divêt ku dilê wan hertimî xweş bê girtin. Ku pifî wê sûrfê hate kirin û hate mivirandin, wê êdî jiyan bi tavahî bitamirê û herê. .. Ji bo ku ew nebe, mirov wê dilê yazdanan xweş bike.

Li azmana, bi stêr, heyv û rojê û gerwêrkên din yên ku hebûna wan hatina kifşkirin, bi nav û bi wesifkirina bi yazdanan re dihêne ser ziman. Bi vê yekê, têkiliya nav yazdanan, di vir de pir girîng e ku mirov wê fahm bike. Hebûna wê têkiliyê şema wê ye hatiya derxistin. Ew şema,

di serî de bi wêne û têgihiştin hatiya kirin. Di vê awayê têkiliyê de hasibandinaka geometrikî heya. Stêrên ku êvaran bi windabûna rojê re derdikevin ji, her yekê cihekî wê heya. Ew dihê kifşkirin û xarita wan ye nav wan dihê çêkirin û bi wê hasibadina gihîne hin rastîyne di derbarê baxtê mirov de dihê kirin. Stêrên ku di labitin ji, bi du awayan têne ser ziman. Yek, ku yek mir wê bişamitê. Ye din ji, ku di nav stêran de kar û barê wan yê ku di nav stêran de bi çûn û hatina heya hene. Ew ji ew in. Lê yazdanan her mirovek ji bo wî bi wî re stêrek afirandiya. Çendî ku ew başbû wê stêre wî ji wilo geş bê û bi rohnî bê. Roj ji, li gor wan stêreke herî mazin bû. Stêrên yazdanan weke stêrên mirovan nayêne xuyakirin. Ew mazin û bi rohnî dihêne xuyakirin. Bi têgihiştin, hertişt li gor zanîna xwe ye ku têde heya hatiya çêkirin. Stêr ji û heyv ji û roj ji wilo ya. Jiyan ji wilo ya. Jiyan, bi baxt hatiya afirandin. Lê baxt bê ku mirov bike wê newê bicih. Stêr, heyv û roj ji ku di nav de jiyana bi mirov re bi baxtê wan yê ku bi hev re di ahangekê de hatiya çêkirin. Tiştê ne bê sebeb e. Hertişt sebebe wê têde ya. Pê re ya. Mirov ku bi jîr bê, wê karibe wê bibîne. Lê jîreke teybet ye ku karê wê bibîne ji heya. Ew ji bi remildaran re dihê ser ziman.

Li gor wê yekê, hemû tişt, bi ahangekê bi hev ve bi baxte xwe yê ku nikarê derkeve dervî wê û wilo hatiya girêdan heya. Bi vê yekê re, hebûna demê ji her weha di wê ahangê de dihê ser ziman û weha di derbarê wê de ji dihê gotin. "Dem bi herîkîna xwe re wê ahangê bi pêş ve dibêt." Hebûna demê di vir de weke ku dihê ser ziman, bi pêwistiniyekê dihê ser ziman. Her tişt û mirov li gor wê pêwistiniyê dijî û dernekeve dervî wê. Ji bo mirov ew yek ne biderfet e. Lê ji bo yazdanan ne wilo ya. Ew karin derkevina dervî wê û demê ji bidina sekinandin. Di vir de, bi hebûna gotina demê re gotina fezeyê û gerdûniyê dihê ser ziman. "Feze, valahiya di nav de ya". Wilo dihê ser ziman. Lê ew ji bi zagona yazdanan e. "Ew valahî, hatiya çêkirin û destpêkeke wê heya." Di wê valahiyê de, dinyên din ji hene. "Lê ku mirov karibe herê keviye dinyê, wê êdî ji dinyê bikeviyê wir û êdî wê hertimî li hewa bê". Ku ji keviye dinyê ketin bû, wê êdî ketina dereke "bêbin" de bê.

Her weha ku mirov li ser vê awayê hizirkirinê dihizirê, bi têgihiştine ku bi têgihiştine ardê re ku bi hebûna ketinê re dihê ser ziman, mirov dibîne. Mirov pê re ji, bi hebûna heyv û roj û stêrên li azmana re, têgihiştinekê bi navê "xwe li wir girtinê" dihêne ser ziman. Her weha ev herdû alî ji di wê hebûna astronomikî de bi têgihiştin bûna. Mirov karê vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Di demên berî wê de baweriya ku "ew

gayê ku dinyê li ser stirhên(qiloç) wî bûn" ji wê, gihiştina têgihiştina din yê ku ne li ser stirh, mirov kifş dike. Bi vê yekê re mirov peresendinakê bi têgihiştine ku heya re dibîne. Hate dem tê deme Birehim Xelîl û xwûdayê wî, her weha bi têgihiştin, bi tememî bi hizir afirandinak bûya û serwer ji bûya. Ji wir pêde, êdî wê wilo bi wê têgihiştinê, lê bi dem bi dem bi demên peresendinê yên tede re wê **pêşveçûn bibêt**. ..

...**Mekanîka** quantum, di salên 1969 û wan de bi lêkolînên Michael Faraday re dest pê dike. Michael Faraday, kifş dike, ku bi buhurandina elektoran re di berdanê de di wan de du lajwerdî ku bi wan hatiya arastin hene. Mekanika quantumê, ku bi navekî dî ji fîzîka quantumê ku tê gotin jê re, bi têgihiştin û pêşketine xwe de bi teybetî bi hebûneka bi zanist ji sadsala 18. pêde bidest pêşketine xwe dikêt. Lê di sadsala 20. de, ku navê wan pêre derdikeve pêş bi yên weke Maks blank û Nels bûhr û wan re derdikeve pêş. Bi teybetî ji, armanca wê ew e, ku bi awayekî ku ji matamatikê ne dûr bi têgihiştine fîzîkê bi salix bike û bêne ser ziman. Li ser qatk û pêl û aliyên weke weke van, pê salixkirin û hanîna ser ziman, weke karê wê ya. Bi teybetî ji, bi têgihiştine vejenê û bûjenê li ser vê yekê di sekinî. Di despêkê de quantumê, hebûne atom, pêlên quantumê û hwd hinekî li ser wan bi lêkolînan hinek kifşkirin dana kirin. Di quantumê de, ku hebûne û mazinbûna hinek tiştan weke bi guharandinê karê bibe, weke *pêdandîya blank* hate herê kirin. **Pêdandîya blank**, ji guhanrandina dayimî ya di xwe de fêr û fêze xwe digirê. Di hipoteze blank de, vejeniyê ku heya balawala ya. Û wê di tijbihêne ku di reşiyekê de regezên vejenê hene dihêne ser ziman. Di vir de ku mirov li fotona meyîzêne mirov wê bîne ku di deme hewldana vebêjine de modela wê ye qatkan derketiya pêş û pê hatiya vegotin.

Foton, bi hebûnên xwe yên ku fîzîkê re qatkên ku menên quntumê û elektromanyatîkê na. Bi formên xwe re yên ku mirov karê bêje ku yên hêzbarkirinê na ji. Bi wê hêzbarkirina wan, Hêz(xurt)bûneka bi elektromanyatîkekê ji didina çêkirin. Bi vê yekê, ev yek û ku mirov bêje rewş, dikê ku mirov hêz(xurt)bûnê fahmbike û bi salix bike ku di navbera fotonan de bihêz e. Minaq; tenê fotonek ji, bi aliyekî de, ku bi pêlê hate bi rê ve birin, xurtbûna hêze wê tê dîtîn û derdikeve holê. Qatk, deme ku bi aliyê ve hevde bin û ne bi aliyê ve e bin ku levketin, wê tevgere hêze di fotonê de zêdetir bike. Lê wê bi tevger(aqtîv) ji bike. Vegotina wan, çendî ku li gor zagonên fîzîkî yên pêwistinî ji hatibin kirin, di xwe de, ew rewş û hêz û xurtbûna hêze, xwediyê hinek zagonên teybet yên wê yên ku mirov wan fahm bike û salix bike ya. Teybetmendiyên di hundir de ji,

bi guharandin, tevger(Zêdebûn) û veguharandinê hena. Mihenge simitriya wê ji, elemente wê ye ku jê re Nötronê tê gotin pê tê û dibêt. Weke ku bi vê re tê ser ziman ji, *qiraça demê* an ji weke ku dise tê ser ziman *tevger*, di hundurê atomê û an ji yê molekulê de *qatak elektron* têde hatiya quanta kirin. Elektronaka quantunê ye bêtêkilî çendî ku ne wê asta ku vejene xwe bide nîşandin ji bê, ku bi ye dî ye ku wê pê re dutiyê(gayîn) çê re ku hate berhev û têtêkilî kir, hingî, wê vejene demê bide. Di vê çerçoveyê de quantum, bi pêl û qatkan vejene û bûjenê ku di xwe de vejene ku nadina der, bi têtêgihîştine xwe ye ku pê xwe dihêne ser ziman re, tambûnekê bi hev ve çêkê û pê bêne ser ziman, wê di wê çerçove de ancama wê derkeve, wilo bawer dike. Demên ku buhurandin û pêşketinên ku buhurandin, di hinek xalên girîng de, wê bi maf derxist.

Bi vê ve girêdayê ku mirov bêne ser ziman, divêt ku mirov bahse *xala gungê* ye ku weke *xala gung e Heisenberg* tê nasîn pê ku tê gotin ku di bertekîye li berhev de wekhevîyeke ku ji bi hev ve bûnê ku heya, kifşkariya wê heya ji, divêt ku mirov wê bêne ser ziman. Ku di quantume de her qatka wê de foton hene û ew ji, dikariya tevgeriyê de, erke xwe dihêne bicih, di quantumê de xalaka ku pir girîng e. Bi fotonê re, mirov divêt ku ji bîr nekê, weke ku me li jor navê wê hilda elektron ji, di wê xalê de xwediyê hebûne nêzî wê ye ku di quantuma de ya, lê erk û karên wan jev cuda ya. Di quantumê de, hebûne matamatikî ji, di fahmkirin û salixkiirna fîzîka wê de hinek hesantir dike. Matamatikî di navende fonksîyana pêlan de ya. Bi hebûne, gûmanîtiyê matamatikî, qatkên quantuman di derbarê wan de, hizran dide meşandin. Hijmarên tevlihev ji û yên bi fonksîyonên berrast de ne ji, bûyeniyê bi tevgerê re digihênine têtêgihîştine. Bi vê yekê, mirov karê bêje tevlîhevkerinaka ku mirov wê weke hermoniyekê bêne ser ziman û di hanîna ser ziman de safî bike dibînêt.

...

Di sadsala 20 de, berajoyên quantumê yên weke formulekirina teorîya atomê û teorîya qatkên şewlê, ji aliyê Einstein ve hate guncewkirin û weke rastiyaka zanistî hate pejirendin. Pêre mirov karê teorîya *elektromanyatîkê* ji karê bêne ser ziman. *Şîroveye Copenhagen* ye ku pê tevger û qatk û pîvanan bihasibêne bi matamatikî weke metodê pêşnîyar dike ji, weke riyaka rast hate herê kirin. Pê re, ku mirovên weke Nels bûhr û Wermer Beisenberg ji ketina nav de nîqaşa ku wê çawa di quantumê de pîvanê bikin de girîngiyê dîtin û nerîne derxistina pêş.

Di vir de, bi vê ve girêdayî, di demên pêşketine quantumê de kifşkirin û pêşketine *pêlên elektromanyatîkê* ji, dibêt. Hêze ji pêlan, ku aliyê

Einstein ve tê salix kirin, hingî hizre ku vejene hêzê ji quantan bi tê holê. Ji bo ku ew salix bike û bide fahmkirin, ku pêle elektromanyatîkê ji qatkan pêk tê, hizre ku foton xwediye vejene ku bi frêqansan bi bihevrebûnekê re dimeşê hanî ser ziman. Bi teorîya hevgirtinê ku hanî ser ziman, ku foton bi tememî bi serê xwe di dergekê de bi qutûp ku di tevgerê de ne hene. Di quantumê de potansiyela elektronê, ew tevlihevûna wê ye ku heya, êdî her weha li ser wê sekinandin û hanîna ser ziman dibêt; ku pêlên elektromanyetîk, ku qatkên bin atomê na, bi dubûna pêl-qatkê, ne yek û ne ji ye din, bi hev re xwediye teybetmediyan in, kifşkirina wê, di pêşketine dîtî û salixkirina qatkên herî yê bin de dibêt bingehê wê zanistê.

Di quantumê de, di biçûkbûn û mazindbûnê de, di çerçoveye wê hêz, vejene û hebûne wan de fahmkiirin û salixkirina wan, bi fahmkirin û salixkirina vejene û atomê re bi təkiliya. Di vir de, xoslet û teybetmendiyên wan yê ku hene fahm kirin, giringî û serwerbûnê ji bo bi kar hanîne dihênêt. Atomê di vir de, bi hebûne û teybetmendiyên wê re divêt ku bi teybetî were fahmkiirin û salixkirin. Atomê, ku menê herî biçûk ye bûjenê ya, têde bi elektronên ku bi xosletên xwe re di wê de hene, bi dendika wê re bi proton û nêtron bi hidrojene ji, dijî. Ji aliyê elektrona Atomê ve, bi hebûne xurtbûna hêze elektromanyetîkê heya, bi hev ve bûna bi molekulêkê re ku bi proton û nêtronê re di Atomê de kehrewiya wê bi awayekî *bêalî* diafirê.

Pergala quantumê ye ku bi nevengan("state vectors") tê nimînêrkirin, di rêçûnê de, bi vektorên fezeyê, dirêjbûn û vektoran re bi fizîkê bi *pergala rewşê rûkerê* awakirinê dide avakirin. Di formûlekirinê de, bi vê yekê re, di çerçove demekê de bi pergala nevenga û fonksiyona pêlan re nevengên ku vektor têne bi navkiirin re ku hebûne kompleksê ji ji berçav newê dûrkirin, bi *vektorên rûker* re bi hijmarên matamatîkê ku bi awayê razberî tê kirin û piştîre pê re ancâmên wê yê ku têne dîtî, têne xwandin û li gor wê rastiya wê tê kifşkirin. Minaq; di çerçove dendika demkê de, li derekê, gûmanîya dîtina elektronekê dike ku bi hasibêne. Di demkên bi hev re zen kirin, wekhevîya bi hev re guharandin, wûçanî, dem, weke rastbûnê, bi hebûne elektrona ye li fezeyê ku li cihekî bicihkirin lê ku hebûne wan nayê zanîn û ku bi tememî pozisyona wan nayê zanîn tê herêkirin. Bi vê yekê, têgihiştine gûmanîyê hebûneka simset ye ku mirov wê di quantumê de li berçav bigirê ya bi teoriya wê re. **Qatk û dendik, pêl û qatk, dem û rastî, bi vê yekê re, hinekî bêjeyên ku weke ku çawa ku di atomê de hebûne nêtron û proton, hidrojên tê kirin, ya**

navengê(state), di çerçove dem û peresendîyê de ku bihêne ser zimên, bigiştî pergala vejene, wê bê dîtin ku wê(demê û peresende wê) diafirêne. Dem û peresende wê, ji vejenê pêk tê.

Di vir de, li ser pîvînê ji mirov karê weha bêne ser ziman. Ji rêzekê, ji aliyekî ku bi pêla fonksiyonekê biguharandinê û ne li pêwistinîyekê(determinizim) ji ya li gor jixwrebûnekê ya. Dem, hebûne wê girîng e. Bi demê re pêl hertimî heya ku zêdetir bibin. Di hundurê demê de çawa guharandin dibê ji, salixkirina wê û fahm kirina wê ji, her weha aliyekî dî yê ku were fahm kirin û salixkirin e. Di vir de, bêja pêdandîyê, girîng e. Têde, di lezeke pêdandî de bi nerînekê di buhurê. Di vir de pîwistinîya(determinizim) bi demê û ye bi fîzîkî re xwe dide berçav. Herdû alî ji xoslet û teybetmendiyne wê hene. Weke ku bi demê re yekî 70 salê ne 7 salî ya. Bi fîzîkî re ji heywenekî çer ling û mirovekî du ling ne dikarîn hevdû bi hevdû bijîn, bilaşê hevdû. An ji mirov bû biçer ling, hingî wê xosletên xwe yên mirovekîyê bi buhurêne. Bi vê yekê, pêwistinîyeke wê heya.

Xalên quantumê yê ji hebûne mekanîkê ku wê dihênine ser ziman, pir kur in. Pergala fezeyê bi rewşe wê re, li ber wê ya. Di vir de, pirsra ku mirov bi teybetî li ser bersive wê bi sekinê, di pergala quantumê de bidest xistina ancamaka qender ya ku li ser bê hizirkirin e. Di neqabîna qender û wesifê de, dem, peresendin, vejen û hwd, ji ye biçûk bi ber ye mazin ve çûyinê, ku tê de weke awayê pergala wê dihêne ser ziman, di tîrîtiyê de ya. Di quantumê de zenkirin, çawa ku di demên wê yên berê de da têgihîştin ku pergala ye li jiyânê heya ya. Bi vejenê dest pê kir. Gihişt bin atomê. Ji wir, vejene kînetîk bi kifşkirina wê re gihişt pergala afirandinê di demên xwe yên piştre de.

Quantuma demên piştre, bi kifşkirinên xwe re mazin pêş ve çû. Lê di awayê pergala xwe de, pirsgirêka wê ye li berçav weke sihekê ji jê ma. Hê ji, hinekî dimênê. Lê bi kifşên piştre yên demên xweyê dawiyê de, safikirinak ji kir. Quantum, piştre ku *teoriya kişînaardê* ku ava dike. Ji teoriya kevn ye *kişînaardê* cuda, teoriya gelemper ye relativ, ye ku herî zêde quantum, temenê xwe li ser wê dide ava kirin û bi *teoriya bendê(string) ye kişînaardê*, ku di pêşxistina wê de pêngava *fîzîka qatka* levkê, yên ku ji wê re nemzet in ku teoriya relativ ye geleper û hwd, ji bo demên paşerojê, ye ku herî zêde tê ser ziman in. Di têgihîştine mekanîkê ye kevnê de qada kompleksê ji, ji wê re bi pêşketine xwe ye demê re têgihîştinekê diafirêne.

birîqîne wê, ku şewq bi awayê tîrêj di kulekê de diçê, ev rastiya wê tê fahm kirin. Bi vê yekê re, li ser wê û hebûne wê ye ku biqatk û bûjene wê sekinandin êdî bû. Em ji li vir, hizre ku em têgihin û bênine ser ziman û bêjin. Şewqe şewlê, di deme danê û birîqînê de qatkên şewqê yên ku di atomê ku tere diçê bikar dihêne ji hebûne xwe ye ku bitîrêj dide berçav. Lê qatk, weke ku ji wan şewq diafirê, di tîrêjê de, di deme danê û tere çûnê de, bi hebûne ku bi pergala qatkan bi kar dihêne, hebûne wê rewşê bi xwe re diafirêne. Mirov divêt ku vê yekê ji her weha bi teybet bêne ser ziman. Ew pergala, di asta bin de bi qatk û di asta bilind de bi awayê ku bi wê rewşê re bi xwe diafirêne bi hîpotezî tê holê. Ev rewş, rastiya, ku heya ye qatkan red nakê. Lê pergala wan radixe berçav.

Di vir de rafreksîyon ku pêlê û leze wê dihasibêne ji, bi hev re rewşekê di afirêne. Li ser pêlên şewqê, her weha sekinandin, dibêt. Di deme hebûne şewqê de ku mirov hêz û xurtbûna qatkan ji berçav dîr nekê, mirov karê bêne ser ziman ku bi hev ve bûnaka wan ye ku bi pêwistîniyekê xweza tê ser ziman û wê hebûne wê şewqê ye ji qatkan ye bi pergala diafirêne ji, heya. Ev rewş, tevgerê wê, di bûna şewqê de biqasî ku bi badûr e, wilqasî ji, di wê rewşê bûne şewqê de ye bi pergala de, di hebûnekê bi hev re de diafirandinê de na. Çawa ku di şanê de bi proteînan re afirandin dibêt ku bi mijîvanan re tê mijîn û piştê bi sîgnalan re tene bi kodkirin, her weha rewşeka bi vî rengî, wê rewşê de li gor xoslet û teybetmendiyên xwe yên ku divêt ku em wê fahm bikin û salix bikin heya. Yê ku berî nahaka kifşkiribû ku mirov karê wan bi hev ve bike James Clerk Maxwell ji, bi wê têgihîştinê, çendî ku bahse firêqansan dike, û dihêne ser ziman ji, hizre xwe ku ji wê hebûne pergala wê dîrnakê ji, bi wê nayênê ser ziman. Ew bi vê yekê, di têgihîştinekê de weke ku dixwezê pergala têgihîştine xwe ye wê rewş bi afirêne. Bi awayekî din ji mirov bêje ku di têgihîştine xwe de hebûne wê rewşê, bi pergala dike û dem bi dem ku hewldanan dike ku li wir dîtin û fahmkirina wê rast bike. Ev nêzîkatî, piştê di yên ku di vê qadê de hizirkirin, bi wan re ji, rûda û bû.

Hasibandina leze elektromanyatîkan ku hate kirin, hate dîtin ku şewq, bi lezeke li gor xwe û vejene xwe, di buhurê sore ber wê ji. Teoriya pêlan bi vê yekê, hinekî êdî bi temen bû xwediyekê hebûneka mazin ye sereke ku mirov êdî li ser bisekinê. Piştê bi pêşketine piştê re, di "kuttle" û gelek elementên wê û hevedûdanî hatina çînîkirin. **Teoriya Democrates, ku bi navê "vejandina atomê" ve girêdayî ku tê ser ziman û tê gotin ku "nedîtina bin ye bin hevedûdanîya", di wê demê de di salixkirinê**

de aliye wê ye baş di ghiştina qatkên bin yên bi vejenê re de giringîya wê dihê holê. Hizre John Dalton ye 'nezanîna bin hevedûdanîyê', elementên wê yên ku hene, biqatkan têgihîştineka bingeh ji salixkirinê re diafirêne. Di vir de, hebûne Helyûmê û hidrojenê ye bi atomê re, bi wê têgihîştinê fahm kirine wê, digihêne hinek peşveçûnna. Bi gaza hidrojenê û qatk, û qatk û oksîjen ji, ku beşek ji ye gazê bûya du bi formul HO ye, ne tenê beşbûne oksîjenê dihêne, bi seheke hesanî ji wê mirov bigihêne têgihîştine ye bin ji, di hinek qadên wê de yên vejenê de. Ji sadsala 20, an û bi vir de, hin bi hin, wê li ser wan pêşketinan bi hebûneka bi pergala wê pêşketinên mazin bibin û derdikevina holê. Ev ji wê, şoreşkê bidina kirin. Bi vê rê, êdî mirov karê zanista demên dawiyê bi wê re bêne ser ziman. ...

Ji sadsala 20an û bi vir de, teoriya atomê li ser wê kurbûn û tere çûn bû. Bi pêşketin û zagonên fizîkê, avahîya atomê û bertekên kîmyewî yên wê li ser wan lêkolîn hatina kirin û ancamna mazin hatina bidest xistin. Di şewqê şewlê de, hate dîtin ku qatkbûnaka ku bi rohnî heya hate kifşkirin. Armanca xwe gihandina vejene atomê ye ku pir mazin ji, berdewam kirin. Atom, vejene wê, di xwe de ji ber ku di pergala xwe ye ku pê heya de, karê bi afirêne, bi kifşkirina wê re, hewldana ghiştina wê vejene ji bûn. Bi serketin ji bi zanistên weke Arbert Einstein re bû. Bi çapreza têgihîştine vejene re, tevgerkirina wê bû. Vejene ku kînetîk ku hatiya bidest xistin, deme ku dikeve têkilîyê de, bertekîyeke ku bi ber kînetikiyîyê ve dibêt diafirê. Wê têkilîyê, mirov karê bi rewşe têgihîştine elektromanyetîkê bêne ser ziman. Manyetîzîm, têgihîştine wê dide nîşandin ku vejene têkerê ye ku heya, karê bi hêze xwe re di bandûraka dî de bide nîşandin. Reştî, çiqas reş e? Di atomê de, çendî mirov dikarê hêzeke mazin derxe li holê? Î ro, li ser vejene rojê, ku bi hebûne xwe ye xweza ji, avayekî kînetîk di xwe de diafirêne, hatiya dîtin. Bi vê yekê re dide nîşandin ku hê gelek riyên ku wê tere herîn bibe hê hena. Weke ku Max Blanck hanî ser ziman ku cismê reş were sincirandin, wê çawa vejeneke bide û hwd. Bi vê yekê re, ma mirov karê bêje ku atomê di reşê de, di wan de vejeneke ku mirov divêt ku hê kifş bike heya? Di deme ku li ser "şewqe quantê" sekinî û hanî ser ziman, bi wê xwest û da nîşandin ku ew şewqê quanta bi rewşa heyî û têkildanê re model a. **Bi vê re, tê dîtin ku hinek elektronên ku mirov vejene wan kêmbike û bi wan re firêqansan bişêne, wê wilo bidest xistina wan ji bêt, bi vê yekê re tê dîtin ku mirov elektronên ku vejene zêde li wan hatî barkirin, wê li gor wê barkirina xwe wê lejwerdiyê wê bê bidest xistin.**

Her weha rewşe kînetîk ye giring êdî dibêt. Di rewşe kinetîk de, pêşketinên dibin ji, wê êdî bi wê yê kinetîk bibin. Atomê, vejene wê, bûjeniyê wê û unîtyên wê, û buhurandina vejenê ji çawa ku ne bê pêl e, di wê rewşê de gihiştina wê ye ji binîk dibêt. Ji binîk ve atom, bi wê forma xwe re, di rewşe atomê ye bi pergal de, hanîna ser ziman ye vejene wê, ev têgihiştine wê jî di xwe de dihawêne, karê wê vejenê di hebûne forma xwe de xwe bigihênîye û wê bikar bêne û xwe pê(bi wê) jî bide berdewam kirin. Di rewşe quantumê de mij û mêjokî ji, li firêqansan kil dibê û bi şewqên quantum çekirina bişewqê(ku hebûne elektromanyatîkê di vir de bi wate ya) û pê re ji, êdî rewşe kînetîk diafirê. Divêt ku mirov ji bînekê ku rewşa bitêkilîya di hundurê atomê de ku di nava elektron, proton û netron'an manyatîkîtiyeka wê heya. Firêqansên di reşiyê de diçin, ma ne wê vejene wê ye ku heya û weke ku di rewşeke cemdî de ya bi kar dihênin? Di firêqansan de hinek qatkên ku rastî wan tên hena. Ew di xwe de bi sê awayan hene; qatkên barkirinê, yên rê vekirinê û yên vejenê ku êdî hin bi hin di afirin û êdî ku bi karin. ..

Bi vê yekê re têgihiştineka ku mirov biafirîne, divêt ku mirov têde, li xwezabûnekê ji bigerihê. Ev yek ji, wê weke xalaka wê ye ku mirov di têde çûne de bibe alîkarî bêt.

Kişîna

ardê.

Li ser kişînaardê, hate nahaka di çerçove mijarê de ji gotinê zêdetir pêşketinên wê yên ku li ser tene axiftin hena. Firîna firokan û çûna fezeyê û hwd. Naskirina wê û fahmkirina wê ji, di pêşketine roje me de xalaka girîng ye sereke ya. Ku mirov bahse kişînaardê dike, pêşî, weke yek an ji tiştek tiştekî bikişêne tê bîra mirov. Di rastiyê de, ev gotina ku di xwe de têgihiştina mînaqekê ji dihawêne, di çerçove vê hebûne kişînaardê de gelek tiştan ji bi bîra mirov dixê. Kişandin, wate xwe li ser çî dihêne ser ziman, ew di vir de, wê di serî de mijara me ye ku em wê fahm bikin in.

Kişandin, bi bêje ku mirov li ser dihezirê, mirov fahm dike ku têgihiştineka bi kişandinê dihêne ser ziman. Kişandin, bi tiştekê û tiştek dibêt. Di vir de, ev yek her weha têgihiştine rakirinê dide me. Rakirin, ji ardê rakirina tiştekî ku hinek girenîya wê heya ya. Ew girenî, bi hebûne xwe re xwediyê bûjeniyekê ya û bi girenîye xwe re ji xwediyê qorsîyekê ya. Qorsîya wê, li gor bûjeniyê wê ya. Girenî, bi qorsîye xwe re dike bûjen bikeve ardê. Hizre ketinê, di vir de, di naqabîna giranê û hebûnê de dike ku mirov bihezirê. Bi dinye, li ser hebûne wê hizirandin, ji demên

berê ve heya. Dinya, çawa afirî û li kûderê ya? Sumeriyan bersiva wê pirsê bi "dinya weke tepsiyaka ku mirov li ser dijî ya" da. Pişt wan re bi hezar salan, mirovan weke bi vê têgihiştina wan bawer kir. Lê ev pirs, pirsna ku bi hezar salan li bersiva wan hatiya lêgerîn in. Dinye pêşî, weke ku çawa ku mirov têde dijî û wê ji wê jîna xwe gavê diavêje û dibêje ku 'pirr rast a'. Mirov li ser wê rastîyê dijî. Ev zanîn bi têgihiştin, hate sadsalên piştî zaynîne 15. min û 16. min têt. Di wê demê de yên weke Copernîcus, Galîleo û hwd, dema ku derdikevin û dibêjin ku 'dinya ne raste, gilovar e', hingî, di serî de rastî pirr bertekan tên. Bi wê ji, ji gotina xwe bi şûn ve gav jî diavêjin. Piştre weke wê Gelîleo deme ku derdikeve û dibêje ku 'dinya gilovar a' û piştre pergala rojê weke Copernîcus dihêne ser ziman, ew jî wilo rastî gelek bertekan tê. Lê piştre, bi nerîn û dîtinan, êdî ev rastî tê dîtîn û tê fahm kirin. Bi wê re, êdî wilo tê herê kirin

jî.

..

Herê kirina wê, di têgihiştine mirov de şoreşeke têgihiştinî ya. Mirov divêt ku vê yekê bi teybetî û bi bêgûman bêne ser ziman. Piştî herê kirina wê re, êdî li azmana meyîzendin û li ser fahm kirin wê û naskirina wê hizirkirin bû. Piştre, li ser ku ka çi li wir heya, meraq û pê re ji hizirkirin bû. Gelileo, li ser wê hizir dike û pergalaka bi têgihiştina fizîkê ku ji ya arîsto ku gav avêtiya diafirîne û piştre li gor demê û têgihiştine wê bi pêş dixê û di buhurêne. Pêşî li ser stêran hizirkirin bi wî re dibêt. Gelilao, ji ser Kula'ya Pîsa bi berdana gireniyên wekhevdu, qorsîya(objects) gireniyê kifş dike. Em wê gîranîyê bi mînaqaka weke di roja me de bidin. Minaq, kîloyek hesin û kîloyek pambo, dema ku bi hevdu re hat berdan, bi banûra kişînaardê re, mirov êdî wê farq di navê de bi heyîniyê re kifş dike. Pîvîna di nav gireniyan ye ku bi qorsîya wan heya kifş dike. Wî di wê heyemê de, kifşkir ku ne tenê qorsîya gireniyê, wekî din kişînaardê jî leza bûjenê zûtir dike. Gelileo, bi vê yekê têgihiştina xwe afirandin û teoriya xwe ava kir. Teoriya wî ji Newton re bû peyxam û piştre wî jî bi wê teoriya xwe ye ku temenê wê li ser fahmkirina qorsîyê ya afirand û hanî ser ziman. Wî, ne tenê fahm kir ku kişînaardê heya û dikişêne, ji xaynî wê, ji wê zêdetir kifş kir ku qorsîya di nav du gireniyên wekhev de jî hebûneke wê heya. Bi vê yekê teoriya Newton bi navê 'teoriya kişînaqorsîyê' ye li arde. Ardê, bixwe ji, çendî ku ard e, gireniye wê ye ku di dema kişandinê de dide dîyarkirin heya. Ew ji, di dema hebûne(bûjen) ku dikeve ardê de, bi manyatîzma xwe ye ku ji xwe li dora xwe afirandiya dide der. Lê em vê jî bibêjin ku lezaketina li ardê bixwe jî manyatîzma wê heya. Ew jî, divê ku di rewşa xwe de û di çerçove xwe de

were fahm bike bi cûdahî. Zagona qorsîyakişînê, ye ku zagona qorsîyê ye vajî wê ji, kifş dike. Bi banî de avêtin, rastî qorsîya gireniyê tê. Ard, ku li banî ba, wê hingî, bi awayê wê qorsîyê bi berraste wê, wê bi wê ve ba. Lê ard, li xwerê ya. Bi vê yekê qorsîya gireniyê bi şopandiya wê re, berrasta wê li wir e. Di vir de, ku bi kijan aliyê ve bê ji, herdû alî ji, zagonên wê hena. Ew zagon, destpêka kifşkirina wan, ji Gelileo yên li gor deme, dest pê dikin û bi Newton re dom dikin. Bi wî re ji, berdewam dikin. Zagona qorsîyê ye kişînê ye vajî, kifşkirina wê, sekna bûjenê ye li ne li ardê dide kifşkirin. Element û elektronên vejene, bi hebûna xwe re, hêzeke wan heya. Lê bi tîrîtiya vejene re, gireniya wê bi qorsî derdikeve holê. Ew girenî, bi tîrîtiya molekul û Nötron û protonan re navbeyna wan, ew navbere ku di çerçove simitriyekê de heya, bi tîrîyê re, bi kişîna li hevdû re, hebûne qorsîyê diafirîne. Molekulên hewayê, di vir de, qebare wan û vejene wan, di rastiya xwe de, ew hêze rahiştinê ye ku pêre heya, dike ku bêhilgirtin.

Molekulên hewayê, yên ku ahangê bi tewşitiya wê re dide çê kirin, weke tişteki ku di nav xwe de bigirê, ne li ardê ji ardê dûr li bilindbûnê digirê. Bi tewşkirina wê qorsîya gireniyê ye li wê rewşê, û bi hêze tafandinê re, çûyin dibêt. Bi vê yekê re, di sê rewşan de, kifşkirin tê holê. Tewşkirina molekulên hewayê yên bi ye vejene bûjenê ye ku xwedî qebare ya, û kifşkirina hêze tafandinê û bi herdûyan re, kifşkirina kişandina gireniya li ardê.

Hêze tafandinê, ye ku bi bûjen û qebare, ji hêze vejene ye ku heya fêr û fêr digirê. Qabare ardê ye ku bi qorsîya wê re tê holê, xwediyê gireniyeka ku mirov dikarê wê hasabê wê bike. Hêze wê bi vejene wê re, bi qorsîya xwe re dikişêne xwe. Ew kişandin, hêze wê, di deme ku bi ber wê ve çûyin bibe, çendî ku di tewşeke bi qorsîya xwe re bûjene ku çûyêde, di ahangê de ku bû, wê wilqasî hebûne deme bi lezetiye xwe re bide nîşandin. Di vir de, qorsî bi ber qorsîyê ve ku bû, wê du awayan derxe holê. Ye pêşî wê li gor qebare xwe ku qadake mazin negirê, wê zû herê bi ber qorsîya ardê ve. Qad û qebare, di vir de, du bêtjeyên ku xwedî hebûn in û divêt ku bi vê yekê hasibandina wan bêt kirin. Qebare çî qadê bi hebûne xwe re digirê, wê ew hebûn bi hebûne wê qadê re di deme ku hebûne qorsîyê were ser ziman, wê di hasibandinê xwedîcih bêt. Qebare fireh, lê qorsîya ne li gor hebûne bûjene giran, dibe sedeme li berxwedanê. Li berxwedan, hebûne xwe di vir de, ne li gor qebare dide kifşkirin, li gor qorsîyê û hebûne wê dide kifşkirin.

Li dervî dinyê, bûjenên ku hene, di nêvengeke bêkişîn dijîn. Roj wilo

ya. Cismên li dora rojê wilo na. Ew, li dora wê bi qebarê xwe re dijîn. Tewşe wan, ye ku di rewşe wan de heya ji, pergala wan ye bi hev re dihêne holê. Têkilî û hebûn, di wir de, bi pergala a. Roj, bi hebûn û germbûna xwe re di wê rewşê de divêt ku biteybet were ser ziman. Roj, ew germbûna wê, qada ku bi bandûra xwe ye manyatik çêkirîya, kişandinaka ku di tewşeke ku mirov bi wê têhne wê ye qad bi qad bi dûmen bêne ser ziman de, di afirandina bi xwe re ya. Ev rastî, rojê, ne tenê bi hebûne wê re, bi cismên li dora wê re ji, wê dike nevend. Vejene roje, ji ye dinyê cudatira. Ye, bi wê germbûn û têhne wê re jidahîr û hişkîra. Molekûlên wê germê wê ji, mirov karê wê ji wan re bêne ser ziman. Vejene wê ye ku heya, ku gaz ji, bi hebûne molekul, hate ku tene dordorên wê, di buhurandinê de ji hinek pêvajoyan di wê dem û pêvajoyên xwe yê kin û dirêj de dihawênin. Roj, molekulên wê, pergala bi wê vejene ku afirî, hem demê û hem ji rewşe demê di xwe de bi hinek awayna diafirênin. Tirêjên rojê yê ku ji wê hate ku tene dinyê, ka di çiqasî de tèn, ew dem, hate ku ew tê, tede guharandinna dikêt. Molekulên rojê, bi awayê xwe yê pêşî yê ku afirî û ye dawiyê ya ku hate dinyê, jecuda ya. Di vir de, mirov karê pirsêke ku dibêt ku ne cihê wê ji bê bi pirsê û di vir de li bersivê jê re lê bigerihê. Vejena ji wan molekulên diafirê û tê, çi pêvayo tede hene? An ji, ji ber çi û çawa sor û an ji zer bûna?. Bi têkilî, hatina li cemhevdu û hwd, bi hev girtinek (sentez)ê re ew reng diafirê. Rohni, bi vê yekê, mirov kifş dike ku vejeneke ku di xwe de li gor pergala afiriya.

Li ser ketina li ardê, mirov karê di vir de, hinekî li ser bisekinê. Hemû bûjenên ku hene, li gor gireniya xwe ye bi biha di deme wekhev de dikeve ardê. Du dilopên ku li pey hevdu dikevin ku weke hevdu di biheyekê bi qorsiyê de ne, wê di deme xwe de bikevin. Qebare, qad, hebûn û dem, bi hev re pê re tene hasibandin. Ji xalekê hate xala din, di heman rewşe û gireniyê de çûyin, wê bi qebare, qad û dem re wekheviyekê çêke. Di vir de, mirov karê vê ji kifş bike û bêje ku ew rewş di çerçove wekheviyekê de bi qebare, qad û demê re dibêt, pêdandiyekî dihêne ser ziman. Ew ji bi hebûne bi pergala, ye ku bi wê heman qebare, qad û demê re bi bûyinê wê ye bi heman girenî û rewşê re dibêt.

Girenî, ye ku wê kifş dike, bi tîrtiya vejene re bûna qorsiya wê ya. Yekî ku bi qorsiyê dijî, dikarê giraniyê hîs neke weke ku çawa ku em mirovên ku li ardê bi kîşîna ardê re wê giraniyê hîs dikin. Di deme li gor qorsiyê bûjenê girenî kêmbê, hingî, destpêk, wûçan û leze wê di rewşê de serweriyaka wan heya. Wekî din ji, bûjen bi gireniya xwe re deme ku

bû û ket, hingî, bi qebare û hebûnê re di dere hewayê ye ku tê re di buhurê, bi qorsiya xwe re serbestbûnaka wê ye ku bi serê xwe heya. Di wê rewşê de, bi qorsiya gireniyê, kişandin hatiya aheng kirin. Lê bi kişandina ku di wê rewşê de ji dikeve, ne bê zagon e. Rastkirina wê ye bi girenî û qorsiya wê re, ji xwe wê dide berçav. Ew serbestî ji, bi zagonî dihê û dibe. Di vir de, di deme şamitîna stêran de, ma ne ji ber ku tîrîti di demekê de têde bi gireniyekê bûya bi qorsî? An ji, tevgeriya wê ya ku heya, ye bi molekulên wê de, bi hin levketinne an ji bihevrebûnna ku gihiştina hevdû ya? Ax bixwe ji, ancama kijan serbûna molekulên rojê ya? Bersiva van pirsan, wê bê bersivan hin pêşketinên di fezeyê de ji.

Melokûla hewayê, ku bi germbûna xwe gihişt astaka ser asta li dinyê re rakirina gireniya mazin dibêt. Di vir de, şawt, dide nişandin ku xwediyê vejeneke bihêz ye ku di xwe de pirr tîrbûya. Ax, ardûyê ji rojê ya. Şewate, ku di firokan de tê bi kar hanîn, ye ku mirov karê bêje ku bi molekulêkê xwe ye dewlemendtir e. Ew dema ku dişewitê, di şewitandinê de gazaka ku mirov wê bihêz bêne ser ziman, diafirêne. Şawata dijwar, hêze dijwar û afirandina hişt dihêne. Vejene ardê ye ku dikişêne ji, di deme germbûnê de dijwar dibêt. Weke ku çawa ku di deme nêzî rojê de, mirov rastî radyasyonê û wilo tê, her weha di wê de ji wilo dibêt.

Di sadsala dawiyê de, Arbert Einstein, hizirî û hanî ser ziman û wî, di kişînê de got ku li gor sekn û wê ye ardê leze xwe dihêne holê. Di ahangekê tevlihevî de dît. Hêz ku ji bo bûjenê di buhurî an ji ne, zagona Newton ye sereke bû. Einstein, ew her weha hanî ser ziman û got ku mirov "dema ku li ardê ya", pêre 'atalet' heya. Lê li ser mirov bipest e. Pest, hebûne wê, em mirovên ku li ser ardê ne, di rewşe xwe ye ataletê de wê farq nakin. Lê ew li ser mirov ji dibêt. Di deme zipilînekê mirov li hewa de, mirov çawa hewceyiyê bi hêze dibîne ku bêhtir hebe, da qana mirov karibe bêhtir bizipilê. Ya ku mirov dikişêne ard ya. Bi wê kişandinê, pesteke ku di hewayê de bi wê çêdibe ji li mirov heya. Ew pest û kişandina ardê, bi hev re di ahangekê na. Mirov, wê yekê, deme ku bi peste ku ard dikişêne, li vajî wê, pestê bi vejenekê re mirov hingî karê bisekinê. Dem û feze, di vir de, ku mirov dorpêç kiriya, simitriyaka gerdûnî, hebûna wê dihêne ser ziman. Feze û dem, bi tevger re hatina wan ye li ser ziman, di fezeyê de, ne demê lê di demê de fezeyekê derdixe li holê. Dem, bêtevger, hebûne wê salixkirin, xalaka ku nîn e. Nîn in, bi seknê re ya. Dem, nînine bi tevgerê re ji holê di rakê. Nerîn, di vir de, tenê tevgerê dibîne. Tevgerên ku hatina dîtîni ji, nerînekê çêdikin.

Bi wê re, heyîn heya. Lê neyîn ji, bi bêtevgertiyê re nîn e.

Dem, di vir de, bi hebûn bêja qadê bi hebûne bûjenê re salixkirinekê dike. Ew salixkirin, ku bi demê re bê, pêdandina demê pêre qirifînê bi bûjenê re dixwe. Dem, weke ku çawa ku dema ku cism ji jor hate berdan, ne ew dide kifşkirin dema ketine wê, her weha ew ketin ji, di bêje demê ye gerdûn de dema xwe diafirêne. Gotina demê, di vir de, bixwe, bi fezeye re gerdûniya xwe didenezêne. Lê di hundurê fezeyê de wê denezendinê ji hebûne bûjenê re diberdê. Dem û bûjen, bi vê yekê, ne di temenekî pêdandî de bi hev re di jînkirinê de na. Bêja demê di têgihîştine kişînaardê de, bi vê yekê, bi kişînê re xwediyê hebûnekê ya. Kişîn, kişfkariyaka wê ye weha li demê bi serwer e. Lê li fezeyê, ew kişîn, bi rengê ne kişînê heya. Feze, deme wê ye ku ji destpêkê, weke ku bi hebûne bûjeniyê re dikifîşê, destpêka demê bigiştî ji, ji destpêkekê hebûne xwe dide despêkirin. Dem, di wê yekê de, weke ku weke perdeyekê xwe bi ser mirov de berde bê tê holê. Pêwistîni di vir de, tê bîre mirov. Lê bêtewistîni ji, di pêwistîniya demê de bi hebûneke ku bi zagon dijî. **Ku bi demê re dema ku mirov hêkek li ardê xindirand û hate derekê çû û li dere ku lê sekinî şikest, hingî, ma mirov karê demê bi şûn ve bidiyê de û wê rewş bi hêkê re bêne sêrî? Ku evnakê nebe, hingî, mirov nikarê hebûne pêwîstiyê di rastiye de inkar bike.** ..

Kişînaardê, li ser sekinandin ji gelek aliyan ve dibêt. Di çerçove mijara quatumê de ku bê ser ziman, di çerçove bêjeya "dawî" an ji "sermediyê(bêdawî)" de, pir nîqaş têde dibin. Di hanîna ser ziman de, ev nîqaş hene. Li ser têgihîştine mekanîkê û pê re ji hebûne têgihîştine teoriya relativ(dîtbar)ê ji, bi awayekî formulekirinê dike di têgihîştine kişînaardê ye quatumê de. Di teoriyê de hanîna ser ziman, hebûne lîmîte û lawazbûna de ku pêre gotina potansiyelê pê re bi hebûne vejenê re tê ser ziman û bi hebûne sînor re hanîna ser ziman, teoriya relativê ye Arbert Einstein û pêdandîya Blanck bi hev re, di çerçove teoriya kişînaardê ye quantumê de hizreke dihênin ser ziman. Bêja rastiye bixwe ji, li gor rewş û tîriyê di demê de, diafirê û dihêne ser ziman. Lê rastbûn, bi awayê xwe ye destpêkê ku her weha bi tîriyê re tê laşê û bi jîndinê re ye ku bûyî û buhurtî li ser wê re dibe xwediyê hebûnekê ji rastiya di xwe de. Di teoriya kişînaardê de ye quantumê de, aliyê wê ye ku heya ku bi hev ve dike ku bide pevkir ku jê re, aliyê din ye ku dike ku hertiştî bi têgihîştineke teybet bi hev re raydan(bandûr)kirinê re di hanîna ser ziman de, hinek zoritiyên wê hene, bi hebûne bûna bûjenê û form(darêjk)girtina

wê re deme bûnê ku dihêne ser ziman û aliyê wê yê ku li gor têngihîştineke giştî ku hemû tiştê ku bi hev re di raydana bi hev re de ya, dihêne ser ziman. Li gor vê têngihîştine dawiyê, ku ji bav û an ji dê, xosletên ku hene, di buhurîna wan ye zaro de ku hebûne xwe didina berdewam kirin, ne tenê rakendiyaka ku bi hebûnê re hebûne xwe dide berdewam kirin, weke têkilbûnaka ku mirov wê her weha bi astaka wê bêne ser ziman ji dihêne ser ziman. Hemû tiştî di çerçove pergalakê de bigiştî hanîna ser ziman, teybetmendiye sereke ya. Weke ku li fezeyê dibe manyatîsma heya bi hev re diahange de girtinê dihêne ser ziman. Gotina kişînaardê jî li dinyê, ku wê ji xwe re dike temen û li ser re heya û zagon a. Teoriya kişînaardê ye quantumê, di nav van hersê têngihîştinan de bi handanaka bitêkilkirinê dihêne ser ziman.

Bi têngihîştin, quantum bi teoriya relativê, di vê yekê de, kurbûna xwe bi qebare re ye bi molekulên wê yên ku hene di çerçove têngihîştina qatkan de ku di hêne ser ziman de; di vir de, bi hewldana fahmkirina ku feze û gerdûn re çawa di pêşveçûnê de ya, li ser wê di hizirkirinê de, bi vê yekê; teoriya 'qadê', teoriyaka ku ji bo wê bide fahmkirin û salixkirin hatiya hunandin e, tê ser ziman. Di çerçove vê teoriyê de, li qadê û fezeyê sekinîn ji, pê re xweza û qender ku zimanekî wan yê ku mirov wê pê fahm bike heya û hewldana gihîna wê zimanî ji, her weha yek wê hewldana teoriya qadê ye quantumê ya. Bi vê yekê, bi hev ve kirina relative ye teybet û têngihîştine wê ya mekanîk, bi hev re jî rastiyaka wê ye ku hatiyakirin tê kifşkirin. Teoriya qadê ye quantumê, di naqabîna qatkan de ku bi hêze wan bi qatkên din û hebûne hêze elektromanyatîkê, bi elektronan di naqabîna wan de bi fotonan têkilî û guharandinekê bide çêkirin, li ser wê ava ya. Di wê de ji bi qatkên wê re hêz bi rewşa lawazbûn, hêzbûnê û kîrînê heya. Di vê rewşê de bi hebûne hêzê ye ku weke qatkî ku têkilî diafirîne di naqabîna navendan de, têkil danîn qatkan e. Temenê teoriyê, weke ku tê holê êdî "hemû tişt ji qatkan e" hebûne xwe dihêne ser ziman û fahmkirinê û salixkirinê li gor wê jî bi mirov re di afirîne.

Di vir de lezima ku mirov bi awayê hijmartinê yê geometrikê vegeheriya kişînaardê ku mirov wê fahm dike, mirov bi têngihîştina dem û fezeyê re weke ku mirov bi tevnekê ku hunandinê dayimî di çerçoveyekê de bi firehbûnê û mazinbûnê dijî û her weha pê ji, bi ayar(rastkirin)kirinekê û bi vegere qerdeyê re ye bi mazinbûnê re, bûna qatk û têkilî û mazinbûna wan ye bi hebûne fezeyê re, bi hebûne wê ye fîzîkî re dihêne ser ziman fahm bike û salix bike. Di vir de gotina

‘sermediyê”, gotina ku mirov wê bi hebûne wê ye bi fezeyê ye fîzîkî re fahm bike û bi salixkirina wê re bêne ser ziman, wê quatumê ji nîqaşên wê yên di vê qadê de xilas bike. Lê dise pîrsek dimêne. Ew ji, "destpêk" e. Destpêk, çawa ku demê bi xwe re dide destpê kirin, bi xwe re di pêşxistinê de bi firehbûna wê re, di ahang û telîhevbûna ku jê re weke pergalaka wê ye gerdûnî dihê berçav ji, wê di xwe de rastiya wê ye ku bi afirandina wê ye ku bi awaye simitriyê ji û ê bi demê re, wê di pêşketineke mazin ye bi wê re bê ku dihêne ser ziman. Vejen, hîmî afrîner e. Jê afirandin, bi tîrîyê re bûna bûjen ji, hebûne fîzîkê ye ku mirov wê bêne ser ziman diafirêne. Weke ku pêwistinî û bêtewistinî, di vir de, di destpêkê de, ku çawa ku bi awayê ku pê tê berçav, hebûne bêtewistinîyê bi wate di nîşandina xwe ye bi xwe re ye li berçav re dide nîşandin, di deme ku kete demê de û bi demê re bidest jîndinê kir, êdî pê re, hebûne pêwistinîyê ji dikeve awayê xwe yê xweza diafirêne û dihêne ser ziman. Di xwe(hundurê xwe) de di tîrîyeka bi ber fîzîkê ve de, bi firehbûne fezeyê re hebûne bûjeniyê mazitir ku diafirêne û dide holê, bi pêşketine têde tê holê(diafirê).

Bûjen û dem, di deme ku bi tîrîtiya vejene re bûjen afirî, êdî hevaltîyak dibêt. Ji wê pêde êdî wilo berdewwam bike. Ew hemû bûyîn, wekî din ji, tevgerne di demê de ji ne û bi wê dem tê salixkirin. Qatk, di vir de weke tîgihîştineka rast, ji demekê(astekê) pêde, dihêne holê. Lê bi salixkirinê binqatkê re ji, wê mirov derxe ser nerîna qatkan ji. Di vir de, mirov hinekî weha ji bêne ser ziman. Navber û dem, du bêtewiyên ku di hasibandinê de hebûne wan ye fîzîkî nîn e. Di valahîyê de, hebûne vejene ji ber ku heya, bi vê yekê, mirov bi tememî nikarê bêje ku nîniyek nîn e. Weke hebûneke vejene ye xav heya. Hebûne fezeyê bixwe ji, bi wê rewşe xwe ye ku bi firebûnê re, wê dihêne ser ziman. Tiştêkî ku nîn e, mazinbûna wê jî nabê. Hebûn, hebûne mazinbûnê dihêne ser ziman.

Qatk, tîrîtiyekê ji dihêne ser ziman. Lê qatk, di deme bûjeniyê û afirandina wê de, xalna ku karin ahangêkê ji bidine kirin in. Vê bi du awayan karin bikin. Yek, bi guhartina awa û ye din ji bi awayê pêvebûnê ya. Herdû ji xosletên qatkê ji didina nîşandin. Pergala wê ya têde û pêre heya. Lê her qatk, ji ku pêve bi afirê û pêre biafirê re ji pîr hesan e û vekirîya. Di vir de, bi gotinekê ji bê, li ser şûnpêya wê ye destpêk ji, ji vir bidest **hizirkirina wê ye bi qatkan re diafirê.**

Elektromanyatîsm.

Eleketromanaytizim, xalaka ku giringyê wê bi hebûne bandûriyê re tê ..

ser ziman e. Pevre, bandûriya bihêz û ye ne bihêz, kişnaardê û hêz û hwd, pêre tê ser ziman. Lê di temen de, elektron û protonên elektrîkê, qatkên wê, wê bandûriyê bi têtikiliyê re dihênin. Di deme têtikildanîne de ji, hebûna qada manyatikê dihe holê. Bi vê gotinê, mirov karê her tiştê ku di jiyânê de dijî, bi hêze xwe ye pê dijî, wê werêne ser ziman. Di têtikiliya di nava molekulên de ew hêz ji, awayê wê distêne û dihêne ser ziman. Elektromanyatizm, hêza têtikiliya bi elektron û protonan ku di hundurê atomê de ku diafirêne ya. Bandûra elektromanyatizmê, bibandûr û têtikiliya wê ye di nav elektronên dirêgehe elektronan de mazin e. Hêze elektromanyatizmê, nîşana qadên kehrê û yênen manyatikê û dana nîşanin, alî û hebûn û bi çî sebebê ji bê bi hev re di têtikiliyê de na. Bi cih guharandina qadên elektrîkê re qadên manyatikê diafirin. Her weha mirov karê ji bo qada manyatikê ji bêne ser ziman. Quantum, bi dinaqabîna du qatkên ku barkirî ne, bi têtikildanîna wan ye li hevdu re, metoda hijmartinê bidest dixê.

Di nerîne wê de, ku weke hêzeke xurt dendika atomê, weke yeke ne lawaz ku bi dendika radyoqaftivê re werê barkirin û ev ji bi demên ku ji nû ve diafirê û hê ne xwediyê aramiyaka di xwe de ya, pê dihê ser ziman. Di wê rewşê de, ji ber ku weke ku hê tem ne giha ya, êdî di afirandinê ji, ne xurt e. Hêzeke din yê ku pêre dihê dîtîn, ew ji kişîna manyatikî ya.

Di vir de, divêt mirov hinekî li ser qadên ku yênen manyatikê ne, li ser wan bisekinê û fahm bike. Li gor lêkolîn ku cerbên ku dibin derdikeve ku holê ku vejene, ji bo ku qadaka manyatikê bê afirandina pêdivî pê heya. Qadên ku şirik in û yênen ku yênen barkirinê ne, cihne ku manyatik di wan de hena. Lê di aslê xwe de du qadên wê yênen sereke ku di xwe de bi pergala xwediyê tevliheviyekê na ji, qadên qad û manyatik û vejene ne. Di qadaka ku bi vejene ye, tede manyatik bi hebûne vejene re heya. Weke ku tede veşartî bê heya. Lê manyatik, bi hebûna vejen heya. Ew ji, ku hinekî ne gotineke mazin bê, mirov karê bêje ku biqasî herdu qadên mazin yênen sereke ku di xwe de vejene dihawên in, di wê hebûne vejenê de hebûne manyatikê heyêr e. Bi vê yekê re, mirov karê wê ji bêne ser ziman, ku her bûjen têtikilîne wê yênen ku teybet û bi hebûne qade bi manyatik re tene ser ziman in û li gorî bûjenê ku çawa ku xwediyê hinek kordînat û referansna ji ya, bi qada vejene û manyatika wê ku di yekpareyekê de di çerçove hebûne wê de fîzîkê dihêne holê, bi wê hatina holê re di vê qadê de heyîniyeka hebûnê dihêne holê. Bi hebûne xwe ye ku di çerçove têtikiliya di naqabîna qatkan de, di wê qada navberê de cihêkî jî ji xwe re bi xwe re dihêne ser ziman di bûjenê de. Manyatik, bi

hebûne xwe ye ku heya re, bi rastkirina vejene bûjenên ku hene yê pêre vajî hevdû re, hebûne tafandinekê ji hevdû didina holê. Di hebûne du bûjenên ku em yekê weke A û ye din weke B binavkin û bênine ser ziman, pêre, ku di bûjene A'yê de, elementên nêtron, proton û elektron hebin, û di rastkirina wan de Bi rê A(proton), B(elektron) û C(nêtron) hebin û bi rêze xwe re B û C bi hev re di çerçove (+) û A ji di çerçove ye (=) de hebin û her weha ev aliyek bê û aliyê din ku B û A bi hev re di çerçoveye(+) hebin û C ji di çerçove (=) de hebin, hingî wê tafandina ji hevdû hebêt. Lê ku çawa ku B û C di berrasttekê (+) de bin û A ji berraste wê (=) wê her weha bê, wê hingî rastbûnaka wê di ahangê de bi hev re weke riyaka li duv hevdû bijîn. Miqnatîsek ti carî herdû aliyên herdû kevirên wê yê yekalî ku ne vajî hevdû ne, tafandinê ji hevdû nakin. Vajî wê, kişandina li hevdû dikan.

Di rewş tafandinê de, bûjenên ku hene, li berhevdû ne. Têkiliya wan ye bi hev re, wê bê sedeme bertekne ku ancâmên wê kînetik bin. Çawa ku deme ku me di deem zaroktiya xwe du kevirhest di dîtîn û bi aliyê wan yê pahn bi hevdû re bi xişiqandinê re li hevdû dixist û êdî çikên êgir didan, her weha, wê wilo bê xwediyê bertekne kînetik. Hingî, me ew rewş çawa dibû û ji ber çî dibû fahm dikir û ti salix ne dideyê de. Lê di wê heyeme piştê de, ku em hinekî mazin bûn, êdî me fahm kir ku di nav molekulên kevir yê ku ew jê afiriya xwe de, yê pir bi vejen hene. Deme ku bi hev re levdiketîn, ew molekulên wan yê brêje vejene zêde ya, ku bi birêjiyeke ku vajî hevdû bi hev ve bikişandinaka bixişiqîn dihatina levxistin, hingî, vejene wan bitevger dibû û bertekê kînetîk dida nîşandin. Bi vê yekê, wê hebûne manyatîke wê, di hebûne tafandina ji hevdû, bandûra wê ye ji bûjenê ye li dora wê û du aliyên heman ahangê yê ku bi awayekî vajî digihiştine hevdû û lev diketîn, êdî tevger didana nîşandin. Di vir de, divêt ku mirov vê ji bêne ser ziman bi vê rewşê re. Di deme ku her weha du kevir digihiştine hevdû û bi hev re dixişiqîn, weke ku di navende bigihina hevdû bi hev re bikevine têkiliyê de bi wê têkiliyê re bertekê xwe ji hevdû re bidin dibû. Qadaka manyatîkê, xwediyekê navenda xwe ye ku jê wê manyatîke xwe ye dibiriqînê heya. Ev yek hingî, pir baş û qanc dihate kifşkirin. Di dilopeke avê yek ku têr de ji, deme ku li ser cerb hate kirin, hingî hate dîtîn ku ew dilopa avê ji, ji bo ku jev belav nebe, ji têrkerê ku hebûneke manyatîkê li dora çêdike cuda, di hundurê xwe de ji, wê rewşê di afirêne. Bi wê, nahêle ku dilop ava wê jev belav bibe.

Lê di dilope avê de, hinek elemetên din ji hene ku dibêt ku mirov wan

ji fahm bike, û dibîne ku weke ku kişînaardê ku bandûra wê li ser wê di wê deme ku hebûne wê heya de li ser wê heya. Du rewşên ku ji navendna cuda li navendekê bandûr dikin dibêt. Her weha ew rewş wilo tê ser ziman. Di vir de, av, weke hêlîyekê ku jê rohnê tê der û ew rohnê bi awayekî prizmîk pê lê tê afirandin û meyîzandin, hingî, hebûna navendan ji têde tê dîtîn. Lê di wê heyemê de, molekulên vejenê yên ku di tevgerê de ne, her yek bi serê xwe ji, bi li gor têrîtiya xwe ye bi vejenê, karê wê rewşê bixwe biafirêne. Ew rewşe bi plazmê re tê holê ji, xatan bi dirêjbûna wan re, hinekî weke benekî ku ji lastikî hatiya çêkirin dide nişandin. Ku mirov vekêşanekê li wan xatan bê kirin, wê hingî bê dîtîn ku di wan xatan miqnatîsa ku heya qirşên din yên ku di rex wê de hene, wê bikişêne bi ber xwe ve. Lê di wê deme ku hate kişandin ji, ku ne tijbahana hevdû ji, hingî, bi hebûne hevraste, wê kê ku adilandinakê bike. Bi vê yekê dewsandinê, wê kê ku li hevdû di rewşê de bike. ..

Bi vê yekê re, mirov karê bahse qatk û pê re ji komka bike. Li jor, rewşên ku me hanîna ser ziman, bi serê xwe rastî vê rewşê ji tên. Di çerçove têgihiştine vê rewşê de ji, mirov karê wan bisalix bike. Di vê rewşê de ji, ku mirov şiroveyeke kînetîk bike, divêt ku mirov bahse qutban bike. Weke mînaq qutba bakûr û ye başûr. Di çerçove vê xalê û têgihiştine wê de, bi hebûne vajîbûnê dij-hevdûtî heya(wê derkeve holê). Manyatîzîm, bi hebûna xwe re, ku tê beremberî qorsîya kişandinê ye kişînaardê, dikarê bibe beremberî ji. Li ber qorsîya kişînaardê, wê qorseke wê derbikeve holê û wê her weha bi wê, wê wesîfe xwe bi hinek xosletan re bide guharandin.

Astronomî, Feza û fîzîk. ..

Astronomî, bi hebûne xwe ye ku pê ji xwe re qad afirandîya; pê, li ser cism û heyîn û tiştên li azmên ku stêr, **gerwêrk**, dûvstêrk û hwd, ku weka wan çî li azmana hebin, weka karê xwe dibîne û li ser ji bo fahmkirin û salixkirinê lêkolîn dikêt. Deme ku mirov bahse azmana dikê, pê reê, gelek tişt û rewşên ku mirov di vir de navên wa hildê û bêne ser ziman têne bîra me. Wekî din ji çî di birehê de heya û rewşe wê çawa û bi çî pêşveçûnan di afirê, li ser wan ji dihiizrê. Bireh, bi serê xwe, divêt ku mirov wê bike mijara xwe û wê fahm bike. Mirov karê birehê, weke birehe rûyê ardê ji binavkê û bêne ser ziman. Di birehê de bi teybetî pir gazên ku mirov wan bêne ser ziman hene. Di deme germbûnê de bi têhne wê ye ku di avê de xwe dide nişandin, wê diafirêne. Germbûn û serbûna rojê ji, bandûra wê li ser wê heya. Di birehê de ku mirov bi kinî bêne ser

ziman, hewayaya zûwa Azot(têde ser sadî 80), oqsîjen(ser sadî 20an), qarbandîosî(digihê yekê û li derne bi teybet di birehê de ku pê lokolîn têne kirin derdikeve ser re) tê û gaza ku jê re "Argon(ew ji, hema mirov karê bêje ku weke qarbondîosîtê di asta wê de heya)" tê gotin heya. Wekî din ji, dûkele avê ji, biqasî dereceyekê heya. Wekî din ji, gazên ku têde têne dîtin, Neon, Helyum, metan, kripton, hidrojen, nîtrozoksît, ksenon, qarbonmonoksît, ozon, ozot dîoksît, Îyot û hwd. Tebeqeyên teybet yên ku têde hene ji, Eksofer, termofer, mesofer, stratosfer û troposfer hene. Hemû tebeqe ji, teybetmendiyên wan hene ku teybet mirov wan fahm bike hene. Bi van re, hê hinek tebeqên din ji yên ku mirov bi nav tebeqe ozonê, ozon, Îyonofer, arofer û ku hinekî radyoaqtif ji di nav de mirov bêne ser ziman hene. Di deme ku rohnî tê dinyê, bi birehe rohniyê re ku rewşe ku tê afirandin bi birehe radyasyonê re diafirê. Minaq, di awran de radyon, biqasî ku mirov wê nabîne heya. ..

Her weha mriov karê bêje ku radyasyon herî zêde di hebûne stêran de mazin heya. Ew radyasyon, di xwe de, biqasî tê ku karê tîrîtiyêkê di xwe de çêke hebûne stêrê di afirêne. Bandûra wê, pir mazin a. Foton û nêtronên ku di radyasyonê de ne, vejene wan ku pir xurte, karin, ku bi hev ve hatina çem hevdu, vejeneke teybet ye ku mirov wê bêne ser ziman di afirênin. Di roje me de, her stêr, ku çawa ku bombeyên şanê hene, bi qat û qat ji wê wê vejene wan zêdetir û bi pergala di stêran de heya. Ew ji, her weha mirov divêt ku wê bi teybet bêne ser ziman. Bandûra stêran ya li azmana, di cihên ku tere diçin de an ji di xişiqin de, bi hebûne radyasyonên mazin heya. Bi vê yekê re ku mirov bi çend gotinan radyasyonê bêne ser ziman û bûne salix bike, mirov karê vê weha bêne ser ziman:

Radyasyon, di pêvajoyaka ku fizîke qatkan de, ku mirov hebûne pêl û qatkan li vir bide berçav û mirov di çerçove peresendina şanê ya ku tê kirin de, vejene bi Îyonkirinê re di çerçove molekulên weke elektoronê û Nêtron û protonê de, bi qalik leyistin an ji bi vejene wê re jêkirin, ku di çerçove hebûne bertketdana hebûna erênî û ne erênîyêtê de di hanîna berhevdu de, wê pê afirandin. Di vir de, mirov ku qatkên weke dendika Alfa ku ji hebûne heman helyûmê ku bi yekbûna wê ye bi nêtron û protonê re diafirê, bi beta(+) ku ji elektronê diafirê re ku bi bizotonên u bi rewşên dij-bûjenê re tene afirandin re ku diafirê, û bi gamaya ku ji fotonan diafirê û nêtrona ku hatî tevgerkirin re diafirê. Radyasyon, di jiyane de, di şanê de heya. Pê re ji, levgirtina wê ya bi hev re, pir dibe sawtar. Li fezeyê, ji wê gelek heya. Biqasî ku mirov nikarê wê bihijmêrê

heya.

Ku mirov bahse astronomiyê bike, divêt ku mirov hinekî di serî de bahse dîroke wê bike. Li ber Diclê û firatê li Kurdistanê, dîrokaka wê ya ku mirov bi teybet li ser bisekinê û bêne ser ziman heya. Ev yek, her weha pir girînge ku mirov li ser bisekinê. Sumariyan, di deme xwe de bi hebûnên li azmana yên ku dihatina dîtin re pergalaka mazin ye xwûdayî afirandin. **Ew pergal, di aslê xwe de bi pêşketine xwe re, ancama têgihiştineke mazin e. Ji deme sumeriyên hate ku tê deme Babiliyan, Aqadiyan, Mîtanî, Hûrî, Gûtî û med û hwd, pêşketineke wê ya ku pir mazin bi teybetî mirîov bêne ser ziman heya. Di deme Mediyên de, bi teybetî pergalaka wê hebû. Pê, ji têgihiştine demê ya mîtoloji ji hatibû buhurtin û ketina deme hizir de pir mazin hebû.** Pêşketine misre kevn, bi wê mazinbûnekê ji dijî. Pîremîdên ku hatina avakirin, aqadanîya wan, pir mazin bi pergalaka ku î ro di roje me de, di kifşkirin û fahmkirina wê ya bi teknolojiya pêş de, h ji, zorîti tê kişandin. Her weha mirov karê wê yekê bi teybet jî bêne ser ziman. Sumeriyên, bêguman ew ji xwediyê pêşketine wilo bûn. Bi vê yekê, mirov karê wê wilo bêne ser ziman. Ne sumerî û ne ji Misriyên kevn, çûbûbûn fezeyê. Lê pêşketinên wan yên ku hene, ji ye demên ku çûya fezeyê ne kêr û bi nirx tîra.

Dîtin û nerîn, li fezeyê, kifşkirina hebûn û nebûnên k wê yên ku hene, wê rastiya pêşketine mirov ye bigiştî ji ji gelek aliyan ve bide fahmkirin û salixkirin. Ji zenên ku têne kirin û têne gotin ku "feze ji wê demê ve" di pêşketinê de ya, heya ku qat bi qat û pir zêdetir ku zêdetir bêt. Mirov divêt ku vê yekê her weha bi teybet divêt ku bêne ser ziman.

Pêşketinên, ku dem tê sadsala 15. min, 16. min, 17. min, 18. min û 19. min û hate ku wê ji tê sadsala 20. min, ji ye demên sumeriyên û têgihiştina wan ne cuda ya. Bi kifşkirin û derketina holê ye kêvalbarên sumerên re, pêşketinên ku di vê qadê de bi feêsefê û têgihiştine wê re dibin, bi pêşketin û şoreşên ku bi pêşketin û hebûne zanistê re berdewam dikin re hebûne xwe didomênin. Mirov vê yekê, her weha bi teybet dibîne. Bi vê yekê, mirov divêt ku ji bîr nekê û bêje ku hate sadsala 20, min, demne ku tenê demên xwandinê yên demên berê ne. Filozofên weke Copernicus, Galileo, Newton û hwd pêşketinên di vê qadên yên ku kînetik in derdixina holê.

Di sadsalên 20. min pê pêde bi vir ve, demên ku mirov êdî bi zanistê re bêne ser ziman in. Ev dem, demne ku di kifşkirin û derxistina holê de, demne ku pir mazin di pêşketinê de ne. Derketina fezeyê û kifşkirina wê, şoreşeke ji pêşketine mirovahiyê re ya. Her weha mirov divêt ku vê yekê

fahm bike. Di gelek xal û qadan de pêşketin bi têgihîştineka nû diafirê. Ol ji, ji wê yekê û pêşketinê cuda pêşketina xwe nakê. Li azmana çi heya? Ev pirsra ku di serê mirov de, hingî, bi hinek awayan digihê bersivna ji bo xwe di wê heyemê de. Hebûne heyve û stêran, bi teybet ji roj, xalna ku pir mazin li ser wan dihate hizirkirin ku ka çawa na. Çûna ser heyve, vê yekê mazin bi gavaka mazin derdixe pêş. Kifşkirina stêran yên bi hebûneke mazin ye radyasyonê ne, lê hê xwe ne gihandina wan ji, bi pêşketineka mazin dibêt. Hê mirov xwe ne digohandiya wê û rojê. Roj, bi çend boyutan û demna hê ku mirov dûrî wê ya, bi hebûn, li berxwe naxê û winda dibêt. Asta hebûna germê, astaka ku pir germ e. Stêr ji, bi hebûnên xwe yên radyasyonê, nejenîyê, ne kêmi wê ne. Ji dûr ve, weke kombûnakê têne dîtin. Lê di nêz de çawa na, ew ji, di deme ku mirov nêzî wî dibêt, weke ku çawa ku nêzî *qulikên reş* dibêt û kifşdike ku çawa bi vexwartina vejene re hebûne xwe mazin didina berdewam kirin re, û bi vê yekê re bi mazinbûn û guharandinên ku bi vejenî û yên bi hebûn re hebûnên xwe didina nîşandin, her weha bi hinek awayên din yên cuda re, ew ji wilo ne. Lê stêr, vajî wê, bi hebûne radyasyona ku tîrîtiyaka mazin di xwe de afirandiya û pê bûjenî çêkirîya heya. Bi vê yejê re, bi wê afirandina bi ber bûjeniyê ye wê re, hebûna mazin afirandina. Stêr, hinek xosletên wan yên ku mirov bêne ser ziman, her weha hebûna radyasyona wê ya ku di hine rewş û demne de peresendîtî buhurandiya ji, bûya xwediyê hinek elementên teybet yên ku mirov wan kifşbike na. Radyasyon, bi tîrîti û hinek rewşne ku bi derxistina vejenê ji qalikê bi şanê û hebûne elektron û hwd wan re, ku çawa ku tîrîti dibêt ku berteke xwe bi germbûnê û an ji di deme têkiliyê de bi bertek dike, her weha xwediyê hinek rewşne ku bêne ser ziman a. Kêzik, deme ku mirov li wan dihiizrê, weke ku ew rewşe stêran ddîtîbin, xwediyê hebûneke ku bi şaneyên xwe re ku karin di wê rewşe wê de bijîn. Di radyasyonê de, hebûna avê, rewşe wê ya ku heya ji, weke çekêtekî ku gule tê ne buhurin in. Lê bi peresendina bi bandûra li molekulên wê tê kirin re, wê diguharêne.

Ev tişt û hebûn û dinyên li azmana ku hene, bi hebûna xwe re, î ro, di nav mirovan de, xwediyê hinek wateyana ku bi navê astronomiyê re tê ser ziman e. Weke di rewşeke bi hebûne têgihîştine remildariyê re tê ser ziman û pê falitî tê kirin ji heya. Ew ji, pê, têkiliya ku di nav mirovan de pê were ser ziman tê bi kar hanîn. Î ro, ku bi teybetî navê astronomiyê tê ser ziman, ev yek tê bîra mirov. Bi vê yekê re, emê bi teybetî ji vê aliyê wê ne qatihin û bi wê û hebûnên li azmana ku hinekî ji hebûne wan

bênine ser ziman û hwd, emê di hanîna ser ziman de, hanîna xwe berdewam bikin. Astronomî, bi teybetî, li gor mijar û rewşên ku ew li ser lêkolîn dike û dihizirê, her weha pê re ji, xwediyê bêjeyê demê ye ku bi fezeyê re ye, wê têgihîştineka mazin ye demê pê re bêne. Astronomî, li ser hebûne fîzîk ye fezeyê bi lêkolîn e. Di roje me de, astronomî, bi hebûne fîzîk û pê re ji matamatikê re ketina nav hevdû de. Mijarên wan hevdû temem dikin. Ev rewş, bi kurbûn û pêşketine têgihîştine re diafirê. Di demên pêş de, wê ev yek her weha bi vê awayê, wê mazitir bi pêşketinekê derkeve holê. Bi pêşketinên li fezeyê û kifşkirinên têde wê beş û aliyê wê yên din yên zanistî wê biafir in. Her weha mirov karê vê yekê bêne ser ziman. Di roje me de, hê weke zaroyekê ye. Ew zaro, li dervî dinyê lê dinyê de pêş dikeve. Bi vê yekê, hebûne wê ye ku mirov bi vê awayê ku me hanî ser ziman, bi awayekî çeprast heya.

Astronomî, her weha mijaraka ku mirov wê bi vê yejê bêne ser ziman a. Di demên berê yên mesopotamya de, di çandên berê de, li ser tîrker û dîtînen xwe yên bi çavên rut nerîn afirandina û hanîna ser ziman. Li ser demên berê, hertimî hizir meşandinak bûya. Lê ku mirov serê xwe dirakir û li ser xwe re dimeyîzend, hingî, ew azmanê ku diketa berçavên wî de, ji wî re dibû meraq ku ka çi têde heya. An ji hate bi ku derê diçê û her weha an ji ji kengî ve heya? Di çerçove van pirsan de, hizirkirin û salixkirin li gor dîtînen li berçav hatiya kirin. Li azmana hatiya nerînû heyv hatiya dîtînen. Heyv, weke "rojeke biçûk" ji hatiya ser ziman. Stêr hatina dîtînen. Bi stêran re, bi çavên rut, hinek kifşkirina bi dîtînen hatina kiirn. Bi hizir ji ew hatina ser ziman. Di demên berê de mesopotamiyan, ji wan stêran re gelek nav û salixkirinên wan kirina. Ye pêşî, ku ew weke "giyanên mirov yên ku piştî mirinê bi destê xwûdê li wir bi biçihkiirnê hatina biçih bûn in." Lê ew, ew ji piştî hin bi hin bi pêşketinên di hizir de buhurîna. Ev hemû rewş û mewşên ku me hanîna ser ziman, hemû ji, pêvajoyên pêşketin û têgihîştinê yên vê pêşketinê yên deman dem bi dem di xwe de dihawênin. Heyv û roj, her yekê, ji rohnîkirina bi xwe re, ji hebûn û cihên xwûdayan hatina hasibandin. Li berdîclê, deme ku tavaheyv derdikeve, pir rohniyeke wê ya xurt heya. Di tavaheyvê de ti kesek li hundur namêne. "Şêvînî" li Kurdistanê, ku xosletekê jiyana wê rewşê ya, di deme tavaheyvê de derdikeve dibêt.

Di demên hingî de, li ser wan(heyvûroj) hizirkirin ji hebû. Bi hizirkiirnê, xwestina salixkirina di seran de hebû. Di deme Mediyana de, Remildar hebûn. Wan li heyve û stêrên wê yên ku hene dimeyîzend û pê dem û rewş dihanîn ser ziman. Bi wê fahm kirin û dana fahmkirinê

dikiran. Ji wê demê ku hê maya û di nav kurdan de hê weke baweriyekê ji ya, ku "her mirovê baş û qanc, xwediyê stêreke geş e", hê ji, hebûna xwe di parezê. Her weha bi bawerî salixkirinak hebû. Lê di vir de, divêt ku mirov bêje ku bawerî û salixkirin, di vê rewşê de bi hev re bi awayekî senteziya bi hev re biyek diafirêne. *demhijmara sihê* û ye bistêran re heya. Demên ku bi heyvê re hene, li gor wan hasibandin heya. Di roje me de, astronomî, bi awayekî din pêş dikeve. Di roje me de, bi hinek kifşkirinên ku wê li azmana kirina heya. Bi vê yekê, weke qadaka zanistî heya.

Hebûna Gerdûnê, Riya kakêşan, hebûne galaksîyên din yên li fezeyê, firehbûna fezeyê, û bi wan re kifşkirina cisma quasar ye ku pêlên radiya dişêne, ku karê bi buhurê sorbûnê û têde hebûne elektromanyatik hatiya kirin, *stêrebirehr* ku bi zîvirandinekê ku manyetike radyasyonê têde heya, weke stêre nêtronê ya û pir mazin tîrîtiyeka wî heya, stêre "Blazar" ku pêlên radyayan dişênê û hwd hê gelek stêr û cismên ku mirov wan bêne ser ziman hene. Lê ya ku herî zêde di vir de mirov li ser bisekinê û navê wê heya *qulkên reş* in. Li vir, li ser wê skeinandin, Pir giring e li gor me, *Qulkên reş*, bi serê xwe, mijaraka ku mirov li ser bisekinê ya.

Qûlkên

reş.

..

Weke tê zanîn û ser ziman, di dereke fezeyê de rohnîyak an ji hebûneka bi rohnî heya. Feze û dem, di tevliheviyekê de bi firehbûne re pêş dikeve. *Qulkên reş*, li dora qulekê bi xalên rohnk, nîşanak ku mirov wan kifş bike û bêne ser ziman, wê bi teybetî weke mijaraka din li ber me bêt. Li gor baweriya quantûm, radyasyon ji wan belav dibêt. Bi radyasyonê cismekê ku germ û "bidawi" ya. Stêreke ku qorsiya germê ye radyasyonê bikeve hundurê wê wê bê qurpandin. *Qulkên reş*, gelek tevgerên komî ku wan bişopandinê karê hebûne xwe di domêne. Gazaka din ji, ku bikeve hundur de, wê bi zêdebûna germbûnê re, wê xalkên radyasyonê ku bizêdebûnê wê germbûnekê di wê bixwe de zêdetir biafirêne.

Lê di aslê xwe de, bi pêl û dewsendina li ser re, weke qulkeke ku ji wê rewşe ku têde ye ye qadê re navend bê ji ya. *Qulkên reş*, dervî zanîna ku tê zanîn, di xwe de xwediyê hebûne tewş bi pergal e ji. Bi firehbûne fezeyê re mazinbûna wê, bi vejene ku diafirê ji şanêyên vejenyên xurt yên ku hebûneka radyasyonê di wê rewşê de pir mazin diafirênin re karê were û mazin bibe û bibe ku galaksiyekê ji di xwe de bike qurp. Lê çendî ku xwediyê kurbûnaka bi hezar salan bin ji nebêdawîna. Bi rohnîyê an ji

rohniya ku lê bû, pê ji, bi tevgerbûna radyasyona wê re, bi germbûna wê re, dibe xwediyê tevgerêke mazin ye di xwe de di rewşê xwe ye ku pê heya de. Pê re, kişandina pêlkişînê, ji hebûne elektromanyatike ku bi germbûn û radyasyona wê re zêdetir dibêt ji, hêzê mazin ye wê ye ku pê re heya dide holê. Qurpandin, her weha bi wê û wê rewşê dibêt. Li ardê kişîna li ardê heya. Ew ji kişînaardê ya. Di rewşê qulke reş de ji, ev rewş bi hinek rewşne dibêt. Bayê germ yê ji rojê, pêlên rohniyê û hêze molekulên radyasyone wê bixwe ji, kişandin û ji wê zêdetir ji mizitandinê ji zêdetir dikin. Mizitandin, bi peresendina vejene, dewrûdayîma radyasyonê û bi wê ji, bi pêlên rohniyê yên ku kişîna weke kişîna li ardê çêdikin heya.

Bi pê re, bi kişîna wê re, pêlên rohniyê zêdetir dibin. Peresendina bi porîtankê re, ye ku stêrê re ku hebûne demê li berçav bê girtin, hingî, weke ku bi guhartina pê re lev bike. Ev levkirin, ji rewşê rewşêke dî dihêne holê. Lê hebûn, weke awayê xwe yê ku bûya, di demê de diguharê. Qulkên reş, hebûne stêrên nêtronê, bi pêlkên wan yên ji nêz ve re guharandina di têtîliya ku pê re bû de ji, qulke reş, di deme ku yek ji wan hate qurpandin, hingî, weke ku bi wê qurpandinê re qurtandinak bibe lê tê.

Pêl, di rewşê xwe de çawa ku di kişîna de bi element karê bibuhurê, di rewşê de germ heya. Lê bandûra wê germê li ser wê tere çûnê de heya û an ji nîn e? Ew ji, bi fahmkiirna elektromanyatikê re mirov karê tede hinekî bi fahmkirinê herê. Awa û xoslet û rengê pêl û kişîna di rewşê de cudaya. Pêl, afirandina kişîna di xwe de, wê ji aliyekî dî ve digihêne kişîna. Kişîna, pêlên ku çêdike, di wan de awa û hebûn bi vejene ya. Weke ku di wê rewşê de jîndîbûnak hebe, rewş heya.

Hebûna qulke reş, di vir de, deme ku mirov wê bêne ser ziman, emê pêre zagona termodînamizimê ye ku dibêje vejene ne afirêne, tenê ji form di buhurê formê, emê bi herê kirinê bi bîr bixin. vejene ku heya, di wan de nêtron, deme ku di bi elektronan re dikeve têtîliyê de, wê rewşê ku di hundurê qulkê de diafirêne, ew rewş, wê hebûne wê, bi pêlên germê re, di guharandinakê de bi rastkirinaka bi bandûr tê holê. Di fezeyê de, di wê rewşê de, bi nebûna kişîna ardê re, bûna hebûne rewşê nekişîna ji, bi rewşê bi fezeyê re şiyareya ku heya ji, di wê rewşê de û bi rewşêke ku mirov ne dîrî hebûne rewşêke bi pergala bêne ser ziman ji, dikeve berçav. Qulkên reş, hebûna wan, di vir de, wê rewşê weke ku bi wê hebûne rewşê fezeyê, bi pêlên dibin re dike rewşê de. Di vir de, bi zagona termodînamizimê ye ku mirov wê bi têrkerên mîrosqopîk de bûna şanê û

vejene heya. Li gor wê, di deme guharandinê de vejene kardike, wê bi wê dihê û dihêne ser ziman. Nerîn, ji bo têrkerên wê karker hacetên guharandinê na. Ev rewşe ku bi şiroveye zagona termodînazimê ye duyem û germbûn û ardkişîna banegehê, bi hev re di wê rewşê de bi têkiliyekê di herêmekê de bi weyn dibin. Dem, çend ku di vir de, weke ku hatibe salixkirin ji were berçav ji, di hinek rewşne de, ne li gor wê rewşêe salixkirinê rewş xwe diyarî mirov li berçav dike. Bi vê yekê re, rewşeke dûbendî an ji dualî weke ku tê berçav. Lê ew rewş, di ahangekê de bi wê hebûne ardkişîna banegehê re heya. Ji wê nedûr tê holê.

Qulkên reş, weke mirovekê ku bû û mazin bû û piştire mir, weke ku di rewşekê de bê tê berçav. Hebûne wê ye reş bi gewde wê ye ku bi ardkişîna banegehê re bi germbûnekê re di taxekê de ya. Di hebûne xwe ye bûyî de bi qorsîye banegehî, bihabûn, qorsî û demê re heya. Qulkên reş, di temenê hebûne bihayê wan yê wekhev de wekhevbûnekê dihênine bernefînê. Di çerçove farqkirine cudabûnê de ji dûrve hasabkirinê de, xala jevcuda dana kifşkirinê dide fahmkirin. Têrkerek, ku keta qulkêkê ji wan de, têrker an ji bi parkirina giraniyê wê re, di nerînê de hin bi hin winda dibe. Di vir de, ya ku tê aqilê mirov ji, di deme nerînê û dîtînê de têrker, bi xişqandinê û raguhêz bi berxwedana bi kehrê wê re, ku di çerçove pergalakê êdî belabûn dibêt. Di vir de, dem ji, bi xişqandinekê re bi elektromanyatikê re di çerçoveyekê bi tevgerê re heya. Bi elektron û nêtronan re elektrik ji, têde weke ne li gor demê lê li gor wê heya. Qulke reş, xoslete wê ye sereke, bi dîtîn û nerîne sînorekî bi tixub re di fezeyê de bi demê re ku bûjene wê bi rohnîyê re tê dîtîn e.

Qulkên reş, kehre ku têde pir heya û pê di rewşeke xwe de ye heya. Dirêjî û kişîna der û kov, di wê rewşê de bi hev re bi hebûne elektroke wê ye ku heya, kişîna dikêt. Kov, bu bi hundur de lê li derve, bi hatina pêlên germ û rohnîyê ji, diafirê. Ti cisme, di rewş û hebûne xwe de negihê wê astê ku kovekê bi qulke reş re çêke. Di qulke reş de, qorsî hebûneke wê ye herênî, ku mirov berraste wê bide berçav û bêne ser ziman, bi giranî û momente qiraça wê re bi hebûne qorsîyê re bi sînore e. Di fezeyê de, weke ku di teoriya relativ de ji tê ser ziman, hebûne qatkekê, di riya xwe de bi qirfînê re 'deforme' dike. Qulke reş ji wê cuda, bi hebûne xwe ye ku Nerke(Herîzon) re, di hebûne xwe de dibêt. Di fezeyê de, pir cismên ku dayimî bi rê ne, û di riyên xwe de ji leze tav(şewl)ê qad bi qad leztir in, di wê çûna xwe de, wê rewşe deformê diafirênin. Di vir de, divêt ku mirov bahse kişînaardê ye zamên, di cih û mercên cuda ji pê re bêne ser ziman. Deme li cihên jevcuda ku bû, potansîyela kişînaardê ye têde ji,

heya. Du zarokên cêwî, ku mirov her yekê bibe dereke an ji galaksiyekê û demê bi wan bide jînkirin, wê salixkiirn, hildan û rewşe wan ye fizîkî jevcuda bêt. Dem, wê bi tevgerê re, bi wan re jevcuda wê hebûne xwe bide der holê. Arbert Einstein, vê rewşê, weke hebûne testeke ku hebûne teoriya relatîva wî dirastêne dihêne ser ziman. Di vir de, weke ku tê ser ziman ji, di *distûr nirx-wekhevîyê* de, bi referansa kişîna bi têrkerê re hebûne demê bi kişînaardê re ku hatina leztirkirin, weke ku di rewşên ku di rewşeke bi demên xwe yên ku bi hev re ne hatina têkelkîrin re hene tene holê. Ancamên wan û jîndayên di wan deman yên bi wan re jevcuda her weha xwe dide holê. Bi demê re nirx-wekhevîyê hebe ji, wê di dervî wê de ew rewş hinekî li gor jînkîrîna xwe bêne ser ziman. Dem, di rast û rastûrast çûyîna xwe de heya. Kîşînaardê ye bi demê re, di vir de, bi referansên wê re bi tevgerên dibin re xwe dide nîşandin.

Di vir de, ku mirov bi fezeyê re bêne ser ziman, mirov karêv ê ji her weha di vir de bêne ser ziman. Ew kişîna ku hêzê xwe ji navenda qulke reş digirê, bi wê re, kişînanaka grm(tekana) ji, ku pêlên ku hatina ber devê wê û bandûra xwe dana nîşandin de. hingî, bi kişînaardî ye wê ku jevkîşînakê çê dîke ji, ne tenê deformeyekê dihêne holê, ji xaynî wê ji, li gor xahrbûna ku diafirê ji di valahîya fezeyê de weke sermediyekê de dibe ji ji navendiya qulkê bandûra wê ye navendî heya dihêne holê. Hebûne wê ku vejenî ku bi tîrîtiyê re bûyeniye ji diafirêne, lê hebûne wê ye bûjenî çendî bi gotin e ji, mirov di vir de dibîne. Qulkên rewş, mêtîna wan ye vejene, wê rewşe hê ji mazzîr dîke û dîke ku weke bûjenekê mirov wê fahm bike û bisalixkirinekê bêne ser ziman. Di deme afirîne bûjenê de, hingî qorsiyaka mazin pêre ji dibêt. Lê li dora wê ji her weha ev hebûne qorsiyê heya. Li gor wê di keve ahengekê de. Lê di rewşeke weke ye qulke reş de, ku kişînaqorsiyê ji heya, li ber wê kişîna qorsiyê, çewse bûjenê ye ku heya ji ye bi hebûne qorsiya wê re ji, nebitêr e ku li berxwebide. Di stêrekê de çawa ku ew germbûna wê ye ku hebûne wê li ser lingan digirê, ku di hundurê de bi afirandina ku dîke wê li ser lingan digirê, di wê rewşê de ev yek ne wilo ya. Bi vê yekê, stêr di xwe de bi wê afirandinê, xwediyê hebûneka ku di xwe de vejenê sentez ji dîke ya. Di qulke reş de, sentezkîrin, mirov nikarê bêje ku nîn e. Çawa ku distêrê de ketine hebûn û peste germê, rewşe sentezkîrinê bi bandûr dîke û ew rewş bi hate mirîna stêrê diçê ji, her weha wilo di qulke reş de nîn e. Hêtkên wê yên ku weke bijîn in, di xwe de ne tenê karîna vejene ku dihildin bar bikin, karîna bi sentezkîrinê rewşne(form) ji biafirînin. Bi vê yekê, qulke rewş, xwediyê hebûne ku bi demdirêjîyê wê re tê ser ziman e. Qulke

rewş, wê rewşe xwe, bi piştî bûna xwe re, bi wê rewşê re bi mijîna vejene ye bûjenên din re hebûne xwe bide berdewam kirin.

Stêr.

Ji têr ji, li azmana pir xweşik têne berçav. Deme ku mirov li wan dimeyîzenê ew hebûne wan ye bi rohnî, her timî balak kişandiya ser xwe ji bo fahmkiirna di derbarê wê de. Li ser hebûne wan, ku berî ku em çend gotinan bêjin, em pêşî, hinekî li ser demê pê re bisekin in. Di dîroka mesopotamya de, hertimî bahse wê hatiya kirin. Pîroz hatina dîtî. Li ser wan hatina sekinandin. Ji wan, aqil hatiya girtin. Ji van xwestina ku rastiye fahm bikin. Ji deme Sumeriyan û babilîyan, hate ku tê demên Mîtanî û Hûrî, Gûtî û naîrî û medî û hwd, hewldana ji wan gihiştina rastiye bûya. Jiyên ku bi riyên stêran rastî fahm kirina, ji wan re digotin "remîldar". Remîldartî, yên ku ew kar dikirin, yên ku zane dihatina hasibandin. Wan, her cismên li azmên ku dihatina dîtî salix dikirin. Bi wan, êdî dem û demên dem û rewş bisalixdikirin. Her weha rewşek hebû. Roj, stêre herî mazin dihate hasibandin. Ji wê zêdetir û maztir ti stêrên din nebûn. Li ser wan her weha dihate sekinandin. Lê remîldaran bi stêran tiştêkî dî ji dikir. Bi stêran xwe digihandina rastiye. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. ..

Stêr, li azmana yên ku serme re bûn. Yên ku têgihiştinek di wan de hebû. Her yek, pêşî bi pêvajoyên pêşketin re, bû xwûdayak, piştêre bi mala xwûdayakî, piştêre bi navê xwedêyekê, piştêre ji, bûna giyana ku mirov mir û pişt mirinê re derdiketina azmana her weha wehe ku dihatina dîtî bicih dibûn. Lê ew ji, i gotinaka baş dihate kirin. Kî yekî baş bû, wê stêreke ba bigiyana xwe re di piştî mirina xwe de. Yê herî baş wê stêra wan herê zêde pêxistî û geş ba. Lê yên ku ne zêde baş û wilo mazin ti xirabiyên wan ji li dinyê ne ban, wê stêreke wan ye ne zêde geş heba. Lê yên ku pir xirab ji ban, wê stêre wan neba. Wê çûban û êdî ku li ti deran ne navê wan û ne ji hebûna wan êdî heba. Wê ev wilo ba. Di nav kurdan bi teybetî ji li herême botanê de li Dora Cizîre wanderan, her weha ev têgihiştî hatiya parastin û di nav hizrên xwe yên olî de ji bicih kirina.

Her gav avêtin û rewşên wan yên ku dihatina dîtî pê rewş û dem hatina salixkirin. Li mesopotamya, ku bi teybetî ji ber Diclê ji Cizîre bota û hate ku digihê Zagoran pergala stêran ya ku li jiyânê bicih bûbû û pê jiyân dihate ser ziman ye *Qasîtan* hebû. Ev pergala ye hasibandinê bû. Ne tenê dem, pê re tişt ji di jiyânê re dihate hasibandin. Hate ku deme derketina musulmanetiye bandûr û hebûne wê pergale ji li herême

dimêne. Bi teybetî, di êzîdîtiya kevn de bi pergâl bicih bû. Ji wan demên berê ta wan demên piştê ji; stêr, temenkî mazin yên ku di jiyanê hebûn bûn. Pê mîtoloji ji pêşket. Ew di têngihiştine mîtolojiyê de bicih in. Pergalak bi wan re hatiya afirandin û ser ziman. Pê mîtoloji hatiya pergalkirin. Navdan û kirin, bi navê xwûdayan re dibêt. Bi vê yekê re, ew ji mazin têne ser ziman. Ji ber ku bi rohnê ne û ji ber ku rohnê ji di wê pîroziya ku pêşdiket de hebû, êdî ew ji wilo bi wê rohnikirinên xwe re hatibûna salixkiirî û bicih kirin. Bawerî ji li wan çêdibe. Bawerî, di deme ku li cismekî bidest çêkirina xwe dike, êdî ew cism bi demên piştê ku tê razberkirin, êdî piştê hebûne xwûdê û navê wê diafirê. Ma ne ji ber wê bû ku bi hezar salan ji bo razberkirinê û ji razberkiirî şerek di têngihiştinê de biaqil hate meşandin? Stêr, roj û heyv, her weha yên ku mirov wan bi teybet di vê pêşketinê de bi nav bike ne, bûn. Hê di wan deman de hebûne cismên li azmana hatibû kifşkirin. Pê re ji, bi têngihiştine bi wan re ku di hate ser ziman re ji, xosletên wan yên ku bi êqil û şaxsiyetê re hatina afirandin. Hebûne dinyên din, bi têngihiştine hatibû kifşkirin. Nav li wan hatibû kirin. Hevy, navê hebû. Dinye navê hebû. Dervî wan cismên din ji yên ku hatibûbûna kifşkirin hebûn.

Stêr, çawa afirîna? Berî ku em bersive bidine vê pirsê em hinekî ser rewşê wan ye bi dem û hebûn û nerîne re ye ji ji dinyê ku tê dîtine re bisekin in. Li ser vê pir dihê sekinandin. Berê, di demên berê de, pir li ser hatiya sekinandin. Li gor deme û di deman de kirin û nêzîkatî hatina kifşkirin. Pê, li ser paşerojê aferînekê hatiya hizirkirin. Li dinyê bi dageran hatina ser ziman û ser ziman û çînîkirin. Li gor wê ji, aferînek jê hatiya afirandin. Bi vê yekê, bûna awayak ji awayê temen yê ku bidagar ku afeneke mirov bi dagaran dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku hizreke pêdandî ji bi wan re di jiyanê de bi mirov re bûya. Baweriya ku li dinyê bûya ji wan û nerîn û hizrên bi wan re pêşketina ne cudaya. Hizre metafîzîkê, bi wan, hinekî di demên berê de di kurbûna xwe de çû. Mirov vê yekê ji bêne ser ziman. Di vir de, bi metafîzîkê re seh, weke xalaka ku pê re di seran de bi bîre diafirî bû. Bi bîr afirîna sehê, di kurbûna metafîzîkê de dem bi dem bir. Her weha mirov vê yekê ji karê bêne ser ziman.

Rohniya stêrê hinekî teybet dihinerê li dinyê. Bi wê teybetiya xwe re, balê dikişîne ser xwe di mirov de. Mirov çend di farqa vê de bê û çend ji ne di farqa vê de ji bê, ev yek hebû pê re. Seh, di pêşketine xwe de, stêrê wê hebûne wê bi rohniye wê ye ku weke ku bandûraka wê li ser mejiyê mirov bi teybet ji heya, kifş dike. Bi vê yekê re, bandûra wê, di pêşketine

wê de bi bandûr dibêt. Di rê çûne nêçîrkin, cohtkirin û gav avêtinê de, bi awayekî ku mirov ji xalên fizîkê yên ku di roje me de hatina kifşkirin û bi têgihîştin bûne dûr neyêne ser ziman, bi awayekî geometrikî di wan rewşan û hê gelek rewşên din de stêr kifşkariyaka wan di jiyane de bûya. Hasibandin ji, her weha yek pir mazin hatiya kifşkirin a. Li ser təkiliya nava wan û nêzîkatiya wan ye li hevdû, û hasibandina wê nêzîkatiyê û bi çûnê û leze wan û bi pergalên wan ye duyem û ye komî ku hatiya kifşkirin ji, mirov gihanda têgihîştineka mazin ye di derbarê fezeyê û hebûne wê ya giştî de. Piştê li ser hebûna wan hizirkirin û hizirkiirn bû. Hê di deme sumer û babibliyan de *navê stêrên* kom hebû. Stêrzanên berê, yên ku em wan weke zanistên roje me bênine ser ziman, xewn û xiyel, xweza û nerîn û mîtooloji û têgihîştine, pê pêşketinên bi xwe re dana kirin. Bi wan û nerîne ku ji wan dihat, nqaşkirin û çekirina çîna, wê afirandina di wan de bi ber pêşketin *stêrzaniyê* ve dibêt.

Aska rêzê ye stêran û roj bixwe ji, bi nav hatibû afirandin. Mînaq di deme sumeriyên de wan navê heyvê hebû. Stêr navê wê hebû. Her weha li azmana hebûne hinek dinyên din ji bi têgihîştin hebû. Piştê ji têgihîştine wirdetir bi nav têne binavkirin û ser ziman. Ji deme sumeriyên hate ku tê deme Mîtanî û hûrî û gûtî û Naîrî û Mediyên bixwe ji, hijmartina bi stêran hatibû afirandin. Bi vê yekê, hinek xosletên wan yên ku ew bi pê dihatina naskirin, hatibûbûna kifşkirin. Naqşa wan hatibû çekirin. Kîjan, di ku derê ve di şamitî dihat dîtîn. Ev pêşketinênn wan, pişt wan re ji şaristan û pêşketinênn din yên bi şaristanî yên li herêmên dinyên yên din ku dibin de dibina temen ji pêşketina wan re. Grek, roman û piştê hate tê demên hemdem hemûyan ji, her weha mirov karê vê yekê bêne ser ziman. Piştê bi navkirin û biaskkirin, her weha di demên dawiyê de pir mazin dibêt. Stêr, di demên dawiyê de weke *menna pîvanê* hatina bikar hanîn. Hebûne wan, qorsiya wan û hêze wan ye rohnîkirinê û pê re ji nîveşkêle wan, li gor xoslet û teybetmediyên rojê hasabkirina wan dibêt. Di demê de bi kifşkirinê hate dîtîn ku hinek stêr, bi mazinatiya xwe re biqasî nîvrojê mazin in. Stêrek, ew nîveşkêle wê bi nîv-maziniyê wê ye tewerî, di pergala dustêriyê de mene ku navbera wê dihêne holê û ser ziman e. Stêr, weke qadaka wê ya navbar ku mirov wê bêne ser ziman û ku ew qada wê ya navbar karê dinyê dinyê ji bike nava xwe de. Ew qad ji hebûne wan diafirê. Têde molekulên hidrojene û yên ku awran diafirênên cih bi cih hene. Stêrên mazin ji, qorsiya wan, yên ku awran diafirênên zêdetira. Ew

molekûlên awran, bi levgihîna hevdû re tîrîtiya ku bi xwe re bi hebûne stêre re ku çêdike, bi hebûne molekûlên hidrojene ji elektron û elektrike xwe ye ku pê rohnîyê diafirêne çêdike. Vejene ku bi tîrîyê diafirê, têde têrbûna ku heya, bi dewlemendbûna wê re elemetên rohnîkirinê ji diafirêne. Lê çawa ku ji rojê rohnî dide dorê û bandûra elementên rohnîya wê li ser tiştên ku didiyê de heya, her weha, ji dorê ji, bandûra rohnîyê stêr an ji rojê ye ku dide an ji bi pêlan tê û digihê wan ji, li ser wan ji heya. Bi wê ji, hidrojene ku mirov bi awayekî kînetîk ye ku bi teybet ji bo stêre afirîya ku hatî îyonkirin diafirê. Bi vê yekê, stêrk, li gor xwe êdî dibêt xwediyê teybetmendiyên xwe di bûna xwe de.

Bûna stêran, pêlên ku her weha tên, di hebûne awra wê de ku bi bandûraka wê ya mazin heya re dibêt. Têde, ew pêl, hebûne kişîna wê ye ardî ji dide holê. Taqînên ku têde dibin ji, di wê de, bi hebûne vejene hidrojene ye ku digihê hevdû û xişiqînekê bi hev re dike re dibêt. Taqîn, karê du rewşan biafirêne. Yek, tîrtirkiirn û bûjenne çêkirina wan a. Ye din ji, her weha belavbûna awra wê û êdî hin bi hin mirina stêr ku bi xwe re dihêne biafirêne. Bandûra firebûna fezeyê li ser stêran heya. Ew bûjenbûn ji, bi gaza ku têde toz heya re dibêt. Gaz û toz û xwubara ku heya, her weha temenê bûjenîye wê diafirîne. Di wê de, bi hebûne vejene hidrojenan ye bi levketinê re bi xişiqînekê re vejeneka xwe ye teybet diafirê di wê rewşe awarî ye stêre de, bandûra wê li ser wê pir heya. Hebûne qorsiya wê û kişînaqorsiyê hebûne wê, di wê rewşê de êdî germbûnekê ji di ahange wê de diagirêne û digirê. Ew germbûn, bi hine xosletên xwe re ji ye dinye me cudatira. Di wê rewşê de hidrojenan, ew rewşe ku bi qorsiya kişînê de afirandina; pê ji, ahangekê bi xwe re diafirênin. Bi wê ahange re dendika stêre bi nêtron, proton û elektronên ku levgihiştine hevdû bi şanî, bi awayekî afirandî dibêt û tê parastin bixwe bi xwe re. Kişînaardê, hebûne wê ye di stêrê de, bi teybet, bi hebûne kişîna qorsiyê xwe bi ahange hidrojenan ye nav wan, ku pê elektrikeke wê diafirê dide domandin. Di dendikê de, hebûne germbûnê ye zêde ku bi tîrîtiyê re bûya ji, bi pestên bilind ye ku berteke(reaksiyon) dide kirin ji, bi çêkirina elemetên teybet ku çêdike re berdewam dike. Ew çêkirin, ji bo berdewama wê ye bi hebûnê ye re girîng e. Çawa ku ew gaz û toz û tewere wê ye ku heya, li valahiyê bayekê wê dide çêkirin ji, ew ba ji, bi teybetî bi hebûne qorsiyaka kişînê ye têde re qadaka stêrê ye bi bandûrê diafirêne. Her cihê şamitînê, têde ew bandûra wê têde heya. Ew herîkîn an ji şamitîn, biqasî ku derformeykê di wê de li gor xwe dide çêkirin, her weha di qada ku têde diçê ji dide çêkirin. Di vir de, divêt ku

mirov wê ji bêne ser ziman, Stêr, ku molekûla hesin di xwe de ne afirêne, wê her weha nikaribe, hevgiretinekê bi hişkî ku kare xwe bi parêzê biafirêne. Di afirandina wê de ji, di deme ku hidrojene wê ye ku heya, di deme ku vejene hundurê wê fişiqînaka wê ye li derve dibêt û qalika wê vala dimêne, dibêt.

Vejene wê ye ku jê derket ji, ku bi elemente wê ye din re hate çem hevdû hingî wê vejene teybet biafirêne. Bi vê yekê û awayê tîrîyê ye ku dibê û tê xuyakirin ji, bûjene stêrê ku hinekî ji dûr ve mirov lê dimeyîzenê û dibîne û qorsiya wê ye kişîne kifş dike, hingî farq dike. Stêr ku tê berdewiya jiyana xwe ji, êdî ew rewşe bi bûjenî ku hatî afirandin û tê dîtîn ji, êdî bi nermbûn û halîna wê ye ku weke qalik re dest pê dike. Lê di vir de, bêî ku em bi buhurin, em vê bênine ser ziman û bêjin ku her stêre ku mazin, çawa ku weke dinye me ji xwe re afirandiya, ew ji ji xwe re li dora xwe *rêghe* xwe diafirêne. Hate ku mirov karê bêje ku ye ku pir mazin, karê atmosfere xwe ji biafirêne. Lê ew stêrên wilo ji, weke ku di cihê xwe de hatibin şiyarekirin in. Ew ji pê re ahangekê û an ji aramiyekê dide çêkirin. Ew stêr, mirina wan, çûdaya û demdirêj e. Hate ku mirov karê bêje ku sermediyeke pêdandî ji di xwe de di wê rewşe de bi xwe re dihêne holê bi hebûne fezeyê re.

Heyv.

..

Heyv, li azmana, deme kuu mirov di dema stêran de li ser hizirê, bi stêran re, her weha pîrsek ji di serê mirov de, dibêt. Gelo stêr bi hiştûna de xwe de ye bi gaz û toz û tewere xwe re karê bi guharê li rewşne wilo weke ye dinyê an ji heyv? Ev hebûne peresendinê, ku bibe wê çi ava û rewş pê re bênine ser ziman. Têgihîştinek li Herême botanê Di nav kurdan de heya ku "her stêrek baxtê wê hatiya kifşkirin ku karê bibe dinyeyek ji." Bi vê re, hemû bûnên li azmên di ahangeke bi vegotinê tê ser ziman. Di deme Gûtîyan de, kurdan bawer dikir ku azman, "karê qalîşê û ku qalîşt ji, mirov karê bibûhurê aliyekî dî yê ku heya". Ev hizir, deme ku dihate ser ziman, pê re, li di hinek derne de ji, têgihîştina bi bihuşt û dojhê tê bîrê. Bersiva, ku weke bersiveka bi aqil ew tê dayin. Pê re ji, "di deme ku heyv hate girtin bûna zarokan û nebûna wan ku ew bandûra wê li ser jinan bi nebûnê heya" ji, tê ser ziman.

Heyv, ji dinyê, dise di nav kurdan de weke "roje roje biçûk" û an ji "dinyeyeke din" hatiya dîtîn. Lê di wê demê de lê hatiya bawerkirin ku "lê jiyana heya" ji. Her weha divêt ku mirov wê ji bi teybet bêne ser ziman. Lê kî karê xwe bi gihêne wê jiyane, Yên ku "emele wan bi kirina

wan re baş bê" û yên ku "alim bûn". Her weha dihate ser ziman. "Di deme Gûtîyan de, bi heyvê hanîna ser ziman menên demê ji hebû". "heyvgirtin", "nîvheyv", "tamheyv" û "jinûvebûn" a wê, bi hebûne demsalan re hatiya ser ziman. Ev têgihîştin, piştî ji herême di nav zanistên ku hene yên demê de belav dibêt. Bêlanên wê yên ku hene ji, bi vê yekê bi gelek naqş nîrx di kevneşopîya xalkê de ji cih digrê. Heyv, rêgehe wê, her weha bi demê û hanîna ser ziman demê re bi hebûne rohnîya wê re di jîyanê û pêşketine mirov de dibe xwediyê hebûnekê ji. Heyv, di rêgeheke xwe ye ku ew têdeye û bi dinyê re ya. Bi vê yekê kişîna wê qorsî ji bi rewşê re heya. BI wê kişînê hebûne xwe her weha li wê rewşê û nêz digirê.

Li Kurdistanê, deme ku mirov bahse heyvê bike, hinekî bi teybet divêt ku mirov bahseê bike. Demên heyvê, pir kifşkar in. Ji ber ku di deme ku heyv tam bû, hingî, şev weke nîvrojê nêzî wê bi rohnî dibêt. Bi vê yekê re, xalk ji ji wê rohnîyê fêr û fêz digirin û sawal û heywanên xwe di hundur de nahêlên û derdixina derve. Deme salê, ya ku xalk sawalên xwe bi tememî di hemûyî de li derve dihêlê ya "tamheyv" e. Ji wê rewşê derxistin û an ji bi navê ku kurdan lêdikir "hiştina li şewînê" ji di wê demê de dibêt. Di wê demê de ti kesek li hundur ji namêne. Her kesek li derve li ser banan cihê xwe didêne û di razihê. Di wê demê de civatên wan ji li derve ne. Jiyan, bi vî awayî hema bêja li derve heya. Ew "jiyana şevê ye xweş" jê dibêjin.

Heyv, di hebûne xwe de, xwediyê rêhekê ji ya. Bi wê rêgehe xwe re bi zivîrînê re weke dinyê heya. Ew ji, bi wê rewş xwe re xwediyê hebûneke ku mirov karê bi wê re bihasibêne di ahangekê de ya. Di rewşê xwe ye ahangê de ne ahangekê de ya. Ew rewş bi ahang, bi wê re mirov fahm dike ku netenê bi wê re heya. Bi dinyê û rojê re deme ku tê dehme hevdu û dikevîne bara hevdu de û li dinyê "roj tê girtin", êdî mirov ji wê rewşê, her weha vê yekê fahm dike. hebûne fezeyê, pê re, mirov fahmdike ku ahangeke wê ye ku afiriya heya. Ew ahang ji, di hebûneke bi rewş ku mirov bêne ser ziman heya. Kişînaardê ye bi qorsî, li fezeyê her weha mirov wê kifş dike. Aheng tevger û dem, bi hev re di wê kişînê de bi hev re ne. Di ahangekê de na. Ew ahengî, bi tevgerê weke tevgerê li gerdûme bi hemûkî ku heya dihêne berçav. Dem, bi kişînê re weke ku di hinek kordînatên re diçê ya. Li gor xwe û deme xwe diçî. Li dinyê, bûna "şev û roj"ê ji, her weha bi wê ahangê diafirê. Ku ew ahang û lev zîzikîn û gerîn neba, û şev û roj ne ba, wê hingî dinya têde rewşêke çawa heba? Bi vê yekê re, ma mirov karê bêje ku hebûne me, ji aliyekî

xwe ve bi wê ahangê ve girêdayî ya? Her weha mirov karê hinek bi pirsê.
Bi ahangê re mirov karê bi pirsê.

Bi rojê re, çawa ku deme ku têhn bi dîrêjan re tê dinyê û di atmosferê re di buhurê û tenik dibê û piştê li dinyê bi awayê ku distêne di bûna şînatîya li ardê de bi foton sentezan ku ew dibin û mazin dibin, her weha bi şevê re ji, rewşne ku mirov wilo bêne ser ziman hene. Minaq, şînatî, di şevê de, gazên weke qarbondîoksîde zêdetir dikin. Ew rewş, rewşeke ku di deme ku di wê demê de cudabûnaka ji. Lê şev ji, weke ku çawa ku li ser deronîya mirov weke rojê xwewî bandûr a, her weha di bûnê de cihê wê heya. Divêt ku mirov wê ji bi teybet bêne ser ziman. Şev û roj, di rewşê xwe de bi elementên li dinyê re, bandûraka wê ye ku mirov biteybet bêne ser ziman heya. Li ser meji, ev bandûr mazin a. Meji, pê re, roj û şeve xwe bi pergala diafirêne. Ku meji ew afirandin kir, êdî ku keta rewşeke ku tene roj an ji şev heya, hingî, wê weke wê derforme ku di fezeyê de bi wan rewşên ku me li jor hanî ser ziman, wê pê re ji derbikevina holê. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku heyv, weke ku pêşîye me ji gotina, qatek ji jiyana me ya ku heya ya.

Mediyan, rojgirtina li dinyê ya ku heyv dikeve nabîna wê û dinyê de ye ku di 28 ê adarê sala 585 berî zayînê de kifşkirina wê kirin. Ew rojgirtin, hingî, di deme ku mediyan bi Lidîyîyan re di ber çemê ku hinekî jê re "heys" û piştê çemê sor hate binavkirin, di şer de bûn bû.

Rohni, bi vê yekê, hinekî divêt ku mirov li ser bisekinê û wê fahm bike di vir de, ev yek ji ber ku pir girîng e. Bi xosletên wê re, ew naskirin, girng e. Tenê bi xosletên wê re ne, bi pêvajoyên tede ji kifşkirina wê, biqasî wan qatkê wê girîng e ku mirov wê fahm bike û nas bike. Li heyvê, ji ber ku molekulêla oqsîjenê nîn e, jiyana, lê ne bûya. Lê di bûne formenên vejene yên nû de, ew ji biderfete ku bibe. An ji, weke ku çawa ku mirov ku serweriyak li henetikê kir, êdî karê pê forman biafirêne, ma mirov li wê ji nikarê wê bike? Li heyvê, weke ku çawa ku bigîştî li fezeyê heya, li dinyên din yên weke "mars"ê ji û yên din ji wilo heya, bi kişîna qorsiyê ye di xwe de, şiyareyaka ku dibe heya. Bi vê yekê, hebûne oqsîjenê ye ku hatî şiyare kirin ma gelo nîn e? Rewşê kişînaqorsiyê dike ku mirov wê bi pirsê.

Heyv, bi hebûne xwe re jiyana li dinyê, ji gelek aliyan ve di kifşkirina wê de xwedi weyn e. Li dora rojê bi awayekî "elips"î zîvîrîn(gerîn) di rêgehekê de, pêre di bi wê rêgehê re, nêzbûn û dûrbûn, ye pê re demsalan sar û germbûna wê dide afirandin. Sarbûn, elemetên wê bi atmosferê re ne. Çawa ku atmosfer ji holê rebe wê dinyê ji germe ku rastûrast têyê de

jê nikaribe jiyân bijî, her weha bê wê ji, wê sarbûna ku aliyekî jiyânê dide afirandin ji wê nebe. Bi vê yekê, pergalka ku têde pê jiyana afirîya bûya. Roj, di navende wê de ya. Ma weke ku di demên berê de ji deme sumerîyan ve dihate gotin ku "roj di navende hemû tiştî ya", ku mirov bi zanebûna î ro, fezeyê bixwe nava wê bêje hemûtiştî de, ma gelo wê rast bê? Ku ji xalakê destpêkirin bibe û bi taqînê bê, wê çaxê roj ye ku î ro ji, bi fortanayên gazê û pêlên germê yên ku jê dibin, formên nû diafirîne. Ji bo ku mirov wê zanibe, divêt ku mirov fezeyê hemû bizanibêt. Bi demê re, ku ne bin 15 milyar salîyara li gor zenên ku em nahaka dikin e, wilqasî salî rêwiyekê ku bê kirin, wê bigihêne dawiyê? Ku mirov gihişte wê dawiyê, êdî mirov wê li wir rastî çî were? Leze û herîkîne demê, di fezeyê de, di lezeke pêdandî de ya. Kifşkirina wê leze, û bi qatkirina wê leze di lezekê de, ku mirov karibe derkeve dervî hebûne kişîna qorsiyê ji, hingî, mirov wê karibe di lezeke ji ye rohnîyê zêdetir û wirtir karibe bileze û herê. Divirde, deme ku em li ser heyvê di hizirin û dihênine ser ziman, bi awayekê bixweza, em xwe di şirovekirina demê de dibînin. Gelo çima? Ji ber ku dem pê re li dinyê bi dû awayan heya. Yek, weke kifşkirina dem, roj û heyvan wan e. Ye din ji, her weha, di jiyânê de bidemê re ku em wê kifşbikin û ne kin ji, biawayekî bandûra wê ye bikişîna qorsiyê ye li ser mirov(jiyânê) e.

Di vir de, emê bi bêja demê re hebûne fezeyê ji li berçav bigirin û çend gotinan li ser demê bînine ser ziman. Dem, bi hebûne fezeyê re xwediyê wê ahange xwe ye ku pê bitevger heya ya. Dem, pêdandîya wê ye ku her weha heya, mirov dide hizirandin. Di wê pêdandîya wê de hebûneka wê ye bi pergalka ku têde tevliheviyek bi hebûne fezeyê ye ku bi firehbûna wê re dibêt heya. Ew tevlihevbûn û pergaltî, bi hev re dimeşin. Lê di wê meşandinê de, formbûn û girtin, çend ku firehbûn mazinbû û dibe ji, di asta bin de, pê re *cisimbûn* diafirê û derdikeve holê. Hişkbûn(tîrîtî), ku di cism de bû, her weha, êdî ew bûn ji, wê forma xwe di xwe de di cihê xwe de bi bandûra xwe ye ku pê tê ser ziman, wê bi bêne holê. Di nav wê rewşê de, feze, deme, di aste firehbûna xwe de di ahangekê de digirê. Pêlên, weke pêlên mazin û bi hêz û xurt yên weke ku ji rojê tîn û ku hebin yên ji tiştên yên hê maztir, bandûra wan ye li wê rewşê dibêt ye ji sedeme wê tevlihevbûna ku ji aliyekî dî ve dibêt ji. Cismên weke *astroîdan* yên ku bêkişînaardê bi qorsa xwe re di sekin in, ku pêl hêdî an ji ne hêdî li rewşê wan ye ku ew têde ku lê bikeve, wê ne tenê yekî ji wan, wê bi giranî hemûyên wan di rewşan de bide labitandin. Ev labitandin, labitandinaka binîqaş e. Ji ber ku ne bi wan re bi rewşê

wan re ya. Labta wan, ye bi rewşe xwe re ku ketine berpêlê de na. Rewşe ku bi kevirên listika *domîno* re têne bîre me û bi wê rewşe wan mirov karê wê rewşe ji bêne ser ziman. Her weha ew rewş, di xwe de bi demê re ji bi wate ya. Di deme labtê de, ji ber ku bi ahangekê dibêt, êdî di wê deme ku bû de, demeke demê ji tê holê.

Dem, di xwe de pêdadiya xwe ye ku dide nertin(berçav) bi tevgerê re, hatina wê ye li berçav, hizirkirinaka bi ne bêtewistiniyê didene holê. Pêwistiniyeke ku tede serbestî heya, dihêne berçav. hebûne serbestiyê, li fezeyê, bi hebûne tevlihevbûnê re dihê berçav. Ev ji, di hundurê fezeyê de ya. Lê weke ku tê gotin ku ji xalakê bi taqînê dest pê kirin hebe, çawa ku bê roj feze reş e, ji wê reştir ew berî wê ji heya. Ew reşî, jê ew xala ku bitaqînê bûya, afirandiya, Bi vê yekê re mirov karê bi pirsî bi du awayan. Reşî û afirandinê bi hev re bêne ser ziman û ya din ji reş û jê wirtir reşiriyê mirov karê bi pirsê. Ku em fezeyê hemûkî ji fahm bibikin, ew zanîn, wê hemû bê zanîna fezeyê û hwd. Lê wê têgihîştinekê ji bide me, ew ji her weha di derbarê, *berî fezeyê* de. Berî fezeyê, em weke bêjeyeke ku deme ku hê feze nîn e, wê demê pê dihênine ser ziman.

Roj.

Roj, bi hebûna xwe re, di fezeyê de, weke form an ji cism û an ji dinye herî mazin a. Bi germbûn û sinciribûna xwe re, bandûra wê li her derê fezeyê ye ku digihîhê yê de heya. Ji dinye me bi gelekî milyon salan dîr e. biteybet ji, hebûne wê, elemetên ku pir giran yên ku tede ne ji, ku beşe wê ye herî mazin ji hidrojenê ya, helyûm, hesin, neon, barbon û oqsîjen ji tede heya. Ard(ax) ji heya. bandûra wê ye bi biriqîn û jê fişiqandinên jê pir mazin e li fezeyê. Pêlên wê yên germê, ku di xwe de fotonên rohnîyê ji dihênina cihê ku digihênine de, li wir, bi wan ji, bandûra wan heya. Weke stêreke mazin ku tede tede elemeentên din ji di deme bi pijiqînê re diafirêne. Weke stêran, ku biriqîna wan de molekulên şîn an ji rengne din ku diafirin, di wê de ji wilo ya. Bi hebûne xwe ye mazin re, hizre ku bi mirov re dide çêkirin, ku weke *pêdandîyeka şiyandar* e, bi têgihîştineke navendî xwe di aqilê mirov de bicih dike. Bayê ku jê tê, qatkên ku bi navê "helioposa(sumeriyan bi navê 'Samaş' re rewşên rojê hanîna ser ziman)" re têne binavkirin, qadna dayimî ku yên afirandinê ne diafirênin. Bayê wê yê ku bi navê "heliosfer" ji, dide nîşandin ku roj çawa ku pergala mazin ye di fezeyê de ya. Hatina rojê ye li dinyê û bi bûna foton sentez ye ji aliyê her jîndî ve, temenê jiyane bi wan re diafirêne. Roj, her weha li ser mirov û deroniye mirov hertimî

bûya xwedyê hebûneke bi bandûr. Bi vê yekê, di demên berê de, pê re, dîroke û ew weke "xwûde"yekî ji hatiya dîtin bûya.

Roj, di dinyê de hebûne akwatorê hebûnê, ku mirov bitijbêjehen wê, akwatoreka wê heya. Li dinyê, bandûra wê pir mazin bûya. Li gor têhne wê ye germ û zêde û hindik, dem ji pê hatiya basibandin. Hebûna wê ye bi bandûr, kiriya ku ew bi xwe re, her weha mazin bê ser ziman. Hebûne wê, ne tenê bi hebûne fezeyê re xwedyê hebûne qorsiyaka giran ye xwe ya. Bi wê germbûn û rewşê xwe re ji heman rewşê ji bi dinyê û gerwêrkên din afirandiya. Bi vê yekê re, mirov bêje ku ku dinye ji di nav de hemû gerwêrk, di pergala wê de na. Pergala wê ye ku heya. bi hebûne wan, wan di xwe de bicih kiriya. Bi haahgekê ji her weha wan ve dide afirandin. Qorsiya wê ya kişînê ji, wê rewşê bi wan re di ahangekê digirê.

Di rojê de, molelûkên zêr û yên ûranyûmê pir zêde hene. Rohni afirandinê wê, bingihê wê ji, hinekî ew diafirênin. Navende wê, bi elemetên xwe yên pir bi vejene hidrojene ne, pir mazin ahangekê dide tebeqên xwe yên din. Li dora wê, li ser tebeqê wê ye ser ji, bi tebeqe qataka gazê ku ji bo belavkirinê heya. Ew belavkirin, bi pêl û kişîna li ser diafirêne. Ne tenê li dinya me li gerwêrkên din ji û hê li ser gelek dgerwêrkên din ji, ardhej(zelzele) bûnên wê hinekî di temenê wê de, pêlên wê hene. Lê li dinye me, di tebeqên wê yên hundurê wê de, bi hin afirandinna dibêt. Ahenge wê ye hundur ku têde û ye astmosferê, jev ne cudaya. Di ahangekê de ya.

Roj, çendî ku mirov nêzî wê dibe, mirov elektromanyatikeke pir xurt ye bi radyasyon kifş dike. Roj, ew elektromanyatikî wê, bi hinek tebeqeyan heya. Ji dere ku dikeve vegire wê de, hate ku êdî diçê wê bi ber wê de, qat bi qat, ew hebûne elektromanyatikê zêdetir dibêt. Çend ku diçê ji, qataka ku radyasyon bi molekulê hidrojene ku têde zêdetir dibêt, derdiekve hole. Di rojê de elementên weke nêtron û proton, hebûyana wan ye bi hev re de, guharandin di bi hidrojen û helyûmê dibêt. Di dedika wê de bi hebûne fizyonê vejen germe tê qeydkirin. Bi hebûne dendika hidrojene proton ku bi xwe re yekbûnekê çêdike û piştê bi qatkên helyûmê alfên wê re dikeve têkiliyê û piştê bi halîna li hundurê ye di helyûmê de, ku bi qorsiya wê re mirov bêne ser ziman, mirov karê bêje ku vejeneyeke ku mirov nikarê zenbike bi wê rewş bi qorsî û vejenê bi guharandinê dibêt. dendika wê ye ku mirov bi fizyonê bêne ser ziman, hingî di navbere ku hate ku digihê digihê dere ku digihêyê de, di wê navberê de guharandin pê re çêdibe. Ew guharandin, weke ku mirov wê bitijbehene ku çawa ku deme ku seteleylek tê şandin li fezeyê û barxane

wê tişî gaz tê kirin û hate ku ji atmosferê di buhurê nivê wê bêhtir di şawitêne, her weha ew ji wilo bi xwe re ku mirov wê bi serifendine gazê re kêmbûn diafirê, ew wê awayê serifendinê bi guharandina xwe ye bi demê re dide nîşandin di xwe de.

Roj, li ser hebûne wê ye ku pir mazin e, li gor wê mazinbûna wê wilo zêde zanebûnên me nîn in. Yên ku hene ji, bi hinek lêkolînên bi teybet yên me bi dest xistina na. Di rojê de, teybetmendiyên ku ew germe wê dide molekulên wê yên hene û bi wan re ji xosletên wê yên qorsî, mirov digihênine hinek têgihîştinên ku mirov wan bi teybet bêne ser ziman. Qorsiyakişînê ye wê, li fezeyê, dike forman de. Bi kişîn û girtina bi kişînê re ji, ahangeke ku bi wê re bi pergala were ser ziman, diafirêne. Dinya ji û gerwêrkên din ji, di wê qorsiyê de qorsiya wan, bi ber rojê de bêhtir birina wan, ji wê zêdetir nikarê derve bibe. Bi vê yekê re, hêzeke wê ye ku bi kişîna wê ye qorsî ye wê re tê holê heya. Qorsiya wên bi elektromanyatika de xwe de û bi xwe re, wê rewşê karê bike. Firehbûna di wê elektromanyatikê de ji, ye bi fezeyê re ya. Germbûn û sincirîna wê germ ye zêde, wê rewşe kişînê ye biqorsî, dide kifşkirin. Çendî ku ji rojê dûrketin, heya, wilqasî ji sincirîna di germe de kême e. Lê çend ku bi ber wê ve diçe ji zêdetir dibê. Ew sincirîn ji, hebûne wê ye di germe, ji sincirîna wê ye di germê de ji wê zêdetir, di xwe de bi xwe re hebûneke elektromanyatikî ye ku kişîna wê ye qorsî ji heya diafirêne. Germbûn, di wê rewşê, germbûn û sincirin, jecuda ji lê bi hev re xwediyê hinek rewşne bi hev re ne. Bi vê yekê re, mirov karê vê ji bêje ku ew germbûn ew qada ku ji xwe re li dora rojê weke qadaka manyetikî afirandiya, bi wê, pergala rojê ye ku î ro bahs tê kirin bi cismên li dora wê re di ahange wê ye ku afirandî de diparezê. Bi vê yekê re, nahaka êdî divêt ku mirov hebûne fezeyê li berçav bigirin bi demê re û demê û fezeyê bi hev re bînine ser ziman.

Feza, fîzîk û dem. ..

Fîzîk, weke zanista xwezê, ku bi karkirina xwe re bûjen û tevgerê wê bi hev re bi feze û demê re li gor hebûne wan, bûna wê (bi yek bi yek 'wan'), bi lêkolînkirin û fahmkirina wê re têkiliya di nav wan de bi hebûne wan ye ji bingeh re bi vejen û hêze wê, bi kifşkirina wê re bi dana têgihîştinê re xwedî weyn û hebûn e. Bi gotinaka gelemper ji hebûne feze û fahmkirina wê li ber wê ya. Bi astronomî û felsefê re û di demên piştre de ku mirov kîmyê ji ku dikeve de, pê, di pêşketinê de ya. Ji ber vê yekê, berî ku em wê hebûne wê ye bi weyn bînine ser ziman, ku diviyabû ku

pêşî hinekî salixkirina wê me kiriba û piştîre hanîba ser ziman, di serî de emê bidest hanîna ser ziman feze û demê bi hev re pêre bidest pê bikin. Berê em hinekî li ser sekinî bûn. Lê feze û dem bi serê xwe re, mijarna ku mirov wan di serî de fahm bike û bi wê fahmkirinê hebûne fîzîkê ji bêne ser ziman ji.

Li hebûne demê hizirkirin, hebûne wê fahm kirin, mirov pir mazin di nav hizirna dibêt. Dem, bi hebûne fezeyê re bi pêvajoya pêşketine wê ye mazin ye giştî re bi hev re tê ser ziman. Lê dem, wê weke ku dike nava xwe de tê berçav. Ew hatina li berçav, di nav xwe de, hinek, rewşne ku mirov wan fahm bike, pêre hene. Hebûne fezeyê ye demê, di hundurê de, fezeye ku pêşketiya pê tê ser ziman. Hebûne demê ye fezeyê, deme ku feze pêşketiya û hatiya û afîriya bi tevger û hebûnê re tê ser ziman. Bi hebûnê re hatina ser ziman, di vir de, mijaraka ku mirov li ser bisekinê ya. feze-dem weke feze-hebûnê tê ser ziman. Ku em di vir de, vê weke rastiyê herê bikin, em divêt ku hinekî li ser hebûne fezeyê ye ku heya bihizirin. Dem, feze û hebûn û pêre nahaka ku em bêjeyeke dî ji bi afîrênin û bênine ser ziman û em wê ji weke bêja çaramin bênine ser ziman: bi van re, weyne wê ya. Dem, kişîna wê ye weke ku qorsî ye bi hebûne fezeyê re, bi qorsîbûna wê re, gihiştina têgihiştineke mazin ye wê re, bi hebûne fezeyê re demê weyne wê weke formekê bêbûjen ku mirov wê kifş bike dihêne ber mirov mirov wê kifş bike. Bûjenî, di vê rewşê de neyînekê ne hêne ser ziman. Heyîneke bi gotin ku mirov wê ji forme fezeyê ji karîkatore wê jê bi awayê wê bi afîrêne û wê ji wê bi afîrêne. dem, bi weyne wê re li gor dîmenên cîwaran li cûre wê cuda ya. Feze, bi hebûne xwe re bi demê û qada xwe re ku bi dîmenî dibêt sê ji, di vir de, bi demê re di fezeyê de bi bûnan re formgirtin, weke aliyekî wê yê bi tevgerê re ku demê diafirêne, tê holê. Bi bûjenê re weke ku tê ser ziman feze û dem bi dîmene dawiyê ya demê re ku were ser ziman lez ji, weke ku bi hatiya salixkirin, bi têrkerê re heya. Kişînaardê, di vir de, hebûne, bi gotina hêdîkirina demê re, di rê de bi fezeyê re, ku di ahanageke de tê holê, wê hebûnê, bi gotina re bi kişînaardê ye li fezeyê re, weke hebûnekê tê holê. Kişînaardê, wê bi hebûne xwe ye ku heya li fezeyê, di ahanageke ku di astakê de dihêle re, weke ku bisalix dike.

Bî dîmenekê ku nahaka em li ser fezeyê bi hizir in, em weha bênine ser ziman. Gotina feze, bi dîmenekê re feze û demê bi kordînatînan re bi hev ve dikêt. Bi dîmene fezeyê re firehbûn, dîrêjbûn û bilindbûn, bi wan re gotinaka demê ji pêdivî pê heya. Valahiyeka ku dîmenên wê hatina salixkirin, pê re ya ku dimênê bi serê xwe ji dem e. Berahî û qincok, ku

mirov li ser bihizirê, mirov wê bibîne ku du jecuda ku ji bo hevşêwe wûçana kifş bike kordîrantên wê hena. Li gor hebûne wê, ji bo demê ji bi ser de wê dîmenekê lê kê.

Dem, bi kordinatê dîmenek lê pê tê kirin li fezeyê. Bi berrastiya kordînatê ve bi bûyarbûnê re dem heyîne wê heya. Dem û feze bi hev re, bi têlikiyê pergala kordînatê, bi hev re ku kordînakirina wê di cîwarê fezeyî de bi demiyê re dihê kirin, hingî pergala wê serdestiyeke wê xwe didenezêne. Di vê çerçove de, di sadsala 20 û hinekî dî ji bi virde, dihate zanîn ku dem di pêdandiyeka bi xwe re bi riya xwe de diçê û em têde serbest in. Li ser vê yekê, teoriya Arbert Einstein bi relativte teybet re hanî ser ziman ku "di hêdfbûnekê de dem firehbûne wê" hanî ser ziman. Bi vê yekê re, li ser demê hin lêkoln hatina kirin. Teoriya "firehbûna demê" hingî avêtina holê bû. "Dem û feze, navberkên wê", di naqabîna du xalan de naverê wê navbara di naqabîna du xalan wê bi pîve ya Navberek, bi cîwarî û demîyê, di feze û demê de, di naqabîna du bûyark an ji navberî, bi farqîtiya di naqabîna cîwaritîyê de bi awayekî mirov karê bi salixkirina wê bêne ser ziman heya. Ard an ji kevir, weke wê bêtevgertiya wan ye li berçav, ku mirov bi têgihîştina deme re bêne ser ziman, mirov wê fahm bike ku dikar û tevgerê de na. Bi pûç û rizîbûnê re û an ji bi halîne re ev rewş xwe pê re dide nîşandin. Rizandin, bi demê re tê. Dem, di wê buhurina xwe ye li rewş û tiştan de wê rewşê derdixê holê. Ev yek, dide nîşandin ku dervî demê tiştêk nîn e. Cîwar û cih û qad û dem bi hev re bi pergal, weke ku kordinatna ji bo vê rewşê bi demê re her weha dihêne ser ziman.

Hinekî dî, ku mirov bi demê re kur diçê, mirov fahm dike ku bi feze û demê re kirin ku bi bûyerê re, bi hev re sêdîmeniyê dihênine holê. Bihevvebûna dem û fezê di pergala firehbûn, dirêjbûn û bilindbûnê de, bi hebûne fezeyê re xwe diyar dikê. Lê di vê rewşê de, weke ku ji demê dîmeniyek ku ye duyem heya, rewşê ku tê berçav ji, di vir de, weke ku berê ji hatiya ser ziman, tenê spekûletifeke nerênî ya. Ji gelek rewşên demê, ku mirov karê nerfînê cuda bi afirêne hena. Lê ew rewş ji, bi fezeyê re hene. Lê feze bi cîwariya xwe re wê têgihîştinê, bi hebûne xwe ye cîwarî ku dem pê re heya dide çêkirin. Bi vê yekê re, mirov karê dise bêne ser ziman ku weke ku bi demê re heya her weha bi fezeyê re ji hebûne pirdîmeniyê mijaraka ku hê jî tê xwestin ku were saffikirin e. Ku mirov têgihîştine binşanîyê di vir de bînine ser ziman û bo gihîştine wê, wê rewşê bînine ser ziman, hingî, ev têgihîştine pirdîmeniyê ye feze weke ye demê, wê ji hizrekê pêve namêne.

Bûyerên fîzîkî, hemû ji, bi cîwarîya bûyerê re di dem û dereke de dibin. Di wê rewşê de, dem û hebûne wê ye di di kêlîkê de, jevcudatiya wan ye bi wê bûyerê ve girêdayî ya. Ew bûyer, kengî bû û kengîbûne wê, di çi demê de bû û kêlîke wê, di vir de, ji dîmenyîne zêdetir herîkînekê demê dihêne ber hiş û çav. Lê deme ku mirov demê bi têgihiştine qadê ye li berçav re hanî ser ziman, hingî jî, mirov fahm dike ku çima ew teoriyên pirdîmenitiyê yên bi demê û fezeyê re hatina holê. Ji bo ku mirov wê fahm bike, xala sereke qad û bûyer ye ku bûya ya. Deme pê re bi bûniya wê re ji jîn bûya. Di vir de, ev têgihiştine dîmenitiyê weke têgihiştineka ku ji vê salixkirine me ye ku nahaka kir ye bi bûyinê re kir, ku hizreke bi têgihiştin bi deme berî deme bûyinê re ku wê bibe re dihêne ser ziman. Mirov karê di vir de bi têgihiştine ku wê bibe her weha wê salix bike? Di vir de, ye ku tê berçav, weke serbestiyek bi demê re di deme bûyîne bûyerê de di deme berî ku bibe de heya. Wilo tê berçav. Ji aliyê demê ve, ev yek, nayê înkarkirin. Hê ne bûyî, weke gotinaka ku hê ti tiştek ne bûya. Wê bibe ji, weke gotinaka dî ye ku wê bibe ya. Bû ji, weke rewşeka ku bûya dihêne ser ziman. Di van her sê rewşan de ji, dem heya. Lê her yekê dereke demê dihêne ser ziman. Di vir de, ku mirov li gor teoriya qatka lê meyîzenê, mirov wê li gor rewşê di qadkan de fahm bike. Qatk hebûne wê ye bi têgihiştin heya. Lê bi demê re dayimîyaka pêdendî ji heya. Herdû di hev de bi hev re di xatekê de diçin. Ev her sê rewşên dem yên ku me li jor hanî ser ziman, di dayimtiya deme de di berdewamiya hev de dijîn. Lê kijan wê bibe ji, di vir de, ne dem dide kifşkirin. Ku bû, êdî piştî mirov nikarê bêje ku ew nebûya. Weke ku li diskekê qeydkirin bibe û piştî mirov nikarê jê bibe. Di vir de em bixwezin ji û nexwezin ji, pêwîstîniyeke demê ye serwerê xwe dide ber me di vê têgihiştinê de. Dem, di vir de, weke ku bi wê hebûne dayimîyê ye wê ye pêdandî û ye ku her weha li gor têgihiştina qatkan hate ser ziman, bi hev re dudîmenitiyê dihêne holê.

Gerîne dinyê û gerwêrkên din li dora rojê, bi hebûne demê û fezeyê re mirov karê bêne ser ziman. Lê bigîştî ku mirov lê meyîzende û têgihiştin qorsiyê ye ardê û têgihiştine qorsiyê ye em bi demê re bênine ser ziman ji, di vir de, wê kifş bike. Di ahangekeke ku mirov nikarê wê înkare bike de di zîvirin li dor rojê. Ew aheng, demeke wê, lezeke wê û qadaka wê heya. Bi vê yekê, hebûne matamatîkî û geometriyê ji mirov wan qadan û têkili û hebûne wan ye bi hev re bi hasibêne, mirov wê wilo ti zêde şaşbûnên jevcuda bi demê re negirê. Ahangitî, her weha bi vê rewşê re di wê yekê de tê ser ziman. Weke ku hatiya hasibandin ku salak

365 roj û hinekî weke 4 seatan ji ku lê zêdeya heya. Ma mirov karê wê demê buhurine hemûkî bike hundur 6 rojan bi lezkirin û danê re? Di vir de, ku hebûneke demê bi hebûne wê qorsiyê were ser ziman, hingî, mirov karê bêje ku divêt ku mirov divêt ku xwe bigihêne destpêkê û ji destpêkê bi hêzeke ku karê wê deme buhurti hemûkî bi tafanê tafandinekê bidiyê de. Wê hingî, hemû dem bi hev re bitafê. Lê deme ku me ev gotin got, hingî hizreke dî ji di serê me de bû. Ew ji bi hebûne hêzê û qorsiyê re ku bi lezkirin û pevrebûnekê re bi hebûne hêze lezê re ev kirin wê xwe bisalix bike.

Hebûne qorsiyê biserê xwe bi hêzê re ku mirov wê bêne ser ziman, her weha têgihîştinek pêre dibêt. Qorsî, hebûne wê, î ro, li fezeyê bi hemû cism, gerwêrk û galaksiyên têde ne, di ahangeke bi hev re diçêt. Her weha ev yek, ji wê hebûne qorsiyê ye bi dinyê re ku li dora rojê bi gerînê di zîvirê re dibêt û bi çênîye deme re ye ku têde dibêt re tê berçav ku mirov wê fahm bike. Dem, di vê rewşê de nerînî ya. Bi bûyer û bûnê re tê holê û fahmkirin. Bi wê rewş û bûnê re û an ji bi bûjenê re xwe dihêne berçav. Bûjen bi tîrîtiye bixwe re hişkbûnaka demî di xwe de diafirêne. Ji destpêkeke demê hate demeke dawiyê heya. Piştî, weke ku di axê de dibe rezîbûn û pûçbûn dibêt. Li ser pûçbûnê di vir de, divêt ku mirov tiştêkî bêne ser ziman. di naqabîna rezîbûn û pûçbûnê de ji weke rewşeke cuda ku mirov wê bêne ser ziman heya. Ew ji her weha çawa ku bi hesin re rezîbûn dibêt, êdî hin bi hin dikê bi molekulên xwe re bi guharandikê re bibe ax, her weha bi darekê ku ji qurmê wê ve hatiya birîn ve ji bi demê re pê re pûçbûn dibêt û ew di demê de dike ku bi axê re bibe yek. Lê **pûçbûn, weke rezîbûnê di xwe de qorsiyê bi giraniya xwe re bi xwe re nahêlê.** Yek bi wê qorsiya xwe re her weha diçêt axê û ye din ji her weha bi bêqorsî diçêt axê. Pûçbûn, weke ku çawa kefe sabûnê hin bi hin diçêt, wilo bi rewşekê ya. Herdû rewş ji, di xatekê de ne. Lê pêvajoyên wan yên bi demê re cuda ne. Lê dem, qad û bûjen, û peresendina wan weke hev heya. Mirov wê yekê ji dibîne.

Demê, ku mirov wê bêne ser ziman, mirov karê weha bêne ser ziman. Bi hebûne fîzîkê ku gerwêrk û galaksiyan di nav de, di xatekê de, gerwêrk an ji galaksiyak bi hebûn û qorsiya xwe re di qada ku lê ye û dijî de, di fezeyê de bi rohnîyê re bi hûn û hebûn û jiyandinê re ye ku hatiya jînkirina dem. Dem, her weha hatina ser ziman re, salixkirinekê bi xwe re ji xwe re dike. Fezê, di vê salixkirinê de ye ku wê salixkirinê bi hebûn dikê ya. Em î ro, em li dinyê dijîn. Li dinyê, jiyana me heya. Ew jiyana me, bi hebûne xwe re, li gor wan afirandin û formên vejene yên ku bi

hebûn û bandûr roj tède xwedî weyne, ji wan ne kê m e bi bandûr. Li dinyê, hebûne jiyane, bi bûna tebeqe atmosferê re dest pê dike. Ew tebeqe ji, bûna wê, temenê jiyana wê ya. Î ro em dibêjin ku ew atmosfer bi "zexm" e. Zexmbûn, di vir de, ne bêjeyeke ku bûjenî ya. Bi wê rewşê re dibe rewşî û formî. Lê ji hebûne bûjeniyê ne dûr e. bi bûjenî tê holê. Mirov nikarê cuda ji bêne ser ziman. Pê re, em bêjin bêgûman bûjenî heya. Lê pêşengi ye rewş û formê ya bi ahangê û bi ahangê re bi pergala wê re ya. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku ancamên tenikiya atmosferê weke ku em hizir dikin, heya ku ji wê maztir û zêdetir bin. Lê ka di wê rewşê ku heya bi li fezeyê ye bi wê ahangê re de çendî bi zexm e? Ew ahang, ma wê ne guharandin. Atmosfer, bi kirinên li dinyê bixwe ji, tenikbûn pêre heya. Ew tenikbûn, başkirina wê, di çerçve wê pergala ku heya û afiriya ye biahang ye rojê re tê hizirîn. Di hizirkirinê de, hizirkirina bi ahang ye di xwe de, ahangê wê bi ye derve re ji heya, wê mirov
bigihêne
rastiyê.

-111-

Atom, Şane û bi şanê re fahmkirina hebûna genetîkê

Beş yek; **atom**: Li ser atomê hizirkirin, hinekî dîroke wê bi vê dîroke ku em lê dihênine ser ziman re kevn e. Li berdicle û fîrate, temenê wê têgihîştinê hatiya avêtin. Destpêka wê, li ser hebûne jiyane bi hizirkirinê re dest pê dike. Bi xwestina gihiştine bin re hebûne wê têgihîştine diafirê. An ji mirov karê bêje ku di têgihîştinê de bi pêşketin û pêşveçûnan bi ber wê ve çûyin dibêt. Her weha divêt ku mirov vê yekê bêne ser ziman. Di nav kurdan de, gotinaka ku hertimî weke gotinaka xalkê dihate gotin hebû. Dihate gotin ku "hertişt xwediyê navenda xwe ya". Di deme ku bahse wê navendê dihate kirin ji, her weha êdî pir mazin kurbûnak dibû. *Navend*, di têgihîştine ku dihate ser ziman de, weke qatek ji bin dihate dîtin. Bi vê yekê re dihate vegotin. Wekî dî ji, dihate gotin ku "ji xalake destpêkirin" dihate gotina. ev gotinên ku dihatina gotina, di aslê xwe de têgihîştineka mazin di xwe de diafirandin û dihanîna ser ziman.

Atom, î ro, temenê pêşketine herî mazin ye li cihanê ya. Divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Ji pêşketinên aliyê qada hizirî û teknolojiyê de ji bûya peyxam. Her weha hê ji gelek aliyên din ve ji wilo

ew bûya peyxam. Atom, dîrokeka wê ye bi hizir ve ku tê ser ziman heya. Lê emê nahaka li wê yekê ne sekin in û em rast û rast herîne ser hebûne atomê û wê bênine ser ziman.

Atom di bûjenê de mene bingeh ye ku weke navend dihê dîtin e. Atom, bi hebûne xwe re, xwediyê hebûneka bi pergal ye ku mirov wê fahm bike ya. Di hundurê wê de bi hebûne proton û nêtronê re, hebûne wê bi tîşîkehrê ye elektronan re û di bêalîkirina nêtronan re, dibê xwediyê hebûneka bi elektromanyatikî ji ku pêre û têde heya. Di atomê de ku weke komna ne, Nêtron, proton û elektronan re di newekhevîye di hundur de pê elektromanyatik heya. Lê deme ku hemû molekulên wê bûna wekhev, êdî bêalîtî pêre bi diafirî. Minaq, ku nêtron, proton û elektron bi hev re sê û sê bin, hingî wê bêalîtî derkeve holê. Wekî din ji, newekhevîyekê, êdî ku jê re tê gotin "îyon" diafirê û ew rewş ji, di ne ahange di wê de; pê re, wê reaksiyon(bertek) derkevina holê. Di rewşeke îyonê de, ti carî hijmara molekulên nêtronê ji ye molekulên protonê ne kême. Wekhev dibin. Di newekhevîye de rewşê herênî û ne herênî diafirê. Di atomê de, rewşê di atomê de elektron levdikevin(unpaired) de, du elektron ku bi hev re ne, hingî pir çelak in. Rewşê levketinê, weke ku bloqa A û C heya, K nirxe, di yek kirina bloqan de ac^1 , ac^2 û ac^3 pîrekkirina wan re rewş, bi piştê îyonkirinê re çelaktî(aqtiv) derdikeve holê bi vejenê re. Di rewşê(dîmer) de, weke minaq; ku bi molekul $2A \rightarrow AA$ wekhevîyek bû, hingî, wê bertektî biafirê. Di wê rewşê de, yên ku wekhevî kirine di hişkîtiya xwe de molekulên din yên ku elektronan ji stebilîzasyonê dike bi wan re. Di deme ku molekulê ku ji ber tîkîliya kîmewî ye lawaz ku levketin pêre nebû bê, wê hingî ev *dimerîkirin* bi radikalên wan wê pê re bibe. Ev rewş, di atomê de di vê rewşê de weke rewşê radîkalî ji tê bi navkirin. Minaq, ku bloqa A û C yê de radîkalên wan zêde hebin, bi elektronên ku levneketine wê bi wan re levkirinekê bi wan re bikin û piştê bi wan re levketinekê ji bo zêdebûn(zabûn)ê wê bikin.

Di atomê de, ku hebûne wê li gor hijmare elektron û nêtronan tê çînkirin, bi navê koma protonan re elemetiyeka ku wê dihêne ser ziman û bi "îzotopan" re ji koma nêtronan tê ser ziman a. Bi vê yekê, hebûneka wê ye ku weke xwe ye bi "yek"bûnekê dihate ser ziman heya. Di demên berê de ji, gotina "yeke ku navê qatkirin" jê re dihate bi kar hanîn. Atom, deme ku temenê wê û bi teybetmendî û xosletên wê re hate kifşkirin, êdî hate kifşkirin, ku bi kijan awayê wê çawa bê xwediyê hebûn bertekne, êdî mirov karê jê sûd bigirê. Bi vê yekê, qatkirina wê bi awayê ku pê hate

kirin re, di afirandina vejene de *hebûn* afirand. Bi jevkirina qatkên nêtron, proton û elektronan re û bi kijan awayê wê bertektiya bi vejenî bidin ku pê hate kifşkirin, êdî bi wê û wê *hebûne ku tê afirandin* re bi wê yekê qatkirina wê diafirê. Atom, bi hebûne xwe re weke *modelele* ya. Bi kifşkirina wê re qatkirin û jevkirine wê dibêt. Atom, di temenê wekheviyekê de hinek qatkên bingeh yên ku wê di bajenekê de dihunin hena. Di atomê de, vejene wê, bi teybetî di dendika wê de li hevgiştiya hevdû. Di atomê de, nêtron û proton, her weha menên wê, ne di bihayekî wekhev de ne. Bi bertektiye bi wan re ye bi pêre di wekheviya(ahang) wê ye di nav nêtron û protonan de ku xira bû, êdî wê çaxê, wê vejene wê bê holê. Ev hatina li holê, bi elektoronên ku bi atomê ve girêdayina ve tîn. Di wê rewşê de ji bo ku mirov teybetmendiyên molekulên weke yên elektronê ji fahm bike, manyetikê ji hebûne wê pêdivî pê heya. Elektron, bi kehre wê re, di atomê de wê ahange bi manyetikê re ji aliyne ve xwedi ji dike. Hebûne vejenê, di bûn û levgihiştinê de bixweza, qadeke li dora xwe ye manyetikê ji diafirêne.

Atom, bi dendika wê tişî vejen, ku mirov wê elektrona wê ye ku bi teybetmendiyên xwe re bi çelak bike wê li gor wê rewşê vejene neyînî ku dihêne holê, bi hebûne atomê ye xweza ku heyînîye re ku dikeve têtikiliyekê de hingî wê çelakiyê xwe ye ku wê bi hebûne wê vejene re bi vejenê bide der dihêne holê. Di rastiyê de ku elektron di hundurê atomê de hate tuwanînkirin, hingî, wê di nava rêhegên pêdandî de wê vejene buhurinê wê belav bike. Bi rohniya prizme ji, ew riyên rêgehê dihêne dîtin, ku çawa weke xatên di bajenekê de ne. Têtikiliya di nav hebûne elektron avaker de, hebûneke bi vejen ye ku her weha di wê rewşê de bi diyar tê holê, hingî, awayê vejendinê bihêz dike ji dendika navende atomê ye ku xwedi weyne de di wê rewşê afirandinê de. Hebûne elektronan ye ku weke belavkirî ne, di rewşe vejendinê de, hebûne wan ye bi vejenî ku dikeve çelaktiyê de, hingî, hebûne atomê ye bi dendikê wê re bihêz, ji navendê(dendike) bi qalikên elektronan yên li ser wê re ku di riya dendikê de ne ji, êdî bandûra xwe didina nîşandin. Elektron, bi qalikan wan ji bi mirov ku lê dimeyîzenê, mirov dibîne ku weke qalikê ku karê were guharandin, hebûne qalika bi hebûne wê ye rêgehiyê, di dora dendika atomê de, wê qaliktîya ku li hundur û li dervî atomê di afirêne ji, di naqabîna wan de bi ne jevdûriyeke ku karê têtikiliyê bi hev re dênin hinek aliyne, hebûne atomê, dendikê bi vejene wê re parastine wê di wê rewşê de di ahangekê sekin in de dihêne holê. Di atomê de hebûne qalikên elektronikî, ne bin 120 wan re ya. Her qat bi teybetmendiyê xwe

biqasî ku heya, wilqasî ji, karê bi tevlihevbûna hin hebûne qalikna rewşne din yên ku mirov karê bi heman awayê yê wan qalikên elektronan bêne ser ziman dibêt.

Di atomê de, di wê rewşê destpêkê de, çendî ku weke ku *rastgeliyeka* wan heya tê holê ji, di aslê xwe de di çerçove pergala xwe ye ku mirov wê weke modela atomê bêne ser ziman heya li gor wê di hebûnê de ya. Bi hebûne wê rewşê wê, bi hebûne manyetikê, ye ku lê hatiya kirin; pê, beşbûna wê ye xweza bi afirandina nevendan derdikeve holê. Di çelakiye xwe de elektron, ye ku lê bi bal ji bê dendika atomê bixwe ya. Tevgerê atomê ye ku divêt ku were salixkirin, di aslê xwe de bi hebûneka ku mirov awayê ji awayê gerwêrka xwe cuda ne hasibene ji ya. Awayê pergalbûna wê, di tevgerê mirov bixwe de ji, aliyekî wê yê deronî heya ku mirov wê kifş bike û pê bigihê hinek rastiyna ku têde hene. Bi vê yekê, mirov êdî ku pêde diçê, mirov digihê hinekî dî ji bin û diçî genetikê.

Di vê rewşê de, divêt ku mirov hinekî li ser hipoteze atomê ji bisekinê. hipoteze wê, di çerçove vaca wê de hinekî me bi levketine wê hanî ser ziman. Di çerçove wê têgihîştinê de teoriya quantumê hebûne xwe bi têgihîştine xwe ye "qatkan" re di vê rewşê de bi şirove kir. Di deme ku molekul çawa ku di avê de weke bi hebûneke ku ji hebûna xwe ye ku hebûne "termal"î ne dûr e xwe diyar dike û hate dîtin, dîmenitiye wê ye bi hebûne wê re hate kifş kirin. Di wê kifşkirinê de, bi matamatikê, tevgerê wê ye ku ji aliyê Arbert Einstein ve hate analizkirin. Berî wî John Dalton, avêtibû holê ku her hêman yê atomê yek bi yek ku xwediyê teybetmendiyê ne, ku atom bi hevedudanîya kîmyewî re hevedudanîyên kîmyewî diafirêne." Bi wê analîza Arbert Einstein ye bi matamatikê re Jean Perrîn bi cerban wî rast derdixe. Bi vê yekê, teoriya Dalton ye atomê ye bi qorsiyê dîmeniyê re hatibû holê û hatibû rastkirin. Bi vê re, êdî demeke nû ye têkiliye di nav qatkan de bi cerb bê û an ji bi awayên din yê weke matamatikê re dest pê kiribû. Dîmen û çerçove qatkê, êdî li ser hizirkirin dihê kirin. Yê ku têgihîştine "neqatbûnê" ye atomê xirakir Joseph John Thomson, da nîşandin ku atom karê bêqatkirin. Bi wê kifşê wî, deme nû ye bi atomê re dikeve demeke nû de. Wî hebûna Elektronan kifşkir û da nîşandin ku qatkên atomê hene. Wî da nîşandin ku di elektronan de vejene "negatîf" heya. Di rastiye de, ahange di dendika atomê ye bi vejene wê ye têde û hebûne wê ye ku bi vejene herênî heya, di wê ahange xwe ye bi hebûne atomî re, bi "konsantre"yeka xwe ye ku bi modele Ernest Rutherford dihê ser ziman,

ku wî bi teoriya xwe ye bi "di baristaka biçûk de ku bi hebûneka konsantrebûyî hene û ji navendê bi hev re di ahangê wê ye ku mirov bi qorsiyê atomê re bêne ser ziman hen" hanî ser ziman. Wî, bê ku avahiya elektronê bêne ser ziman, bi modele xwe hundurê atomê tijbanda gerwêrkên li dora rojê ku digerihin(zîvirin), ku li dora dendikekê ew gerîn dibêt, bi qorsiya wê ye têde hanî ser ziman. Bi vê wê hanîna wê ya li ser zimên re, têgihîştineka mazin piştê bi atomê re bi dendika wê ye bi vejen ku têde konsantreye re bû.

Fîzîkvanê quantumê Nels Bûhr, avêta holê ku "hebûne elektronan û salixkirina wan, bi qatkên quantumîk ku nikarin derkevina dervî rêgehe xwe re, di naqabîna wan de qaviztin nîn e". Bi vê yekê re piştê pêşnîyara *pirehîkirina* wan kir. Elektron, di rêgehe xwe de bi vejene buhurinê di qada xwe li gor tibabakê raxistina wan belav kirine ye bi wan re heya. Elektron, ne bi komkirî ne. Jihev belavkirî di çerçove signalên ji konsantra ji navende(dendik) ne. Lê di deme levketinê de, mînaq, ku mirov megnezîyum û alûmînyumê levkin û an ji her weha azot û oqsîjenê levkin, wê çê bertek were holê? Li gor Nels Bûhr û têgihîştine wî ye *pirehîkirinê*, ji rêgehe wan buhurina wan ye rêgehên din, li ye ku wê li ye ku wê lê bê *pirehîkirin*, hanîna li rêgehe wê, wê temenê *pirehîkirinê* biafirêne.

Di vir de, divêt ku em bêjin ku çend ku bi vejene û vejen danê tevgerbûn bibe ji, wê ew tevgerbûn di çerçove sînorê ku bi konsantra ku bi dendikê re bûya re wê bibe. Di wê çerçove bûn, wê rewşê di rêgehên wê de biafirêne. Di vir de, hebûne qorsiya kişînê ye di wê rewşê de ji divêt ku mirov bêne ser ziman. Ku mirov pergala li dora rojê li berçav bigirê, mirov wê wê yekê bi teybet bêne ser ziman. Di vir de, hinek pro-şimşatna jê heya.

Di çerçove dendikê de hebûne fizyonê ku mirov hinekî bi molekulâ nêtronan re li ser bikekinê, wê bi hebûne molekulâ ûranyûmê re lev suwarbûyî ku bi her hêmên wê re, di rêgehe wê de, dewlemendkirinê dikêt. Pirehîkirina bi elementên ûranuymê re, wê rewşê digihêne rewşeke din yê ku mirov li ser bisekinê ya. Vê rewşê, mirov bi teoriyaka lezkirdinê de karê weha bêne ser ziman. Di çerçove hebûne qada elektromanyatikê ye ku bi hebûn heya ku mirov wê li berçav bigirê, qatka tafandina wan û buhurandina vejene li qadê, wê rewşeke nû ye bi wê vejene ku hatî buhurandin re wê bi qatkên ku li wan barkîrn di wê rewşê de li wan hatiya kirin re wê biafirê. Bi vê rewşê, bi pêşxistin û pêşketine re, di naqabîna nêtron û protonan de "kuark"ên hadronan yên

ku hebûne elektromanyetike molekul û atoman bi hev re digirê û di çînkirin kirina du aliyên ku mirov karê weke malbatkan ji bi nav bike, têkiliya nav wan ye bi hêz ye elektromanyetikî dihêne ser ziman, di hanîna ser ziman ye xoslet û teybetmendiyên qatkan de û bandûra wan ye bi têkilî ye li hevdû ku ji aliyê dendikê ve bi salixkirina wan re hanî ser ziman. Atom bixwe, bi hebûne xwe ye ku mirov ji qatkatiya wê ji bin ve bêne ser ziman ji aliyê qatkên wê nêtron, proton û elektron a, bi qatkên bin atomê tê ser ziman.

Dendika wê, ku nêtron û protonan re, di atomê de weke mejiyê wê ji ku mirov karê bêne ser ziman, hema ku mirov karê bêje ku biqasî nivê wê hebûne atomê xwe ye ji, di konsantra xwe ye ku bi hev re hebûne elektromanyetikê ji ku pê re ya, bivejenê dijî. Di atomê de, her hêmên wê ku li gor hebûne protonan hijmartina wan dibêt, pê re ku bi tene nêtronekê re guhartin wê guharandinê di atomê de bêne. Lê ev tene guharandin bi îzotopê re. Di atomê de kifşkirina hijmara proton û nêtronan ji, li gor hijmara wê bi hebûne îzotopên ku hene bandûra wan li ser dendikê dibêt. Di vê rewşê de ji xirabûn di dendikê de pêk têt. Bi vê rewşê re ku mirov bêne ser ziman, weke ku tene ser ziman ji, bi wê xirabûnê re kêmbûne vejenê an ji ketine wê tene holê. Bi vê re mirov vê ji bêje, ku deme ku tenê mirov bi nêtron û protonan re bide kirin, hingê ji, li ber xirabûnê, wê ahange wê bi levketine wan bêne holê. Di vê rewşê de çendî ku bi hêzeke mazin ji bê, wê levketine bi protonan re wê hebûne nêtronan hijmaran ne guharê. Hevedûdanîbûna kîmyewî bi levxistina dendikan weke qatkan re wê ku giraniyê wê ye pir mazin bi vejene wê re wê dendikê biafirêne. Minaq; hebûne protonên rojê, çendî ku bi bi xurtin (di naqabîna 30 û 10 an de ne), ji bo ku di tafandinaka wekhev de "viyola" pêdivî pê heya. Dendik, di deme guharandinê de bi qatkan an ji bi hêrîşên bi fotonan re ku lê dibin wê bibe. .. Bi wê, wê di guharandinê wan hijmarên protonan de guharandinê bîne holê. Bi vê yekê re, wê guharandin û vejandin wê bibêt. Di deme ku bi bertekbûnê fizyonekê de, di naqabîna qatk û qorsiya wan de ku yek ji ye din kêmtir bû, hingê ji, bi dengkirina wê tene kirin. Arbert Einstein teoriya xwe ye bi navê *denge qorsî-vejene* re bi rohnîya "gama" re bi kînetikkirinê wê re hanî ser ziman.

Beş du; Şane û fahmkirina hebûna genetîkê: Di roje me de zanist, bi pêşketin û têngiştine di xwe de pêşketineke mazin daya çê kirin. Bi teybet ji, ji sadsala 20 an pêde, ew pêşketin pir mazin bû û pêşket.

Pêşketin û pêşveçûnên ku bûn, pêşketin û têgihîştinên deme bi pêş ve dibin. Zanist, î ro, bi afirandinên di xwe de pir mazin pêşketinekê dike. Di roje me de bahse genetîkê tê kirin. Genetîkî mijaraka ku mirov wê pir mazin fahmbike ya. Li ser wê bi hizirê û fahm bike ya. Têgihîştine di derbarê wê de bi pêşketine wê ye ku diafirê de pêşketina ku heya bi hebûne wê re mazitir dike û digihêne asteke dî ya mazin.

Ji aliyê zanistîtiyê ve ku mirov li ser pêşketin û têgihîştine zanistê bisekinê, mirov karê dîrokeke pîrmazina ye demdirêj bêne ser ziman. Gelek hizirên ku harina ser ziman, di xwe de bi zanebûn û ne bi zanebûn bê ji, hinekî têgihîştinên ku mirov piştî pêşketinên ku dibin li ser wan bi temen bike hene. Lê bi têgihîştin hanina li ser ziman ji, pêşketineke mazin ye ku mirov wê bi teybet bêne ser ziman heya. Genetîkî jî, weha ya. Berî nahaka bi gelek deman gelek zanistên ku hizirên xwe hanîna ser ziman, ne rastûrast ji bê bahs kirin. Lê yê ku bi têgihîştin bahs kir û hanî ser ziman, Gregor mandel bû. Wî têgihîştinek pêre hanî ser ziman. Wî hizir kir ku hinek aliyên me yên ku hene, di xwe de bi girtinê bê û bi hinek awayên din ji bê hene. Di wê deme ku li ser bîr û bîreweriyê pir mazin nîqaş û di serî de çûn û hatin hebûn, her weha ev mijar derdikeve holê. Yê ku ev yek hizirî, ma gelo hizreke weke ku ew ji bi aqil in hanî bû li ser ziman. Ew ji, weke ku ne kifş kir. Lê ye ku kifşe ji, her weha kifşkirina hebûne wê ya.

Di salên 1866an de Gregor Mandel, deme ku hizre xwe ye bi genetîkî te digihêne ser ziman, wilo zêde ti balê na kişêne. Yê ku pişt wî re wê kifşkirina wî pir mazin dide kifşkirin û têde hinek kifşkirina dikê ji William Bateson e û wî temenê wê yê bi zanebûnê afirand. Berî wî, zanistên weke Charles Darwin û Jean-Baptiste de Lamarck, li ser peresendinê (evolusyona)ê hizre xwe hanîbûn ser ziman û gotibûn ku ka çawa ku jîndayan ji xwe mîretyê diberdin di yên ku li şûn xwe hiştin de. Wekî din ji, hanîna sr ziman ku ka çawa karin xwe xwe biafirênin. Li ser wê pir sekin in. Charles Darwin hinekî dî wir de çû û hizre *muxilbûn* û *naqandinê* hanî ser ziman. Wî hizir kir ku *her jînda di pêvajoyaka naqandinê re di xwe de û di jiyane de di buhurê*. Bi gotina wî ev *seleksiyon* bû. Lê herdûkan ji di serî de li tiştêkî bawer kirin û gotin ku meretetiye di jîndayan de ..

Ew mîrete bûn, çawa dibû? Di derbarê wê de di wê demê di serê wan de wilo zêde ti zanebûn nebû. Lê têgihîştinek hebû ku ew mîretebûn bi jîndayan re dibêt. Lamarck li vê yekê bawer kir. Lê Darwin, çend ku wilo dihanî ser ziman ji, di baweriyê de kêmesiyeka wî hebû ku li wê

yekê bi tememî bawer bike. Wî hîlbijara ji dîtîne hanî ser ziman û dît. Ev ne xelat bû û lê kêmbû. Di wê demê de hê li ser şane ya ku organîzma avaker û menê ye jînda ya, têde her weha ev hebûna ku mîrete di afirênê heya. Têde bi *rakendî* ev yek her weha heya. Wê piştî ev yek bi hate ser ziman. Wê mandel bi hanîyana ser ziman lê wê ti kesekî lê eleqeder ne bûba na. Wî, her ku bi awayekî safî ne haniya ser ziman. Lê çavdariyên wî yên wê dihênine ser ziman bûna.

Ji aliyê rakendiyê ve *gen* hebûna wan hatina ser ziman, her weha wê vê têgihîştîne êdî piştî bike ku werê fahm bikin. Gen, di hundurê şanê de dijî. Lê gen, bi gelek hebûnên xwe yên ku rûnê xwe yê ku bi diafirê heya. Bi teybetî, ji çar beşan hebûne wê ye ku sereke tê ser ziman heya. Lê ew beş ji di xwe de bi hebûnên xwe re û bi yek bi yekbûnên bi xwe yên di xwe de bi beş in û bi hev re di ahangekê de dijîn. Gen, hemû di deme afirandina mirov de ne afir in. Bi teybet ji, ji dê û bav, beşên ku mirov digirê hene. Ew, bi menebûne xwe re yên ku temenê wê gotina mîreteyê ye di mirov de diafirênin. Bi teybetî ji, weke wan tesbihên ku bi morikên biçûk dihatina çêkirin û gelek bi hev ve dihatina kirin hate ku wî tesbihî çêkin e. Awayê wan yê bi hev re wilo ya. Lê di xwe de ew her morik, bi hebûneke ku têde teybeti hene disekinê. bandûra wan lev ji heya. Lê her yek, hebûne xwe bi xwe û bi rûnkê xwe yê ku bi heya di parezê. Beş bi beş, hena. Bi hev re, hem laş û hem ji bi xoslet û tebetmendiyên xwe re keseyetê di afirên in. Awayê rêziya Nûkletîtan wê, di şanê de ji bo ku zincîrên amînoasîtan bi afirêne hene. Ji wê afirandinê ji proteîn çêdibin. Di wê demê de ew rêze emîno asîdan ye di proteînan de bi têkili danîne re bi rêze ku bi nûkletîtan re êdî bersivdana wan ye li hevdû çêdibe. Ew bersivdan kodan kodên wê ne. Bi rêzbûna emîno asîdan ye di proteînan de dide kifşkirin ku ka wê çi şekl û awayê bistêne. Ev ji, wilo nasekne û guharandinan bi erke wê dide kifşkirin. Ev ji, ne tenê di şanê de, di jînda û hebûne wî de bixwe de ji, pêşketin û guharandinên mazin dide çê kirin. ev guharandin, biqasî hebûna dordorê ku mirov pê re hinekî bêne ser ziman, wilqasî ji divêt ku mirov bi şaxsiyet û mazin bû û awa standina wê re bêne ser ziman. Ev hemû xwe di wê guharandinê de didina kifşkirin.

Emîno asîdan, pir mazin bandûr wan heya û kifşkar in. DNA-Nûkletîtan rêze wê, rêze amîne asîdan dide kifşkirin. Lê proteîn ne bê komplekseke wan heya. Ew kompleksa wan ji, di wê demê de di wê deme ku bandûr dihête kirin wilo di cihê xwe de na sekin in. Bi du awayan bandûra wê dibêt. Yek, ji wê fêrgirtin û ya din ji her weha bi awayekî ku sê an ji çar

boyutê bistêne, jê re dibe temen. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku komplaksa proteînan bi qasî kevirekî wê yê ku heya bandûra wê heya û weyn di leyizê. Proteîna ku ketine û derketinê, di deme ketinê de pir mazin di ahangekê de ya. Di wê demê de dewlemendûn dibêt. Lê di wê demê de mirov karê bêje ku kifşkarîya wê derdikeve pêş. Protein, di deme ketinê şanê de, têde ûnîteyêke ku ew têde ya diafirêne. Bi wê ûnîteyê, tementiyê diket. Aliyekî dî ji ku mirov wê di qatagoriya proteînê de bêne ser ziman *Emzîm(bi kurdî: mijî)* in. Ew ji di mêtinê û guvaştinê de û bi vê yekê safîkirinê de bi erk in. Di bîolojiyê de bê ku bertektî hebe tevger nîn e. Lê emzim, ji wê rewşeke cuda didina nîşandin û bê wê karin bibin û dakevin û têkevin. Bi vê yekê, ew ji pir girîng in. Karê wan yê di afirandinê de û di tevgerkirinê re pir e. Bi vê yekê, bi hebûnên xwe re temenekê mazin diafirênin.

Di deme zincîre DNA-Nûkletîtê de zanîn di rêze wê de veşartiya. Di vir de herçar awayên Nûkletîtan *Adanîn, Tîmîn, Guanîn û Sîtozîn têne bi kar hanîn*. Di deme kopîkirinê de, kopîkirina ku hate kirin weke ye ku jê bûya. Lê di vir de, ye ku wê cudabûnê bike, êdî RNA-melekûlên wê zanîna wan dikeve tê de û êdî cudabûn divêt. Di vir de divêt ku em bêjin ku RNA bixwe ji kopîyêke ji DNA ye, ku proteine asida ye li duv kodan çedike ya. Menê wê ya ku teybet ye bi navê Urasîl ye bêhtirî nêzî Karbona Adenînê ya, bi menên tîmîn, sîtozîn û adanînê re diafirandinê de ya. Urasîl menekî giring e, ku weke pîremîdeke bingeh ku ji karbon û şananitrojenê ya. Bii vê ji, mirov karê bêje ku temenekê mazin yê hebûnê(heyînî) bi wê aliyê têde yê nitrojene wê re avakirîya. Cudabûn, bi du awayan dibêt. Yek, bi hildana nava û ye din ji bi deme piştî bûnê re bi deme ku bi ser ve buhurt de. Ev awayê kopîbûnê ji, dikarê êdî piştî zêdetir bibe.

Di vir de, divêt ku Ribozom ji werine fahm kirin. Ew ji, proteine mij e. Lê teybetmediye wê ye bi RNA re wê bi xosletên cuda re dihêne ser ziman. Di her jîndayî de heya. Bi çûn û hatina. Weke menekê di şanê re di temen de cih digirê. Teybetmediye wê ku bi RNA re girayî ya. Di çûn û hatina xwe de karekî wê yê weke peyemner ji heya. Endepolazmîk retîkûlûm, ye ku di naqabîna çermkê şanê û dendîka wê de riya barkiirnê re ji ya, pêre di yên ku tê de ne re tîkiliyaka wê heya. Ev rewş, bi xwe ji, weke pergalaka di hundurê şanê de xwe bi dîyarî dide der...

Genetik, di xwe de xwediyê hinek teybetmediyên sereke ku mirov wê fahm bike ya. Di serî de Mutasyon aliyek ji wê ya. Mutasyon, ketine bin parvekirinê(çavî) ye genê ya. Di deme ku kopîkirinê de, hem şanê û hem

ji gen di çerçove wekheviyekê de pêk hatin dibêt. Di deme kopîbûnê de, ji bo ku bi tememî baş kopî kirin bibe, hemû protein, Ûnîte, men, melekûl, karbonên û elementên ku hene, di çerçoveyekê de kopî dibin. Lê di deme kopîbûnê de, hinek gen an ji ber ku kopî nabin û an ji xelat kopî dibin, êdî pê re mutasyon dibêt.

Gen, menên di bingeh de ne. ji temen pê avabûn dibêt. Bi hebûna wan ye bi hev ve û bi hev re şanê û an ji organizma diafirê. Lê Gen, bi serê xwe di xwe de zanîna mirov ye bingeh ku mirov jê diafirê di xwe de dihawênin. Şanêyên ku mirov destpêka wan têde yên ku navê wan kromozon ji, di xwe de wan bi hev re dihawênin. Lê bi teybetî, di vir de, dêvêt ku mirov bêne ser ziman ku kromozon, genên tê de, yên mîrete ne. Yên ku hatina hildan in. Ji dê û bav yên ku hatina hildan in. Di deme ku bi hev re bûn bû û piştî zarok karkir ku bibe, êdî wê ji zanîna di wan genên ku hatina hildan de çi heya wê li gor wan were ava kirin. Minaq, ku bi dê re poveke pir reş hebe, bi bav re pir sor hebe, ku di demên berê yê kalk wan de ji, hinek rengên din ji hebin, hingî wê rewşeke ku jê cuda ku di zanîn wê de jê te tê gotin "heterozîgot" derdikeve holê. Ev, ji rewşê jê cudaya.

Di vir de jê cudabûn, di hebûnê de ku wate distêne, wate wê ji têgihiştin û hebûnê wê yê jîndayî yê wê têt. Di vê rewşê de ji wilo ya. Di wê rewşê de bi mustayonê, wê zaro wan xosletan di xwe de bi wate bike. Di genetikê de mutasyona ku bi xweza dibêt û ye ku î ro têt kirin ji, li gor wê zagona xwe ya xweza ya asayî dibêt. Lê di hundurê genê de, bi wê re ku têde dibêt, weke ku cihanak heya. Ew cihan ji, her weha ku çawa ku em cihana xwe dibînin û têde pir tiştên ji bo jîn kirin û rastkirinên wê hene, têde ji wilo ew rewş weke ku heya. Di vir de, mirov karê bêja çerçove ji, weke bêjeyek teybet ye genetikê bêne ser ziman. Ji çerçove jiyane ye tê jîyin û ye di hundurê şanê de weke ku hevdû bi bandûr ji dikin. Ew hebûne xwe ye ku pê awa dide ava kirin, xwediyê wateyekê wilo ya. Mirov, çawa ku weke mirov tê û dibe, wilo ji temenê xwe ve bi genên xwe re xwediyê mîreteyekê ya. Ma mirov karê bêje ku ka emê "em nahaka bi du dest û du ligan in, emê tu pîrên xwe ji li pişt xwe çê kin û pê bifirin". Di rêzîne û çerçove de ew genên wê, wê rewşê di afirênin nîn in. Di çerçove mirov de, hemû rêzîn, rewş û afirandin, wê di hênine laş. Ev xal, wê çerçove ku me bahs kir, di wê de bi wate dike. Ew çerçove, mirov dizane ku di deme ku mirov gihişt zanîna wê hemûkî, hingî, wê serweriyaka mirov têde bibe. Lê dise, mirov karê vê bi pîrê ku wê di wê çerçove de çê be? Bi vê yekê re, mirov divêt ku hinekî bi çerçoveyê re li

ser hebûne mekulê ku bi genê tê ser ziman ji bi sekinêt.

Di mekulê de genek, qatek ji RNA ye ku ji berê zanîne di xwe de dihilde û dihebe bi awayekî afrîner ji RNA mekulê wê re dibê kod e. Ji hevgeriyên Nûkletîtan, DNA hinek ûnîteyan ji ava dike, di wê deme de ji ber ku bi wê re forma wê ye ku wê pê bê afirandin û li gor wê awakirin heya, êdî bi levgerinan re gelale wê ye ku heya ji, êdî bi bûna bingeh ji menê wê re êdî afirandin dibê. Afirandin, dem bi dem bi hildan û di xwe de bi awayê ku standiya re xosletêne xwe yê teybet diafirêne. Di koda proteineke genê de zanîn heya ku wê çawa bê afirandin. Ji bo ku afirandin bibe ji, ji proteinê genxwandinê bi awayekî teybet ku tê mijîn(Emzîm) û rêzek ji rez RNA bi bersivdana genê re êdî pêşî DNA çêdibê. Ev rewş ji, bi dem û rewşeke buhurandinê re ku di awayekî di berdewamiye hev de afirandin pêk tê ya. Ev rewş, bi genê di molekulê RNA de bi hatina nivîsandinê re û bi wê re bi afirandinê re berdewam dibê. Di vê demê de di şanê bigîştî de ji tevgerê ku bi proteinên wê re heya û bihildan û serifandinê re berdewam dike. Weke zaroyaka ku di hundurê dayika xwe de bibe û piştê wê bibe, wê ev rewş bi beşbûna şanê re wê berdewam bibe. Ji ber ku di xwe de bi têgihîştine wê û ye ûnîteyên wê re êdî afirandinê, deme xwe ye buhurandin û hildanê bi wê deme di molekulê RNA de ye bi bersivdan û qeydkirinê re êdî gihiştîya astaka bi hebûnê ye jînda. Hemû pêvajoyên, bi temembûna gelale wê ye ku têde temem bû re digihê astaka gihiştî. Ev deme bi hinekî mijandina proteinan ye di emzîma re digihê(dibalixê). Zanebûnên ku gelale wê tê ji ji navende şanê tê. Hemû pêvajoyên jînbûnê ji, têde bi awayekî qeyd digirin.

Di deme wê bûnê de, ji wê gelaliyê ku bidest pê dike, hebûn ku jê bidest awa afirandinê dike, pêşketine bi awayê jînda dest pê dike. Wê ew bi beşbûna re bi afirandina şanê re bigihê asta bilind. Ku şanê afirî, hingî mirov karê bêje ku têde hemû zanînen ku wê têde bin hene. Lê ew zanîn, wê têde di deme pêşketine bi wê rewşê re, wê ji zanîna hatî hildan, wê genên din bêne afirandin. Ew gen ji, pêşiyên ku wê biafirînin wê bi afirîn. Piştê ew wê yê ûnîteyan biafirînin. Piştê wê bi wê re li gor zanebûnê bi awadana curebûnê re wê afirandin pêş bikeve û berdewam bibe. Di vê pvajoyê de wê navende şanê kifşkar bêt. Li gor sînyalên ku dihebe şandin ji navendê wê proteîn wê biafirîn. Ew afirandina proteînan, afirandina temen e. Di wê deme afirandinê de, her dem û gav bi pêş ve çûyî, di xwe de hatiya qeyd kirin. Ev qeydkirin, destpêka afirandina genên wê şanê bixwe ye ji. Ew rewş û afirandin, wê dii deme xwe ye ku diafirê de, wê teybetmendiyên teybet yê xwe wê biafirêne û

bide dîyarikiirn. Bi vê yekê re, çendî ku di destpêka de bi hildana genên destpêkê re kifşkarî di destê genên pêşî de ya, wê di deme de ew hebûne kifşkariyê wê wê beşkirin. Wê di demê de ji, wê ji ye destpêkê ku dest pê kiriya, û piştire biteybetmendiyên xwe yên teybet bidest pêşketina xwe kiriya, wê genên rewşe ku dihên afirandin wê bidest hildana mafê kifşkirinê ye li dest bikin. Lê ew kifşkariya destpêkê ji, wê dem bi dem, hebûne xwe di wê pêşketine ku heya de bide berdewam kirin.

Barkirina li stoplazmê ye dibe ji, wê bi bandûra wê re wê bibe. Lê di vir de, bi Di RNA de genên ku teybetmedniyên xwe yên teybet standina, êdî wê pêşketineka mazin ye bi xwe re wê bikina devrê de. Molekûlên wê, wê di barkiirn û li hundur û derve, wê wê teybetmendiyên ku dibe, wê li gor xosletên pêşketinê êdî bi teybet bikin.

Di vir de, bi vê ve, em bînine ser ziman, ku gen ji ye ku tê zanîn bêhtir xwediye hesaniyekê ya. Sînyalên ku diçinê de wê karin bi awayê wê re bidina guharandin. Ev bêja guharandinê, divêt ku mirov hinekî li ser bi sekinê. Gen, bi hebûne xwe ye *prokar* pir hesanê proteîne bi kod dike û bikod dibe. Berî ku gen destpê bike ji, hêze ku bi hebûn û sînyalên ku dide çêkirin re, weke mitorekê ya ji, bi buharandinê zanîn re dide destpê kirin. Her sînyal zanînaka ku têde heya ya. Naskirnak di wê sînyalê de heya. Bi vê yekê re. mirov karê mene bin genê ye ku wê bê temen ji hebûn bûna genê re ji bêne ser ziman. Ew prokarên ku proteîne bi kod dikin, dikin ku gen biafir in. Xosletê wê kodkirinê ye sereke, ew e bi komkirinê re diafir in û yên ku ji wan fêr dihên girtin in. Ev gene destpêkê ye ji prokar, ye ku herî zêde ye ku mirov karê bêje ku têde teybetmedî û xoslet hene ya. Ev gen, î ro jê re tê gotin prokaryot ji tîkiliya wê bi ya eukaryotê re pir dibêt û pir tevlihev dibêt. Ev temen, hate ku newê fahm kirin, wê bi tememî bûna genê new fahm kirin. Ye herî giring û zor ji ev bixwe ya. Ji ber ku ji rewşên wê fahm kirin dibêt, lê rewşên wê demê ji li berçav digirin û bi guharandina bi wan re hebûne xwe ye tevlihev ye komplîka dihêne ser ziman. Di bin wê de hinek rewşên wê yê ku bi rêziya DNA re bi sînyalan re proteînan bi kod dikin, Piştî rêziya DNA ye ku pêre bi rewşa afirî û buhurîna li RNA re êdî windabûna wê ye pê re dibêt. Lê bi tememî ew windabûn heya ku nebe. Bi hinek xosletên gelaliya xwe re heya ku bimêne. Tevgerbûn, di vir de şînbûna wê ye ku heya di xwe de dihêne ser ziman. Bi destpêkirina sînyalkirina li dere re û pêre bi afirandina genê re ew rewşên proteîna ku sîngal dike; jê, deme berî genê tê kifşkirin di gene ku dibêt de. Di wê rewşê de ji her tevger rastkirinê di genê de dide kirin.

Bi vê yekê re ye herî zor ji, ew e ku fahm kirine genê ya. Lê ew, qatek ji DNA, ku proteînê bi kod dike. Lê ev qat ji, di xwe de hinek kodkirinên ku hene di hawêne ji DNA ya. Têde ji, hinek zanîn ku wergere wan werine kirin hene. Bi vê yekê re karê genê salixbike, ku qadaka ku rêzbûyîna genê di xwe de dihawêne û bi bersiv dike ji mîretyê ku biqadên din yên ku bi tevger dikeve têtikiliyê de. Ev rewş ji, pêvajoya ku zanîn ji rêzîna DNA buhurîna li men û erkên şanê yên din tê ser ziman. Hebûna genê, proteîne wê ya ku heya û tememe, di wê demê de bi kodkirin dibêt. Ev ji, bi hatina ser ziman ye molekulên RNA bi asîdên wê yên ku *rîbo Nûkleic Acid* tê gotin re diafire.

Di vir de, em gotinekê ji bê, bi vê xalê ve girêdayî bi motasyonê ve bênine ser ziman. Di deme beşbûna şanê de, DNA xwe li duyan dide beşkirin. Ev beşkirin, bidubûnê dibêt. Ew rewşê ku mirov karê jê re bêje bi rewşê ji jê bûn û wilo bêne ser ziman. Ev rewş bi DNA yê tê ser ziman. Ev rewş ji pir girîng e. Mirov ji vê rewşê re karê bêje ye rewşê zêdebûnê ji. Di vê deme bûnê de. çawa ku beşbûn bû, hingî, ji DNA yê, çawa ku heya wilo wê mînaqa xwe bi wê beşbûnê re bêne holê. Lê di vir de rewşê ku mirov jê bi heyran bahs bike ji, di wê beşbûnê de, ne qatek di yekê de û qatek di ye din de ya. Gelaliya wan ye ku jev û weke hev in. Çendî ku ew wekhevîdubûn bû, mirov karê bêje ku wê bi serketin di şanê de beşbûn bi dawî bibe û wê şana ku jê afirî ji wê were holê. Ji sadî deh car bi car heya ku di zanîna ku buhurt û an ji ji temen heya ku kêmbûn bibe. Ew ji, ye ku wê bibe, wê cihê wê ji bi aliyên din re were tişî kirin, Ev ji wê rewşê ku mirov bi motasyonê re bêne ser ziman wê biafirêne. Motasyon, bi DNA re, bi kuştinan re nayêne ser ziman. DNA, di wê deme beşbûnê de gelek curayan di buhurêne. Ji ber vê yekê ji, di motasyonê de, DNA dibe xwediyê hêzeke ku mirov gelha wê pir mazin bi hêz heya. Vê yekê, mirov karê bi bêje bandûrê ji bêne ser ziman. Di vir de, mirov karê mînaqa pirpirîkê (pelîtankê) bide ku ka çawa ji rewşê bi buhurîna rewşê ku din re xwe bi awayekî ku mirov bi têtigihîstine motasyonê bêne ser ziman di afirêne û çêdike bêne ser ziman. Di wê motasyonê de ji, bandûr li reng û xamlê û awayê hebûnê karê xwe bide nîşandin. Motasyonê, di vê rewşê de ku mirov wê bêne ser ziman, mirov karê bi çend awayan bêne ser ziman. Di buhurîna zanînê, bi hêdika di bédengbûnekê de bûna wê ye ku mirov bi demê re bi hebûne têtigihîstineke bi peresendinê bêne ser ziman re bûna wê, di xwandina gene de û di deme afirandinê de dibêt. Di vê deme bûna motasyonê de asîdên ku em ji wan re bêjin emîno, bi sîngal li wê bûnê re rewş di afirê.

Sîngalên kin û dirêj yê ku jev cuda ji, di vir de, wê rewşê di xosletên
xwe de dihênine holê.

Bi vê yekê re mirov karê li ser giringîye kodan û kodkirinê bisekinê. Ji bo jiyanê bigiştî ji mirov kar bêje ku giring in. Kod, didina kişfêkirin ku wê çawa proteîn werine ava kirin. Bi vê yekê re bi temenitiye molekulên RNA yê re careka din wê çawa werine avakirin, ku bi bandûr û temenitiye DNA re tê kifşêkirin. DNA, ji du menên temen yê ku sînyalan dihildin yê temen û tememdikin di vir de dide nîşandin. Ev herdu men ji, weke yê ku bakirinê na. Bi teybetî ji karekî ku wergerkirinê dikin. Bi vê yekê, karekî temen çêkirinê dikin. Genên wergervan, di hasibênin ku ka wê çawa bi temen wê çêkin ji RNA û vegeirênin li proteînan û bikodbikin. Di vir de, di xwandinê de, men sê bi sê di xwênin û pê didina kifşêkirin bikodkirinê bi emîno asîdan. Di sentezkirinê de DNA di şanê de deme ku bû beş, hingî, di vê rewşê de sê rewşê girîng derdikevina holê. Ew rewş ji, destpêkirin, zêdebûn û li gor wê rewş û avabûn nû, paqijkirin dibêt. Di vir de di bêja paqijkirinê de, di xwe de wate li gor beşbûna nû ye ku bi şanê re bûya, *rastkirinê* ji di xwe de dipejirîne. Di wê rewşê nû de, ev paqijkirin, wê bi dana afirandin ye benê şana nû ye genan bi pergala wê ye ku bi *pêçok* re temem bibe. Di wê deme afirandinê de mijîn(emzîm) dibêt. Ew ji, weke qatekê ji RNA ku tîde hatiya girtin e. Di wê rewşê de, wê deme xwe tişêkirina ji DNA-xwandvan wê destpê bike.

DNA, ye temenê(menên) herî giring in ku di kromozana mirov de ji hene û jê rastiya mirov tê hew û afirandin. Ew yê ku bi hebûne mirov hebûne mirov ye mîretbûna mirov ye ji jêbûnê ji dihênin ser ziman. Dê û bav ji genên xwe di buhurênin û pê ji afirandin û çêbûn xoslet hildan dibêt. Genek, di rastiye de zanîna bi proteînekê re ya. Gen, ji mirov re weke zanîna temen hemûk e. Di DNA ê de, gen bi hebûn in û qadaka ku mirov weke cihe ku tede hatina rastkirin ji bêne ser ziman û pê ji, gelek erkên wan hene yê ku em î ro dizanîn û yê ku em ne dizanîn. DNA ji, di xwe de bi du awayên ku weke fermûarekê divebin tene girtin di rastkiirn û hev tememkirinê re de bi hev re kar dikin. Ji hebûnê ve weke *bazên* ku sînyalan dihildin û didin, bi men adanîn, guamîn, tîmin û sîtozîn hene. Her bazak ji wan ji bi yê din re ava ya ku erk û karê ku bike karê bike. Minaq, weke ji A li T, ji T li A, Ji G li C û hwd. Ev ye ku me hanî ser ziman, dide nîşandin ku Adanîn û tîmin bi girêdanên bi hidrojana re li hevdû sîwar bûyî, ku guamîn û sîtozîn bi hev re ku sê ne, bi girêdana hidrojanan re ne. Bi vê yekê, ku li ser cewîbûnekê DNA yê ku ji rêzîneke ku temen e, ku A hebe, wê hingî bi T yekê re tememkirinê wê biderfet

bêt. Rêzîn(destpêkê), pir girîng e. Çawa ku A+T, ne weke hev e, her weha wilo wê rêzînên weke yên T+A, û weke wê wê C+G û C+G ji ne weke hevdû bin. Tenê, mirov karê bêje ku çar kombînasyon hene. Ew ji, her weha bi hev re ku her menek bi cêwîtiya xwe re, bi wê ve girêdayîya wê ya sereke re di salixkirin tê afiradnin. Rêzîna(şopandin) DNA, bi menên wê re wê çawa were salixkirin bi wê ve mijul dibêt û wê salix dike. Vê yekê ji, di vê xalê de bi teneserê xwe dike. Di deme zêdebûnê de ji, bi vê yekê ve girêdayî, cêwîbûnaka DNA, wê rêzîna wê bi ye din re ye ku weke wê heya re bi hewkirin û piştire wê ji wê ji, wê bi bandûr û têtikiliya li wan re, wê levkirin û bi hevkirin wê di temenê wê de bibe. Lê di vir de, motasyon ji dibêt. Motasyon, berî hertiştî di vir de, bi xelatiyên ku bi têtikiliyên ku bi awayê kîmyewî ve dibêt, çêdibêt. Bazaka ku bi xelat keta nav de û an ji hinek pêvekîrinên kin û an ji yên dirêj, wê rewşê bi temen di afirandin dikin bibe. Bi vê yekê ji, motasyon pêk têt di wê afirandina ku ji nû ve ku bûyî de. ..

Deme ku li ser DNA, hizir têne ser ziman, tê gotin ku ew molekulên mîrete yê na. Lê çend ku ev gotin, di çerçove hebûn û rastiya genan ye di wan de û ku heya, newê înkarkirin ji, ne gotin û têtigihîstineka temem e. DNA ji wê zêdetir e. Di wê pêçoka xwe ye ku bi xwe re di hundurê şanê de çêdike de, pir molekulên ji ku lev gilijbûnê badayîna hena. Ew badanbûn, di hebûne awayê xwe de awayê hebûnê ji aliyekî ve dihêne ser ziman. Ji aliyê hebûnê ve, ew *zîncîre pêçokê* ye ku di xwe de, xwediye hebûneka bi pergala û di çerçove wê pergala bûnê de bi têtikilî û bandûrbûna li hevdû û di hevdû de diafirê, xwediye têtigihîstineka mazin e. Di wê pêçokê de, her molekul ji Nûkletîtê tayakî ku bi wê *lev badana pêçokê* re hebûne DNA diafirêna ya. Ev di wê rewşe xwe de, xwediye molekulên weke yê şeker, koma fosfatê, men û bazên ku ji nitrojenê û hinek karbonên ku di koma hidrojenê de têne ser ziman hene. Biqasî ku ev hemû her weha bi hev re di pergala de di ahangê de pevra hene, wilqasî ji, mirov karê ji bo wan bêne ser ziman ku di xwe de xwediye heman pergala ku pê hene na. Minaq, Koma hidrojenê di wê rewşe de, hate ku tê wê asta ku bandûr bike û bide afirandin, hinek pêvajo û pêşketinên ku di xwe de dijî di buhurêne. Bi vê yekê re ji mirov karê weke minaqakê bêne ser ziman û bêje ku Di her cêwîyaka DNA ê de, ku bi hev re dixabitin, hinek nûkletîtên ku bi hev re kar dikin hene. Têtikiliya hidrojenan ji, ku her bazên wê avakirinekê dikin û pê ji, weke ji A li T yê û ji C li G yê, bi têtikiliyaka di afirandinê de dibêt. Hebûne hidrojene li hew ji, bi hebûneke ku mirov ji ye *sêlmê* cude neyêne ser ziman pê re

heya. Bi vê yekê ji, mirov karê bêje ku di DNA ê de, her Nûkletît ji, di wê deme de dibe xwediyê tûnîkirinaka ku pê, di deme beşbûnê de bi kêrî wê tê û bikar dihêne dibê. Di deme berî beşbûnê ye kin de, pir li hewkirin heya û ew li hewkirin ji, di wê heyemê de dibe temenê wê beşbûnê. Di deme beşbênê de, molekulên sekir û koma fosfat, bi gihîna aliyê derve ya hebûne rîzînê re û lê kombûnê re û hin bi hin di wê kombûnê de hewgirtin bi bûna wê re hebûne xwe berdewam dike. Di wê rewşê de di lev badana pêçokê de, ew deme beşbênê weke *mejîpişteke ji xwe dîyar dikêt*. Bi vê yekê re, ji beşbênê re weke ku hîm an ji temenekî di afirêne. Di wê rewşê de, piştî beşbûnê, êdî tîkiliyaka ku mirov bi teybet bêne ser ziman, ye di nav molekulê şekir û koma fosfatan de DNA'yên xwanda bi xwe re radixina berçav. ..

Bi vê yekê ve girêdayî, bi gotinekê ji bê, mirov êdî karê bêje ku ye ku genê temem dike çiya. Yek ku Genê temem dike, di rîzînaka Nûkletîtê de di DNA de ku organîzmaka proteînan ye ku diafirêne û di wê afirandinê de ku zanîna genê ye ku heya ku bi kar dihêne asîdên ku navê wan emîno ne, bi rîzê êdî rîk û pêkên wê dide kifşkirin û êdî ku zanîna wê wergere wê hate kirin, êdî kodkirin li emîno asîda tê kirin û êdî kifşkariya wê xwe dîyar dike. Bi vê ve girêdayî, mirov karê bêje ku her jînda, ku di vê beşe wê ye ku pir biçûk tê dîtîn lê di aslê xwe de weke cihanaka ku hê ne hatiya kifşkrî ya, têde, rîzîna genên wê tememê wê yên ku temenê hebûne wê diafirênin têde hena. Fonksiyana DNA, di vir de, hê ku bi tememî ne hatibe kifşkirin ji, mirov karê bêje ku pir mazin e. Kifşkar e. Di DNA de, di rîzên Nûkletîtan de bi genên ku girêdidin re proteîn, sehête wan û weyne wan bi zêdebûn, buhurandin û bi vê re bi afirandinê re kifşkariya wê heya. Ji van rîzên Nûkletîtê yên ku rast dikin û kifş dikin ji, *genên ku rastdikin* an ji *yên rastkirinê* ne. Qatek ji DNA, di temenê ewlakariyê de weke ku çawa ku nîşana telîyê pê tê kifşkiirn, her weha karekî wê yê di xwe de ji heya, ji bo salixkirinê. ..

Di dubûna pêçoka de, tîkiliya di nav hidrojenan de ji hesanî bi mijîvanan(emzîm) dibêt. Rewşên ku mirov karê wan bi navê mijîvana bêne ser ziman, di xwandina rîzên DNA de, rewşne ku mirov bi hebûnên nû ku mirov karê bi mejîpiştên fosfatan bêne ser ziman heya. Bi vê ji, bi rehetî karîn xwe bi guharanênin û bidina guharandin. Di vê rewşê de, minaq, ku 100. 000 baz hebin, wê 100. 000 kîlo bazê wê ji wê hebin.

Di zincîrên DNA de, ku rîzên wê mirov xilas dike, mirov di wê de ku hê jê ne qatahî, mirov rastî rastbûnaka ku weke tepsîyê rast têt. Ew, weke plazmekê ya. Ew rastbûn ji wateyeka wê heya. Wate wê ji, ku DNA, bi

hesanî jev ne qatihin bi germbûnekê ji bê. Karê jev cudakirinê, mijîvan yên ku mirov ji wan re bêje *serk* bi rê ve dibin. Ew mijîvan, hinek tayên din ji yên rêzînê di hildin û pê, êdî ku wê di çerçove cergekê de rast dike û piştê li gor têngiştine ku wê bi rêzîn bibê beş dike. Ev rewş, weke bi hev kirinê ji tê berçav. Di vir de, ku mirov wê bêne ser ziman, di dupêçokên ku hene de di riya wan ye ku teng lê fireh dibe de, ku hingî ji temenê hûr e heya, di wê temenê de têngiştine ku mazin dibe heya. Di roje me de tevî wêqas pêşketinê ji, hê ti amûrên ku karin wê biçûkatîyê baş bibîne û kifş bike, nîn in. Lê ew temen, di xwe de, weke ku di asta mazin û bilind de, kromozon, mîretekê di hildine mirov, her weha ew ji kar û rewş û hebûneke wan ye wilo heya. Gelaliya afirandinê, ye di bingihê gelaliya mazin ye genê de, her weha ew e. Gelaliya mazin ye rêzîna genê di DNA de, dibe geleliya wê ye mazin ye afirî. Mirov karê vê ji bêje, çendî ku mirov tede kur bû û çû, wê dawî lê neyê. Wê bi têngiştinê wê dorê re ji, wê kurbûn û tede çûyin ji, wê berdewam bike. Di vir de têngiştine geometriyê ye boyutê ji A yê hate Z yê, di DNA de bi gen û yên bin wê re ji, bi *formekê* xwe diyarî berçav dikin.

Di awayekî asîmetrîk de têngiştinê Nûkletîtan di zincîrên DNA de hertimî bi aliyekî de ne. Di vê berêxwedanê de, dupêçok, hertimî di hebûneke mazin ye xwe de bi zincîre Nûkletîtan re rêzek bi xwerê ve û rêzek bi banî ve bi awayekî çeprast hatina rastkirin. Her Geneke xwandinê di deme xwandinê de ku mirov bi minaq bide ku li gor 5 û 3 bêne damazrandin, wê ji 5 li 3 bixwanê. Divir de, bi têngiştine matamatîkî mirov karê bêje ku 5 *li ser ku heya 3 ye mazin* e. Lê 3 deriyê xwerê yê 5 e ya. Dupêçoke, ku bi awayê qinc di vir de di vê rewşê de xwe dîyar dike. Weke ancama kuu mirov karê bêne ser ziman ku di dij-hevrastê de bixwêne li mijîvanan di şanê de, wê şanê wê tenê bixwêne. Di wê heyemê de genên xwanda yên dixwênin ne, lê yên ku tene xwandin ji, wê bi aliyê din ve bixwênin. Bi vê yekê, weke du riyên ku vajî hevdû di xwandinê dibin ku hevdû temem dikin. Awayekî, mirov bi gotina *hîs* re bêne ser ziman, heya. Mirovak çawa di xwe de hîs dike, her weha ew rewş di vê rewşê de tê bîra mirov. Di vir de, mirov karê gotinekê bi gotina wîrusê re bêne ser ziman. Di deme ku wîrus dike ku bigirê, ji bo wê rewş hîsê an ji dij-hîsê ji bo wê ne giring e. Di deme ku wîrus bû ji, hingî ji, wê ji dere ku hate xwandin di genê de, wê di cih de di deme kin de ew xwandina wê bigihê derne din ji û wê bi vê yekê, êdî zû bi zû belav bibê. Ev rewş, têngiştinekê di derbarê fahmkirine xwandina genan ji di DNA de dide mirov. Di genê de bandûra wîrusê, bi

deme ketinê de, ji ber ku bi levketinê re di DNA de çêbûn dibê, êdî ye ku wê li ye dî bikeve, deme ku wê girtibe, wê hingê, ne duyên weke hev di xosletên pergala hev de wê levkevin, wê ye ku xosletên wê wîrusê xwandina û di xwe de bi form kiriya wê li yadî bikeve. Her weha êdî pergala xirabûn derstpêdike. Serweriya forme wîrusê serdest dibê. Piştî, di kopîkirinê de, ew xwandina ji wê forma wîrusê hatiya girtin ji bandûra wê heya. Bi vê yekê re, ne safibûn, ku mirov bêje awa û ancamenê cuda derdikevin rewşek diafirê.

Di gotina dawiyê de, mirov karê hinekî li ser giringiyê wê bisekinê. Genetik, di jiyana mirov de cerb û bûnên di mirov de di xwe de bi awayekî bi nirx dike. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku ew wê ji di xwe de dihêne ser ziman. Ew ji, dem bi dem, di mirov de xwandina wê bi pêşketine mirov re ye di jiyana de heya. Mirov di jiyana de, dijî. Lê mirov di aslê xwe de, di temenê pêşketinê bi du awayan dijî. Yek, her weha weke me hanî ser ziman ye li jiyana û ye din ji ye ku mirov di xwe de dijî bi awayê bîolojîk ye bi vî rengî. Vê yekê ji mirov karê bi teybet bêne ser ziman. Weke ku di roje me de tê ser ziman, DNA mirov, pirtûka mirov ye temenê mirov e. Lê di temenê wê pirtûkê de ji, ma gelo em dizanin ku awayekî ku bi heman awayê ku mirov wê bêne ser ziman heya? Ev ji, deme ku mirov wê temenê wê, karî ku xwe heriyê de, hingê wê were ditin. Teknolojî, çend ku pêş dikeve. bi ber têgihiştin û her weha biçûkbûnê ve diçêt. Yanî, bi ber karî ji temen ku çendî bi kur herê û analîz bike. Roje me, bi teknolojiya xwe karê hebûne genetikî bide kifşkirin. Lê hê ne di wê astê de ya ku pêde herê û kifşan tê de bike. Çendî ku pêde çuyin bi awayê pêşketinê pêde çû wê têkiliya pêşketine teknolojiyê û biolojiyê ji wê bi hev re derkeve holê û wê pêş bikeve. Di asta herî dawî de ku mirov herê bike ku hesin û di asta herî bilind de ji pola ji, wê hingê bê kifşkirin ku di têkiliyaka bi hev re de ne. Genetik, wê bi zanista bixwe re, wê têgihiştinekê bi vê re ji bide çê kirin. Ev yek ji, her weha weke pêvajoyên pêşketin û kifşkirinê yên pêşiyê mirov in. Bi vê yekê re em gotinaka din bînine ser ziman, bi têgihiştine dîrok, pêşketin, civak û hebûne wê re, ku çendî ew serwerbûna wan hate kirin, wê pergala civakîyê ye bi nirx wê di paşerojê de berdeyam bike. Genolojî, weke qadaka ku wê pêş bikeve û wê hê gelek qadên xwe bide afirandin û avakirin, xwediyê pêşketineka bi dîroka mirov re ya.

..Şane, mene jiyana ye herî biçûk e. Mene jiyana ye herî bingeh e. Bi teybetî ji, weke kevîrê avahî yê bingeh tê şirovekirin û ser ziman. Şanê, bi hebûne xwe ye sereke bi du awayan mirov karê bêne ser ziman

bi jîndîyan re. Yek, bi bakteriyayê mirov karê bêne ser ziman. Bi mirovên weke me re ji, mirov karê duşanetiye her weha bêne ser ziman. Di mirov de, biqasî ku tê zenkirin û gotin, ku nêzî 100 tîrilyon şaneyên ku mirov wan bibîne û fahm bike hene. Şaneyên weke yê mejîpiştê û yê stirhan û mejkan, yê ku herî zêde yê mazin in. Şane, di laş de, ne wekhevdu di mazinatiyekê de ne. Şaneyên dirêj ji, yê destikê mejî ne. Her jînda, şaneyên wê, hebûne fonksiyana wî ye jiyanî bi hev re û tenê bi tenê bi xwe re diafirênin. Hebûna wan ye bi rakendî ji, bi hebûne jîndê û rastkirina wê ji, her weha bi zanîna wê re, pêdivî pê heya. Şane, bi hebûne wê ye bêjeyê ku mirov bêne ser ziman ji, di kurdî de gelek temenên ku mirov pêre bêne ser ziman hene. Yek "şanîk" ku hebûne qaqa biçûk ye li laş ku tê xuyakirin ji dihêne ser ziman. Wekî din ji, bi nerîn û dîtine, ji dûr ve, ku tişte ku tê dîtîn û çend ku dûr dikeve biçûk dibêt û çend ku mirov bi berve diçe ji mazin dibêt dihêne ser ziman. Her weha hinek rewşên din ji di xwe de dihêne ser ziman. Wekî din ji; pêre, mirov karê bêne ser ziman, ku wate nîşandinê ye bi salixkirinê ji di xwe de dihêne ser ziman.

..Ji deme ronansansê pêve, hate ku dem tê bi vir ve, hin bi hin bi aliyê pozitif ve, li lêkolîn tene kiirn. Zanist bi wê û nerîne safî ye ji jiyanê ku tê bidest xistin, êdî hin bi hin bidest pêşketine xwe dikêt. Li ser wê ji hate demekê nîqaşên safikirina rê û rêbazên wê yê ku wê pêşbikeve tene kirin. Lê piştê bi pêşketineka mazin pêşketine zanistê bidest pêşketine xwe dikêt. Hewldana "fahmkirina hertiştî" li jiyanê, ne tenê tişt û miştên ku tene dîtîn, yê ku dijîn ji, li ser wan êdî lêkolîn tene kiirn. Bi vê yekê, hewldana fahmkirina wê derdikeve pêş. Di deme ronansansê de zanistên weke Robert Hooke, hinek lêkolînên wan yê bi mîkrosqopê dibêt. Lêkolîn û nivîsên wê têgihiştinekê weke ku dide çêkirin, lê wilo ne safî. Pişt wî re yê ku di bin mikrosqopê de rastî wê tê ji pêşî, Antony van leeuwenhoek e. Wî bi navkirina «sawale biçûk», tevgerê organizmayên ku hatina di dîtîn hanî ser ziman. Yê ku hizre ku şane karê bi beşbûna li menan hanî ser ziman ji Johann Jacob Paul Moldenhawer bû. Pişt wan re, hate ku tê Henri Dutrochet, êdî ew kifş dike û dibêje ku "şane hebûne rêxistinî ye temen e". Bi vê yekê re bi yê weke wan yê piştê wan ku tene yê weke Schwann û Vrichow re pêşketine wê ber dewam dike. Piştê, hin bi hin tê dîtîn ku "şane, hemû jînda jê diafir in", "şane, bi beşbûna wê re dibe du û bi wê bi afirandinê hebûne xwe dide berdewam kirin" û "şane, mene bingeh ye jiyanê ya".

Zanista xwezayê, ku mirov hinekî lê dimeyîzenê, mirov pêşketine wê,

pir mazin dibîne. Ji deme bêjîndariyê hate deme jîndariyê ku dibe, bi hebûne bûjenê ve tê ser ziman. Ku li ser destpêka jîyanê tê hizirkiirn, dihê ser ziman ku "hemû jîndayên ku bûna bi 'amîno asîdan kevirê avahiya wan in". Hemû jînda, bi proteinên amîno asîdan hatina rastkirin û ye ku protein rêwanîyê ji wan dikin ji Nûkleîk Asîd in. Di vê rewşê de ji xala ku tê bi navkirin "abiogenez" ji xala ku pêşî jê bi molekulê lebatî destpêk hatiya dest pê kirin. Li gor vê têgihiştinê ji du aliyê jîyanê yên ku bi metabolizma û zêdebûnê re dihê ser ziman. Di destpêkê de, hebûn bi awaye xwe yê destpêkê yê metabolizmîkî hate dest pê kirin. Piştê hebûne zêdebûnê bi awayê hebûne metabolizma ye pêşketî hebûna xwe da berdewam kirin. Lê di aslê xwe de bi destpêkê ne hebûne têgihiştine metabolizma û ne ji ye zêdebûnê derdikeve pêş. Herdû ji di ahangekê de hebûne xwe didina berdewam kirin bi hev re. Herdû ji, ku mirov bi têgihiştineka bi fizîkê re bêne ser ziman, wê weha bê gotin, *herdû bi hebûnên xwe re li berdû, bi ahangekê ku pê bi pevne ne, hebûne xwe didina berdewam kirin, rastiya wan, yek bi ye din re bi pêvajoyê hoyandinê re heya. Hebûna hoyandinê, di vir de bi pêvajoyê re, biqasî pêvajoyên pêşketinê yên metabolizma û zêdebûnê yên jînda girîng e û şmşat e.* Bi hebûne prokaryatên ku hebûne dendika şane ye wan kême, ku weke hebûn û an ji jîndayên destpêkê tene ser ziman ji, bi peresendinekê hebûne xwe bi hebûne pêşketinê ye bi ber vir ve didine pêşxistin û pêşdikevin ji, her weha bi dîrokê re tê bi dîrokkirin. Dinya, di deme proqambriyan de bi vir ve ku mirov karê ji vir bi wir ve weke demeke bi milyarek sal bi hasibine, ji wê pêde, hebûne îzotopan, hesin, karbon û kûkûrtê bi berbesên nelebatan(inorganîk) pêş dikeve. Bi têne rojê ye li dinyê re, molekul ji wê bi fotosentezê wê biafir in. Bi vê re, êdî pêvajoya destpêka jîyan bi ber roje me de destpê dike û tê. Nûkletidên Asîdan hebûne wan ye bi kîmyewî ye levketinê ye wê demê, bi wan dibêt. Hinek pêvajo û elemetên oqasîjenê ji di vir de, di fahmkirina ye wan deman de aqilekî didina me. Hebûne prokaryatên wê demê, bi qorsiya xweza ye ku bi molekulên oqsêjenê re diafirê ya.

Di sadsalên 17. min, 18. min û 19. min de, li ser bêjîndayîyê hizirkirin bû. Berî hingî ji, li ser hatibû kirin. Dihate hizirkiirn ku "kevîrek, bêjîn e". an ji li serhebûne wê ye ku afiriya dihate hizirkirin. Li gor têgihiştinên berê ku mirov dihizirê, mirov dibîne ku hizirkirin pir mazin bûya. Berî hingî, bi awayê mîtik yanî mitolojîk dihate ser ziman û vegotin ku "xwûde gotiye "bibe" û ew ji bûya. Lê di van demên dawiyê de bi lêkolînên hate ser ziman ku "bêjîndayîyan, bi hinek hinek

organizmên ku rizîna bûya". Her weha dihate vegotin, "tiştêkî ku jîndaya û ne jîndaya, ku mir wê bibe tiştêkî din. Weke pelekê ji derê ku hişk bû û kete ardê, ku aristo hanî ser ziman ku "wê jê zilîk an ji tiştne din wilo biafir in". Wilo, mirov karê ji bo mirov û ajal û heywanetên ku jînbûna ji bêne ser ziman. Fosîlên dînazoran ku ji kevîran ku kevîrbûyî tê derxistin, weke mînaqa wê ya. Pê re ji, hizirkirin û têgihîştinên li ser bûnê hatina holê. Ji hundurê hêkeke ku li holê hatî hiştin, ku mêşkên biçûk diafir in, weke "ji xwe re bûnekê" hate ser ziman. Organizmanyên biçûk, her weha ev yek weke nîşanayaka wan hate dîtin. Li ber wê ji, genetiyê ku dihê ser ziman, weke ku her jînda berî bûna xwe ku bi hatina wê konsantra dike, bi rewşekê hate ser ziman. Weke hebûne hêkekê mînaq. Bi vê yekê re, di salên 1861 ê de Louis Pasteur avêta holê ku "her jînda weke bi bakterî û komikan re dibê, ku hinek organizmanyên ku ji xwe re bûna wan stelîze bûya na", hanî ser ziman. Di wê demê de yên ku herî zêde nîqaşak di vê yekê de li ser bûnê û jîndîbûn û zîndîbûnê dihate meşandin. Charles Darwin bi lêkolînên xwe re hinek hizrên xwe hanîna ser ziman û di mînaqên weke di amanyakê de hanî ser ziman ku "rohni, germî, elektrik û hwd, ku bi hebûne hevgerîna hin proteînan re bi awayê lihev dîbûna kîmyewî bi hinek awayê tevlihev dî "bûn" bûya û jê 'fosil' afirîya." Lê her weha bi awayekî wê bûna jîyanê ji hanî ser ziman û got ku "di bûnê de bi hine proteînan ku tevlihev bûn re" dihêne ser ziman. Ji bo fahmkirina wê, gerîna ku ew çûyê de, jê ew bixwe ji, weke ku dikeve têgihîştineke wilo de ku ew lêgerîn li lebratûwaran bêt berdeyam kirin. Li ser "koka jîyanê", dem hate ku sadsala 20an ji, lêgerînên bi vî rengî lê dibin. Eleksander Operin, di salên 1924 wan de, li ser koka Jîyanê deme ku dihêne ser ziman, dibêje ku "Birehe oqsîjenîk, peresendina jîyanê ye jê re kevîrê avahîyê ya". Ew teze Louis Pasteur ye ku "jîyana ji xwe re bûyî" ne, bi "ku di wê rewşê de şert û mercên derfete jîyandinê ji jînda re neman, wê hingê nebe". Piştê ji, weha dihêne ser ziman, "Molekûlên lebatî, bi bandûra têhne rojê ku bêoqsîjen derfet nîn e". Operin, mînaqa "**şorbe seretayî**" da û got ku "çawa ku di bin têhne rojê ye bê oqsîjen de molekûlên lebatî derfete jîyanê ji wan re nîn e, wilo ji, wê di rewşê de hebûne bi heviya şaneyê xwe bi hev re negirê û wê bi zûwakirinê ji holê rakê". Ev hizrên wî, bûne bingihê lêkolînên zanist hemdem ku wê pêşketana. John Burdon Sanderson Haldane, teoriya bi hebûne biolojîkê hizre xwe ye di derbarê "molekûlên bêjîndayan yên ku xwe bi xwe kopî dikin û bi wê, peresendina xwe pêvajoya jîyanê didina berdeyam kirin" hanî holê.

Haldane, li ser bûn û hebûne deryeyan û bahran ji hizre xwe hanî ser ziman. Hizirkirina wî, pê da fahm kirin ku bûna wan, nêzî 200 milyan salî re bûya. Dinya, deme ku ava bû, pir germ bû. Ew germbûna wê hin bi hin cemidî. Bi cemidandinê re li dinyê derfetên jiyanê di afirîin. Berî wê, bi cemidandinê re, deme bi bûna birehê re qaşagirtin dibêt. Qaşagirtin, bi bûne birehê re dibêt. Her weha Divêt ku mirov wê ji bêne ser ziman. Piştî wî bûnê re, di birehê de guharandinên bi molekulên re û zêdebûna molekulên oqsîjene ji, afirîna fotonan ku karin êdî dirêjên rojê bi parzînin ji, di wê rewşê de guharandinan dide dest pê kirin. Qalika qitayê bûna wê, ye biderfet ji jiyanê re li gor lêkolînan ne bin 150 salî re ya. Molekulên oqsîjene, çekirina avê, bi awayê wê ku tede qarbon dîoksîda jev vebûn elemetên Îyonê, ku molekulên hidoksîd û anyum ku bi awayê hidronyumê û katyunê bistênin, hingî diafirê. Hidrojen û oqsîjen ji tede her weha bicih bûna wê ye tede, wê rewşê wê diafirêne. Berî wê hebûne qaşayê, bi qirîstalên molekulên oqsîjene re ku bi hidrojenên atomê ji ew rewşê tê sehê kirin. Qaşagirtin û jev vebûn ye ji qaşabûnê, her weha hinekî ji di vir de, gûmanaka mazina ku molekulên qirîstalan her weha tîkiliya wê heya. Bireh, di xwe de, hin molekulên di wî rengî de ku karê wê li ser xwe bigirê di asta yê hesin de bi hêz in diafirêne. Lê ev ji heya, di demên qaşagirtinê de, bireh ji ye î ro cudagir bû. Di derbarê birehe wê demê de î ro ti zanînen me nîn in. Molekulên oqsîjene, bi yê hidrojene re ku wê rewşê diafirênin, bireh afirîne wê ye li gor wê bi derfet ji, ji wê re hawandin û girtina wê ye di wê rewşê de bi molekulên lebatî re dikêt. Di molekulên de rewşê hadeyan ji, ye ji bo çnîkirin û parastinê ji divêt ku mirov li berçav bigirê. Barîna baranê, hatina teyrokê û berfine berfe, rewşên ku diafir in bi birehê re ne. Molekulên berfe yê ku bi hev re ji dûr ve weke stêrekê ne ji, ji wê levketine di birehê ye bi hidrojen û oqsîjene re ye bi kîmyewî ya.

Jiyana ku di derya û bahran de bû, her weha êdî bi wê re zêdetir bû. Bi birehê re cemidîna dinyê û qaşagirtina wê, bi tîrêjên rojê yê ku hatina dinyê re halihîn. Lê bi tememî ne halandin. Li gor hebûne birehê, ku derfete ku wê da wan, li dinyê bi bandûr bûn. Bi vê yekê re, bireh bû afirînerê jiyanê yê bi demê re. Bi wê rewşê re bûne jîndabûnê rewşê wê afirî. Ahang pêre afirî. Çawa ku bi genetikê re di wê rewşê de, weke Stanley Miller ji bo menên gene Adanîn û guamîn ji bo sentezkirina wan ava germ pêdivî pê heya û ji bo sîtozîn û Urasîlê re ji cemidandin pêdivîtiye wê pêşniyar dike, her weha rewşê ku bi jiyandinê re ku bi germe re bê û bi cemidandinê re ji bê konsantrabûna wê ji bi gotinakê ji

bê dihêne ser ziman. Konsatrabûn, gelek rewşên biderfêtbûnê ji mirov di jiyânê re diafirêne. Bi vê yekê Miller, ji cemidandinê û ew meteorên ku dipaqin ji, ji wan ji, destpêkeka jiyânê hanî ser ziman. Wî bi komake ku hinekî "siyanûr" û "amonyak"ê ji salên 1972-1997an de, ku li ser wê lêkolînê dike, bi RNA re digihê *zîncîreke dî* ye ku diafirê têde. Di rewşe cemidandinê li qaşakirinê de, molekulên avê tevlî molekulên qaşakirinê yê qirîstal dibin. Lê hinek bûjen tevlî nabin. Di jiyandinê de dimênin û hate ku derê ku bijîn wê bijîn. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku hebûne RNA, bi ûrasîlê re di molekulê qirîstala qaşakirinê de karê bijî. Mirov karê vê yekê bêne ser ziman. Di hin rewşne ku neji ji, bi hin rewşne ku hebûne wê têde berdewam dike, wê rewşê ji xwe re ji berdewam kirina xwe re karê bide berdewam kirin. Karbon, karê pir mazin bijî. Di nav fosîlên kevir de ji karê bijî. Wê rewşê, mirov ku li berçav bigirê, mirov karê bêne ser ziman ku di demên qaşayê yên cemdiyê de hin bi hin bi vir ve rewşne jiyânê aifrîne.

Bi teybetî ku mirov bêne ser ziman, hebûne jiyânê ne xwediyê modelekê ya. Lê xwediyê gelek modelên ku wê hebûne wê bi hev re girêdayî diafirêne û dihêne holê hena. Li ser destpêka dinyê ku tê gotin ku bi hinek hizirna ku "heye ku bireheke ku bi demê re afirand hebe" ji, tenê mirov karê wê rewşê weha bêne ser ziman. Hebûne fezeyê bi kişîne re, bandûra wê li wê heya. Lê bireh, ku mirov bi dîrketine dinyê ji rojê re hebûne wê bêne ser ziman, hingî, wê ev ji derkeve holê ku çend ku dîrketin bû, heya ku cemdandin ji bibêt. Lê bi bûna hidrojana re û piştê di demê de bûna molekulên din re bi pê re ji, wê rewşê weke ku ji aliyekî ve li gor dihêne ser ziman. Lê fosîltiya ji rojê di rastiyê de di destpêkê de û di pêvajoyên xwe re de çawa dibêt? Bersive wê pirsê, hinekî, wê mirov bigihêne hinek têgihîştinne. Molekulê hidrojene û oqsîjene, bûna wan û pêvajoyên peresendinê yên ku buhurandina, li dinyê her weha rewşe jiyandinê bi pê re afirand. Hebûne molekulê oqsîjene, fahmkirina wê, ne tenê bi awayê ku heya, bi pêvajoyên wê yên bi hebûne peresendinê re werine ser ziman ji, di vir de, têgihîştinekê didine me. Rîbozomên ku hipotezên cihana RNA dihênine ser ziman ji, bi xwe bi xwe afirandina wan re rewşek ji wê rewşê ne qût pê re dijîn. RNA ji xwe di sentezkirinê proteinan de karkerna baş in. Di wê demê de, bi vê yekê re di bûn û afirandina hebûnê de heye ku weyne ku mirov karê bêje ku leyistina listina. Lê divêt ku mirov bêne ser ziman ku bûna yek rengî û pirrengî ji ye bi proteinan re, di demê de, çawa ku di rîbozoman sentenzkirina wan dibêt, bi zêdebûnê re derketina dervî wê ji, weke

temenê hin afirandinên din ji tê berçav. Ew *şane-biçûk* ji dihênine ser ziman. Bi vê yekê re, mirov karê vê bêne ser ziman; di bûnê de, *zêdebûn* û pêre bi afirandinê re *Astbûnê* weke pêvajoya berdewambûnê ye pêde mirov karê bêne ser ziman. Peresendin, di nava du bêjeyên *Zêdebûn* û *astbûnê* de wate û salixkirinê distêne.

Bu hebûne molekulên ku hene konsantra wan re bidestbûna afirandinê ye jiyana, pêre hin bi hin bi konsantrabûna wan re pêşketin dibêt. Bireh, di wê afirandin biqasî ku di destpêkê de alikarvanaka, piştêre bi hebûn û afirandina bixwe re di berdewam kirinê de, hebûne wê diafirêne. Molekul, piştî ku afirî, piştêre pêşketine ku bû ye ku mirov wê bi destpêkê re bêne ser ziman a. Di vir de, hebûne hipoteze ji weke awayekî pêşketinê yê ku piştêre xwe dide holê ya. hebûne gazan, ku mirov bêne ser ziman, bi hebûne wê ye meta, amonyak, û hidrojenê ji, di serî de di lawazbûnekê de ya bi tevlihevbûna xwe de. Piştêre ye ku bilezdike ji, bûna hebûne gaza oqsîjene hebûne wê ya. Di formgirtina formên lebatî(organik) de aminoasîdan de ji ev pêşketin hinekî weke ku kifşkariyaka wî heya. Pê re, êdî sentezbûn hebûne wê bidest pê dikêt. Bi vê hebûne sentezkirinê de êdî hin bi hin bingeh ji hebûne Adanînê re diafirê ku biafirê. Dinye, di destpêkê de cemdê wê heya. Lê ew cemd, piştêre bi di birehê de bûne gaza oqsîjene re rewşê sentezkirina fotonan ji dibirehê de diafirên. Foton, bûna wan, di vir de hinekî bi rewşê ve girêdayî diafirê. Piştêre bûjeniyê wan dibêt. Pirimidên ku pêşî bi weke formên Triazan re bidaxistvanan, adanîn ku sîtozîn û ûrasî hene di birehê de bi ferisandinê re bûna wê ye bi hebûne sentezbûnê dibêt. Bi sentezbûnê re, êdî "nirx" diafirê. Ev ji wê bê temenê bûna hebûne kompleks ê ji. RNA, çend ku mirov wê di vir de bêne ser ziman girîng e. Ew ribozîmên wê, di afirandinê karin xwe biafirênin. Jidahbûn, bi wan re karê wê bide çêkirin. Cemd, bi hebûne xwe re xwediyê rewşê ku ji bo rewşên jînda xwediyê rewşê jidahi ji ya bi hebûnê bandûra xwe re. Bandûra molekulên wê di zêdebûna xwe de karê peresendinekê di xwe de bide kirin. Mînaq; şawat, çend ku bi şawta û di şawitênê, di deme zêdebûna cemdê ji, bi awayekî din karê rewşê ku bi heman awayê derxe holê. Lê wê ye herdûyan ji bi ancamen xwe ne wekhevdu bin. Molekulên cemidandinê yên qirîstal, di kirina wek xwe de bi hebûn in. Her weha yekbûnekê di afirênin di xwe de. Çawa ku di roje me de jiyana bi avê heya û pê hebûne xwe berdewam dike, her weha ev rewş di pêşxistina mazin de xwedî weyne. Hem DNA ji û hem ji RNA ji di vekirina nav avê de mijîvanne pir xurt in. Tîrêja ultra viyola di nav avê de ku ast wê 200 ji

bê şkandinê pê re dihêne. Di asta 300 de hebûne xwe hinek da nîşandin. DNA û RNA, di nav astaka nêzî wê astê de karin xwe bi pîrehênin. Li gor biriqînê afirandin dibêt. Ku tîrêjên ultra vîyola zêde bi bandûr ban, wê zîndîyên ku hene, wê çermî wan hê stûrtir ba. Her weha li gor wê xwe dîzaynkiirn heya. Mijîna fotonan bi pêvajoyekê dibêt. DNA û RNA, bandûra tîrêjan li ser wan, bandûra wê li ser wan heya. Di germeke avî de, DNA, bi germe avê re RNA/DNA ku xwediyê du zînciran e bûna RNA/DNA bi awayê asayî re diafirîne. Lê deme tîrêj didinê de hingî pîrehbûne wê bi RNA/DNA re bike û wê bi germbûne wê ye têr re wê êdî wê kopîkirinê nebûn an ji newek deme pêşî ye hebûne ultra vîyola tîrêjên wê re bi demekê bikêt.

Bi RNA yê re bi rakendiye wê re, kopîbûna DNA/RNA bi proteinan re dibêt. Hebûne RNA ye ku xwediyê hunereke ku karê xwe bikopîkirina xwe katelize bikin re, di hanîna ser ziman de wêretiyaka mazin daya mirov ku pê destpêkê û afirandina wê ye ku bûyî pê bînine ser ziman. Şablona RNA, hebûne wê di hanîna ser ziman de bi nava labratuwarê de bi kodkirin û katelizekirinê re, têgihiştineka ku di demên berê de di deme ku molekulên di wan bi hesanî sentezbûnak pêkhatina wê re, hebûneka potansiyalê ye ku mirov dike ku pêre bîne ser ziman diafirê. RNA, bi xwe ji hate ku tê RNA, pêvajoyên bi PNA, TNA û GNA re di buhurêne. Di hipotezbûnê de RNA, di nêvenge avî de bûna xwe katelize dike û zîncirên xwe yê dirêj di afirêne bi nûkletîdan. Ev zîncir, çend ku weke ku ji xwe re bûnekê pê werine ser ziman ji, li gor rêzekê katelize kirin û lezdanê wê, wê rewşê bi hebûne peresendî re dihêne ji aliyê biolojîkê ve dihêne ser ziman. Bûna metabolizma, bi xwe kopîkirinê re bi hebûnkaka ku karê xwe bi xwe dolivgerî bike ya. Hebûne genan, ne bi temenî ji bê, bi bûna metabûlizmê re heya. Ji xwe bûna asîdan, êdî wê wê rewşa metabolizma bihêne holê. Bi teybeti, salixkirna metabolizma, bi dîngûyê de dihê ser ziman. Çûn û hatina di nav di naqabîna asîd û asîdê de wê dihêne ser ziman. Bi wê re, wê êdî pêvajoyên asîdê û yên peresendine wê, ji wê astê pêde bi berşanetiye ve herîn. Metabolizma destpêka wê dihêne ser ziman. Wê piştê genetîk û hin bi hin di wê metabolizma de malik bi afir in. Ev ji wê pêvajoyê rengê wê bûna wê dihêne ser ziman. Metablizma, destpêkê, çend ku bi nîqaş bê, hizreke ku karê fotosentezê êdî bike êdî wê dem bi dem bi xwe re bi pêş bive. Wekî din ji, wê di asîdan de wê jev cuda bûn wê biafirê. Dem, êdî wê bi ber hebûne lebatî ve herê. Wê şoreşe mazin bi gihiştina şanê re ev dem temem bike. Lê hê bireh, ne li gor wê rewş xurt e. Hê lawaziya wê heya. Ev ji, bi rewşê re bi

wê re wê bi awayekî çeprez wê bi hev re werine holê.

RNA, di vir de, em çend gotinan li ser wê bixwe ji bêjin, wê ji gelek aliyan ve ji me re ji bo fahmkiirn û salixkiirnê fêde wê hebe. RNA, di veşartina hin hipotezne de, bi ragihandin û xwenûkirina RNA di hunere wê de alikariya wê ji salixkirinê û genetikê re ji. Ribozim karê RNA ya. Di wê de mijîna wê ye teybet heya. Di zêdekiirnê de bi DNA re RNA xwediyê temenekê mazin e. Di kopîkirinê û rewşan de RNA, wîne wê ye xwe girtinê heya. Dirêjbûna hebûne molekulê RNA ye î ro, heya ku mirov karibe gihine hine zanîna ji di derbarê demên destpêkê de. Di demên berê de, hebûna sîtozîn û ûrasîlê, di pirimidên bazên nûkletîdan de, çend ku lawaz ji bê, baweriyekê dide mirov di derbarê sentezkirinê de. Rîboz, ji bo afirandinê sentezkirinê ji, têr şekerî tede heya. Lê ka, Rîboze î ro û wê demê wekhev e? Zîncîrên di RNA de, ma mirov karê weke yên destpêkê yên ku î ro hene mirov bêne ser ziman. Nûkletîdên-RNA, ji bo bi hevkirinê molekulê şeker- fostatê ku weke piştmejiye baza azotê ya gazê diafirê. Nûkletîdên ku ji bo RNA bi teybet afirîne, bi dirêjbûna xwe re bi bazên xwe re bi rêz zanîna xwe di xwe de bi afirandinekê birastkirinê di parêzê. Di RNA-dinyê de hin nûkletîdên ku serbest in hene. Bi hebûne ku bi duzenekê vejene diafirîne û diguharanê ji, bi têkiliya nûkletîdan ye bi hev re dibêt. Di hin zîncîrên de, vejene wan dirêj mayîna wê, di wê mayîne û bi wê mayîne re afirandin, hinek rakendîyan ji di buhurêne di yên nû ku di zîncîrê de afirîne. Her ku zîncîr dirêj dibe û bi formên nû ji nû ve xwe diafirîne, li gor wê rewşê nû ye ku diafirê nûkletîdên nû diafirîne. Lê bi wê mayîna maya re rakendiya ku dibe ji, ji demên xwe yên berê hinekî di di buhurîne bi barkirinê. Piştê, bi dest bi bûna şane-biçûk ye pêşî ku tê kirin û afirandin dibê ji, di naqabîna zîncîrên jê cuda yên RNA de bi têkiliyeka rakendî xosletên ku wê biafirin bi aminoasîdan re diafir in. Amino asîdan bi bûn re bi naqandinakê ji zîncîrên ku di naqêne û dide RNA ji, bi wê bi bûna alikar ji sentezkiirna RNA re diafirandinê dibêt.

Bi vê û vê pêşketinê û pêşveçûnê re êdî emê rastûrast bigihina deme afirandina şanê. Êdî bi bûna metabolizma û her weha afirandina RNA ji, wê wê destpêkirinê hebûnê bi hin bi hin afirandinê re bêne ser ziman. Di demê de bi şangirtin û şanbûnê re, bûna navendê(dendik) wê wê êdî bêne ser ziman. Hebûne prokaryatan, wê bibe. Şane, wê metabolizmaya pir mazin û organizmayaka pir pêşketi bêt. Şane, wê bi demê re bi afirandina çermikê xwe re malikên xwe yên hundur ku bi minaq mirov yekê bêne ser ziman, weke mijîvanan ji biafirênin. Şane, diaslê xwe de ku mirov wê

bêne ser ziman, Divêt ku mirov wê weke jîndayekî bêne ser ziman. Pêvajoyên bi pêşketinê di RNA de, salixkiirn û fahmkirina wan, wê di derbarê wê jîndê de ji hine zanîna bide me. Di hundur de xwûbara stoplazma, ku barista şanê ji digirê, di hemû şaneyan de bi DNA xwediyê metalyala xwe rakendî ya. Lê hemû şane ji ne wek hevdû ne. Her qadak şanê wê hene. Ji bo ku şane were parastin, cermê wê ku pergala xwe ye parastinê bi proteinan di afirêne. Di wê de yani di çermê de ku bi navê "membra" têne ser ziman, ku ji bo ku şanê bi parazên li dora nêvenge wê ye têde hem kar dikin û hem parastinê bi "lipid" û bi du tebeqeye hidrofobik û hidrofilikê fosforê dikin. Di şane de, weke malikê wê yên mijînê û wan, RNA û piştî DNA ji ku zanîna hebûnê di parazên û diafirênin, bi beşên xwe yên teybet ku afirîne têde hene. Ew rewşe bûnê û berdewam bûnê û beşbûna bi şanê re ku pê dibe du sane bi kifşkariya xwe re bi rê ve dibin. Beşbûna wê bi pêvajoyekê ya. Şane di dîngûya xwe de, bi mêtina proteinan re tîrbûna ku pê di xwe de çêkiriya, pê ku bi RNA/DNA re kodkirinê ji li wan proteinên hatina mêtin ku hate kirin, êdî wê bibe. Ev beşbûn, du awayan fêde wê heya. Yek, di jîndiyên de şaneyên xira avêtina wan pê dibêt û nûbûn dibêt. Şaneyên avêtinê du awayên wan hene. Yek yên pîr û ye din ji yên xira ne di xwe de. Di asta dî ye aliyê din ji bi şanyên nû yên ku afirîne ku cihên yên kevn bigirin dibe. Sikeletê şane ku "endesitoz"ê, awayê wê di parastina wê de xwedî weyn e. Bi teybetî, ev pêvajoyên pêşketinê yên şane, wê bi bûna şane ye metabolizmayaka mazin ye jînda ye organizma bi encam bibe. Bi demê re, wê şane wê pêşketine xwe ye di asta metabolizmîkî de bide berdewam kirin. Ew çûn û hatina metabolizmîkî ye di nav asîd û asîdê de wê her weha wê pêşketine mazin bike. Proteinên ku diafir in, êdî di xwe de bi ponijbûn û tîrbûnê bi ponijbûnê re hebûne bi astbûna bi pêşketinî didina berdewam kirin. Şane, hate ku dem tê deme wê, gelek pêşvajoyên ku di buhur in hene. Çawa ku bi demên pêşketine RNA re, demên pêşketinê weke yên PNA, TNA û GNA ku hinek demên din ji her weha di buhurin hate ku RNA tê RNA'ye deme me, her weha ew ji demne pêşketinê yên bi xwe re di ast û rada xwe de di buhurine.

Şane, ku tê û digihê deme xwe ye pêşketinê ye deme bûna şane ku êdî weke jîndayekê xwediyê hebûn e, êdî ji temen di xwe de bidest pêşketina xwe dikêt. Şane, bizanîna têde û demên ku buhurandina yên pêşketinê, divêt ku were fahmkirin. Herdû alî ji, cuda û cuda û bi hev re û bi hev re tememiye wan ye bi demên pêşketinê re heya. Şane, ji pêşketine deme nû ye bişanetiye re temen e. Şane bixwe ew temen e. Şane bi bûna

organizmayaka metabolizmikî ye sereke re, di destpêkê re, tê pêşketine karyotan kêm e. Ew hê wilo zêde nikarin di xwe de bidina hevdû. Pêşketine di çermê wê de ji, hê wilo ne zêdeya. Stoplazma, bizanîna RNA re bidest kodkirina proteinan kiriya. DNA, wê bi awayê xwe yê di şane de, wê bê awayê pêşketine deme ku şane êdî afirîya. Hate gihiştine deme pirşanetiyê, wê demeke dirêj ku weke deme wê ye kevnar e wê bê buhurandin. Bi pirşanetiyê re wê êdî jînda biafir in. Blreh, hê ultra viyole yên wê yên jê pir xurt in. Ji ber vê yekê ye di demên piştê bûna dînazoran û an ji lebatan de ew stûrbûn û warimandin heya. Bi hate tîrêjan yên di birehê re ku êdî bandûra wan wilo zêde nemêne dişkehê, êdî wele bandûr û ancama wê ji, di çerm de tenikbûn bi demê re bi dem bi dem re di şane re bi kodkirina proteinan ye li gor deman re dibêt. Di rewşê û hebûne wê ye biberdewam de her weha divêt ku mirov bêne ser ziman ku awayekî zirav bi peresendinê di şane de bi protein û kodkiirna wan re bi wê re xwe dide der. Bi wê re wê di şane de malikên din pêşkevin, wê ji karyotitiyê prokaryot bi tîrbûna dendikê re mazin bi afirê. Prokaryot, çend ku mirov têde kur herê, wê di RNA'yên wê re demên berî şanê werine holê û dîtin. Di nabîna pêşketine pêvajoyên dendikê û yên prokaryotê de hin demne ku jev ne qut di pêşketinê de hene. Piştê bûna Endoplazmik retikulûm û bidest xistina wê ye karîbûna sentezkirinê, wê bişane û prokaryotê re tîrbûnan bide kirin. Bi teybetî ji bi dendikê re. Piştê, di demê de çermê şanê bûna wê û di berdewamê de bi demên pêşketinê re bûna çermê dendikê û di malika stoplazma de tîrbûn, demên pêşketinê yên ku bi demê re tên in.

Di demên pêşketinê yên şane de, hate dem tê şaneyê ku êdî karê jînda bixwe re ji xwe biafirêne, wê li ser wê re ji demne pêşketinê bi afir in. Ew demên pêşketinê, her weha êdî demên nû ne. Em, wan deman, karin weke demên nûjêne yên ku êdî şane bi pêşketine xwe re ketiyê de bînine ser ziman. Ji wê pêşketinê bi dem bi dem tîrbûnê re dem êdî çend ku bi ber me ve tê, êdî têde hinek pêşketinan bi tîrbûn û tîrbûnan diafirêne. Bi demê re bi gurandinên dibirehê re, li dinyê ji û di şane de ji pêşketinne mazin dibin. Li dinyê halîna qaşayê û bi pê re vebûna qadan ji jiyana lebatî re, deme nû ye ku wê were hate me ye jiyânê û pêşketine wê, wê hebûne wê derkeve û xwe bide berdewam kirin. Di şane de bi pêşketine nêrtî û mêtîyê re ji, wê êdî di jiyana lebatî de, wê rewşê bi afirêne. Wê, ji wê re bi wê re êdî şane ji pêşketine jîndayan re bê bingeh. Bûn û afirîna şaneyên embirîyo, êdî wê her weha bidest pêşketine xwe ye bi demê re bikin. Êdî dem bi dem, şaneyê weha û yên balixiyê ji wê bi

demê re di jînda de biafir in. Ev dem û rewş, her weha yê gelek pêvajoyên pêşketinê yên bi demê re di xwe de di parêzê. Şaneyê embiriyomê ye *kokî* ya. Êdî her weha mirov wê bahse kokbûnê bi hanina ser ziman ye şane re bike. Ji ber ku êdî ew pêş dikeve. Bi pêşketine vê gotinê re bi hebûn şane, wate wê, bi pêşketinên bi şane û di şane de bi RNA û pêşketine DNA re tê kirin. Salixkirin ji her weha tê kirin.. Êdî ji vir pêde, biçend gotinan ji bê, hebûne şaneyê embiriyomê û balixiyê re, weke demne pêşketinê yên vê pêşketinê em bînine ser ziman.

. Li ser şane sekinandin, hinekî dî rewşê mazin derdixe ber mirov. Di deme ku mirov li ser şane bisekinê, ji gelek aliyan ve, bi teybetî ku ji binî mirov li ser bisekinê pêdivî pê heya. Ji şana bingeh ku jê re weke "şane kok" ji tê gotin mirov divêt ku li ser bisekinê hate ku bigihê "şane" xwe ji. Her weha li ser sekinandin, ji bo destpêkeka baş û qanc pêdivî pê heya. Şane kok, ku şanên wê hene organizmayaka bingeh e. Di laş de hebûne wan ye bingeh e. Ji aliyê xwenûkirinê ve yê ku xwediyê qarekerekî pir mazin yê xurt e. Bi teybet şane kok. di deme beşbûnê de, weke ku ji nû ve bûnekê bêne holê dibêt. Şane kokê, ku mirov bêne ser ziman "şane kok e çit(ç)kî" weke hebûne wê ye mazin tê ser ziman. Ev şane kokê ye ku bi navê şane kokê e çitkî tê ser ziman, di xwe de dibêt du beş. Beşek bi "şaneyên kokî ên embriyo" têne ser ziman. Beşe din ji, her weha bi "şaneyên kokî ên balixî" tên ser ziman. Ev ji, di biyên mirov de hene. Wekî din ji, di embiriyoyên ku ku pêşdikevin de hene. Ev şane, yên ku hinekî girîng in. Di wan te xosletên bi teybetmendî yên mirov kifşkirina wan heya. Wekî din ji, hin organizmayên balixbûyî hene. Şane kokê, hebûne wê, qedandin û di tamîrkirina laş de hebûne wan girîng e. Ji bo vê yekê, weke ku di wan de pergalak heya. Çerm û zirav û rûvîyan, başkirin û selihkirine wan ye di rewşne bi bîrînî de ew kêrî tên. Şaneyên kokê, ji qulpikên hêstu û ji rûvîya ku jê re tê gotin ku "kordon" ye ku di hinav de bi dayikê re di deme ku zaro di zikê wê de heya û bi navikê ve girêdayî ya, têde heya. Şane, bi hebûnwê ye sereke bi van aliyan wê were ser ziman. Hebûne wê, bi teybetî ji ye kokê di herbûnê de heya.

şaneyê kokî e embriyo: Bi teybetî ku mirov bahse vê şanê kir, du xosletên wê yê sereke divêt ku mirov wan di serî de bêne ser ziman. Yek, bi ew hunerwere wê ye ku karê bide guharandin li rewşên din e. Ku di rewşê de di laş de kêmesî hebû, wê bi xwe dgihandina wir û li wir li gor wir awa standin, ev xosletê wê ye sereke ya. Karê bi her cudatîyê jêv cûre bide guharandin li rewşan. Xosletên wê yê duyemin ji her weha yê bizêdebûna wê ya. Bi zêdebûna xwe re karê xwe bi gelek rewşan re

biafirêne. Ev şanê karê xwe bigihêne her derê û li wir karê bi xwe çêkirine li gor wir, karê bide selihkirin. Wekî din ji, xwediyê hinek xosletne ku mirov pê bêne ser ziman û bêje, ku karin bizêdebûnê re belavbûna xwe bikin. Şaneyên kokê ên embiriyoyan, xwediyê hebûneka ku bi xweza karin klon bikin. **Bi wê xosletên xwe yên klonkirinê, ji ber wê yekê, karin wilo mazin bi afirênin bi xwe re. Ji wan pêşketin û pêşveçûna mirov biqasî ku mirov karê jê fahm bike, wilqasî ji, di mirov de, di deme mazinbûna mirov de rewşên nexweşiyê an ji yên laşî yên weha derketin ji, ji wan fahm kirin û bi wan re başkirin dibêt. Ew, weke pro-keseyete mirov yên bingeh weke ku di xwe de di parezê.** Di sadsala me de bi pêşketina qada tenduristiyê, bi şane kokê re ji hinek pêşketin ku bi xwe re hanîn bûn. Weke di deme hinek nexweşiyên genetikî de veguhaztina şaneyên kokê yên embiriyoyan re yên jê hatina hildigirtin re başkirin hate kirin. Ji ber ku ew şaneyên kokê di deme bûnê de jê hatina girtin, êdî xoslet û koditiya wan genetikî ji levtê, êdî pê başbûnê hê zûtir dibêt. Di deme veguhaztinê de hebûne levkirinê pir girîng e. Ji ber vê yekê, piştîre bi çanda şanê re pêşketine ku bû ji, di deme bûnê de ew xwûna di kordonê de û ye ku şaneyê kokê têde ya dihê hildandin. Di deme rewşne nexweşiyê yên wilo de dihê bikar hanîn. Şaneyên kokê yên embiriyoyan, ji zanînên me yên ku em î ro dizanîn xwediyê hinek xosletne pêşketinê yên bi mirov re ne. Hebûne şaneyên kokê ên embiriyoyan, di deme di bûna zaroyan de, hê ku ne hatina dinyê de ji, di zik de biqasî pêşketine bi wan re didina kirin, wilqasî ji bi dayikê re pêşketineka mazin ye ku weke ku ji aliyê hormonan ve diafirêne heya. Şaneyê kokê ye embiriyomê, ji şaneyekê zêdetir, weke hêkekê xwediyê hin xosletne û teybetmendiye ya. Di şane kokê ê embiriyomê bixwe de, aliyê wê yê genetikî bi teybetî bi aliyê RNA ve xwediyê hebûneka bi hunandî ya. Tevne wê ye ku heya, ye di deme ku zaro bûya û li gor çî rewşê û çawa bûya û gihiştîya çî awa û rewşê, her weha ew gihiştîya wê rewşê û hebûnê. Bi vê yekê re, levkirina wê ye ku heya, bi teybet ye wê mirovê ku jê ya. Di deme bikarhanîne de bi wan teybetmendiyan, ku wê hê baştir lev bike bi mirov re, wê di rewş nexweşiyê de bi cihê ku lê hatina bikar hanîn de bi klonkiirna xwe re wê afirandinê û tamîrkiirne bidina kirin. Bi vê yekê, xosletên wan yên şerekê bi levkiirne re diafir in.

Şaneyên kokî ên balixiyê: Şaneyên kokî ên balixiyê, yên xwenûkirinê di laş de ne. Di deme beşbûna şanê ye di laş de diafir in. Weke şaneyên kokî ên embiriyomê xosletên wan yên afirandinê bi sînor

in. Şaneyên kokê ên embiriyomê ji ber ku jên bingeh in, xosletên wan yên zêdetir in. Lê yên şanyên kokî ên balixiyê, li awa û nûkîrnê bi ponij in. Mirov wan karê weke zarokna ku di mazinan de dijîn ji bêne ser ziman. Zarok, bi hebûne xwe re, çawa zû afrîner e, her weha ew ji wilo ne. Di xwe nûkîrin û parastina xosletan de bi beşbûnê re di parzên. Di çerçove şaneyên afirandî de hebûneka nû bi xwe re di wê çerçove de dihênin. Hebûne wan, bi avka mirov ye di deme tékiliyê de ji dihê holê. Ew di wê rewşê de hene. Rewîsta mirov bi xosletên xwe re têde ya. Ji şaneyên hundur cudatir, xwediyê xosletekî tevger yê nûkiirne ne. Di deme pêşketine mirov de, şaneyên mirov, bi beşbûnê re demne xwe yên nûkîrinê dijîn. Ew ji, wilo, lê bi xwe re ji ku karin wê nûkîrinê xurt bidina nîşandin hene di laş de. Li ser avahiya şane, mirov karê vê bi sereke bêne ser ziman. Ku di atoman de molekul, bi molekulên re binkên wan weke yên qatkên wan weke nötron û proton û ku mirov elektronên ji di nav de bihasibêne, bi çêkirina kompleksên bi xwe re û di nav xwe de bûna biyan re ku diafirê, temenê bûna şane diafirê. Çendî ku wekhevîyek ji bi wan re hebe, di hebûn awayê xwe yê ku pê afirîne hin cudabûnna didina nîşandin. Şane, ku di xwe de bi malik û bi teybet ji bi dendik û stoplazma xwe re, ji serî hate bûna wê, ku bi çermkê xwe re diafirê heya. Bi bendên rakendîyê re DNA ji, di hundurê stoplazmê de heya û jev belav e bi zîncîrên xwe re. Rîbozim ji, bi RNA re di stoplazmê û çerm de bi hebûne jiyane re bi DNA re diafirandinê de dibê. Di vir de, divêt ku mirov hebûne "karyot"ê bi bîr bêne. Karyot, di aslê xwe de hebûna dendikê ji dihêne ser ziman. Hebûna wê bixwe, xwediyê hinek teybetmendiyên ku mirov têde hin rakendîyna ji kifş bike ya. Di şane de bi dendikê re ku bi çermkîkekî biçûk re dorpêçkirîya, di xwe de bi parastina zanîna rakendî xwedîyê kifşkariyekê ya. Di sentezkirina fotonên rojê de, karyot, hinek teybetmeniyên wê hena. Ji ber vê yekê, di lebatan de hebûne wan ji ya mirovan bêhtir bi çermkê xwe li berçav e. Çermê şane, wê ji dordorê dide kifşkirin. Hebûne wê bi afirandinê dide berçav. Çermê şane, ji derve û li hundur bi hebûna proteinan heya. Li nava wan herdû aliyên ku mirov weke duqatan bêne ser ziman qataka navendî ku jê re "lipîd" tê gotin heya. Ya ku di çermê şane de awa dide standin û ketina hundurê şane yên xurakan bi ahang dîke ji ew bixwe ya. Çermîkê şane, bi çavkên xwe yên nîvrok re li ser avahiya lipîd û wan herdû qatên proteinan yên hundur û derve ava ya. Lê di vir de, em divêt ku bêjin ku her şane ji, di xwe de bi çermê xwe re xwediyê hinek teybetmendîyna ya. Bi vê yekê, ast û pîvana protein û rûnkê wê yê heya bi karbonhidrandên wê re cudaya. Her protein

û hildanên bi ragihandinên lê re, ew çermkê wê pêşî salix dike û piştê dihildê nava şane. Her weha sinyalên ku ji şanyên mejiyên teybet ji diçin ji wilo ya. Çermkê şane bi protein rûn û karbonhidradên ku wê diafirênin re karê wê, awadana şane, bihildan berdenê re gihandina ahangê, bi karê salixkirina re rastkirina bi mijînan re karê xweyê afirandinê û hebûnîyê bicih dihêne. Bi vê yekê re şane rastkiirna herî mazin bi hebûna şane afirandin û parastina wê re dikêt. Di çermkê şane de, divêt ku mirov bêje ku komplekse wê ye teybet heya ku wan kirinên wê dide kirin û parastinê dike û salixkirinê dikêt.

Çermê şane, her weha xwediyê pêşketin û hebûnekê ya. Çermik, deme ku mirov bêne ser ziman, mirov divêt ku çermikê hundur yê şane û yê gştî yê şane bixwe bêne ser ziman. Dendika şane, wê çermikê hundur, li dora wê pêçayî ya. di naqabîna herdû çermikan de stoplazma disekinê. Stoplazma di wê ahangî û rastbûna di xwe de, pê wê, ahangê di çermikê derve dide afirandin. Bandûra wê ahange bi kişîna di ahangê de têkiliyekê di nav çermikê dendikê û yê şanê bigiştî ji diafirêne. Stoplazma, bi hebûne xwe ye ku dayimî di guharandinekê de ya ji, divêt ku mirov bi salixkirina wê re bîne ser ziman. Stoplazma, di şane de heyîniyên bêlabatî(înorganîk) weke îyon, hin baz û asîdên ku hene bi yên lebatî(organîk) re ku bi protein, rûnk û nûkletîdên asîdan re tên ser ziman re tê ser ziman. Di bin çermkê giştî de di nav wê hatin û çûnê de bi wê hebûne avkî hebûne wê heya. Têde di stoplazmê de hin heyîni her weha pê dijîn. Hebûne şane ye ku jîn û zîndî ya, bi wê re heya. Di vir de, divêt ku mirov hebûna "protoplazma" ku ji stoplazmê û dendikê ji dike nava xwe de û pê jînbûnê çêdike, bêne ser ziman. Dendika şane, bixwe ji, ji yekteniyeka lîffî pê tê. Çermkê wê bixwe ji, ji du qatkên ku çavikên wê hene û tê de Nûkleoplazma heya. Ew ji, cewherê dendike bi xwe re dihêne ser ziman. Proteinên ku wek hebûne şane hatina kodkirin têde ne. Bi wê hebûne şane tê berdewam kirin û rastkirin. Bi wan kodkirinan kordînatên ku diçina malikên dinyên şane, pê şane tê bi rê ve birin. Nûkleoplazma, weke mirovekî ku çawa ku hate mejiyê wê nemirê wê li ser xwe û li jîyanê bimêne, her weha ew ji wilo ya di şane de. Hebûne Organîsmayên ku di karyotan de bicih in û hebûne giring di şane de dileyizin û temenê girtinê ya ji, di şane de cihe wê giring e. Di deme jîyanê de gelek bakterî ji di wê de bicih dibin. Hebûna têkilvanên ku weke zilikekî ne ji, têkiliyeke wê pê heya. Bi kîskên nêzî dendikê ku hebûna komplekse şane ji diafirênin û ji bezkan pêk tên ji, ku avzê çêdikin ji, di wê rewşê de, hebûna wan ya bi bandûr bi dendikê re tê holê.

Endoplazmîk retîkulûmê ku di şane de sentezkirinê dikin û di naqabîna çermkê dendikê û yê şane de xwediyê hebûneka bi pergala ji, di afirandina wê de alikariya wê heya.

Ji destpêka bûnê hate gihiştina vê awayê tevlihev yê şane û afirîbûna wê, demne pir mazin bi hebûna RNA û pê re ji bi DNA re di buhur in. Divêt ku mirov vê yekê her weha bi tebet bêne ser ziman. Ji metabolizmaya pêşî ye ku bi hebûne têkiliya çûnûhatina di nav asîd û asîdan de gihiştina vê asta şane, pêşketina wê mazin dibêt. Lê di vir de bê ku mirov şert û mercên xwazayê li berçav bigirê, divêt ku mirov wê ji neyêne ser ziman. Piştî metabolizma pêşî ye hesan re, êdî pêşketine jîndayî bi awayê geometrikî dibêt. Bi temenbûna hebûne şaneyê pêşketina wê, êdî pêşketinên piştî yê bi şanê re dibin. Her weha divêt mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Bi vê yekê re, êdî wpêşketinên bi hebûna şane re wê bêne ser ziman.

Bi felsefê re di şibaka genetikê re nerîn

Li ser şane sekiinandin, hinekî dî rewşê mazin derdixe ber mirov. Di deme ku mirov li ser şane bisekinê, ji gelek aliyan ve, bi teybetî ku ji binî mirov li ser bisekinê pêdivî pê heya. Ji şana bingeh ku jê re weke "şane kok" ji tê gotin mirov divêt ku li ser bisekinê hate ku bigihê "şane" xwe ji. Her weha li ser sekinandin, ji bo destpêkeka baş û qanc pêdivî pê heya. Şane kok, ku şanên wê hene organizmayaka bingeh e. Di laş de hebûne wan ye bingeh e. Ji aliyê xwenûkirinê ve yê ku xwediyê qarekerekî pir mazin ye xurt e. Bi teybet şane kok. di deme beşbûnê de, weke ku ji nû ve bûnekê bêne holê dibêt. Şane kokê, ku mirov bêne ser ziman "şane kok e çitkî" weke hebûne wê ye mazin tê ser ziman. Ev şane kokê ye ku bi navê şane kokê e çitkî tê ser ziman, di xwe de dibêt du beş. Beşek bi "şaneyên kokî ên embriyo" têne ser ziman. Beşe din ji, her weha bi "şaneyên kokî ên balixî" tên ser ziman. Ev ji, di biyên mirov de hene. Wekî din ji, di embriyoyên ku ku pêşdikevin de hene. Ev şane, yên ku hinekî girîng in. Di wan te xosletên bi teybetmendî yên mirov kifşkirina wan heya. Wekî din ji, hin organizmayên balixbûyî hene. Şane kokê, hebûne wê, qedandin û di tamîrkirina laş de hebûne wan girîng e. Ji bo vê yekê, weke ku di wan de pergalak heya. Çerm û zirav û rûvîyan, başkirin û selihkirine wan ye di rewşê bi bîrnî de ew kêrî tên. Şaneyên kokê, ji qulpikên hêstu û ji rûvîya ku jê re tê gotin ku "kordon" ye ku di hinav de bi dayikê re di deme ku zaro di zikê wê de heya û bi navikê ve girêdayî ya, têde heya. Şane, bi hebûnwê ye sereke bi van aliyan wê were ser

ziman. Hebûne wê, bi teybetî ji ye kokê di herbûnê de heya.

Şaneye kokî e embiriyo: Bi teybetî ku mirov bahse vê şanê kir, du xosletên wê yê sereke divêt ku mirov wan di serî de bêne ser ziman. Yek, bi ew hunerwere wê ye ku karê bide guharandin li rewşên din e. Ku di rewşê de di laş de kêmesî hebû, wê bi xwe dgihandina wir û li wir li gor wir awa standin, ev xosletê wê ye sereke ya. Karê bi her cudatîyê jev cûre bide guharandin li rewşan. Xosletên wê yê duyemin ji her weha yê bizêdebûna wê ya. Bi zêdebûna xwe re karê xwe bi gelek rewşan re biafirêne. Ev şanê karê xwe bigihêne her derê û li wir karê bi xwe çêkirine li gor wir, karê bide selihkirin. Wekî din ji, xwediyê hinek xosletne ku mirov pê bêne ser ziman û bêje, ku karin bizêdebûnê re belavbûna xwe bikin. Şaneyên kokê ên embiriyo, xwediyê hebûneka ku bi xweza karin *klon* bikin. Bi wê xosletên xwe yên klonkirinê, ji ber wê yekê, karin wilo mazin bi afirênin bi xwe re. Ji wan pêşketin û pêşveçûna mirov biqasî ku mirov karê jê fahm bike, wilqasî ji, di mirov de, di deme mazinbûna mirov de rewşên nexweşiyê an ji yên laşî yên weha derketin ji, ji wan fahm kirin û bi wan re başkirin dibêt. Ew, weke pro-keseyete mirov yên bingeh weke ku di xwe de di parezê. Di sadsala me de bi pêşketina qada tenduristiyê, bi şane kokê re ji hinek pêşketin ku bi xwe re hanîn bûn. Weke di deme hinek nexweşiyên genetikî de veguhaztina şaneyên kokê yên embiriyo re yên jê hatina hildigirtin re başkirin hate kirin. Ji ber ku ew şaneyên kokê di deme *bûnê* de jê hatina girtin, êdî xoslet û koditiya wan genetikî ji levtê, êdî pê başbûn hê zûtir dibêt. Di deme veguhaztinê de hebûne levkirinê pir girîng e. Ji ber vê yekê, piştê bi *çanda şanê* re pêşketine ku bû ji, di deme bûnê de ew xwûna di kordonê de û ye ku şaneye kokê têde ya dihê hildandin. Di deme rewşne nexweşiyê yên wilo de dihê bikar hanîn. Şaneyên kokê yên embiriyo, ji zanînên me yên ku em î ro dizanîn xwediyê hinek xosletne pêşketinê yên bi mirov re ne. Hebûne şaneyên kokê ên embiriyoyan, di deme di bûna zaroyan de, hê ku ne hatina dinyê de ji, di zik de biqasî pêşketine bi wan re didina kirin, wilqasî ji bi dayikê re pêşketineka mazin ye ku weke ku ji aliyê hormonan ve diafirêne heya. Şaneye kokê ye embiriyomê, ji şaneyekê zêdetir, weke hêkekê xwediyê hin xosletne û teybetmendiyne ya. Di şane kokê e embiriyomê bixwe de, aliyê wê yê genetikî bi teybetî bi aliyê RNA ve xwediyê hebûneka bi hunandî ya. Tevne wê ye ku heya, ye di deme ku zaro bûya û li gor çî rewşê û çawa bûya û gihiştîya çî awa û rewşê, her weha ew gihiştîya wê rewşê û hebûnê. Bi vê yekê re, levkirina wê ye ku heya, bi teybet ye wê

mirovê ku jê ya. Di deme bikarhanîne de bi van teybetmendiyên, ku wê hê baştir lev bike bi mirov re, wê di rewş nexweşiyê de bi cihê ku lê hatina bikar hanîn de bi klonkiirna xwe re wê afirandinê û tamîrkiirnê bidina kirin. Bi vê yekê, xosletên wan yên şerekê bi levkiirnê re diafir in.

Şaneyên kokî ên balixiyê: Şaneyên kokî ên balixiyê, yên xwenûkirinê di laş de ne. Di deme beşbûna şanê ye di laş de diafir in. Weke şaneyên kokî ên embiriyomê xosletên wan yên afirandinê bi sînor in. Şaneyên kokê ên embiriyomê ji ber ku jên bingeh in, xosletên wan yên zêdetir in. Lê yên şanyên kokî ên balixiyê, li awa û nûkîrnê bi ponij in. Mirov wan karê weke zarokna ku di mazinan de dijîn ji bêne ser ziman. Zarok, bi hebûne xwe re, çawa zû afrîner e, her weha ew ji wilo ne. Di xwe nûkîrnê û parastina xosletan de bi beşbûnê re di parzên. Di çerçove şaneyên afirandî de hebûneka nû bi xwe re di wê çerçove de dihênin. Hebûne wan, bi avka mirov ye di deme tîkiliyê de ji dihê holê. Ew di wê rewşê de hene. Rewîsta mirov bi xosletên xwe re têde ya. Ji şaneyên hundur cudatir, xwediyê xosletekî tevger yê nûkiirnê ne. Di deme pêşketine mirov de, şaneyên mirov, bi beşbûnê re demne xwe yên nûkîrnê dijîn. Ew ji, wilo, lê bi xwe re ji ku karin wê nûkîrnê xurt bidina nîşandin hene di laş de. Li ser avahiya şane, mirov karê vê bi sereke bêne ser ziman. Ku di atoman de molekul, bi molekulên re binkên wan weke yên qatkên wan weke nêtron û proton û ku mirov elektronên ji di nav de bihasibêne, bi çêkirina kompleksên bi xwe re û di nav xwe de bûna biyan re ku diafirê, temenê bûna şane diafirê. Çendî ku wekhevîyek ji bi wan re hebe, di hebûn awayê xwe yê ku pê afirîne hin cudabûnna didina nîşandin. Şane, ku di xwe de bi malîk û bi teybet ji bi dendîk û stoplazma xwe re, ji serî hate bûna wê, ku bi çermkê xwe re diafirê heya. Bi bendên rakendîyê re DNA ji, di hundurê stoplazmê de heya û jev belav e bi zîncîrên xwe re. Rîbozim ji, bi RNA re di stoplazmê û çerm de bi hebûne jiyane re bi DNA re diafirandinê de dibê. Di vir de, divêt ku mirov hebûne "karyot"ê bi bîr bêne. Karyot, di aslê xwe de hebûna dendîkê ji dihêne ser ziman. Hebûna wê bixwe, xwediyê hinek teybetmendiyên ku mirov têde hin rakendîyna ji kifş bike ya. Di şane de bi dendîkê re ku bi çermkîkekî biçûk re dorpêçkirîya, di xwe de bi parastina zanîna rakendî xwedîyê kifşkariyekê ya. Di sentezkirina fotonên rojê de, karyot, hinek teybetmeniyên wê hena. Ji ber vê yekê, di lebatan de hebûne wan ji ya mirovan bêhtir bi çermkê xwe li berçav e. Çermê şane, wê ji dordorê dide kifşkirin. Hebûne wê bi afirandinê dide berçav. Cermê şane, ji derve û li hundur bi hebûna proteînan heya. Li nava wan herdû aliyên ku mirov

weke duqatan bêne ser ziman qataka navendî ku jê re "lipîd" tê gotin heya. Ya ku di çermê şane de awa dide standin û ketina hundurê şane yên xurakan bi ahang dike ji ew bixwe ya. Çermikê şane, bi çavkên xwe yên nîvrok re li ser avahiya lipîd û wan herdû qatên proteînan yên hundur û derve ava ya. Lê di vir de, em divêt ku bêjin ku her şane ji, di xwe de bi çermê xwe re xwediyê hinek teybetmendiya ya. Bi vê yekê, ast û pîvana proteînan û rûnkê wê yê heya bi karbonhidrandên wê re cudaya. Her proteînan û hildanên bi ragihandinên lê re, ew çermkê wê pêşî salix dike û piştê dihildê nava şane. Her weha sinyalên ku ji şanyên mejiyên teybet ji diçin ji wilo ya. Çermkê şane bi proteînan rûn û karbonhidradên ku wê diafirînin re karê wê, awadana şane, bihildan berdenê re gihandina ahangê, bi karê salixkirina re rastkirina bi mijînan re karê xweyê afirandinê û hebûnîyê bicih dihêne. Bi vê yekê re şane rastkiirna herî mazin bi hebûna şane afirandin û parastina wê re dikêt. Di çermkê şane de, divêt ku mirov bêje ku kompleksê wê ye teybet heya ku wan kirinên wê dide kirin û parastinê dike û salixkirinê dikêt.

Çermê şane, her weha xwediyê pêşketin û hebûnekê ya. Çermik, deme ku mirov bêne ser ziman, mirov divêt ku çermikê hundur yê şane û yê gştî yê şane bixwe bêne ser ziman. Dendika şane, wê çermikê hundur, li dora wê pêçayî ya. di naqabîna herdû çermikan de stoplazma disekinê. Stoplazma di wê ahangi û rastbûna di xwe de, pê wê, ahangekê di çermikê derve dide afirandin. Bandûra wê ahange bi kişîna di ahangekê de têkiliyekê di nav çermikê dendikê û yê şanê bigiştî ji diafirîne. Stoplazma, bi hebûne xwe ye ku dayimî di guharandinekê de ya ji, divêt ku mirov bi salixkirina wê re bîne ser ziman. Stoplazma, di şane de heyîniyên bêlabatî(înorganîk) weke îyon, hin baz û asîdên ku hene bi yên lebatî(organîk) re ku bi proteînan, rûnk û nûkletîdên asîdan re tînan ser ziman re tê ser ziman. Di bin çermkê giştî de di nav wê hatin û çûnê de bi wê hebûne avkî hebûne wê heya. Têde di stoplazmê de hin heyîni her weha pê dijîn. Hebûne şane ye ku jîn û zîndî ya, bi wê re heya. Di vir de, divêt ku mirov hebûna "protoplazma" ku ji stoplazmê û dendikê ji dike nava xwe de û pê jînbûnê çêdike, bêne ser ziman. Dendika şane, bixwe ji, ji yekteniyeka lîfî pê tê. Çermkê wê bixwe ji, ji du qatkên ku çavikên wê hene û tê de Nûkleoplazma heya. Ew ji, cewherê dendike bi xwe re dihêne ser ziman. Proteînan ku wek hebûne şane hatina kodkirin têde ne. Bi wê hebûne şane tê berdewam kirin û rastkirin. Bi wan kodkirinan kordînatên ku diçina malikên dinyên şane, pê şane tê bi rê ve birin. Nûkleoplazma, weke mirovekî ku çawa ku hate mejiyê wê nemirê wê li

ser xwe û li jiyânê bimêne, her weha ew ji wilo ya di şane de. Hebûne organîsmayên ku di karyotan de bicih in û hebûne giring di şane de dileyizin û temenê girtinê ya ji, di şane de cihe wê giring e. Di deme jiyânê de gelek bakterî ji di wê de bicih dibin. Hebûna têkilvanên ku weke zilikkeki ne ji, têkiliyeke wê pê heya. Bi kîskên nêzî dendikê ku hebûna komplekse şane ji diafirênin û ji bezkan pêk tên ji, ku avzê çêdikin ji, di wê rewşê de, hebûna wan ya bi bandûr bi dendikê re tê holê. Endoplazmîk retîkulûmê ku di şane de sentezkirinê dikin û di naqabîna çermkê dendikê û yê şane de xwediyê hebûneka bi pergala ji, di afirandina wê de alikariya wê heya.

Ji destpêka bûnê hate gihiştina vê awayê tevlihev yê şane û afirîbûna wê, demne pir mazin bi hebûna RNA û pê re ji bi DNA re di buhur in. Divêt ku mirov vê yekê her weha bi tebet bêne ser ziman. Ji metabolizmaya pêşî ye ku bi hebûne têkiliya çûnûhatina di nav asîd û asîdan de gihiştina vê asta şane, pêşketina wê mazin dibêt. Lê di vir de bê ku mirov şert û mercên xwazayê li berçav bigirê, divêt ku mirov wê ji neyêne ser ziman. Piştî metabolizma pêşî ye hesan re, êdî pêşketine jîndayî bi awayê geometrikî dibêt. Bi temenbûna hebûne şaneyê pêşketina wê, êdî pêşketinên piştî yên bi şanê re dibin. Her weha divêt mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Bi vê yekê re, êdî wpêşketinên bi hebûna şane re wê bêne ser ziman.

-- Kodkirina genetikî, en ku di hebûna jînde de li gor hinek xal û an ji ku mirov ji wan re bêje zagona tê kirin û bi wê re bi komî na. Di serî de komên weke DNA û RNA hene. Di hundurê şane de kodkirina proteinan û rêzîna aminoasîdan heya. Kodkirin, di serî de divêt ku em bêjin di sê naqabînan de pêk tê. Ew naqabînan ji hevcoctkirin, salixkirin û bi Nûkletidan re çêkirina rêzînê aminoasîdan e. Yên ku di kodkirinê de kifşkariya wê heya ji aminoasîd in. Ev awayê kodkirinê ji yê ku mirov bi awayekî dayimî bêne ser ziman e. Bi wê kodkirinê re mirov karê bêje ku hemû zanîne me, di wê kodkiirnê de bi hebûna genan re ya. Di her organizmayan de, rêzînên rastkirinê hene. Bi genê, her organizmaya ku hebûna wê têde nivîstiya DNA ya. Lê qatek ji wê ji jê re RNA tê gotin. Ew qate RNA, ji bo kodkirinê û guhaztina zanebûnê li jîndayê ku diafirê re karê wê heya. Divêt ku mirov bêne ser ziman ku her Nûkletid ji hîm û bingehê wê ji fosfat, deoksirîboz, şeker û 4 bazên ku ji wan "Nûkleobazan" tê gotin diafirê. Ew baz ji, weke ku mirov bêne ser ziman, bazên adanîn û guamîn xelekên biteybet pê tê. Ev alî jê re tê gotin ku "Purîn". Purîn, ew xwediyê hinek teybetmendiyne ku mirov li vir bêne

ser ziman in. Weke ji du koman komak tê dîtin. Di hevcothkirinê de hebûne wê bi zêdebûnê re belav dibe. Koma din pirimidin, pê re, herdû ji bi hev re bazên wan ên azotan, bi Nûkletidan re du komehên wê yên ji bin weke Ribonûkloasîd û deoxyribonûkloasîd bi hev re bi DNA û RNA re xwediyê kevîrê xwe yê avahiyê ne.

Di çerçove koma purînan de giringiye hebûna adanînê û guamînê heya. Komên purînan ji yên herî giring ne bin 9 an ji dehan de ne. Hebûna wan bi ye kome primidan û tîkiliyê bi tayên hidrojenan re temebûnekê diafirênin. Yên tememker pirimidên timîn û sitozîn in. Bi wê êdî wê bi tîkiliya hidrojenîk re wê ku weke du pêçokên DNA êdî hene, wê baz bi hev re hevcothkirina wan bikin. Di temenê her takên binik ên adanînê û timînê de wê yekî bazên sitozîn û guamînê hebin. Bi vê yekê, wê pêçoke wan bibe. Minqa, di tîkilî û hijmara Adanînê û timînê de wê bi berbûna pêçokê de bi gumanîn û sitozînan re dibêt. Bi wê ji xwe êdî hijmara wan ye ji bo pêçokê êdî temem dibêt. Di wir de wê RNA bi timînê û Urasilê wê bi bûna dioksiribozê re ber ribozê ve bêt. Êdî ev nîşanakaka mazin ye bûnê ya. Ev wê bi xwe re di pêvajoya afirandinê de, wê xosletên teybet bi xwe re ji xwe ye ku diafirê re bêne holê. Ev yek ji her weha êdî ji bo bûna jînda pir girîng e.

Kodkirina genan, ku ne bin 20 awayên amînoasîdan ên standart re ku hene û kodkirina wan ye ku bazên DNA pêk tî ji, divêt ku mirov wan bêne ser ziman. Yê ku ev dabû nîşandin ji George Gamow bû. Di her proteina ku dihê kodkirin de çêkirina ku an ji mirov karê bêje kodkirina ku dibêt e bi cewîtî, bi pelîmerên DNA re dibêt. Ew ji, bi RNA'yên - peyemner re dibêt. Ev ji bi wergerbûnê li ser rîbozomê re bi rêzîna amînoasîdan re dibêt. Ew deme wergeriye ye ku pêdivî ji pê heya, bi buhurandina DNA re bi amînoasîdan li amînoasîdan dibêt. Di wê rewşê de ew amînoasîdên ku jê dibin ku ên RNA ne û ew amînoasîdên ku lê dibin ku ew bi teybetmendiyên nû re dibêt, ê jînda re dihê ser ziman, hebûna xwe dihêne ser ziman. Ev ji bi tîkiliyeke teybet ye bi girêdana hîdrojenîk dibêt. RNA, di wê deme buhurandina bi wergeriyê de bi hebûne xwe ye destpêkê diafirêne û an ji mirov karê bêje ku awayekî bi mijînê dihêne holê li ye rewşê ku dibê û bi awayê xwe yê dawiyê ji, wê bi tememkirinê, êdî ku tememî bi kodbûya, dihêne holê û êdî jê ku cewî ya, organizmanya din diafirê. RNA, wê rewşê, pir mazin bi wergeriyê ye ji xwe diafirêne. Di wê rewşê de kêmcarna ku di wergeriyê û an ji buhurandinê de li gor wê konsanstrayê nebûn ku an ji mirov bi kêmbûna li gor komplekse konsantra bêne ser ziman diafirê. Di wê rewşê de, wê

kêmbûn di rewşê de kê m nebe. Lê wê di konsantra ku heya de bibe. Ew ji, wê motasyonê bide kirin. Wê ev rewş, piştê di bûn û afirîne hebûne DNA de xwe bi awayên cuda bide holê.

RNA, di wê demê de, di deme xwrandin û wergeriyê de her kevirekî wê hebûna emînoasîdekî dihêne ser ziman. Minaq, ku mirov dizînekê her weha bi awayê GGGAAACCC ê bêne ser ziman, mirov wê bibîne ku çawa ku di vir de sê kom hene û her komek ji komeke amînoasîdan di dihêne ser ziman. Her komek ji kodkirinekê dihêne ser ziman. Di vir de, mirov karê gotinekê bi vê rewşê ve girêdayî li ser hebûna amînoasîdên hîm ên standart ji bêne ser ziman. Ew ji bi tîkiliyeka hidrojenîk re wê rewşê bi tîgihîştîneka bi RNA re ku xwedîya bi ben(beş ankû dûvikê ku dikeve tîkiliyê)ên tîkiliyê re, bandûra wê heya. Bi çî awayê wergeriyê ye ji RNA bê kirin, wê bi salixkirina amînoasîdan re li gor ye ku heya tî kirin. Minaq, Ku GGGAAACCC rêzîna ku bê xwandin bê, wê bi tîde bûna GGG, AAA û CCC re wê di pozisyona duyemin de wê GGA û AAC wê were holê. Pê re di berdwame wê de ku mirov bêne ser ziman, wê di pozisyona piştê de, wê GAA û ACC bêt. Lê minaq, bi vî rengî jî GAC bûna wê bi serê xwe bi teybetmendî bûna wê jî êdî dihêne ser ziman. Di vir de, yar herî girîng ew rêzik û sêlma wê ya ku heya ku were fahm kirin. Xosletê rêzik û sêlmê bi rêzbûna wê re, hin teybetmendîyên teybet ên ku di çerçova hebûna jîndayî û an jî ya heyînî de, hebûnê bi awayekî salxikirî dihêne ser ziman. Tîkiliyaka kodbûnên ku bûna, di wê çerçovê de jî bi hev re heya. Bi vê yekê re mirov karê bêje ku her kodbûn, ji dû aliyan ve ku girêdana wê heya. Yek, bi rêz û an jî gene di rex wê de ya û ya din jî bi wê bi xwe re ya. Di vir de, bi awayekî geometrikî ku weke tîrêjên alfa ku karin tîre bi buhurin, teybetmendiyeka bi heyînî bi kodkirin û kodbûnên xwe re didin nîşandin. Her weha di berdwambûnaka bi xîşiqînaka bi ber pêş ve çûyin dibêt. Ev awa, weke awayekî ku bi deme re di bûnê de motasyonê ji dibêt. Lê ev di çerçova konsantra ku mirov tîde hinekî hebûna kişînê ji tîde kifş bike û bi hertimî bi buhurandina hebûna ku di asta dawiyê de hatiya sentezkirin dibêt. Xwandina çerçovê, di vir de xalaka ku mirov wê pir girîng bêne ser ziman e. Di wê çerçova çerçovê de, wê amînoasîdên nû ji bi afirin û bînine kodkirin. Di deme kodkirinê de bi wergerê re bi zincîran re dest pê dike. Lê kodkirin û an ji wergerbûn bê ku hin elementên ku bandûra wan hebe nabin.

Di vir de, ew destpêka wergerê, hertimî weke mijaraka bi serê xwe ya. Kodên destpêkê yên ku yên ku pêşî hin bakterî û an ji vîrus bandûrê li

wan dikin ji bo wergerê, di vir de xwediyê hebûnaka girîng in. Lê di vir de, vê xalê mirov karê bi awayan bêne ser ziman. Yek, her weha di deme destpêkê ye ku bi bandûrkiirnê dibina *sedeme destpêkirinê* hene. Yên din ji, di demên ku piştî bûnê de ku dibin in. Ye destpêkê girînge. Di deme ku ji nû ve kodkirin li proteinê bû, ew *destpêka pêşî*, di xwe de hebûna kodên ku wê bêne wergerandin pirrên ji wan xwe de di hawêne. Di wê rewşê de, weke ku wilo guharandin bû, her weha wilo ji di dawikirina wergerê de ji, ew yek heya. Hebûne RNA konsantra ku bi hebûna xwe ye metabolizmîk di xwe de dihawêne re xwediyê ahangeke ku mirov bi hêzkeke kişînî re bêne ser ziman e ji. Ew hebûn, di wê de weke konsantrayaka ku wê wan kadên wê, weke ku di şatekî de av bi harikê û herê di riya xwe de, wê wilo wê bi wergerandinê bi buhurêne. Ev yek, wê rewşê, di rewşeke nû de bêne ser ziman. Di wê hebûnê de weke ku hin kodên ku dibina sedeme wê wergere destpêkê, her weha bi levgirtin û afirandina wê konsantrayê re, kodkirinên reng û awadanê ji têde diafir in. Di hebûna kodkiirnê de, pêvajo û an ji ku mirov bêje dem ji, bi renekî ku hebûna wê bi kodkirinan re bi bandûr e heya. Di deme *kodkirina pêşî* de weke dest pê kirina pêşî ye destpêkê, piştî ku bi ser wê kodkirinê re hinekî dem buhurt ji, wê kodkirinên nû yê teybet ku wê hebûne *awa û teybetmendî* û her weha reng û hwd ji diafirênin dibin. Ew kodkirin hemû yê piştî ku dibin, di bingeh û hîmê wan de kodkirinên pêşî yê destpêkê ku bûna hene. Lê divêt ku mirov vê bêje ku ew hebûne destpêkê, ji zanîna me ye ku em dizanîn bêhtirî xwediyê hinek zanîn û weynne ya. Hebûna metabolizma bixwe, ji xwe, xwediyê danakirina destpêkekê ya. Ji kodbûna herî pêşî ye bi ber jîndabûnê ve re ku bû, piştî wê re hemû destpêk li duv wê destpêkirinê weke xelekên ku bi ser ve hatina kirin bûn.

Di vir de, hinekî bi awayekî ku mirov hebûne geometrikê ji bixe nav de, bi awayekî wilo, êdî "çêkirina teybet" diafirê. Zêdebûn ji her weha wilo mirov karê wê bêne ser ziman. Kodkirinên piştî yanî ên demên piştî destpêka pêşî re yê ku dibin, hemû ji, bi wan re rewşeke ku bi tîrkirinê re ji bi wan re heya. Tîrkirin, di wê bi hebûna ku bû re, bi reng dayinê û *safîbûna* bi bûn û pêşketine pêçokê re xwe dide der. Her weha mirov karê wê bêne ser ziman. Bi vê yekê ve girêdayî, mirov karê wê ji bêne ser ziman. Mirov karê bêje ku çawa ku bi kodkirinê re gen dibin û êdî pêçok û sêlmên wê dibin, mirov divêt ku bi demê re bi pêvajoyên pêşketinê re bahse pêlên kodkirinê ku ne bi carekê re bi demê re di ahange xwe de dibin bike. Ew pêl, hebûna wan bi bûn pêçok, sêlm û awa

standinê re di ahangekê de ya. Ew ji dibêt aliyekî wê yê din. Ji bo ku mirov hebûna wê pêlitiyê bibine divêt ku mirov karibe deme pê bi leyize û wê bilez an ji hêdî bike. ..

Mirov karê di vir de, ku mirov hebûna kodkirinê bêne ser ziman, karê bahse motasyonê ji bike. Bandûra wê li ser awa û çêkirina ku tê çêkirin heya. Heya ku di rewşna û an ji di derna de pir mazin ji bê. Ew hebûna ku bi konsatrayona xwe re heya, yên ku tevlî wê dibin di deme kodkirinê de û bikod bikin bi awayê xwe re, naqandina wan wilo zêde nîn e. Ew weke ku hene, tevlî wî kodkirinê tên kirin. Bi wê re awadana çêkirinê de ew ji dibine tevlîyak. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku di deme xelat kodkirinê re ji her weha ev rewşê wilo ya. Weke ku bû, wê wilo berdewam bike. Bi vê yekê re bi vî awayî re bi aliyekî dî re motasyon hebûna wê awate distêne di salixkirinê de. Bi motasyonê, bi qasî ku karmendiye wê ye bi erk bi guharandinê lawaz bike û her weha bi heman rengî karê ji dêla lawazbûnê aktîv ji bike bi levanînê re çêkirinna. Gotina motasyonê bi serê xwe re tenê bi rewşê ku ancama wê tevlîbûn û an ji xelat kodkirinê re tê salixkirin. Di vir de xelat ji hebûna wê, bi nebûna li gor wê ahange konsatrayonê ye ku di RNA de hebû û ku li gor wê wê bûbana. Di vir de di hebûn û an ji rewşê ku çêbû de ji RNA berê hate wê RNA yê, bi wê rewşê ku afiriya re êdî cudabûn dibêt. Bi vê awayê rewşê û pêşveçêbûnê bi çêkirinekê wê bibêt. Di naqabîna RNA pêşî û RNA paşê de ev farq bi wî rengî ku çêbûnê tede bûya heya. Wê wilo ji li pêş berdewam bike.

Ev awayê pêşketinê ne bi motasyonê dibêt. Motasyoneke xweza weke ku divêt ku li gor pêşveçûnê bijî bi vê yekê dihêne berçav. Lê bi motasyona bi tevlîbûnê, wê ji vê awayê cudatir rewş û awa derkeve holê. Wê her weha ne di xatekê de bêt. Di wê rewşê de, pêşî ye bûnê de çawa ku li gor konsatrayona xwe klonkirin tê kirin, her weha bi tevlîbûnê re, klonkiirnaka ku ew tevlîbûna ku bûya ku rengê wê ji di nav de ya têde heya dibêt.

Li ser hebûna motasyonê vegotin, bi bûna wê re tê ser ziman. Hebûna çêkirinê ye bi ber çêbûnê ve çênd ku bû, êdî karê derkeve holê. Ji rewşê ku heya karê rewşê dî tene bêne holê. Ji wê zêdetir bi hebûn e. Arbert Einstein, bi awayekî matamatikî, deme ku kişîna ardê hanî ser ziman. Di wê demê de, bi wê hanîna wî ye ku hanî ser ziman de, î ro em fahm dikin ku têgihîştineka di derbarê wê konsantra bi hebûna RNA re ku me li jor hanî ser ziman re pêre heya. Lê ew tene li ser xala xwe di sekinê. Bi têgihîştinê, ji têgihîştinê ku mirov li ser dihizirê, mirov vê yekê her weha

dibîne û fahm dike. Di vir de, hebûna demê û herîkîna wê, bi çend gotinan ji bê, tê ser bîra û pê re ji divêt ku were ser ziman. Weke ku mirov di wê valahiya fezeyê de bi kişînê li hewayê bê, û bi vekişîne jev ye bi firehbûnê re ku mirov di labitê, her weha ev rewş bi jînda re bi hebûnaka bi peresendinê re xwe dide berçav. Ji xwe, ew rewşe ku bi berdewambûnê re ye bi pêşveçûnê biçêkiirnê re hanî ser ziman ji, vê yekê dihêne ser ziman.

Dem, çend ku bi têgihiştineke bi tevgeriyê re were ser ziman re ji, ku mirov li ser dihizirê bi van rewşên ku me hanî ser ziman re, hinekî weke ku ji wê zêdetir wateyeka wê ye ku mirov bi pê re bibîne û fahm bike heya. Dem, di xwe de, ne bi salixkirinaka hatiya kirin dimeşê. Lê têde salixkiirna ku ew pê tê ser ziman hene. Mirov vê yekê ji her weha ji tevgerbûnê dihêne ser ziman. Lê hebûne kişînaardê û pê re kişîna weke ye ardê ye bi demê re, mirov di vir de bi wê re dide hizirkiirn. Ji destpêka bûna RNA ku dem bi dem hate RNA roje me, ku mirov li ser wê dihizirê, mirov her weha rewşeke ku mirov wê fahm bike dibîne. Ji destpêkê bi hev girtina RNA û dem bi dem pêşveçûna wê ji, her weha wê rewşe ku bi pê re xwe di konsantrayonekê de girtiya û pê diafirêne ji, ew rewşe ji, rewşe ku bi wê ahangê re were ser ziman e. Bi kişînê re hebûna ahangê têgihiştineke teybet bi xwe re diafirêne.

Di wê rewşe de, kişînaardê, bi hebûna fezeyê û firehbûna wê re û serweriya wê ye bi demê re ya. Serweriya wê, bi jîndayekî 70 salî ku nikarê bibe 7 salî re xwe di denezêne. Lê ev denezanedin, ji xwe wilqasî mazin bi têgihiştinekê ya, mirov karê bêje ku pir mazin bi hebûna xwe re ew xwe dihêne berçav û dide nîşandin. Ev yek, bi hebûne bidemê û têgihiştine dervî demê re hebûna xwe bidayimî dike. Têgihiştina kodkirina proteinan ji, di vir de, bi demê re di berdewamiya xwe de, bi hebûna xwe ye ku pêşve diçê re bi kodkirin û bi ser wê kodkirinê re bi kodkirina li gor astên piştî çêbûnê re dide berdewam kirin. Dem bi tevgerê re ji bê, wê di hebûna kodkirinê re hebûna wê hebe.

LI SER BÛNA JÎRA JÎRÊ

Ku mirov bahse aqil saf bike, divêt ku mirov li ser têtîhiştinê re êdî bidest meşekê bike. Aqilê ku em ji jîyanê bidest dixin, jîyanê çawa dibîne? Bi vê pirsê re, di aslê xwe de, em êdî jîyanê û nerîna li lê, weke ku weke aliyekî dibînin. Lê di aslê xwe de, ya temen ew a. Gotina jîyanê, bêî ku aqil pêş bikeve hebû. Ji ber vê yekê, mirov karê bibêje ku ne têtîhiştina me jîyan çekirîya. Jîyanê, têtîhiştina me çekirîya. Têtîhiştin, ku afirî, êdî mirov karî ku fahm bike. Pêşî bi nav kir. Nav lê kirin, di aslê xwe de, jîyane ku wê êdî aqil bi pêşketina xwe re di xwe de bi xwe re salix bike ya. Bi vê yekê re, ziman gotinên wê, cihane aqil salix dikan. Her gotin, bi awayê ku hatîya salixkirin û tê ser ziman, bi têtîhiştina ku lê hatîya barkirin, dîtinekê dihêne ser ziman. Ahenga di nava têtîhiştina gotinan de ku êdî diafirê, wê awayekî jîyanî bi bi xwe re bêne li holê. Ew awayê ku weke ku hatîya cemidandin û qarîsîya, tenê jîyandina dem û serdemekê ya. Têde tehera herîkîna jîyanê sekinî ya. Lê ku mirov bi çavekî jîyanî û herîkîna li wê jîyanê nerî, hingî, wê bi wê nerîna re bi awayekî herîkîna were berçav. Gotin û jîyan, ferqa di nava wan de jî di vir de dihê li holê li berçav. ..

Ku mirov ji kîyan aliyê lê bînerê, mirov nikarê gîyane, bi têtîhiştina wê ya ku ew bi wê dijî, ji zanîna ku afirîya dîr bêne ser ziman. Gîyan, çîya? di serî de, ev pirs, weke pîrseka ku bersiva xwe ji me dixwezê ya. Gîyan, di serî de, ji bo ku mirov wê kifş bike, nerîneka ku biaqil û têtîhiştina wê ji mirov dixwezê. Ew xîyellate dîtinê, bitêtîhiştin bûna wê, aliyekê gîyanê diafirêne. Pêşîyên me, digotin ku "mîrov biaqil bû û êdî wê bi aqilî di jîyane xwe de rîya xwe bibîne û têde bimeşê". Ev gotin, hê di demên ku ji nû ve aqilê xwe diafirand de dihat gotin. Piştî aqil pêşket. Aqil, bi têtîhiştin bû. Têtîhiştin di derbarê têtîhiştina aqil de jî afirî. Piştî ew hatina bi nav kirin. Lê ew têtîhiştinên ku afirin, hertimî, di wan tiştê bi hîsî hat hîskiirn û li ser wê serî hat wastandin. Ew jî, ew têtîhiştina di aqil de bû. Ew têtîhiştina di aqil de, li ser wê pîr serî hat wastandin. Ew bi navê "jîrê" piştî hat salixkirin. Lê, weke bîrekê hat berçav. Bîr, weke zanînaka ku mirov di farqê de ya, hat dîtin û zanîn in.

Çendî ku her weha kifşkirin di hundurê hevdu de hatina kirin, êdî weke gula ku di hundurê xwe de hertimî gulna din bi parêzê, çendî ku ew gul vebû û pelên wê li dora wê gihiştin, êdî li wê gula di navika wê de lê hate hizirin ku ew jî ku heya û ku vebû wê "çî" têde hebe. Ew gotin "çî"

jî, mereqê mirov dihanî ser ziman. Mereq, bi zanînekê dijî. Lê mereq, li ser zanînakê re hebûna xwe diyar dike. Di wê rewşê de jî ev yek wilo bû. Ew gotin "çi", hertimî lê gerin hate kirin. Piştî gula navika yekemin jî jî ve û ew hundurê hate dîtin, li ya di navika sêyemin de lê hat hizirkirin. Piştî ku ew jî hat û vebû li ya di navika wê de lê hat kirin. Lê her gula ku vebû, çend ku navika wê hat dîtin, êdî mereqê ku bi gotina "çi" re dihat ser ziman, dêsa bi heman gotinê re li holê ma û di serî de, weke xwerheka bêserdem hebûna xwe da berdewam kirin. Xwesteka gihiştina wê "çi"yê, bi xwe re, dem li ser demê kirin û gul li ser gulê kirin. Lê ew, dîsa weke ku di serî de bêbersiv ma. Weke ku ew çi, ne hat zanîn ku çi bûya. Çi, çi bû? Bersiva wê bêbersiv ma. Çi, çi bû, weke pirsêka ku ji pêşîya xwe hemû dem û serdem rakirina û bêdem û serdem hebûna xwe di kurahîya zamên de dide domandin li holê ma. "Çi", navika hemû pirsên ku êdî di wê rêwîtiyê de dihatina pirsin bû. Lê hemû pirs jî, yên ku di cihna demê de dihatina pirsin, di demne de, weke ku dihatin û digihiştina hin bersivna xwe. Wilo li mirov û li têgihiştina mirov dihat. Lê ew "çi", weke xwe di wan de jî, bêbersiv dima. Her pirsêka ku bersiva wê lê dihat dayin, bi wê re her bersiv, bi xwe re ew çi jî, weke ku di parast li jîyanê û fikir ku ew bibe temenê hin pirsna din yên ku biafirin û werina pirsin. Çi, çi ya? bersiva wê, weke ku bersiva hemû pirsên ku wê bân pirsin û hatina pirsin bû. Wilo li mirov dihat ku bersiva wê, wê bi xwe re, êdî hemû pirs û pirsatîyên ku dihatin pirsin wê ji holê rakê.

Her pirs, nêvî bi nêvî zanebûna bersiva xwe jî ya. Lê her bersiv, bi xwe re, mirov karê bi temenî bersiva pirsê xwe di xwe de dihele ser ziman? Ya ku pirsê dike pirs *çi ya*. Ew *çi ya*, pirsê di pirsan de ya. Weke ku heta ku ew bêbersiv bê, wê hemû pirs jî bê bersiv bin. *Çi ya*, di pirsê û *çi çi ya*. Bi berisva *çi yê re*, wê bi *çi were bersivandin*.? Divêt ku mirov, pêşî wê pirsê bi bersiv bike. *Çi*, *çi rastîyê di cewherê xwe de dihawane?* Ew *rastî çi ya?* Bi wê re, mirov wê bigihê *çi?* Zanîn, heta vê dera ku hatîyê de, tenê karê hê wê bi pirsê. Lê ne di wê astê de ya ku bersiva wê bi temenî hê bide. Ew *çi*, weke xelaka ku hê tariya. ew xala tarî, weke navikakê ya. Ê ew navik jî, weke xelaka ji xwe diafirênê ya. Tarî, di wê xalê de, ne bi gotinaka ku hê hatîya salixkirin a. Ew navik, navika hemû zanînekê ya jî. Zanîn li dora wê, weke leşkerê ku bike ku bikevê hundurê wê de ya. Bi vê yekê û armancê, weke ku di tekoşînekê de ya. Lê ew xal û navik, pirr jidahî ya. Zanîna aqil, an jî ku mirov bi gotinaka din bibêje bîrewerîya aqil, jîre têde, di vir de, bêtêr a ku karibê wê fahm bike. Gîyane ku weke hilme têgihiştinê ya û ku mejî ew hilm bisalixkirîya jî,

wê xalê ji xwe re êdî dike bingeh û li ser wê re, weke cewherê jîyane me ya ku bi aqil pêş dikeve û pêşketîya dijî.

Rewîst , rastî û hizir û pêşketina wê. ..

Li ser rewistê sekin in, hinekî ji aliyê êqil ve heyîna serdestî ji mirov dixwezê. Rewist, rastîya wê bi aqil dihê holê. Li ser aqil ve, hate nahaka li gor pêşketin û nirxa wê û pêşveçûnên ku bûna pîrr hatîya li ser ziman. Di wê yekê de di hanîna li ser ziman de jî, her hanînîyeka li ser ziman ji aliyekî xwe ve bûya xwediyê wate û awa, di wê hanîna wê ya li ser ziman de. Ji aliyê aqil ve hanîna wê ya li ser ziman, wê rewistê bi gotina wê re bihizratî bike û bêne ser ziman. Ji ber vê yekê, ji aliyê hizir ve, weke ku me li jor jî di serî de hanî ser ziman, aqilekî mazin yê ku di xwe de bûya xwediyê xal û bi temen û hîm bûya, pêdivî bi pê heya. Pêşketina aqil, di wê de pêşketina rewistê de xwediyê weynekê ya. Lê divêt ku mirov bêne ser ziman û bêje ku pêşketina aqil, çend ku pêşket û bû jî, wê hingê ji rengê wê yê ku bû, wê awayekî rewistî ji bi xwe re bêne holê û bide berçav. Bi vê gotinê re em dihên li ser ziman û em dibînin ku aqil, bi xwe re bi awayê xwe yê bû ya re awayê rewistîyê xwe jî dihêne holê. Bi vê yekê re aqil, weke ku ji wê rastîya xwe ya ku bi pê diafirê ve, weke ku nêvî bi nêvî ji aliyê ve yê bûnî ve rewiste jî. Ji ber vê yekê ya ku di demên berê de pîrr mazin li ser pêşketina aqil bi rewistê re hatîya sekin in. Bi aqil re rewist û bi rewistê re aqil, xwediyê du awayê pêşketinê yên ku mirov wan bi pergalî her yekê ku ji aliyê wê ve bêne ser ziman in. Bi vê yekê re, mirov karê bêne ser ziman ku aqil, bi vê gotinê re dibe duaqlî bi pêşketina xwe ya bi xwe re ya bi aqil re. Pêşî, aliyê pêşî yê aqil bi rewistê re heyîna wê, wê di çerçova pêşnûmayaka aqilî ya ku bi wê tê hizirîn re wê heyîna wê bidest xwe dana nîşandina li berçav bike. Bi vê yekê re wê aqil, deme ku hate ser ziman, wê heyîna xwe re li gor xalna û awayna heyînî yên li berçav re wê were holê û li ser ziman. Di wir de aqil, ne bi bêrewist a. Awayê wê yê ku mirov di vir de bi gotina rewistê bêne ser ziman jî, bi pêşnûmahîya wê re dihê holê û xwe bi me re bi awayê jîyandinê re di jîyanê de dide bifahmkirin. Bi vê yekê re aqil, deme ku bidest pêşketina xwe ya bi wê re dike, weke ku Zanistên ku weke yên weke Êlî Herîrî kirina li ser gotina 'rastteqînî'yê re ku weke awayekî aqilbûnê dihê holê û li berçav, wê bi wê re bidest pêşketina xwe ya bi xwe re bike. Bi vê awayê wê re aqil, mirov ku lê dihizirê, mirov dibîne ku xwediyê çî awayê pêşketinê ya jî. ..

Ji rewşekê ku derhanîna aqil, wê çawa bê? Pêşî, wênekirina rewşê ya

bi hanîna li ser ziman re, wê aqilek biafirêne. Pêşnûma wî aqilîya ku hatîya holê û afirandin jî, ew rewşa ku dihê dîtîna û an jî hatîya dîtîna ya ku li berçav a, bi nerînê re ku têgihîştîna di serî de bi pêra bûya, awayê rewşê ji her aliyê wê ve ku jê hatîya holê û li ser ziman, wê bi wê re, aqilê wê rewşê bi wê afirandina wê aqilê wê re wê biafirê û were li holkê û li ser ziman. Di wir de wê ew aqil, bi heyîna xwe re gelo di piştî wê afirandinê ve wê tenê awayekî wê rewşê ya ku hatîya dîtîna û an jî li berçav bûya? Di wir de ev pirs, deme ku me pirsî, hingî wê bi bersiva ku em bidîna de û bêne "na" re, wê hingî, li duv hevdû bidest afirandina aqil bike. Lê wê weke xaleka bingihîn ew aqilê pêşî yê rewşê jî, wê hebe û li ber çav bê bi wê re. Wê ew were ser ziman. Piştî wî rê deme ku mirov li ser wî aqilî hizirî, hingî wê bi wê awa û aliyê ku mirov li ser hizirê ve de, wê hingî bidest afirandina aqilekî bi xwe re ji wê aqilîya xwe ya bi xwe re bi me re bike. Di wê yekê de wê aqil, êdî afrîner bê. Di nerîne ku mirov lê dinerê de, di awayê ku mirov wê têde dibîne de û bi hizre ku bi wê re bi mirov re çêdike de, wê hingî bi wê re di rêzekê de bidest awadana mirov jî bike. Aqil, ji wê rewşa ku jê bûya ew pêşnûmayîya ku ew xwediyê wê ya, wê ew, çend ku aqil bi mirov re bi nirx bû, wê ew jî bi xal bibe û were li holê. Ew xalbûn, weke destûrîyaka mirovî êdî wê bi mirov re bidest karîna xwe ya afirandinê bike. Ew hizirê wê aqilê re jî, wê bi mirov re hingî, bidest afirandinê bike. Di wê rewşê de wê hingî hin bi hin bi ber rewistîfîya aqilî ya rewşî ve wê çûyin biafirê. Bi wê re û bi wê yekê re wê êdî xalbûn biafirê. Xalbûn, ji bilî rewşa aqilîyê wîrdetir aqilîya rewşê ya ku bi safîfîyê di serê mirov de di mirov de bûya ya jî.

Ew xalbûn, di wê rewşê de, heyîneka wê ya bi heyînî ya bi mirov re di nerîne mirov de ku ew heya, wê bi wê re bi heyînî bi wê yekê re wê hebe û bi wê re bi ber bûnîya aqilîya rewistî de çûyinê de wê bidest afirandinê xwe bike. Di wê rewşê de rewist, pêşîya wê bi wê têgihîştîna wê aqilê rewşê ku êdî bi mirov re bûya darêjk, wê bi wê darêjkîya wê re êdî wê nirxîya wê ya ku bi mirov re wê da afirandin, wê bi wê re bidest pêşxistîna nirxîya rewistî ya bi mirov re bike. Mirov, di wê yekê de di wê afirandinê de ku weke afirandinaka keseyetî ya bi wî re jî ya, ji hemû aliyên ve di farqê û têgihîştîna wê de ya? Mirov nikarê wê yekê bi tememî wilo wê bêne ser ziman û bêje. Lê mirov karê bêje ku wê hin bi hin bi rewş û nerîn û dîtînan re wê ew aqilê wê yê ku bidest afirandina xwe ya li gor wê afirîna ku bûya ku bike, di wê yekê de, bi rewş, aqil, mirov û keseyetîya mirov di teherîyaka di jîyanê de ku bi hev re û li duv hevdû di meşîna de ya, wê bi hev re wê pêşketîna bi du awayan bide kirin

bi keseyetîyê re. Aliyê wê yê pêşî, dem bi dem bi pêşketinê û afirandinê re ku dibê ya. Aliyê din jî bi dû û an jî sêdîmenîtî ku bi wê re dibe û diafirê ya. Heya ku hê bêhtir dîmenîtî bi hev re di nav hev re hebin. Di vir de zanîna xêvî, hîs û jîr û bîr xwediyê weyneka mazin in di pêşketina ku dibê de. Sehkirin, di kirdatîyaka teorîkî de wê êdî di vir de ji hin aliyna ku mirov karê wan bêne ser ziman bi dem bi dem bi pêşketinê re wê weyne wê bibe. Hîskirin, di nêzîkatîya rewşîtî de çawa ku aliyekî zanîn di mirov de ku mirov wê wî aliyî bike temen ji pêşketina wijdanîya xwe re wê êdî bidest pêşxistina wê di mirov de bike. Ev jî, aliyekî dî yê wan pêvajoyên pêşketina aqilîyê ya di mirov de ya. ..

Di wê rewşê de, mirov karê bêje ku aqilê ku afirî û êdî bidest afirandinê kir, êdî wê xalên wê yên afirandinê wê hebin. Destûr, zagon û xal û hwd, wê bitêgihiştinî pêpelokên pêvajoyên wê yên pêşketinê yên di aqil de ku bi pergali temenê afirandinê dikin bin. Ew pergaliîtî, wê aliyê rewistê yê aqil, wê ji wê bidest afirandina xwe bike. Gotina, çawa gav wê were avêtin li gor wê aqilê, wê rewistîya aqil bi pêdivîya wê re wê bihatina li holê wê bi mirov êdî bide fahmkirin. Aqil û rewist, dervî û ji bilî ku kirdetîya di hundurê hevdû de, bi awa dikin, awayê hevdû yê ku bi demê re ku diafirê jî dihênina li holê bi heyîn û hebûna hevdû re. Bi aqil û pêşketina wê re afirîna darêjkîya aqil, wê şênberîyekê di kirdetîya êqil de bide çêkirin. Ew şênberî ku afirî, êdî wê darêjka kirda aqilê rewistê jî, bi xwe re bide afirandin. ..

Darêjka rewistî, wê êdî ji wê afirînê ku biafirê û wê şênberîyê bi tevgerên ku li wê di tevgerîyê de bèn şênberkirin re wê bê holê. Ew, xêve mirov ya ku êdî wê hin bi hin ku aqil têde biafirê û bicih bibe jî, di wê de ku bê bipêşnûmabûn, wê bi wê re bèn holê. Rewist, di wê de ji ya ku em dizanin bêhtirî bi mirov re xwediyê afirînîyeka afrîner a. Ew pêşnûmabûn, awayekî wê yê bûyinî ya. Mirov karê vê yekê jî, her weha bi wê re bêne ser ziman. Lê aqil, di wir de, ew awayê wê yê rewşî ku bi wê re xwe afirandîya, bi wê re pêşnûmabûna ku heyra, hingî wê bi wê re bidest afirandinê jî bike. Lê di vir de em çiqasî di farqê de bin û çiqasî jî ne di farqê de bin, ew pîrr dîmenîtî ya bi aqil re ku mirov ji wê darêjkeka aqilî ya rewistî derxe û şîrove bike û bêne ser ziman, mirov wê bibîne ku bi têgihiştinaka serrastîtî û seraqilîtî, wê pêşketina xwe ya ji wê deme xwe û pê de, êdî bide berdewam kirin jî, pê re heyra. Di vir de, destpêka wê rastîya pêşketina mirov fahmkirna wê jî, wê mirov di têgihiştinê de di wê xate wê ya teherî de, bigihêne wê destpêka pêşketinê ya serrastîtî û seraqilî û ku êdî bi xêvîyê re û bi seraqilîya xwe ya bi mirov re ku xwe

afirandiya û mirov êdî çend ku bi hizirê re jî ya wê dijî, wê di dereke aqilê mirov de di temenê wê de bi hîmî wê hebe. Ji vê xalê(vêderê) û pê de, ew êdî ew xala me ya li jor ya ku bi rewistê re aqil û pêşveçûna wê ya di jîyanê de êdî ku wê biafirînîya, wê bi xwe re êdî wê werêne li holê û wê xwe bi me(di aqil û têgihiştina me de) û aqilê me re bide têgihiştin. ..

..
Ku em di vir de, wê rastîyê li berçav bigir in û hinekî derkevîne dervî mijara xwe, û weke qadarekê li ser heyîna mirov bihizirê, wê têgihiştina ku em di dawîya wê hanîna xwe ya li ser ziman de û ku bi vê xalê re girêbidin, wê bi me re ji me re bide çêkirin. Mirov, nirxên ku wî dikina mirov hene. Aqil, yek ji wan nirxan a. Bi vê re wijdan jî, mirov karê wê bêne ser ziman. Hizirkirin û li gor hin rastîyna ku wê êdî weke "rastiyên xwe" dibîne û lê dihizirê, mirov wê bi rastîya wê hizrê û rastîya mirov re jî li berçav bigirê û li ser bihizirê, mirov wê bibîne ku di pêşketina mirov de çendî awayekî pêşketinê bi çî awayî heya. Mirov, heyînaka wî ya bi teherî ya dayîmî heya. Ew heyîna wî ya teherî û dayimî, wê çawa were ser ziman? Divêt ku mirov wê di vir de bi çend gotinan bêne ser ziman. Ew jî pêdivî bi pê heya.

Di destpêka pêşketina mirov ya di mejî de, mirov wê êdî wê bi aqil re esas bigirê, mirov wê bi nêrînî bibîne û wê bêne ser ziman, ku mirov heyîna wî ya heyînî ya dayimî heya. Heyînen mirov yên gîyanî û hîsî jî, li ser wê sûwar in bi hev re. Mirov karê bêje ku ew gîyan, weke ku ji wê aqilîyê xwediyê awayekî pêşketinê yê ku mirov wê bi teybet bêne ser ziman jî. Aqil, xêvîbûna wê ya bi mirov re, wê dem bi dem wê sentezbûna wê ya carek din bi mirov re, wê êdî bike ku temenê wê gîyanîyê bi aqilî û biafirêne. Têgihiştin, ji du aliyên xwe ve ku mirov bi têgihiştina rewistîtiya mirov re ku lê bihizirê û lê binerê, mirov wê bibîne ku bi aliyên xwe yê hizrî yên heyînîyîyên xwe re heya. Bi wê heyîna wê re jî, weke pêvajoyaka wê ya pêşketine ya ku bi mirov re ya, ku mirov wê aliyê hîsî bi gîyanîya mirov re wê bi wê re kifş bike. Hîs, wê çend ku ev aliyê têgihiştinî bi pêşketina xwe re bi wê re hebe jî, wê ne tememî bi wê re û bi pêşketina wê re bê ser ziman. Lê divêt ku mirov ji bîr neke û bêne ser ziman, ku bi wê heyîna mirov ya jîndayî re rakendîtiya mirov ya ku dibe, temenê wê dayimîtiyê wê diafirinê û wê bixwe jî dihêne holê.

Ji ber ku mirov jîndîya, bi wê jîndîtiya mirov re aliyê hîsî bi wê jîndîti û têgihiştina wê ya ku bi hizirkirinê re afirîya ra heya. Ew afirîn, wê mirov bi gîyanî biafirêne. Heyîna mirov ya jîndî, ji aliyê ajoyî ve jî bi mirov re û an jî bi jîndatîyê re wê di temenê wê de biheyîn bê.

Mırov, di wê afirandina bi hizrî ya bi xwe re digihê tiştêkî bi xwe re. Ew tişt, bûyînaka. Ew bûyîn, têgihîştinaka jî. Lê bi navkirinê, mirov karê navekî dî jî lê bike. Tenê ew navlêkirin, navlêkirina me ya. Ew, wê weke "rastîyaka bi me re" ku afirîya wê hebe. Ji ber ku bi me re ya, êdî têgihîştina ku "bi me re bûya", wê bi wê re û bi me re û bi bûna wê re wê biafirê. Tiştê ku wê hizra lê xwedî lê derketinê wê biafirê jî ev a. Gotine "me", di vir de, êdî divêt ku mirov hinekî li ser têgihîştina bi wê re û ya di wê de li ser serî biwastêne.

Hizre lê xwedî derketinê, ji aliyê rewistî ve, ku bi aqil, "mirov wê ji xwe re rast dibîne" û bi wê ji xwe re rast dîtine re, êdî bidest pêşketina xwe dike. Lê berî wê, mirov rastîya xwe bi rastî herê dike û li gor wê 'rastîya xwe' êdî bidest hizikirinê dike û li gor wê jî kifşkirinê dike. Di vir de, aliyekî kifşkirinê yê rewistê bi keseyetîya mirov re xwe didêne holê li berçav. Ji wê, emê êdî ji vir û pê de, bi mijara xwe re wê aliyê li gorxwebûnîya keseyetîya ku di temenê wê de rastîya wê ya ku bitêgihîştinî ku heya, ji bin ve ya bi pê re bînina ser ziman. Lê xwedî derketin, bi sê temene wê pêk were. Temenê pêşî wê bi 'ligorbûnê' bê. Temenê dûyemîn, wê bi wê ligorbûnê re 'li gor pêdivîya mirov' bê. xela xwestinê, wê bi wê xalê ve girêdayî biafirê. Temenê sêyemîn jî, wê bi 'heyînîyê' bê. Yanî, wê di temenê wê ligoratîya mirov bê, ku wê bi têgihîştin bê bi mirov re. Ku mirov, ew li gor wê yekê pêdivîya xwe hanî li cih, hingî, wê bi wê re û li gor wê pêdivîyê ku weke ancama wê ya ku ew derketîya li holê, wê hingî, li ser wê re bidest hizirandinê xwe bike. Li ser wê hizirandinê re, wê hingî, bê temenê hizirandinaka 'nû' ya ku wê bibe jî. Nûbûn, di vir de, bi têgihîştina wê re û bi rewş û tevgerên nû re û an jî bi hizirkirinê re, gihîştinaka ku hin bitêgihîştin û bi hizrê re wê werine holê bê. Lê di vir de, wê wate gotina 'nûbûnê', wê di wate destpêkê de jî bê. Bi wê yekê re, wê mirov bi xwe re êdî li gor hin xalna ku ew êdî xwedîyê wan a di xwe de, wê bi wan re bidest pêşketina xwe bike. Pêdivî, bi serê xwe, çend ku aliyekî aqilê mirov diafirêne jî, li gorbûna bi têgihîştin û hîskirinê bi rewşê re jî ji dixwezê ji mirov.

Di vir de, ku mirov bahse têgihîştina li gorbûnê kir, divêt ku mirov hinekî dî di wê de pêde herê. Ji ber ku ev gotin jî, bi serê xwe xwediyê gelek alî û awayên ku cuda bi cuda werina ser ziman in. Di serî de, deme ku mirov kifşkir ku "li gor wê ya", hingî; mirov fahm dike ku ew li gora mirov, li gorbûnaka çawa û çendî û çiqasî li gor jîyane mirov ya dervî mirov a? Ev bitêgihîştin kirina jî. Ev pirs, wê ji gelek aliyan ve bersiva wê, lê were dayîn. Divêt ku jî were dayin. Lê di serî de, emê li ser wê li

gorbûna ku "li gor me ya" ka ma ka li gor "yên li dervî me ya, bisekin in. Ew "yên li devî me ne" jî, weke me, xwediyê xalna rewistî û li gorxwebûnna bi xwe re na. Prensîbna rewistê, di wê xalê de jî li holê na, ku afirî hena. Minaq, pergale tirk, î ro zimanê kurdî qadaxa kirîya û nahêle ku zaroyên kurd bi zimanê xwe perwerde bibînin. Di vir de, ne hizirkirina li wan zaroyên kurd heya. Ne hizirkirina, li pêdîvîyên wan heya. Li gor têgihîştina rewistê ya ku me hanî ser ziman, ev kêmesîyekê diafirîne. Lê ku bizanebûn, ev ne hatibê hizir in û kirin jî, hingî jî, êdî li gor xalna rewistî ku bi têgihîştin bûna, nêzîkatê wê lê were kirin û li gor wê kêmesîyên wê werina dîtin li gor wê têgihîştinê. Lê ku mirov çî têgihîştinê li berçav bigirê û li gor wê şîrove bike jî, hemû têgihîştinên ku li gor wan şîrove bê kirin, wê ji rastî, têgihîştin, pêşketin û berî hertiştî hebûna zaroyên kurd wê gava xwe biavêjin. Ya rast jî, ev a. Hizirkirina bizanebûn ku ew newê kirin û ne hizirkirina bêzanebûn ku ew newê kirin, weke du mijarên jecuda êdî derdikevina ber me ku mirov wan cuda û cuda fahm bike û bêne ser ziman in. Rewist, hinekî jî, têgihîştina di derbarê têgihîştinê de jî ya. Bi aqil û têgihîştina rewistî re, beremberê têgihîştinê ne bitêgihîştin bûn a.

Bi vê yekê re di vir de, ya ku emê li ser bisekin in û wê bêne ser ziman a jî, têgihîştina 'hevbeşbûn'ê ya. Lê bi wê re ev hevbeşbûn, di nav xwe de, weke ku me di paragrafa li jor de hanî li ser ziman, wê mafê perwerdehiya zimanê dayikê yê zaroyên kurd, yê komî jî, li gor wê tevgerîn, wê di temenê wê hevbeşbûnê de ku nêzîkatîyaka li gor xwesteka wan hate nîşandin re, wê êdî li gor wê nêzîkatîya rewistî tevgerîn bi afirê. Gotina hevbeşîyê, ji du aliyan ve dihê ser ziman di vir de. Pêşî ji aliyê navxweyîya komîyê û piştî navxweyîya koman û hwd. Lê herdu alî bi nêzîkatî û xwestên xwe yê ku werina li cih re, ku levkirina wan bû, wê hingî, hevbeşbûn, di nêzîkatîyê de rastîya xwe bide nîşandin. Hevbeşbûn, ku li dora nîrxekê ku mirov li gorî wê tevgerîya êdî dibê. Yanî, di çerçova wê li gorxwebûnê de, pîr mirov, bi heyîna xwe re digihîna hevdu. Bi wê gihîştina hevdu re di wê de levkirina xestekan heya. Bi wê re, ew levkirin, çendî ku ew xwestên ku bi hev re hebûn, wê ew jî hebe. Bi vê yekê re li gorbûn, li ser temenekî berjewendî ya bi xwestekê re jî heya. Ev ligorbûn, ku ji wê nirxa ku ew li dora wê civîbûn ku bûya, ku mirov pêde herê û bigihê civîna din ya komî, wê ew nîrxê ku heya, ku ne li gor wan bê. Bi vê yekê re, li gorbûn, êdî wê bi temenî di gihandina li hevduyîya wê de ne bes bê. Bi ligorbûnê re, gotina "rastîyê", divê ku mirov wê bêne ser ziman. Rastî, ku mirov li ser dihizirê, mirov

karê bi pirsê ku "çawa û li gor çî rasta û heya" di levkirinê de? Di vir de, rastî bi heyîna xwe re gotinaka dîtbar a.

.. **Rastî, têgihîştina wê**, ji aliyekî ve ligorbûnê ji rewşê, tişt û mirov dixwezê. Bi wê yekê re, *levkirin*, di xwestekê de aliyekî wê yê rastîyê dihêne ser ziman. Lê hemûyî, nahên ser ziman. Ku mirov, tenê li ligorbûnê binerê, di vir de wê ji gelek aliyên wê yên ku bi pê re werine ser ziman, wê kêmbimêne. Di serî de, divêt ku mirov vê yekê bêne ser ziman. Bi hev re bi aqil û pêşketina wê ya ku bûya re, ku mirov li jîyanê binerê û bi wê re bidest hanîna li ser ziman bike, wê hin bi hin êdî bi bêhtirîya wê re were ser ziman. Ji vir û pê de, weke mijaraka di berdwame wê de, ku mirov êdî divêt ku bi aqil û gotina rastîyê re êdî bidest hanîna wê ya li ser ziman bike. Cihê gotina rastîyê û heyîna wê, bi vê yekê re di vir de, divêt ku ji aliyê têgihîştina rewistîyê ve di çerçova mijarê de were fahmkirin. ..

Gotina rastîyê, ji gelek aliyên xwe ve di vir de mirov karê were ser ziman. Lê di serî de, divêt ku mirov hinekî gotina rastîyê, di çerçova heyîn û hebûnê ya di jîyanê de wê fahm bike. Bi wê yekê re, êdî ew di berdewam wê de hewldana fahmkirina nêzîkatîya rewistî, wê hingê, bi têgihîştinekê xwe re xwe bide li berçav. Ku mirov, li dora xwe binerê, mirov wê heyînên ku mirov dibîne ku dest li wan dide hemûyan yên ku hene, karê wan weke rastîyana li jîyanê ku hene bêne ser ziman. Car bi car, gotinên ku gîyan bêtêgihîştin û hişa jî hatina gotin. Wan gotinan jî, mirov ku bi çavekî sêyemin li wan binerê, mirov wê bibînê ku piştî safîbûnek di ser de bi têgihîştina ku ji têgihîştinê bû û ku xwe qayîmkir û serdest kir, êdî bi serê xwe bi wê têgihîştina ku di derbarê xwe de wê têgihîştinê bi xwe re çê kir, li ser wê re dibe xwe bixwe. Mirov karê vê jî, weha fahm bike, weke ku têgihîştinê ku êdî darêjka xwe çêkir û bidarêjk bû û êdî bi wê re bû biserê xwe û hwd. Gîyan û têgihîştin, weke ku dê û zaroyên hevdû na. Di têgihîştinê de bi çûyinê gîyan, riyeka bêserdem û dayimî ji xwe re çê dike. Têgihîştin jî, bi gîyanê re jindatîyekî û rihekî ji xwe re dibîne. Subjektîvîte giyanê, bi awayekî jîrî, weke xwûna ku di rayên laşê jîndîyekî de ku di herikê û diçê û tê, weke ku bi jîyan a. Ti rastî, nîna ku giyaneka wê nebe. Ev jî, bi hişkirina wê re wate distêne. Gotina 'gîyanê' bixwe jî, bi pêşketina hişkirinê re pêşketîya û awa û reng standîya. Piştî ew hişê ku bûya bi bûna hişê wê bixwe jî bi rengê 'hizra hizrê', êdî hişarîya wê ku pêş dikeve, temenê wê pêşketin û têgihîştina wê ya ku renekî 'heyînî' bi hebûnê bistêne jî wê biafirêne. Gîyan, li ser têgihîştina li ser wê gotina rast re ji wê re diafirê. Yanî, êdî mirov karê

kifş bike ku gîyan, bitêgihîştin têgihîştina têgihîştinê ya. Lê divêt ku mirov bibêje ku gîyan jî, bi têgihîştina aqil re heya. Rastî, heyîna ku mirov karê wê fahm bike, bi xwe re û bi gotinîya xwe re dihêne ser ziman. Bi vê yekê re rastî, di aslê xwe de bi heyîna a. Heyîna, di vir de bi jîyanê re tê holê. Li Jîyanê, di deme ku mirov dijî de, mirov çawa dibîne û dijî, mirov wê di pêşketina xwe de bi pêde biçê. Ev, jî rastîyaka mirov ya di jîyanê de jî ya. Lê di vir de rastîya mirov, birastî dijî, 'ne bêtevger û gavavêtin' a. Gotina 'ne bêtevger û gavavêtin' ê, di vir de di wate rêzeka xalî de dihê ser ziman. Mirov, deme ku wê bi kar dihêne jî, ev dihê fahm kiirin. Di wate wê de, yanî 'ne bê hizira.' di deme ku em dibêjin "ne bêhizra", em ji xaynê wê tişta ku em bahsê dikin, bahse têgihîştinaka me ya ku di serê me de heya jî dikin. Gotina di piştî vê de tê jî, her weha êdî ew 'ne bê rewista'. Ev jî, di wê wate de dihê ku êdî mirov ne bêtêgihîştina têgihîştinê ya. Bi vê yekê re, rê nîşandin, di têgihîştinê de dihê li holê. Hinekî dî jî, li ser wê gotina rastîyê, mirov karê pêde herê. Ev gotina rastîyê, çi rastîyê dihêne ser ziman? Di vir de, deme ku mirov got ku 'ew gotina rastîyê di xwe de çi rastîyê dihêne ser ziman, hingî, em nîşandidin ku ew gotina rastîyê, di xwe de heyîna û hebûnaka têgihîştî dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, em êdî dibêjin ku 'tişte' di wê gotinê de heya û bi wê re dihê ser ziman. Ew tişt, bi wê re tê ser ziman. Di vir de, em wê gotina rastîyê, bi hizir binavkin û bi wê re tînina ser ziman. Hingî, mirov wê hizir bike ku 'tişta' di hizir de ku tê ser ziman, mirov wê bi hizir û têgihîştina wê re tê digihê.

Di vir de, di berdewama wê gotinê de mirov êdî fahm dike ku hizir bi xwe û heyîna xwe re ne "valatîyeka". Tişte, têde heya. Nirxek, têde heya. Lê ka ew tişt û an jî nirx çiya, mirov êdî divêt ku li ser wê hinekî hizir bike. Di vir de, ya ku wê mirov bigihêne çewherê wê jî, di aslê xwe de ev a. Hizir, heyîna ku dihê ser ziman a. Lê, ku dihêne ser ziman a jî. Hizra di derbarê wê hizrê de, bi têgihîştinê, wê hizrê jî çawa ku bi wê re dike nirxek, her weha bi têgihîştina bi wê re ku êdî mirov bi têgihîştin dibe û pêre fahm dike ku bahse çî dike, êdî bi wê re, bi awayekî dîmenî, mirov bi têgihîştinê li ser wê re dimeşê bi aqil re. Gotina me ya rastîyê, ya ku me li jor hanê ser ziman jî, di vir de ji du aliyan ve wê hayîniya wê ya li ser ziman bibe. Aliyê pêşî, wê bi heyîna, gotina hizir, wê bi wê bixwe re wê were ser ziman. Aliyê din jî, wê bi têgihîştina ku di wê de dihê ser ziman re, wê were ser ziman. Aliyê duyemîn yê hundurû, ku weke ku me di hevoka xwe ya pêşîya vê de jî bilêvkir, bi "hizra hizrê" re, hatina wê ya li holê dibe. Di aslê xwe de, di vir de gotina têgihîştinê, di deme ku

dihê ser ziman de, ji aliyê xwe yê pêşî ve ku wê zanatîya di hundurê gotina hizirê de ku bilêv dike, wekî din jî, ji wê wîrdetir, êdî piştî ku bi nav jî dike û êdî ew binavkiirn jî, wê bi têgihiştinaka şênberî, wê heyîna wê êdî wê bişênber bike û bêne holê û bi mirov re bitêgihiştin bike. Di vir de, êdî wê li ser wê têgihiştinê re, wê têgihiştinak ji, bi mirov re biafirê û çêbibe. Ew têgihiştin jî, êdî dibe "têgihiştina têgihiştinê". Têgihiştina têgihiştinê, di aslê xwe de, zanîna gotina hizir ku têde kirde ya jî, bi xwe re bi gotinbûnê re şênberîya wê dihê li holê. Bi vê yekê re, wê êdî ji wê gotinê, gotina din ya ku wê were li holê wê biafirêne. Weke pêvajoya dûyemin ya bi têgihiştina têgihiştinê ya duyemin re, wê xwe bide dîyarkirin. Hizir, di vir de, bi wê rastiyê re, dihê ser ziman. Hizir, nasîna têgihiştina wê ya bi gotina têgihiştinê re dihê holê. Gotina hizir jî, weke qalibekî darêjkî, dihê li berçav û dimêne û bi têgihiştin dibê. Mirov, êdî wê têgihiştinê, karê bi serê xwe re bi teybet jî bêne ser ziman. Bidarêjkkirin, êdî ji û bûna wê pêde, bi awayekî sênberî ê pêzayî, bi hebûn dibe. Ev, êdî bûna aqilekê, şênber û pêzayî, ku bidarêjkî ya ku êdî wê temenê hizrên din weke ku çawa ku hin darêjk û awa bûna temenê wê û ew afirî û hwd. Ji xwe, ev jî, êdî bi bûn û şînbûnê asta û pêvajoya piştre ku êdî wê ew jî were ser ziman. Di gotinê de, ya ku wê were gotin dihê gotin. Di vir de, em careka din vegehihina gotina xwe ya 'rastî'yê. Em, wê êdî di vir de karin hinekî dî bi şênberî bêna ser ziman. Bi vegotinê darêjka ku di serê me de ji bo bûn û pêvajoya hizir bû, wê êdî gotina rastîyê jî, bi şênberîya xwe re bi me de bide salixkirin. Êdî ji aliyê wê yê din ve, bi danûstandina li ser awayê wê darêjkê û hizrê re û fahmkirina wê re, ku rengê wê hat fahmkirin, êdî wê awayê gotina rastiyê jî, were fahmkirin, weke ku deme ku me hizrek ji di riyekê de li ser çûnê afirandibê, ku em di awayê têgihiştinê de gihiştina wê, hingî, em gihiştina rastiyê êdî. Ji gotina 'hizir' bi rastîyê re, wê du heyîn û awayê wê birastî wê êdî werina li holê, ku mirov fahmkirî. Wê ew, êdî werina dîtin. Herdû rastî, ji rastîyaka ku bi gotina hizir re ku pêre têgihiştin heya re

Di vir de, divêt ku em hinekî li ser gotina rastîyê, divêt ku em ji aliyê heyîna têgihiştinê ya wê ve bihizirin. Wê hingî, rastîya wê ya biheyînî, ku bi şênberîya wê re dihê holê, mirov wê êdî wê fahm bike. Rastî, ji aliyê heyînî ve fahmkirina wê, weke ku me di çerçova wê ya li jor de hanî ser ziman, bi fahmkirina têgihiştina wê re wê were fahmkirin. Lê rastî, di vir de, ji aliyê xwe yê heyînî ve jî, ku afirî jî, bi levkirinekê re êdî dihê li holê. Minaq, bêjeyek, deme ku afirî, çawa diafirê? Mirov, ku li ser wê

bihizirê, mirov wê êdî wê fahm bike. Pêşî, wê di afirandina wê de, heyîna bêjeyê re ku wate ku bi kirdeyî lê hatîya kirin re wê ew bitêgihîştin, wê di wê bêjeyê de bi bêjeyê re di levkirinê de bê. Ew levkirin, wê aliyekî wê yê rastîfîya wê jî bi xwe re bêne holê. Lê hîs jî, di wê levkirinê de bi weyn a. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku levkirina di wê bêjeyê de di jîyanê de rastîyakê biwatî ku bi wê levkirina xwe re ku xwe biwate kirîya û bi pê re afirîya, bi wê awayê levkirinê re, heya. Kevirek, deme ku mirov lê dihizirê, mirov, wê kevire dibîne û lê dihizirê. Ew kevir, şênbera û li berçav a. Miïrov, wê, dibîne. Ji wê, mirov, lê dihizirê û bi bêja kevir re wê xosletên kevir jî, wê xwe bi bêjeyî re di hişê me de di bîra me de bisalix bibe. Çawa ku me got, kevir, eme ne tenê kevir bi bîr bikin, bi wê re xosletên wê jî, ku hişka, rengê wê çawa ya û hwd jî, mirov wê êdî bi bîr û hiş bike. Deme ku êdî piştê gotina kevir hate ser ziman, wê hingî, ew kevir, wê were li berçav û wê lê bêhizirin. Bi vê yekê re, em bêjin ku her bêja darêjkaka jî. Bi wê re, wê têgihîştina hişkbûna wê û giranbûna wê jî, êdî wê bi wê gotinê wê re weke xosletên wê bi gotinê re, wê werina li hiş û bîrê. Kevir, rastîyaka ku afirî dihêne holê bi dîtina bi xwe re. Bi hizirandina li ser kevir re, wê kevir, di serê mirov de bê têgihîştinak jî. Ew dîtina bi pê re, wê di meji de bi wê têgihîştinê re bicih bibe. Di vir de, mirov karê aliyekê wê têgihîştinê yê din jî lê bihizirê. Hizira kevir, wê bi me bide fahmkirin ku kevir hişk û giran a jî. Ji ber ku me ew bi cerb bê wilo bi wan aliyên wê re jî di darêjka wê ya di serê me de, bicih kirîya. Lê ku dervî wê, vajî wê, kevirekî ku tede giranî û hişkî hebe, ew, wê dervî wê darêjk û têgihîştina wê bimêne. Êdî ew jî, li ser xosletên wê re salixkirina wê re, wê bibe û binav bibe. Bi wê yekê re, deme ku mirov lê bihizirê, hingî, mirov wê wan xosletên wê jî li berçav bigirê. xosletê temenê salixkirinê na. Her xosletek, qatek ji têgihîştina wê tiştê ku ew xoslet xosletê wê ya. Ku mirov, wê gotina kevir, bike navê tiştêkî dî û wî tiştî dî bi wê bêne ser ziman, wê ew tişt, bi wan xosletên xwe yên ku hena re, ne dûrî wan xosletên ku kevir yên hene, wê bi xoslet bin. Êdî, ew tişt bi xosletên xwe re li holê nemêne. Di bêje de, têgihîştina wê ye ku tede bi kirdeyî heya, deronîya wê, wê rengê û xosletên wê yên weke yên nermbûn û hwd jî hene. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku her bêje ji çar aliyên xwe ve pêdîya wê bi salixkirina wê hertimî heya.

Bi gotina kevir re, rastîya gotina kevir, tê ser ziman. Bi rastîya gotina kevir re jî, kevir, xosletên wê, dihêna ser ziman. Xosletên kevir, di aslê xwe de, di bûna têgihîştina kevir de di afirandina hizra kevir de xwedî weyn in. Di çerçova hizra kevir de, afirîna têgihîştinaka bi pergali, bi wan

xosletan re, wê biafirê. Bi vê yekê re, wê êdî pîrr mazin ew kevir, weke ku di wê afirandîna bi hizra xwe re de, di nav de êdî weke ku 'xawr' bibe, wê lê were û wê têgihîştina kevir ya ku afirîya, wê bi jîrekê re wê li holê bimêne. Lê ez dixwezim bibêjim ku têgihîştina kevir, ku afirî, wê hişkbûn zexmbûnekê jî, bi xwe re bêne holê. Bi têgihîştina kevir re, razberîya teorîkî û hizrî ku afirî, wan xosletan jî, têgihîştina wan wê mayinda bike. Bi vê yekê re, ew qayimtî, êdî wê xwe bide der. Qayimtîya hizra kevir, wê di xwe de xosletên xwe safî bike. Zanebûn û têgihîştina di derbarê kevir de û bi wê re di astaka sêyemin de ji kevir û zanîn û kirdeya wîrdetir, ku zanebûnêka di derbarê xwe de da çêkirin û ew zanebûn bi têgihîştin bû, wê hingî biafirê û ew afirîn jî, êdî aqil û zanebûnêka pîrr safîya. Ji wê asta sêyemin mirov, du gavan bi şûn de biavêjê û li kevir vegehîstê û li kevir binerê û wê binirx bike, hingî, wê kevir, li ber wê zanebûnê, tenê weke kevir nemêne, wê bê têgihîştinê jî. Bi vê yekê re, wê safîbûn biafirê li ser kevir. Bi têgihîştin û zanebûna kevir ya ku em jê re jîbêjin kevir, di aslê xwe de, ev hersê pêvajoyên têgihîştin û zanebûnê bi hev re hena. Me dît, di xwe de bizanebûn kir, û zanebûn li ser wê zanebûnê re di xwe de çêkir û ew zanebûn û bi me re carek din bi têgihîştin bû, êdî bi zanebûnê em gihîştina zanebûna kevir û me got kevir. Bi wê tehera têgihîştinê re, levkirinêka xurt êdî wê derdikeve li holê li ser gotina kevirê ku em bilêv dikin. Bi têgihîştina kevir re, ku weke wî kevirî hişktîyekê çêbike, xosletên têgihîştinê yên safîtîyê, jidandinê û levkirinê, bi hev re û di nav hevdu de ku hevdu jî biafirênin wê werina li holê. Ew awayê têgihîştinê, rastîyaka ku ku afirîya wê dihêne ser ziman. Di wê rastîyê de, nêzîkatî, wê wilo safî û hişk bê. Minaq, di çerçova wê nêzîkatîya têgihîştina hizrî ya kevir de, nêzîkatîyaka ku di çerçova hizratîya rewistê de bê kirin, wê nêzîkatîyaka ku bi xosletên xwe re safîtî, jidandin têde heya wê were holê. Ji wê têgihîştinê hizratîya rewistî, xwe ku afirand, wê bi wê safîtîyê re biafirê. Di nêzîkatîyaka rewistî de bêrewistîtî, ji ne safîbûn û an jî ji tevlihevîkirina di nêzîkatîyê de ya pîrr xosletên jêvcuda re dihê holê.

Bi nêzîkatîyên bitevgerî yên ku hatina nîşandin re, wê bi demê re wê bi wê tevlihevîyê re li gor xwe weke ku 'safî' tîyekê çê bike. Safîtî û rewîsta wê ya ji gotina wê ku afirî a darêjkî, di xosletên kevir bi bi kevir û gotina kevir hanîna li ser ziman de ya. Ev awayê rewîstê, pîrr jî li ser hatîya nîqaşkirin. Lê di vir de, ku em zêde bi wê ji mijara xwe dûrnekevin em karin bêjin, ku êdî bi kifşkirina xosletan û hanîna wan ya li cem hevdu û bi wê afirandina darêjkna din yên nû û afirandina awayna

nû yê din, êdî weke ast û radayaka ku di ancama têtîhiştina aqil de derdikeve li holê jî heya. Ew rewş jî, êdî li gor rewşa xwe, tenê bi wê nêzîkatîya me ya aqil re têtî nemêne. Bi teybetî, êdî li gor xwe nêzîkatîyeka aqilî û rewîstî bi hebûna xwe ya ku afirandîya êdî dixwezê. Em jî, ku wê rewşê û awayê bi têtîhiştin bikin û ji wê gihîştina têtîhiştinê, êdî bi wê têtîhiştinê re, emê rewîstîya rewşa nû kifş bikin û bi wê têtîhiştinê re êdî têtîbigihin. Xosletên wê tevlihevîyê ku safî bûn (Bi darêjk bûn û bi wê re bitêtîhiştin bûyin), ew heyînen ku hatina tevlihevkirin, bi nasîna wan re wê werine fahmkirin. Weke ku bi genetike mirov re, pîrr tevlihevîyeka pîrr mazin heya û pîrr jî di nav hevduîyî de heya û ew pîrrbûn hemû bi hev re ya. Bi pergalyaka ku hebûna mirov têtî bisalixa, ew pergal, waqas genetikan bi hev re dihêle. Her xoslet û gen, xwediyê reng û têtîhiştina bi xwe re di xwe de ya. Karê wê jî, li gor wan xoslet û teybetmendiyên wê ya. darêjkîyaka ku ew jî, weke ku nikarin derkevina dervî wê, bi hebûn û rêzîbûna wan ya bihev re heya. Ji vir, ku mirov li wê rêzîna genetîkê dinerê, mirov di çerçova heyîn ku afirî ya asta giştî de, bêhna pêwîstîyêkê dike. Her gen, bi xwe re heya. Serwerbûna li pergala wan ya bi hev re ya asta giştî, wê hêzaka rêzîkirina wan û bi wê re çêkirina darêjkên nû jî bike destê mirov de. Gotina safîyê, di vir de, di aslê xwe de, li ser darêjkê û têtîhiştina wê ya ku bi mirov re bitêtîhiştin bû re heya. Safîyê wê ya ku heya, ew awayê ku afirandîya ya. Lê ku bi ber hundurê wê ve çûyin bû, piç bi piç ji binî ve qat bi qat hate kifşkirin, weke ku bi hebûna genan re dihî dîtî û hwd, weke wan hevgerînen wê û hwd, êdî wê bê fahmkîrn ku ew safîbûn, ji tevlihevîyêkê dihê li holê. Rastî jî, di jîyanê de xwediyê vê xosletê ya. Gotina rastîyê, xwediyê vê awayê û xosletê ya.

Em, di vir de, carek din hinekî dî li şûn li hanîna xwe ya li ser kevir vegerîhin û werîna ser gotina xwe ya kevir. Kevir, di çerçova wê têtîhiştina xwe ya *rast* de di aslê xwe de çiqasî hişk û kevir a? Em, ku hinekî li ser kevir dihizirin û di nav hizratîya wê de diçin û hinekî kur dibin, em dibînin ku rastîya kevir ya ku hişka, xwediyê tevlihevîyeka *saf* a. Di çerçova gotine kevir de, gotina saf û ya rast, di çerçovaya darêjkîyaka bihevreyî de dihêne li holê û li berçav. Di çerçova heyîna darêjka kevir ya ku afirîya de xwediyê xoslet in. Ev, têtîhiştinaka din jî bi me re çêdike. Ew têtîhiştin jî, her weha ew e ku bi afirandinê re pêvajoyên afirandinê ên hiyererşîk dihê ber me. Di vir de, ku em nexwe hinekî dî pêtî herin û ji wê rastîya kevir ji wê asta wê hinekî dî pêtî herin bi hundurê wê ve, emê ji, piç bi piç bûyînen wê yê ku bi

hevdûgirtî re pêde herin û bigihina rastîyên din yên ku kevir wan di xwe de diveşêrê jî. Nexwe, êdî mirov karê bi vê gotina xwe re li dûv wê êdî vê jî bêje, ku rastîyên kevir yên di bin wê awayê wê yê kevirî de yên ku hene jî, mirov karê bêje ku êdî bi heyînê hene. Di vir de, êdî nexwe, ya ku êdî li mirov dikeve û ji mirov re dimêne jî, bi safîkirinê re, fahmkirina wê ya. Di vir de safîkirin, bi gotinê, êdî ghiştina wan heyînên wê yên hevgirtî na. Safîkirin, bi wê re bitêgihiştin bûna jî. Fahmkirina wan a jî. Safîkirin, di vir de bi du aliyên heya. Aliyê wê yê ku bizanebûna bizanebûn heya. Û aliyê din jî, ê heyîna binqatkên kevirî yên ku hevdûgirtina û kevir diafênin in. Aliyê pêşî, yê *subjektif* ya. Aliyê duyemîn jî yê *objektif* ya. Bi wê re, weke ku me li jor hanê ser ziman, êdî mirov wê pergalîyekê jî bi kevir re ku wê ahangê wê dihê li holê û li berçav, êdî mirov wê êdî wê kifş bike. Bi wê re, êdî pergalîya darêjkî wê were holê bi heyîna darêjkî û awayê wê yê kevirî re. .

Ji hiş û hişkirina rastîyê felsefe xwe diafirêne bi demê re. .

Felsefe, bêjeyeke ku weke ku tê gotin di deme Yewnaniyan de xwe daya der e. Lê felsefe ku mirov bahsa wê dike, mirov di serî de bêje ku mirov bahsa têgihiştineke pêşketiye ye dîrokê dikêt. Ew têgihiştin bixwe ji, ku hinekî li ser dihizîrê, mirov dibîne ku temenê diçê ta demên sumeriyan wan. Felsefe, bi serê xwe aqil têne ser ziman. Ku mirov bahsa wê dike, mirov bi sîmsetî bahsa êqil dike. Aqil, ku mirov bahs dike, mirov bahsa pêşketinekê û pêre ji, bahsa pergalaka pêşketî ya bi hizir ku

tê	ser	ziman	dikêt.
----	-----	-------	--------

Felsefe, dîroka wê ye demên berê wilo zêde he ne hatiya şîrove kirin û kifşkirin. Hata nahaka çî bi felsefê hatiya ser ziman, ji deme antik ye girêkiyan hatiya dest pê kirin û hatiya ser ziman. Ji wê wirdetir çûyîn çêne bûya. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku dîroka felsefê nêvî bi nêvî weke ku hatiya ser ziman. Di rastîyê de, ku mirov li dîrokê dimeyîzenê, mirov felsefe rast û asil ku were ser ziman, mirov di demên berî wê demê de dibîne. Di dîroka pêşketinê ya li ber diclê û firatê de, deme Mîtanîyan, Gûtiyan û bi teybetî ji deme Naîriyan demne antik in. Divêt ku mirov van deman her weha bi teybet di qada felsefê de kifş bike û bêne ser ziman. Temenê felsefeyên ku piştî derketine û demên felsefê yên ku afirîne ji, li ser pêşketin û têgihiştinên wan deman in. Ev yek ji, divêt ku bi teybetî mirov bêne ser ziman. Bi vê yekê û nêzîkatîyê, mirov divêt ku li demên berê

yên	pêşketî	meyîzenê.
-----	---------	-----------

Bi teybetî ev demên li ber diclê û firatê ku me bahsa wan kir, xarîta têgihiştinê ya demên piştî ji pêşketine wê kifş dikin. Pergala pêşketinê

ya ku afriya di wan deman de, piştêre di wan der û demên piştêre yê n pêşketinê de tê rûnandin. Her weha ji divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Weke demeke nûjen ku mirov bahsa deme Medan bike, wê rast bêt. Deme Medan, pêşketinên ku li anatolia ji yê n ku bi felsefe re dibin bi bandûr dike. Mirov karê ji wê wirdetir bêje û bêje ku kifş ji dike. Filozofên girêkî yê n weke Thales û piştêre yê n weke Aristoteles ji diçina mediya û li wir demne perwerdekirinê bi xwe re jîn dikin. Pêşketinên ku ew bi xwe re jîn dikin ji, piştêre pêşketinên hizrî yê n ku dibin dide kifşkirin.

Felsefe ku mirov ji demên berê yê n li ber diclê û firate, destpêka wê bide destpê kirin, wê ne xelat bê. Wê rast bêt. Bi teybetî ji, felsefe, bi pêşketine civakî ya bi pergala re bide dest pêketine xwe dike. Pergalbûna civakî, mirov karê weke destpêka wê ya serî bêne ser ziman. Pergal, ku ava bû, xwestina xwe anêna ser ziman ye wê heya. Ew ji, deme ku tê ser ziman, ne tenê bi awayekê bi gelek awayan dibêt. Felsefe, weke encama wê têgihiştine ku tê ser ziman xwe dide der. Di rastiyê de, mirov karê bêje ku ew têgihiştin bixwe ji ya. Bi navkirin û anîna ser ziman ye wê têgihiştinê bixwe ji ya. Di pêşketinê de, di têgihiştinê de boyutên pêşketinê yê n ku bi têgihiştinê re hene bi felsefe re xwe diyar dikin li jiyane. Her pêşketin bi têgihiştine xwe re, dixwezê ku were têgihiştin û di meji de naskirinekê di derbarê xwe de bide çêkirin. Bi vê yekê, êdî lêgerîn û hewldan dibin. Lê di vir de, divêt ku em bi teybet bêjin ku ev lêgerîn û hewldan ji, lêgerîn û hewldanne têgihiştinî na. Di meji de, wate wan ji pêşketinê re pir mazin e. Li avakê meyîzandin û xwestina fêrbûna ku ew av ji kuderê bide herikandina xwe dike û an ji di ku deran ve tê û diçê. Av ji çêdibêt û hwd. Pirsne ku mirov di serî de, deme ku mirov şatakî ava dimeyîzenê û di serê mirov de çêdibin in. Lê ew şatê avê, ku mirov li ser di hizirê, mirov bi wê hebûna xwe ye ku tê berçavên mirov re, mirov di nav gelek hizir û pirsan de dihêle. Ew pirs û hizir hemû ji, di serê mirov de, mirov dibine astaka têgihiştinê. Mirov ji rewşekê dibin û dikina rewşeke din de. Her weha mirov karê vê yekê bi teybet bêne ser ziman.

Bi çend awayan mirov karê li wê herîkîna ava û hebûne wê bixwe ji meyîzenê. Aliyekê ku mirov pê meyîzenê, tehereke meyîzandine bi mirov re dide çêkirin. Ji aliyê, metafizikî ku lê tê meyîzandin, av, hebûnaka ku mirov di hebûne wê de ji bo famkirinê tede herê û çiqas herê ji, mirov wê negihê dawîya têgihiştine wê ye ku mirov wê bigihiyê de. Bi vê yekê re, xwediyê metodakê ya Metafizik. .. Lê aliyekê din ji yê

teherî heya ew ji ku li hebûne jiyane ji weke wê avê ku çawa diharikê lê dimeyîzenê û di derbarê de dibe xwediyê têgihîştin û bi wê têgihîştinê ji dibe xwediyê baweriyekê. Her weha ew ji jê re tê gotin " dialektik". Dialektik, çend ku bêjeke ku di terminolojiya rojava ye felsefe wê de bi temene ji, di dawiya xwe de bêje bixwe ji, bi hinek rengên anêna xwe ye ser ziman û anîna ser ziman ye têgihîştine xwe re diçê ta deme Naîriyan. Naîriyan, di naqabîna baran û şînbûnê de têkiliyek di hizre xwe de bi zanî danîbûn. Yên ku li ser têgihîştine Lipît Îştar hinekî kur bibe, wê xwe gihandina têgihîştineke wisa xilas nekê. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku temenê wê têgihîştinê, hata wan deman ji diçêt.

Bi teybetî, demên piştî pêşketine sumariyan, yên Urî, mîtanî û naîriyan, demne têgihîştinê ne. Hizir bi hebûne felsefê re bi wan re heya. Di nêzîkatiyên xwe yên rêveberî de statûqûperezîyekê ji diafirênin. Ev yek, bê têgihîştine felsefê na afirê. Divêt ku mirov vê yekê ji, her weha bi teybet bêne ser ziman. Lê naîriyan, deme ku mirov li ser deme wan bihizirê, mirov dikarê bêje ku wan demeke wê xata pêşketinê ye pir pêşketî ya antîk jîn kirina. Rastiya pêşketine wan, mirov karê weha bi teybetê rast û di cih de bêne ser ziman. Ew filozofên wan yên ku li civatan dirûniştin û her çara ku diaxiftin, weke ku pirtûkekê ji serî hata binî bixwênin, yên ku di dîrokê de ji î ro ji ji bo tê gotin ku weke ku bênav cih girtina, weyneke mazin ye **dîrokî** leyistina. ...

Gotina rastiye, gotinaka têgihîştinê û felsefê ye bingeh e. Hate nahaka pir li ser hatiya sekinandin. Hê ji li ser dihê sekinandin. Di kurdî de gotina rastiye, gotinaka teybet e ku li berçav rastiye ji nerîn û dîtîne dihêne ser ziman. Ku mirov di temenê hîmzaniyê de li gotinê di hizirê, ji aliyê têgihîştinê ve mirov ji sê aliyan ve wê fahm dike. Yek bi rastiya ku dihê dîtîne li berçav e. Ye din, bi wê rastiye re heyîn û hebûne darêjkitiyê ya. Ye sêyem ji, gihiştina serzaniya wê çerçova heyîn û hebûne ku heya ya. Lê çerçovabûna rewş û heyînê ye li jiyane ye bi rewşê re, hebûne rastiye diafirêne. Rastî, bigotinî, ji heyînê û hebûne wê nerînekê bi dîtîne re dixwezê bi çerçova wê re. Çerçova aliyekî ku bi teybet ê rastiye ya. Di wê temenê de rastî, hebûna wê, ye ku dihê dîtîne. Di vê çerçovê de rastî, heyîne wê, divêt ku mirov hinekî li ser aqil bimeşene. Heyîn hebûna wê ye rast e. Neyîn ji, hebûne wê ye ku mirov bi gotina rastiye re bêne ser ziman heya. Rastî, ye ku heya û bi heyîne û mirov karê wê bigirê, jê sûd bigirê û wê fahmbike ya.

Di çerçova heyîne de jîr, heyîneke wê ye rast heya. Jîr, ji temenê xwe yê ku jê bûya, êdî pişt wî re bûya heyîneke rast ye ku mirov bi wê re bêne

ser ziman e. Jîrî, di vir de, heyîne ku li berçav dihê dîtin, wê çerçova wê, mejîyê me digirê û di xwe de di xêvê de bicih dike. Ew bicihkirine ku hatî kirin û tişte ku hatî bicihkirin, bi hev re dihêne ser ziman. Gotina "ew bicihkirine ku hatî kirin" ye ku me di hevokê xwe pêşî de di serî de bi kar hanî, berî gotina ku me di heman hevokê hanî ser ziman e "tişte ku hatî bicihkirin" wê newê ser ziman. Wê newê holî jî. Ji ber ku deme ku bahse bicihkirinê hate kirin, hingî, mirov bahse tişteki dike. Ew tişte tişteki ku mirov karê dest lê de û an ji mirov nikarê dest lê de ya. Lê têgihîştina ku bigotina tişte ku hatî bicihkirin re dihê ser ziman, wê temenê afirîna gotina ew bicihkirina ku hatî kirin ji wê biafirîne bi xwe re. Bi vê yekê re, ye ku li pêş di sekinê di gotinê de û bi teybetî ji di têgihîştinê û zanîna wê de, tişte ku hatiya bicihkirin e. Di wê gotinê de bêja "tişt" temenê wê gotinê di afirîne. Di aslê xwe de hîmê gotina ew bicihkirina ku hatî kirin ji diafirîne. Ew gotina 'ew bicihkirina ku hatî kirin' di xwe de bi wateyî du lêkeran di hawênê. **Lêkeriya pêşî**, ye rewşê ye bi bicihbûnê re ku diafirê ya. Lêkere din ji, her weha ye tişte ku hatiya bicihkirin e. Di gotina din e 'tişte ku hatî bicihkirin' de ji, bi lêkere heyîne tiştê ye di xwe de ku bi kirde kiriya lêkeriyeke xwe ye ku dihêne ser ziman bi xwe re diafirîne û lêkereke din ji, her weha bi hebûne heyînê re bi xwe re ku mirov li ser bihizirê dihêne ser ziman.

Di vir de, rastî, aliyê wê yê bi gotina 'ew bicihkirina ku hatî kirin' re aliyê xwe yê ku bûya dihêne ser ziman. Lê di gotina 'tişte ku hatî bicih kirin' de, gavekê li pêşiya wê, heyîna rastiye bi têgihîştinaka ku pê wê tomar dike re wê dihêne ser ziman. Bi wê re, aliyê wê yê din ji her weha ew e ku êdî rastî jîrîya wê, bi bicihkirina wê re û bi wê bikirina wê re bûna têgihîştina bicihkirinê ye bi pêre re jîrîya xwe ye kirdeyî ku jê bê afirandin diafirîne. Tişte heyî dihê bicihkirin. Tişte ku nîn e, wê newê bicihkirin. Lê ber ku nîn e. Nîniye wê, nebûna heyîne hebûnê dihêne ser ziman. Nebûna hebûnê, di aslê xwe de, ku mirov bi pê re dihizirê, bi têgihîştina zanîne e li ber wê re têgihîştine heyînî bi pêre dihê ser ziman. Heyîn û hebûne wê, wê gotina rastiye birast bike. Heyîn, hebûne wê, ku heya rastiye birast dike. Rastî, bi wê, ye ku heya dihê ser ziman. Ye ku nîn e ji ji ber ku nîn e nayê ser ziman. Neyîn, wê xwe bi heyîne hebûnê re bi hebûn bike û bibe hebûn û rastiye bêne ser ziman.

Meleyê Cîzirî, di pirse ku "ma ku tişte ku nebe, mirov wê çawa karibe bêje ku ew heya(?)". Ew di gotina xwe de, xatekê di nava hebûn û nebûnê de dixîzêne. Ew xîzandina wî, wî digihêne têgihîştinekê ku "her tişte ku heya" li aliyê xatê yê ku heya dijî û heya. Ew, bigotinê, dihêne

ser ziman ku"piştî ku bûn bû, êdî wê nebûn bi wê bûnê re newê ser ziman". Nebûn, hebûnê nikarê şerîn bike. Ji ber ku hebûn bi hebûne heyînê re heya. Heyîn, di hebûne xwe de rastiyeke bi hebûne xwe re dihêne ser ziman. Ew wê rastiyeke dihêne ser ziman. Di têngiştina xwe de, ew weke ku xwediyê metafîzîkeke camidî ya. Mirov wê jê fahm bike.

Li ser rastiyeke hizirkirin, temenê her pêşketine hizrê ye ku hate nahaka afîriya afirandiya. Gotina rastiyeke, çî têngiştinê lêkeriya wê li xwe bike ji, ew têngiştin jîrîyaka wê ye ku fahm bike heya. Jîr, zîrebûnê bi pêş dixê. Zîrebûna ku diafirê ji, weke ancamaka jîre bixwe ya. Jîr û zîrebûn, li ser zanînê re di jîyanê de bi tevgeriya ku diafirê re lev dikin. Rastî, li ser wê hizirkirin, ji bo wê, pêşî rastî çiya, bersive wê hatiya dayîn. Di çerçova rêzkariyekê de, li di jîyanê de li bersiva wê hatiya lêgerîn. Rastî, di aslê xwe de, di pêşketinên ku bûn de, temenê mazin ye ku afirandiya. Di jîyanê de, heyîn û hebûne wê ye ku heya, ew di çerçova wê hebûne wê de ew hatiya kifşkirin û ew hizre rastiyeke ye ku hatiya ser ziman ji, ji wê hatiya deranîn. Di çerçova heyîn û hebûne wê ye şênberî e camidî de, rastî bi heyînê hatiya salixkirin. Rastî, ku heyîne hebûnê e têrkerî ji dike nava xwe de bi rêzkariyekê ku çerçova wê hatiya afirandin re heya. Pergalbûn, rêzkariyê û darêjk, bi bûna wan ye bi hev re heyîne rastiyeke diafirê. Hizir û hizirkirin, hest û hestbûn, gotin û gotinandin û hwd, bi heyîn û rewşe bi wan re rastî heya. Rastî, ne bê heyîn e. Bi heyîn e. Hizirkirin, ji heyîne ku jê re şênber e û bi wê şênbertiyê ku xwediyê camidîtiyekê ya heya. Bi wê heyîne ku heya re, rastî hebûne wê bi heyîn dibe.

Di naqabîna rastî û heyînê de, ku bi rastî bi hebûne heyînê dihê ser ziman, heya. Rastî, çiya? Ev pirs, di çerçova heyîne ku heya de ku hemû tiştên ku hene, di kevîne ber wê hebûnîtiya wê de. Meleyê Cizîrî, deme ku mirov bahse gotina rastiyeke bike, mirov divê ku wî bêne ser ziman ku gotinaka wî ye pir rastî hebû. Li ser têngiştine wî ku mirov dihizirê, mirov wê têngiştina wî ye ku di çerçova gotina rastiyeke de bûya mirov wê dibîne. Ew rastiyeke, ji heyînê di hasibêne. Lê ew rastiyeke bi têngiştina xwe ye ku hanîya li ser ziman de, ku mirov li ser dihizirê, mirov dibîne û fahm dike ku wî rastî di çerçova rêzkariyekê de bi jîyanê re dîtîya. Ew rêzkariya ku wî hizirkirîya, wî bi pergal û bi çerçova hanîya ser ziman. bi wê re, wî rastî, bi awayê heyînê ye ku haniya li ser ziman re bi jîrîyaka jêdarî haniya ser ziman.

Rastî. bi wê têngiştina wî ku mirov lê di hizirê, mirov dibîne ku bi çerçova û pergalbûnekê re wî bi darêjkîyaka ku bijîrî ku dihê holê

hanîya ser ziman. Di vê yekê de awayê ku hatiya konsantrakirin, wê awayê têgihîştina gotina wî ya rastiye dihêne ser ziman. Di gotina rastiye de dem, wê bi qorsîyaka kişînê re ku bi wê kişîna wê re bi hev re û bi hev ve xwe girtiya wî dihanî ser ziman. Bi vê yekê re, gotina wî ya rastiye, ne bê xosletiya demî ya. Ew gotina wî ya rastiye, bi du awayan di pêşketina xwe de ya. Aliyekî wê bi demê re ya. Ew aliyê demê ji dibê dualî. Aliyek, bi berdeambûna demê re hebûne wê, ku di wê demê de di çerçova xwe de bi pergal ku konsatrabûyî ya, bi demê re û berdeambûna wê ye ku têde mazinbûnaka bi firehî dihêne holê re, ew ji bi wê re di mazinbûna xwe ye li gor wê de ya dihê holê. Aliyê duyem ji, bi hebûna rastiye ye bi dem ve ya. Bi vê yekê re herdu aliyên bi demê re dihêne ser ziman. Lê aliyê din yê rastiye ji her weha bi heyîn û hebûne wê ye bi di ahangê xwe de dihêne ser ziman. Di aslê xwe de gotina rastiye, bi vê awa û heyêne xwe ye ku pê dihê holê û têgihîştin re, xwediyê camidîtiyaka ku bi heyîne di jîyanê de ya.

Dem ku hate ku dihê sadsala 15 û wan pêde, li Kurdistanê di pêşketine têgihîştinê de, gelek pêvajoyên ku bûna hene. Aliyekî wan pêşketina bi goptina rastiye re dihê ser ziman. Bi gotina rastiye re weke ku bi nerîne re ji şênberiyak bi kevneşopîyan re hatiya afirandin. Li civatan deme ku kurd li hevdû di rûniştin, jevre, hertimî hewldanaka wan ye ku rastî çiya wê bi hev re kifş bikin û bidina bi têgihîştin hebû. Di temenê rastiye de, deme ku em li wê awayê hizirkirina wan dihizirin, em di bînin ku bi du awayan wan rastî di xwe de û bi xwe re şênber kiriya. Aliyek bi heyînen weke bûna barana baranê û berfina berfê û hwd, dihê ser ziman. Aliyî din ji, bi baweriyê dihê ser ziman. Ew ji bi hîyerarşiyekê dihê ser ziman. Metafizîka wan ji, mirov karê bêne ser ziman û êmin bêje ku têde camidîyek bi têgihîştin bi pêvajoyên pêşketinê yên dem bi dem re afiriya. Awayê Metafizîka kurdan, xwediyê xosletekî xwe yê teybet e dîrokî ya. Mirov ku wê kifşnekê, mirov wê wê pêşketine wan ye hizrî awa û hebûne wê ji pir baş fahm neke.

Deme ku mirov li metafizîka wan hizirkirinê bike, mirov divêt ku wê gotina wan ye ku ji her zanist û filozofên wan demên berê re bûya temen ji hanîna wan ye li ser ziman re e bi navê rastteqniyê ji fahm bike. Ew ji, fahmkirina wê, bi serê xwe, di çerçova heyîne pergal û pergaltbûnekê de dibê. Ew gotina wan, di aslê xwe de, awayê pêşketina felsefe ya wan ye têgihîştinê haniya holê. Bi wê gotinê re, metafizîka wan jîyan ji xwe re dîtîya. Di xwe de, hate ku çûya kur çûya. Metafizîka kurdan, ji sê aliyên ve bi sê pêvajoyên xwe yên sereke re dihê ser ziman. Pêvajoya pêşî, ji

destpêkê ku bûna wê ya li jiyane bi têgihiştinê xwe re ya. Di wê demê wê de ji, demne bi afirandin, pîrozkirin û bawerkirin, di çerçovayekê de adilandina cihanaka bi nirx ye di serî de û di wê cihanê de têgihiştin û hizir û felsefeye wê ku wê dinye me ye derve ji wê bide adilandin û kifşkirin hatiya afirandin, bi wê bixwe re dihê ser ziman. Deme duyemin, li ser wê demê, bi felsefebûna wê re dihê ser ziman. ..

Bikevneşopîbûna civakê ji mirov karê bi wê re bêne ser ziman. Bi pergalbûn bûna wê ya. Di wê demê de, metafîzîka wan têne bi felsefekirinê re dihê ser ziman. Gotinên weke gotinên rastteqniyê yên wê demê na. Lê berî hertiştî mirov karê bêje ku tede, di wê deme wê ye duyemin de hizirkirina li ser rastiyê û safîkirina wê heya. Deme ku metafîzîka wan pir afrîner dibe di xwe de, ew deme wê ya. Bi wê afrînertiya wê re, mirov karê wê bêne ser ziman. Ji Nebî Nuh, hate ku digihê lut, Yusif, Yunis û Birehim xelîl û hwd, li gor wê xala wê ye duyemin dijîn. Bi pê re ji, felsefekirin, ye wê demê ya. Di vê demê de, hinek pêvajoyên wê yên ku di çerçova heyîne deme duyem ye wê de dibin hene. Xwûdê û an ji bi navê xwe yê yazdanî serweriya wî di wê demê de diafirê.

Deme wê ye sêyemin ji, bi tîrîti û tîrîtiya di wê deme duyemin de bi pêşketine wê re, bi serwerwîya xwe ye ku afirandîya û adilandiya re derdikeve pêş. Ew dem, demeke pir mazin ye pêşketiya jîrîya ji. Di wê demê de pêşketinaka mazin ye dîrokî dihê jînkirin. Ew pêşketin, weke ku çawa ku mirov hizre xwe birijêne ser rûpelekî ew di awayê kevneşopîyan ji xwe dike rûpel û dirijiê ser wê û di jiyane de hebûna xwe bi jiyandina xwe re dide berdewam kirin. Dem hate ku dihê deme Meleyê cizîrî û hwd, mirov dibîne ku ew û yên weke wî, aliyekî wan yê zanistvanitîyê yê wê xalê ji heya. Ew ji, weke di bîr û bîreweriya wê de ne. Mirov wê yekê bi wan re wilo **fahm** dike.

Ku mirov li dîrokê dinerê, mirov karê bêje ku dîroka kurdan pir dirêj diçê. Gelek tabletên (kêvalberên) sumeriyan çawa têne xwandin em nizanin. Lê belê, weke ku tê ser ziman, ne tenê di navbara bêja "nîn-tî" û "jîn-tî" wekhevî hene. Di awayê jiyane û kisakirinê de ji ev yek heya. Kurd, hata î ro ji, ku dengbêjên wan hena û ew denbêjên wan, di demên berê yên kevn de, bi hebûna xwe re karekî ku mirov bi awayê nivîskartiyê ji bêne ser ziman, anîna bicih. Bi vê yekê mirov karê wan bêne ser ziman.

Li ser zimanê kurdî, lêkolîn ku tê kirin, tê dîtin ku zimanê kurdî çend kevn e. Bi kevnbûna xwe re heya deme sumeriyan diçê. Di tabletên

sumeriyan de, navê "dîclê" bi "degrê" di buhurê. Navê firatê ji bi heman weke xwe di buhurê. "Firat" buhurê. Lê di hinek tabletên de, weke "aufirat" du buhurê. Ku mirov bi kurmanciya me ye roje me têne ser ziman, dibe AVA FIRAT. Bi vê yekê, divêt ku mirov hinekî li ser bisekin ê. Di tabletên sumeriyan de, gelo hemû tîp û bêje rast têne xwandin? Vê pirsê ji mirov karê bike. Weke ku tê ser ziman, di tabletan de, bahsa "nîn-tî" tê kirin. **Wate wê JIYAN an ji ku navkirin JINTÎ YA. Her wusa "jin-tî", di kurdî û kurmancî de tê wate ya "jîyanî te" jî. Du kurmancî de, jintî, ji jina birayê mêr re tê gotin. "tî", çawa ku weke ku tê ser ziman di zimanê sumerî de, her weha di kurmancî de ji pir girîng xwediyê cihêkî ya, ku mirov pir mazin û bi girîngî li ser bisekinê ya.** Bi vê yekê re, hêya ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Zimanê sumeriyan de, "ga" heya û ji ga re tê gotin. Di kurmanciya î ro de ji ga bi heman awayê tê ser ziman. Ga dise ga ya. Jin, di kurmancî de wate wê ya jîyanê ji heya. Dii zimanê sumerî de ji her weha ev yek heya. Kîjen pêvajo çawa hatina jînkirin, hê wilo zêde ne hatina fahm kirin. Li ser sekinandin ji bi vî awayî girîng dibêt.

Ku sibe derkeve hole ku ji dêla "j" di xwandinê de "n" hatiya bi karanîn, hingî, gelo wê bê gotin ku tenê ev tîjbandinaka? Her weha bi vê awayê mirov hê gelek rewş û pêşketinên ku hatina kifşkirin bênine ser ziman.

Di vir de, divêt ku mirov vê yekê ji her weha kifş bike, ev ji, her weha ew e, ku zimanê kurdî di deman de gelek pêvajoyên pêşketinê jîn kirin. Gelek guharandin ji buhurandina. Wan guharandin û pêvajoyên pêşketinê yên ku hatina jînkirin ji, divêt ku mirov di berçav de bigirê. Her dem û pêşketinek, li gor xwe, karê zimên biafirîne û awa bide zimên. Tenê bi afirandina hin bêjeyên nû re ev yek nayê ser ziman. Bi karanîna zimên di rewşan de ji her weha ev yek wilo ya û tê ser ziman. Weke efsanaya hawwa ku ji hestûyê tihêlê yê Adam hatiya afirandin ji, weke xwe hata î ro di nav kurdan de cihê xwe parastiya û di hizrên wan yên olî de bicih bûya. Gelek rewşên weha yên ku di nav xalkê de hene û di nav hizre olî ye herêmî de bicihbûna û têne ser ziman hene. Lê bi navê olê têne ser ziman. Di kurmanciya î ro de, ji jinê re gotin JINÊ bikaranîna wê û di deme sumeriyan de bikaranîna weke ku tê ser ziman "nîn"ê, di awa û temenekî de têne ser ziman. Hata deme kawa, hebûna bandûra "Lipît Îştar" û nîrxên ku bi wê re afirîne ji, divêt ku mirov bêne ser ziman. Mîtra, çend ku weke Xwûdayakê mêr tê ser ziman ji, bi wê kevneşopîyê weke ku hatiya şîştin. Lê piştî ketine Medan û serwerbûna persan re, êdî

ew ji dikeve destê wan de, ji ber ku di destê rêveberiyê de ya. Êdî li ketine perestgihên wî, ketine jinê ji tê qadaxakirin. êdî hin bi hin weke ku çandaka ku bi nêrîtî tê ser ziman, bi rêveberiyê re serweri aliyê jiyanê hemûkan dibêt. Bi vê yekê re, êdî gelek guhanrandin di demê de dibin.

Di wate navê jinê de habûna wate jiyanê, ji hinek nirxên ku afirîne û "pîrozî" ji li wan tê kirin bûya. Divêt ku mirov bi vê yekê, mirov bêje ku wateyeke "nîn"ê, ye din ji, di zimanê sumeriyên de, pîrozî ya ji. Di nav kurdan de, di demên berê de ku hinek kurdên me î ro erê ji nekin ji ber çanda mêritiyê ya ku di wan de û şaxsiyeta wan bicih bûya pîrozî bi jine re di jiyanê de hebû. Weke ku hata roje me ji hatiya, ku hamawiya jinê çend pîroz tê dîtîn û di nav berberiyên de ji hata avêtin, êdî berberî bidawî dibûn. Divêt ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Ev xoslet ji, mirov hinekî li ser pîroziya bi jinê ye ku afiriya re di deman de dide hizirandin û digihêne hinek hizran..

Bi vir veg girêdayî, ku **zimanê kurdi** ku mirov bahsê bike, divêt ku mirov dîrokeke ku pir dirêj bêne ser ziman. Zimanê kurdi dîroke wê ye ku tenê em zanin ne bin 8 hezar salan re ya. Hê gelek pêvajoyên pêşketine wê ji em nizanin. Di derbarê wan de wilo zêde ti zanebûna me ye mazin nîn e. Ji deme suermiyên û vir de, em hinekî xwediyê têgihîştinekê ne. Lê di deme sumeriyên de ji, pêşketineke çawa û bi çi awayê di xwe de jîn kiriya, di derbarê wê de ji, wilo zêde agahiyên me nîn in. Deme sumeriyên bixwe ji, çiqasî dirêj berdewam kiriya? Ev pirs ji, deme ku tê pirsin, li ser deme hinek qanaatên aqadamîkî têne rojeve. Hinek zan têne rojeve. Lê yên ku wan qanaat û zanan ji tênine rojeve, bi xwe ji dibêjin ku "deme sumeriyên û ev pêşketinên ku me anîna ser ziman, heya ku hinek awayên wan yên hê cudetir ji hebin". Vê hizrê ji tênine ser ziman. Lê deme ku mirov li wê demê û pêşketine wê wan, ew awayê wê yê ku î ro ji, hinekî ji bê hatiya kifşkirin, ku mirov lê dimeyîzêne, mirov dibîne ku pêşketineke mazin jîn kirina. Tenê parastgaha ku li gundê Rehayê hata dîtîn, biserê xwe karê hinek hizrên aqadamîkî yên ku hatina afirandin û îro ji di rojevê de serûbin bike. Li gor hinek zanan, tê gotin ku ew parastgah "berî zayîna di naqabîna 13 û an ji 13 hezar salan de hatiya avakirin. Her weha hinek hizir têne ser ziman. Bi vê yekê re mirov karê bêje ku pêşketineke mazin ye ku mirov wê kifş bike li herême jîn bûya. Hê ji gelek aliyên ve ji, pêşketine wê, ne hatiya kifşkirin. Aliyên ku hatina kifşkirin ji, têne yên rêveberî û an ji her weha yên desthildatdarî ne. Wilo zêde li ser jiyan û û pêkhatinên wê kifşkirinên mazin ne bûna. Ev yek, bi serê xwe ji, mirov dikê nava hinek

hizirne de, ku ew pêşketine wê çend mazin e. Li herême zimanên ku herî kevn yên ku pêşketine herême di xwe diparezên, kurdî, farsî, arabî û asurî ya. Ev herê ziman zimanên ku ji wan deman mana. Farsî dîroka wê hinekî î ji bi vir de têt. Lê kurdî hê bêtir dîroka wê bi asûrî re bi wirde diçêt. Divêt ku mirov vê yekê ji her weha di serî de kifş bike.

Deme ku mirov bahsa zimên bi xwe ji bike, divêt ku mirov zanibe ku mirov bahsa çî dikêt. Kurdîya ku îro em bi kar tênine, ti çarî ji ne weke ye wê demê ya. Ji ya wê demê çûdatira. Bêjeyên kurdiya îro, li ser hîm û temenê têngihîştinê yên ku avabûna na. Divêt ku mirov vê rastiyê di serî de kifş bike. Ev yek her weha ku mirov wê di serî de kifş kir, êdî wê mirov di serî de bigihêne hinekî rastiyên in ji. Her weha wê di serî de, pirseke ku mirov bi pirsê û bersive wê bide wê ji me kê. Ew pirs ji, her weha, di zimanê kurdî de, demên wê yên berî deme têngihîştinê çawa na û çawa pêşketina na. Ev pirs, pirseke serekê ya ku mirov bi pirsê û bersivekê bidiyê de. Kurdî, hata nahaka wilo zêde li ser lêkolîn ne hatiya kirin. Hinek, bêjeyên ku ji deme sumeriyana mana weke "ga" ji, hinek hizirne di serê mirov de çêdikin. Ev bêje ji, bêjene ku mirov wan li ser wan bihizirê û hinek analizên ji temen bike ne. Ev bêjeyên halo, hinek pêşketinên ku wê demê bûna di xwe de tênine ser ziman. Ji xwe, ku mirov li ser zimên di hizirê, mirov vê yekê ji her weha dibîne. Zimanê deme pêşketinê, bêjeyên xwe yên axiftinê ji, her weha li gor xwe diafirîne. Bi vê yekê re, mirov karê karê bêje ku dem bi dem û pêvajoyên bi pêvajoyên pêşketineke ku rû dide dibêt di zimên de. Di kurdî de ji, di zimên kevn yên ku ji wê demê mana de ji ev yek heya û bûya. Di serî de, ku mirov li kurdî dimeyîzenê, mirov vê yekê her weha pir baş û qanc dibîne. Kurdî bi civaka kurd re bidest pêşketine xwe dike. Ji ber vê yekê mirov karê bêje ku dîroke wê, dîroka civaka kurd e. Kurd, ji wê demê pêde, çend ku bidest pêşketine xwe ye civakê kirin, her weha zimanê wan ji, li gor wê bidest pêşketine xwe kir. Bi vê yekê re, zimanê wan, di rastiyê de, dîroka pêşketine wan ya civakatîyê bi awayê kurdî "kurmancîyê" re têne ser ziman. Kurmancî, ku mirov li ser bihizirê, mirov wê bibîne ku ne tenê zaravayakî zimanê kurdî ya, her weha zimanê demeke pêşketina kurda bixwe ji ya. Ku mirov lê dimeyîzenê, mirov vê yekê her weha di serî de, pir mazin kifş dike.

Hata îro, wilo zêde zanistaka ku zimanê kurdî bi serê xwe û bixwe lêkolîn bike ne afirîya. Lê ku zanistaka wilo ye lêkolînkirinê hebene, wê kifşkiribana ku zimanê kurdî, bi awa û hebûne re, ji wan kêvalbar (teblet)ên sumeriyana yên ku mana hata roje me, ji wan bêtir

pêşketinên wê demê di xwe de diparezê ya. Di serî de divêt ku mirov vê yekê her weha kifş bike. Kurdî, zimanê pêşketinê ya. Vê gotinê mirov karê ji bo kurdiya roje me bênine ser ziman. Kurdiya roje me, ya deme pêşketinê ya. Bêjeyên wê ji her weha yên deme pêşketinê ne. Her hevok û bêjeyên wê, di xwe de hinek pêvajoyên pêşketinê yên ku bûna diparezê. Ev yek, di serî de rastiyaka ku bûya di zimanê de kurdî de. Kurdî, bi vê yekê, divêt ku ji gelek aliyan ve were têgihiştin. Li ser lêkolîn bêne kirin. Ev yek, di serî de ji bo kurdan bixwe pir girîng e. Lê di çerçoveyeke gerdûnê de ji, wê mirov bigihêne pir pêşketinên demên berê yên ku bûna. Kurdî, her weha xwediyê hinek xosletên ku îro ji hê ji, ne hatina kifşkirin in. Li ser zimên, deme ku mirov bihizirê, ku ev ziman kurdî bê, divêt ku hinek têgihiştine civaknasî û kevneşopî ji di ser mirov de di wê kêlîkê de zîn û jîn bê. Ev yek, her weha pêdivî pê heya. Ev yek, wê mirov bigihêne hinekî rastiyên din yên ku bûna. Wê mirov, çêtir û zûtir serwaxt û serwer bike di kifşkirin û pêşketinên zimên de.

Zimanê kurdî, ji deme sumerîyan ye duyemin pêve, ku hata ku digihê deme Mîtanî û Hûriyan, pêvajoyaka deme xwe ye pêşketin bi awayê têgihiştine jîn dike. Bi wî awayê ku pê pêş dikeve ji, têgihiştineke mazin di xwe de çêdike. Bi wê têgihiştine, êdî weke ku xwe ji nû ve ji bi afirêne lê tê. Bêjeyên deme pêşketin ye têgihiştine, êdî zû bi zû diafir in û serwerî jiyane dibin. Bi vê yekê anîna ser ziman ji, mazin pêş dikeve. Mirov wî awayê pêşketine zimên ji, awayê axiftin û nivîsandina wan fahm dike. Awayê axiftina wan weke ku helbestekê bixwêni e. Deme ku kurd di civatên xwe de li hevdû di civin û lev dirûnihin, her weha jêvre tênine ser ziman. Bi wê awayê anîna ser ziman ji, êdî hin bi hin jiyana wan ji di awayê pêşketine xwe de mazin bidest pêşketineke mazin dike. Jiyana wan, bi têgihiştine pêşdikeve. Di deme Gûtî û naîriyan de awayekê hizir yê bitêgihiştin ku pêşketiya, her weha vê yekê bi me dide fahm kirin. Ew awa ji, her weha dihizir de, nêzikatiyaka teherîye ye ku di jiyana wan de bi têgihiştinekê bi hizir pêşketiya ya. Naîrî, bawer dikin û baweriya xwe bi felsefe dikin. Bi vê yekê dihizir in û di afirênin. Hizirên xwe yên ku tênine ser ziman ji, xeyretê dikin ku jev ne qûtbîn. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku pêşketineke mazin bi wan re

heya.

LI SER JÎRA JÎRÊ ...

Beş`yek; darêjka jîrê û fahmkirina kirdeya wê: Jîr, hanîna heyîne wê ye li ser ziman, ji gelek aliyan ve dibêt. Me ji ji aliyê derke xêvê û bîre wê û bi gelemperî bi xêvê û bîre wê re hanî ser ziman. Lê hê gelek aliyên wê yên ku werine fahm kirin hene. Deme ku mirov di keve nava zanîna wê de, êdî mirov dibîne ku ew çendî mijaraka kur û divêt ku mirov li ser bisekinê ya. Jîr, bi têtetî, heyîne bîre deme ku mirov pê re li ser di hizirê, mirov rastî aliyê wê yê din ji dihê. Ew aliyê wê ji, jîre jîrê bixwe ya. Jîre jîrê, heyîne hebûne bîre jîre ji bi xwe re dihêne ser ziman. Bi wê re ji, xwediyê aliyekî xwe yê mirov wê bêne ser ziman e. Hizir, deme ku mirov li ser hizirê, mirov ku wê weke mirovekî hizir bike û bêne ber xwe bi xwe, mirov êdî piştî wê hanîne ji bidest hizirkiirna wî mirovî bike, mirov wê di wê hizirkirinê de du awayên hizirkirinê kifş bike. Yek awayek, ku heyîne wê bixwe dihê holê ya. Ya din ji, bi gelemperî ew hizirkiirna ku ew dike têtetiştina di wê hizirkiirna wê de ya. Ev aliyê hizirkirina wê yê din e. Lê ew hizirkiirna wê, di xwe de ji hizirbûnekê dihawêne. Ew hizirbûyin ji, aliyê wê hizirê yê din e. Bi hizir ku mirov li ser dihizir, dibe têtetiştine wê hizir. Lê hizir gelek aliyên wê hene. Aliyê têtetiştinê, bi wê re ji aliyê bîrê û bi wê re ji aliyê hiş heya. Di temenê wan de ji xêv heya. Xêv, mijaraka ku ji gelek aliyan ve divêt ku were têtetiştin e. Biqasî aliyê wê yê ku di xwe de dihawêne, wilqasî ji aliyê wê yê ji heyîne wê dihê holê heya. Jîr, di wê heyîne de xwediyê heyîne ku bi wê re dihê ser ziman e. Bîr jîre wê û jîr bîre wê, bi hev re hin astna ku mirov wan bîne ser ziman di xwe de dihawênin.

Bîr, jîre wê, ku mirov li ser di hizirê, mirov di çerçova wê heyîne wê ye ku heya de, mirov heyîne wê kifşdike. Heyîne bîrê, di xwe de, bi zanîna ku bi pê heya re, bi hişiya di xwe de jîre xwe di afirêne. Jîr, di bîrê

de hişkirinaka bizanebûn û tevger e. Ew zanebûn, bi gelek aliyên xwe yên ku bi heyîneke bi bîre di xêvê de dihêne girêdan heya. Girêdankên di xêvê de, heya wan, bi hin pêvajoyên bandûrbûnên cûr bi cûr ku bi bûna lê re ku bûna hena. Bîr, di çerçove heyîne xêvê û wê heyîne zanî de dibe xwediyê heyîne xwe ye ku wê pê were ser ziman. Ew heyîne wê, bi bûn û safîbûna zanîne re dihê holê. Bûna zanîne, bi safîbûna ku bi pê re dibe re diafirê. Ji vê yekê ve xêv, di wê de, deme ku mirov li ser dihizirê, mirov wê heyîne wê kifş dike. Minaq, deme ku mirov bahse **Êlî Herîrî** û zanîna wî ye di serê wî de bike, mirov wê bibîne ku ew xwediyê zanîna şênber ku wî hanîya li ser ziman. Ew zanîna wî, ku mirov li ser di hizirê, mirov di wê de hinek awayne ji kifş dike. Awayê xweşik axiftinê heya. Bi wê re, deme ku ew di wê yekê de bû xwediyê têgihîştinekê, hingî ew xwediyê zanîna teybet ye bi zanîna xwe re ji ya. Di zanînekê de, heyîne bîr û hişê, di rastkirina gotinan û lev hanîna wan de xwediyê bandûraka pir mazin e. Her gotina ne bê pergal e. Her peyv ji wilo ya. Di wê awayê hizirkiirîna e bi me re, deme ku em gotinekê li ser wê ji di hizir in, em karin bêjin, ku em bi zanîna wî xwediyê zanînekê na. Ew zanîna wî ye şênber temenê wê zanîna me diafirêne. Bi wê re, deme ku em têgihîştinekê bi gotinên xwe yên ku dihênine li ser ziman di xwe de çêdikin jî, em êdî ji zanîna wî digihîştina mazin ye bi wî re di xwe

de. Jîre bîrê, di vir de xwe şanî mirov dide. Jîr, ne bê bîr e. Bîr ji ne bê hiş e. Hiş jî, ne bê di farqêtîyê de ya. Farqêtî, nasînaka ku mirov wê pêre û tede kifş bike heya. Ev nasîn, ew nasîna ku me li jor bi xêv re ku bi lêkerine safîkirinê re hanî ser ziman e. Zanîna û nasiye wê, bi bîre re zanînnasiyekê diafirêne. Temenê wê **zanînnasiyê** jî, bi xêvê re heya. Deme ku mirov li ardekê li ber çemekê di meyîzêne û dibîne ku wa ard ji çem av kişandîya nav xwe û pê bûya avî, bi wê gotina aviyê re têgihîştinê di vir de bi me re bi bîrê re bi me re diafirê. Bîre avî jî her weha mirov karê bîne ser ziman. Bîre avî, di vir de, bahse wê dikin û wê dihênine li ser ziman, ji du aliyan ve dihê holê ku mirov wê bêne ser ziman. Aliyê ku heyîne xêvê şênbertiyekê bi xwe re çêdike heya. Lê aliyê dîn jî, dise bi şênberiyê re ku dihê ser ziman e, bi wê bîre ku bi şênberî bûya re dihê ser ziman. Bîr, ku bû û zanîna xwe di xwe de afirand, hingî, xêve xwe ye razber ku jê navendîtiye xwe digirê diafirêne. Bi wê re heyîne wê bîre bi safîkirina bi xwe re şênberiya ku standîya, wê şênberiyê bi awa û heyîne wê re salixkirina wê dike. Salixkirin, heyîne wate xwe di safîkirin û tîya wê de dihêne holê.

Di zanînê re pêvajoyên ku hene, yek ji wan safîkirin e. Safîkirin, di pêvajoya bûnê de astaka bûnê ya. Lê safîkirin, deme ku em li ser wê gotinê dihizirin, em divêt ku bênine ser ziman, ku têgihîştinaka ku di xwe de xwedî navendîtiyê ya ji, mirov bi wê re kifş dike. Bîr, di hizire ku bi safîbûnê re bû de bicih dibe. Bîre wê, bi heyîne wê ye ku diafirê û bi xwe re di derbarê xwe de nasînekê diafirêne re dibe. Bi safîkirinê re, razberiyaka şênber heya. Bîr bi zanîna mirov e xêve mirov re şênber dike. Di vir de, di xêve de bîreke avî heya. Ew avîtiya wê, hate ku xêv heya, wê ji ku bizabûna avê li lê wê re wê hebe. Zabûna xêvê, bi vê yekê re bi bûnbîre re heya. Bûnbîre ku bi bîrbûn bû, heyîne zanîna ye ku derxistîya hiş, bi wê re xwediyê awayekî ya. Bîr, bi bûnbîre re ji aliyekî xwe yê din ve xwediyê heyîneka xwe ya. Jîre bîre, bi aqilê xêvê re heyîne wê ye ku diafirê û an ji ku afirîya, bi hişkirina ku dibe re bi mirov re xwediyê awayê xwe yê di jîyane mirov de ya. Aqilê xêvê, aqilê bi navî aqilî afiriya ya.

Jîre bîrê, bi bûna bîre jê dibe. Bi wê re bîre jîre, heyîne wê dihê holê. Bîr, bi bûna wê re, ku ew awayê wê yê ku mirov weke pêşnûmayekê bêne ser ziman ku afirî, êdî ku safîbûn pêre bû û hişbûn ketiyêde bi mirov re, wê bi wê safîbûna bi wê re ye ku bû re wê xêve bîrê e razber biafirê. Ev awayê xêvê, bi safîbûnê re dibe. Bi safîbûnê re bi bûna wê re, aqilê bîre heyîne derdikeve holê. Di vir de gotina êqil, lêkeriya ku li xwe dike ji, bizanîna ku bi heyîne bîre afirî ya. Bi wê gotina êqil re, bîre heyîne xwe bixwe ji dihêne ser ziman. Weke aqilekî jî dihêne ser ziman. Xêv, bi jîndîtiya mirov û zîndîtiya (aliyî zîndî heyîne jîndîtiyê ji bi xwe re bi wate dike) xwe re di temenê wê heyînê de ya. Ev bîre ku jîre xwe afirand, wê piştî wê afirandinê re, wê bi heyîne xwe ye bîrî ku di xwe de heyînek afirandiya, wê bi wê û wê afirîbûna wê ye ku bûya re wê bîre xwe ji bi afirêne. Di vir de, divêt ku em bahse safîbûnê û bi wê safîbûnê re bûna pêşketina hişkiirnê ji bike. Hiş, wê ji bîrê ji heyîne jîreke heyînî were holê. Bîre û jîre wê, piştî bûnê re hişiya wê bîrekê ji di xwe de dihêne ser ziman. Bi wê re, piştî ku jîre bîre bû û ew jîr ku wê tewirendinek ji di xwe de çê kir û di ancama wê tewirendinê de safîbûna bîrî heyîne wê hate holê. Wê ji wê jîre ku bi safîbûna bîre re dihê holê, weke zarokaka ku ji nû ve ji dayika xwe bibe wê bîrekê jê biafirê. Bi wê re, wê êdî ji bîre bîrê wê jîre jîrê wê biafirê.

Divêt ku mirov vê bêne ser ziman, ku ji xêvê bîr ku afirî, wê bîr jîre wê biafirê. Bi wê afirandinê re, wê ew jîre ku afirî û wê ne bê bîr û hiş bê di xwe de. Bi demê re bi pêvajoyên ku di buhurin re jî, ew pêvajoyên

afirandinê, wê ji wê bîr û jîre wê, ku wê weke bîr û jîreke çêkerî lê kirin dihê kiirn, bi wê êdî wê afirandina bîrê bi hişkirinê bike. Jîr, ku ew afirî, wê bi heyîne hiş e bi zanîna bîrê re ku temenê wê xêv e, wê jê di ast û dîmene duyemin de wê bîrek jê were holê û biafirê. Çêkertî, di wê rewşê de lêkeriya wê wate xwe bisalix dike. Xêv, dîmenîtiya wê ye bi pê re heya. Ew dîmenitiya xêvê, bi bîrên ku afirîne ku ew bîr weke heyîneka sentezkirî jî ji bîre bi heyîne xwe re dihênine ser ziman, salixkirinekê bi xwe re dihêne ser ziman. Minaq du dîmenitî, ku bû, heyîne zanîna ku heya ye ku di xêvê de bicih bûya, bi pêvajo û sentezkirinên ku dihêne buhurandin re diafirê. Xêv, di dîmene duyem de xwediyê zanînaka di xwe de ku heyîne wê salixkiriya ya. Bîr, li ser saffûna di xêvê de ku bû bi wê êdî ew jî wê salixkiirnekê bi heyîne xwe ye ku dihê hişkirin re wê bêne holê.

Dîmenitî û sentezbûn, du rewşên ku mirov divêt ku wan pir baş û qanc fahm bike na. Bi sentezbûnê re dîmenitî heyîne wê diafirê û dihê holê. Bîr, hertimî bi bîrkirinekê dixwezê. Di rewşê fahmkirina dîmenitiyê de ji, ev yek weke zagonaka bingihîn heya. Di vir de, bi vê û vê rewşê re, em divêt ku vê bêjin, weke ku bi heyîna rakenditiyê re teherek ji destpêkê bi mirov re bi qincokî heya, wilo jî, heyîn û hebûne teherekê bi sentezbûn û bi wê re bi dîmenbûnê re ji bi berahî heya. Aliyê teherî ê qincokî bi heyîne mirov re bi rakenditiye mirov re ku bi zanîna mirov re ji xwediyê dîmenekî xwe ya, bi aliyê teherî ê berahî re ahangbûna ku di nav xwe de diafirênin ji, temenê wê heyîn û hebûna bûnê diafirêne. Xêv, weke xalaka di navengiha çaprezitiyekê de ya, heyîn û hebûne wê heya. Lê biqasî ku aliyê teherî ê qincokî têde berahbûn heya, wilo ji, mirov karê ji bo aliyê berahiyê bêne ser ziman.

Li ser jîre û aqilê wê yê têde ji, divêt ku mirov hinekî bisekinê. Hebûna aqil, hebûna jîre bi heyîne xwe diafirêne. Mirov vê yekê ji, pêşnûmakiirna êqil karê bêne ser ziman. Lê deme ku mirov bahse pêşnûmakirinê kir, mirov karê wê çawa bi aqil bike û bêne ser ziman? Ev jî, di vir de di vê xalê de pirseke ku mirov wê bi pirsê ya. Aqil, heyîne wê bi hebûne wê ye afrîner re, di afirandinê de bi tevgeran re dibêt. Di mejiyê me de, her sînîr û tûrayên wê yên ku hene û an ji dibin ji, di wê afirandinê de xwedî weyn in. Bi sînîran re divêt ku em heyîne genên xwe jî ji bîr nekin. Di çerçova pêşnûmakirinê de, tevgere bi sînîran re di bûn û afirandin pêşnûmê de û mayîndakiirna wê pêşnûmê de heyîne genan, pir girîng e. Di wê xalê de bi hev re di ahangekê de weke ku di kar de na. Lê ji wê zêdetir, pêşnûmabûn, heyîne wê, ji heyîne jîndîtîyê ne dûr e.

Aqil û an jî jîr, mirov karê wê di salixkiirnê de bi du awayan bi salixbike. Aqil, deme ku jîndek bi çavên xwe dimeyîzênê û dibîne, ye li berçav, bi awayekî ku bi heyîne derî wê jîndê bê û an ji bi heyîne wê ku li berçav heya wê di mejî de bi pêşnûma dike. Nehengek, di nav avê de, ku mazin dibe, di jîyana xwe de, di mejiyê wê yê ku dibê de, pergalaka parastinê pêre diafirê. Kêvjalak, di rewşe xwe ye di bin avê de ku pê dijî de, di xwe de xwediyê pêşnûmayaka xavkkirinê ya. Li bejê ji, marak deme ku yekî dibîne karê xwe ji berçav bide veşartin. Mar, bi wan çavên xwe yên balkêş, deme ku li çavekî meyîzend, mirov hê nizanê ku çî pêre di wê heyemê de diafirê. Lê di rewşe xwe ye weke ye "kobra" de, karê bi kêlîkan karê wilo di cihê xwe de bisekinê li ber mirov û li nav çavên mirov meyîzenê. Mar, wan qaytanên ku di jokên xişiqandinê de dike bi heyîne xwe re mirov nikarê wan ji pêşnûmayaka ku bi heyîne wê ye jîndî re heya dûr bêne ser ziman. Bêtevger, sekinîna mirov ye li ber wê û sekne wê ye li ber mirov, hevdû dihoyêne. ..

Bi vî awayî, mirov karê ji jîndayên li jîyanê yên ku dijîn pir mînaqan bide. Her jînda, li xweza di şert û mercên xwe yên ku têde ya, xwediyê rewşeke xwe jîndanin û parastiniyê ya. Jîjo, stiriyên wê bûna wan, di vê xalê de mirov karê bi minaqî bêne ser ziman. Di vir de, ku em weke ku me li jor hanî ser ziman, ku em jîrê bi heyîne tevgerên mejî ên ku bûna bi pêşnûma bi wan tevgeran re bi rewşê re bi nerîne re ku dibin bêne ser ziman, divêt ku em bêjin ku ev rewşên weha yên ku me hanîna ser ziman, di çerçova heyîna jîndatiyê de xwediyê hebûneka jîrî na jî. Bi vê yekê re, em bi têgihîştina xwe re zagonaka jîrîyê ye ku hebûne wê bi heyînin dihêne ser ziman kifş dikin. Ew jî, heyîne jîndîtiyê ya li jîyanê ya. Bi wê re hoyandinak bi pê re weke ku di vir de heya. Jîr û an ji aqil û jîyandin, hoyandinaka wan ye li hevdû û bi hevdû re heya.

Bi vê yekê re, em du jîrîyê jî, ji du aliyên wê ve kifş dikin. Jîrî e di xwe de bi bijîr û bîr û jîre bêjîr e. Vê bêjîrtiyê, mirov karê bi minaqaka aqilê bêaqil jî bêne ser ziman. Aqil, di xwe de, di mejî de bi rewşe ku diafirê re, bi tevgerên ku diafirin re, bêaliyak jî pê re heya. Ew bêalîfî, heyîne êqil e şênber e ku bi tevgerên di mejî re bi mirov re diafirin re dihê holê. Lê bialîfî jî, bi jîrbûna wê ye bi jîndatiyê û jîyanê wê re ya. Jîyan, di vê xalê de, weke ku bialîfîyekê dihê holê bi heyîne xwe re. Di jîyanê de, weke wê bialîfî û bêalîfîyê, mirov di jîyanê de di xwezayê de jîndayan ji bi du alî dibîne. Aliyê wan, yê weke yê bi mirov re bialî ku bi jîr bûya û aliyê dîn ê ku hê jîr nestandiya di mejiyê xwe de. Aqil, çawa ku di xwe de bi bîr dibe, wilo jî bîr ji bi hiş dibe. Weke astaka wê

bihişbûnê jî, jîrtî heyîne wê dihê holê û diafirê. Her aqil, çawa ku jîrtiya wê heya, mirov karê wilo jî, heyîne jîre bêne ser ziman ku di astabûna wê û piştire de aqilê wê jî dibêt. Têgihîştina ku di derbarê wê de bi mirov re bû jî, wê mirov, bigihêne astaka sêyemîn e fahmkirinê di jîyanê de. ..

.. Jîr, aliyê wê ye ku mirov di vir de bi teybet di serî de bêne ser ziman, tevger e. Wekî din ji, zû kirin û hizirkiirn e. Mirov deme ku di jiyana xwe ye rojene de dijî, çiqasî karê û bike û bi tevger bê? Lezbûna di tevgeran de, heyîneke wê ye ku mirov wê bi heyînî bêne ser ziman heya. Nerîn û dîtîn, derk û leze wê ye derkitiyê, karîna zû hijmartin û tevgerê wê, xêv û zanîna de di her deme xwestinê de bi kar hanîna wê, darazkirin û bi rê ve birin, bi zimên re bigotin û bêjekirin û di gotin û bêjekirinê de lêkerkirinên ku bitêgihîştin in lê hatina kirin, têkilî û karîna şîrovekirinê û hwd, ku mirov karê hê ji gelek aliyên weha ve bêne ser ziman, heyîne jîre ji aliyê serwerbûnê ve dihêne ser ziman. Serwerî jî, xwe di lezitiyê di tevger û safikirina pêşnûma û safikirina wê de dîyar dike. Di vir de, deme ku em bahse jîrê bikin, bi hizir û hinderiya wê û naqşitiya têde, bi ye ku bi kirde û lêkeriya wê re bitêgihîştina ku afîriya jev vaqatandina wan ye jev ve re, mirov di jîre dike ku bigihêne dîmenitiya wê ya ku diafirê. Jîr, bi heyîne pêşnûmatiyê re konsantrasyona ku di wê çerçovê de diafirê bi wê re, bi wê re ku mirov pêvajoyên pêşketine hizir ji ji berçav û nerîne xwe dîr neke, karê pêre bahse bûn û safibûna hizir bi pêşnûmatiyê re bike û bi wê re wê heyîne hizrî bêne ser ziman. Mejî, di vir de, heyîne wê, têde tevgerên û riyên ku diafirin, têkiliya wan ye bi hev re, weke di qadaka fezeyî de di çûn û hatinê de, awayekî tevkirinê dihêne holê û ew awa heyîne wê jîrtiyê dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, mirov karê, jîre xweza e ku jînda pê karê ji hîm bi xwe re bi pê bijî û ye ku piştire bi têgihîştin diafirê mirov bêne ser ziman.

Di serî de, jîre xweza, her mejiyê jînda ê ku heya, têde, mirov nikarê bêje ku nîn e. Lê jîre bi jîr e ku bi asta bilind re ku weke ku bi mirov re dihê ser ziman, bi têgihîştin, ew di safibûna wan rê û tevgerên ku bi mejî re bûna û pêşnûmak bi heyîne xwe re afirandina, ew ji weke xala duyemin dihêne ser ziman. Lê piştî wê bûnê re, têgihîştina bi safibûna wê pêşnûmayê re ku bû, ew jî, êdî bi wê safibûnê re ku weke ku kirde xwe da afirandin, ew dîmenetiye duyemin e jîre e bûna wê dihê holê. Rewş û nerîn, dîtîn û bi pêşnûmakirin û hwd, bûna jîre dihêne holê. Di vir de, ew pêşnûma, temenê xiyalkirinê jî ya. Xiyalkirin, êdî weke dîmeneke dîn e afirandinê e mejî dihê holê. Sawêr(Xiyal)kirin, di wê û hîmê wê de, ji ya ku em dizanîn pêşnûmayaka pirrengî heya. Lê ew pirrengîti, hemû bi hev

re bi du awayan heya. Yek, bi konsantrasyonî ya. Ya din jî, bi hev re û bi hev re bûna ahangî ya. Di wê rewşê de ew têkiliya di nav wan de jî dihê rastkirin. Têkilî, wê bi tevgerên ku bûn re, wê were holê û wê bandûra wê pir mazin hebe. Wê ew têkilî, ku ji wê pêşnûmaye hîmê ku weke dîmenekê xwe dîyarî der dike, hîm û temenê bûna wê xiyalkirinê diafirêne.

Jîr, bi wan tevgerên ku pêşnûma diafirên re, modele wê ye ku diafirê, ew model, pergala jîrî e ku temenê bûna têgihîştina mirov diafirêne jî dihêne ser ziman. Di wê rewşê de gelek rewşên ku mirov wan kifş bike hene. Ziman û bêjeyên wê, gotin û lêkerkiirên lê ku dibin, têkilîya nav bêje û ye bi hev re û hwd, hemû jî di wê modelê de heyîne wan divêt ku mirov jê fahm bike. Jîr, di wê deme modeltiya xwe de, beşên jîrî, ên safîkirin û naqandinê, xêv û bi bêjekirinê û derk û vaca wê ye ku wê biafirê ji estetîkî û sentetîke xwe ye ku bi pêşnûma wê re bi wate ye ra dihêne holê. Ger, gotinaka ku me hanî ser ziman, ew di xwe de ne xwediya têgihîştinekê bin ku ew ji ber çî hate ser ziman û çî di xwe de hanî ser ziman, wê ne wê holê. Rewşên naqandin, vac, bêjekirinê bi derke ku bûya bi rewşe ku hatîya derkkirin re dihê holê, heyîne wê pêşnûmatiyê bi jîrîya wê re pêdîviya wê pê heya.

Di mejiyê mirov de her sînîrên ku hene çûn û hatina wan û vejene di wan de, ji du aliyan ve wê pêşnûma jîrî, bandûra wê lê heya. Sînîr zîzîtiya ku diafirênin, ew zîzîtî, dike ku pêşnûma wê rewş bike. Sînîr, têkilîya wan, ku mirov ji awayê wan awayê heyîna zayendî jî fahm dike di mejî de, jin bi rengê hizirandinê ji aliyê çapê ê bi hizirkiirna xwe ya vacî bi derpêşa pêşhîskirinê bi pêşxistina 'aqilê hêstiyar' re, pêşketina wê(jinê) bi hêstiyartiyê re li pêştir tê dîtin. Jin, ji mêr zêdetir pêşketina bi wê re ya 'aqilê hêstiyar', di vir de, dike ku ew bi aqilê xwe bi fahmtir û zûtir pêşbikeve. Di temenê dayiktîya wê de û mêl nîşandina wê û pêşketina sehkirina wê pirr zêdetir jî ku di temenê wê de ew hêstiyartî heya, dike ku jin di hizirkiirina xwe de li pêştir bê. Sehkirin, di rewşeka ku mirov hîs dike bimêne ya. Weke rewşa duyemin a hizirkiirînê jî, li ser wê re pêş dikeve. Hêstiyarî, hertimî zîzbûnekê di mejî de dide çê kirin. Sehkiir, hinekî jî hîskirinaka hêstiyarî ya. Mejî, di wê rewşa hêstiyarî de, sehkirinê dikarê baştir bike. Xêva mirov, zûtir dide bîrkirin. Hêstiyarî, heta ku hebe, mirov dikarê hêzekê jî bi xêva xwe re û bi bîrkirin û jîrkirinê wê bîrê re bidest bixe. Zayende, ku bi mejiyê xwe re herî zêde hestiyara jin a. Di rewşa jineka ku bûyî dayik de, ev rewş zêdetir xwe dide li berçav. Mejiyê jinê jî, bi têkiliyên wê ên sînîran re û her wusa

awayê təkiliya tûra təkilîyan re rastkirinên teybet dide kirin. Sê rewşên ku em divê ku li vir di temenê wê zîzbûnê û hêstiyarîyê re û bi təkilîya bi sînîran re bênina ser ziman, **Zaroktî, təkilî zayendî a di nava jin û mêr de û bûyîna dayik a jinê jî bi temen dike bi hebûna xwe re. Rengê tevgerî, lezbûna pêşketinê a zaroktiyê û herdû rewşên din ji hevdû cûda na. Xwemal(orjînal)îtî, zêdetir di wê de heya. Rewşa zarok û rewşa jinê a ku bi bûyîna zaroka wê ya pêşî re ku bûya dayik, pîr girîng in. Ji ber ku ev herdû rewş, hinek xwemalîyên wan ên teybet, ku divê ku mirov fahm bike hena. Piştî wê re di temenê xwe ji nû ve afirandina bi keseyetîyê û hin pêşketinên bi mejî re bê, em dikarin bahse dayiktiyê û rewşa wê ya aferîndêrî bênina ser ziman. Sînorê sehkirina zarok û dayikê, zêde ji hevdû ne dûr a. Jî pêşnûma ku heya, kirde wê û wan rewşên ku pêre hene re ne, xwediyê wê modele xwe ye bi wê re ku ne bê hîyerarşîyakê yê ne. Xêv, heyîne wê ye ku di xwe de digirê, wê pêşnûmê, bi zanîna xwe re bi hîm dike. Ji wê, pêşnûmê bi bîrkirin û hatîna bîrkirinê diafirê. Xêv, xwediyê wê heyîne ya di temenê wê pêşnûmê de, ku çendî safîbûnê dike, ewçendî jî bi bîrkirine jîndî dide kirin. Bi bîrkirine jîndî, temenê wê jiberkirinê jî ya. Bi wê re bîrkirin zîndî dibe. Têkilî bi heyîne jîberkirinê re di naqabîna gotina jîndîyê û zîndîtiyê de, bi pergaliyaka xwe ye ku wê rewşê diafirîne ya. Jîberkirin, têgihîştina, bi rewşê re ku xêv bi pêşnûma wê re di xwe de biçih dike ya. Jîberkirin, rewşên weke yên leztiyê, vactiyê bi heyîne pêşnûmê re, bi awa û bêjebûnên wê re ku di xêvê de qalib digirê pêre heya. Xêv, bi kodkirina pêşnûmê re, miftên pêşnûmê yên ku afirandina, wan, di xwe de bi bîrkiirne dihêne bîrkiirne. Lê di wê rewşe jiberkiirne de, bi təkiliya bêja û lêkeriya wê re pergalka ku mirov di wê rewşe pêşnûmê de ku weke dîmenê duyem bêne ser ziman dihêne holê. Pêşnûme jîrî, tevgerên wê yên jî rewşê hene. Ew tevger, wê awayê vaca wê jî raxina berçav.**

Di heyîne jîrî de gotina rastiye, li ser wê sekinandin ji teybemendiyekê ji mirov dixwezê. Di vir de, rastî, wê çawa û bi çi awayê wê were holê? Ev jî, weke pîrseke girîng e ku mirov wê bi bersiv bike ya. Di jîrîyê de, mirov karê ku bêje ku di afirandine jîre de armanc û safîkirina wê girîngiyeke wê heya. Ew girîngiye wê, wê xwe di heyîne gotina rastiya ku di jîrîyê de dihê holê jî bi dîyarî bêne holê. Ev yek, her weha girîng e. Armanc, di çerçova awa, rêrastitiyê û sehê de bi pêvajoyên bûnê re jîre dike. Di vê heyîne bûnê de, weke aqilê gelemper gotinaka jîrî e ku bi wê gelemperiyê were ser ziman jî diafirê. Rewş ku tene jîyandin, jî destpêkê hate dawîya jîyanê, di wê deme jîyanê de ne tenê jîyanê dihêne berçav, jê

zêdetir ku mirov wê deme jîyanê e ji destpêkê hate dawiyê weke aqil û an jî jîre gelemper bihasibênin, ew jî di aqil û an jî jîre teybet. Di dawiyê jîyane mirovekî de, çendî ku pişt wî re bê gotin ku ew ne rast jîya ya û an ji rast jîya ya, wê ew tenê li gor daraza derveyî bê. Lê di derçove wê jîyandina wî û an jî wê de, ew rewşên ku bi jîyane wê re yek bi yek li duv hevdû bûna, wê ahangêkê bênine berçav. Pêşnûma wê temenê jîyanê, di dawiyê de, her weha mirov karê bêje ku xwediyê konsantratiyeka bi xwe re

ya. Zanîna, ku di wê jîyanê ku jîya ya de, ku piştî wê jîyandinê ku mirov karîba, di berçav de bi buhura, mirov wê, çawa ew pêşnûma jîyanê wê, mirov wê dîtiba. Di wê jîyanê de, daraz û nerîne mirov, bi awayê jîyana mirov dihê holê. Lê daraz jî û nerîn jî, rewşna hizrî û nerînî na. Daraz, ku ji aliyê wê sentetîkî ve lê were nerîn, weke ku bi rengê nerînyekê re heya, bi wê re rengên têgihîştinî ên rewîstî, sincî û hwd ku tabûlî wan dike, bi wê re xwe weke kirasekî bi nerînê re li jîyanê kirî dihêne laş li jîyanê. Ew temen, weke ku mirov di jîyana xwe de ku bi têgihîştin dike ku weke bi daraz dijî, di aslê xwe de, ku mirov wê pêşnûma wê jîyanê weke nîgarêkê hildê berçav û lê meyîzêne, mirov wê di asta gelemperî de bêalîtiyekê di çerçove wê heyînê de bibîne. Darazên ku di wê jîyanê de hatina jînkirin, hemû jî teybet in. Bi vê yekê, têgihîştin û zanîna ku mirov di asta teybetiyê de bigihîyê de bi darazî, mirov wê di asta gelemperî de negihîyê de. Di vir de, jî biçûktiyê bi bermazintiyê de çûyin ji, wê di xateke demê de wê gelemperiyê û teybetitiyê dihê holê. Dem, di vir de, heyîne wê di bûna jîre de derdikeve ber me. Divêt ku mirov wê jî baş fahm bike. Di demê de jînkirin û salixkirina wê demê, di fahmkirin û gihîne pêşnûma jîre de girîngiyeke wê heya.

Di mejî de, rewşên ku di xêvê de hene, bi demê re ne. Dem, wan digirê bi xwe re weke nîgaraka ku bi hêt ve hatiya dalaqandin. Li ser ya ku jîya ya mirov karê bisekinê. Lê mirov nikarê li ser ya ku ne jîya ya bisekinê. Di gotina demê de tîkiliyê de demê û xêvê, di sehkirinaka mirov e ku mirov bi xwe re dike de dihê berçav. Mirov, ku jîn kir, mirov wê di sehkiirînê de, bi fêre wê jînkirinê bike. Lê hiskirin, ne wilo ya. Hiskirin, du ji du aliyan ve mirov karê wê fahm bike. Aliyak, rewşe ku bahs dihê kirin ku mirov dîtibe û an jî cihê ku jî jînbûn bûya ku dîtibe û an ji hinek rewşê ku beremberî wê werin ku di xêve me de hebin, wê pêşnûmakirina wê di pêşnûmakirinê de hê hesantir bê. Lê xêv, ew sentekiirînên ku berê wê deme jîyanê e mirov hatina jînkirin û pêre hene, wan jî, ew ji wan fêre digirê. Berî hertiştî di pêşnûmakirinê de, wê ew yek

hebe. Mirovekî ku tenê di mezelekê de jîyana ji destpêkê hate dawiya wê bi buhurêne jî, wê ne bê karînakirina pêşnûmakirinê bê. Tenê ew rohiya ku ew têde dijî wê besî wî bê. Dem, ku mirov di vir de bi gotinekê bêje ku hinekî bi tevgerên ku têde bûne re aqile jî, wê ne xelat bê. Pêşnûma avakirina malekê, jîrîyaka wê ya bi demê re ku pêşketiya û di deme de bi tîrîyêkê re pêre sentezbûn ku bûya heya. Bi zanîna û pêşketina wê ye jîrî ku mirov li vê rewşê meyîzêne, mirov karê wê weke demeke nû e pêşketinê e ku bi aqil biast e bêne ser ziman. Di aslê xwe de, ew jîrîya çêker dihêne ser ziman. Di naqabîna fahmkirin û nerîne li derve de, di bûna wê pêşnûmê de têkiliya aqilî ya ku diafirê, bi pergali divêt ku mirov wê bêne ser ziman û li ser bisekinê.

Bi zanîna xêvê re mirov hinekî divêt ku li ser wê gotina pêşnûmê ye ku em dihêne ser ziman bisekin in. Ev jî, pêdivî pê heya. Pêşnûma, deme ku bû, êdî ew jîrîyaka saf û safî ya. Lê di wê bûnê û piştre de êdî pêdendiyeka ku mirov bi demê re jî bêne ser ziman dihê holê. Çendî ku safîbûn bû, wê ewçendî jî pêdendîtî wê heyîne wê xwe bi awayekî bi deme re weke qormê darekê bi berahîtiya wê ye di demê de wê xwe bide holê. Dem, di xêv de, heyîne pêşnûmakirinê bi safîbûnê re dike. Lê dem, çendî ku di wê pêşnûmê de heya jî, piştre, di demên piştre de bi bûna sentezbûnê xêvî re wê ew qormîtiya demê weke ku jî holê dirabê. Heyîna wê di demê de bi du awayan heya. Yek, bi pêşnûma û ye din ji bi heyîni heya. Bi senteztiyê re heyîntî dimêne. Lê di asta dawiyê de, bi sentezbûnê re awayê ku diafirê jî, ew pêşnûma weke ku zanînaka nû ya. Rewşê çendî vaca wan hebe jî, di heyîne xêvê de vacaka teybet ye ku ew wê êdî pê bi sentez bibin, heya.

Ku cihê bê û necihê bê, çarna bi bîrkiirnên mirov dibin ku ti têkiliya wan bi wê rewşe ku mirov di wê demê de dijî re nîn e. Xiyalkirin, bi pêşnûmayekê heya. Li gor rewşe ku mirov di wê deme ku têde dijî de, ne li gor wê ya. Lê di heyîni û hebûne xwe de vaca wê ye ku mirov nikarê şerîni bike heya. Fahmkirina wê jî, bi kifşkirina wê cihana me ye xêvî re ya. Heyîne fezeyê, bi rêgehe xwe re bi berahî û qincokî firehbûnaka wê ye demî heya. Bi demê re ya. Mirov ku xêve me jî, wê cihana wê, bi nêzîkatîyaka wilo hewl bide û fahm bike, wê çiqas rast û xelat bê? Ku mirov heyîne jînda ku î ro mirov jî di nav de, jî demên destpêka jîyanê ku ji şaneyekê destpêkirin heya, ku mirov hilde berçav, mirov bi têgihiştina ku ji wê têdigihê, karê bi heman awayê cihana xêvê jî bêne ser ziman. Lê divêt ku mirov jî bir neke, ku her pêvajo û demên ku buhurîne bi mejîyê

me re, pêşketinek ji deme piştire ye jiyane wê re hiştiya. Wilo, ev yek ji bo xêve me ji di buhurê. ..

Jîra jîrê, xêv û bîrîya xêvê. ...

Beş du; bîr û darêjka wê: Bîr, hebûna wê di mirov de bi hebûna zanîna ku heya dihê ser ziman. Di kurdî de bîr, deme ku bahse wê bi hişkirinê re dihê kirin a. Hişkirina li vir ku bahse wê dihê kirin, du dîmenî ya. Dîmenê pêşî; bi bîrkinê re tişteki ku jibîrkirî hanîna bîrê ya. Dîmenê duyem jî, bîaqil hizirkirin û ya rastî çî ya, ew kifşkirina. Di vê dîmenê bîrê ê duyem de, gotinên rastîtiyê, têgihîştinkirinê û dîtîne weke kirasna ku bi têgihîştinê lê hatina kirin in. Lê li vir, 'dîtîne' û bi wê re 'kifşkirinê' ku ji xwe re weke kirdeyeka vaşartî dîke temen jî, di temenê eferîndêriyeka têgihîştinê de xwe dide dîyar kirin. Ev eferîndêriya têgihîştinê di temenê bi hişkirinê re dîtîne re ji gotina bîrê re dibe temen. Ji vî aliyê ve, dema ku em li ser wê temenê dihizir in, em dibînin ku gotina bîrê bi temenê xwe yê ku li ser hizir û têgihîştina wê ya, xwe bi awayekî têgihîştinê bi hişarkirinê re dide nîşandin. Li vir, gotina hişariyê, bi zanîna û têgihîştina wê zelal re temen a ji gotina bîrê re.

Em divê ku vê yekê bi teybetî bibîr bikin gotina bîrê, bi wateya xwe ya bi nerîne re weke ku di temenê têgihîştineka eferîndêrî de gotina dîtîne ji xwe re dîke hîm û bîngêh, bi serê xwe jî, bi wê re dibe zanîneka zelal ya bihişar. Di aslê xwe de, dema ku di nava civate kurd de jî, ku dihê gotin «bi bîr bike!» û ankû «ji bîr neke!» jî, li vir ku ew gotina hişarî ji wê re hatîya kirin hîm, bahs, xwestin û dîtîne dihê kirin. Dîtîne, weke rengê heyînî ê bîrê ku di derbarê wê de hişarî afirî, bi wê re bi salixkirinê re êdî zanînekê û têgihîştina wê bi darêjkîya wê re diafirîne. Bîr, bi vî rengî dîtîne, bi hişariyê re dîke darêjk û kirdeya wê jî salix dîke.

Li vir, dîtîne û hişara wê, bi hişkirina ku ji wê re êdî weke navarok a, li ser wê re wê bi têgihîştinkirinê re zanîne û bi zanîne re jî bîrkinê biafirîne. Bîrkin, weke ku dihê dîtîne, çend pêvajoyên wê ên gav bi gav bi serê xwe fahm bikin hena. Di temenê hîyarerşîya wê de, ji dîtîne û hişariya wê, têgihîştinkirin û zanîne heta ku dihê û digihê wê gav û pêvajoyên pêşketinê ên bîrê hena.

Di wê bahskirina wê de, bahseka ku têde zanîna bi têgihîştina xwe ye ku hatiya jînkirin dihê ser ziman. Bi vê yekê re mirov karê wê wilo bêne ser ziman. Ji vê yekê mirov ku gav biavêje û wê bêne ser ziman, mirov wê rastiya wê ku dihê ser ziman, mirov wê wê ji pir baş û qanc fahm bike. Aqil, deme ku bi mirov re bi pêşket, hingî, mirov bi wê pêşketina bi aqil re bi bîr bû. Hê ji demên ku em biçûkbûn di bîre me de me ya,

ku cerna dayikên me, ku karne xwe dikirin, û piştî wê karê ku dikirin re, karna din yên ku wê kiriban ji bo ku di aqilê wan de maban û an ji piştire bo ku hatiban hişê wan, tayek li telîye xwe ye li cem ye mazin ye stûr ku ji wê dirêjtira girêdidan. Di serê xwe de ji bi tê re didana kifşkirin ku kengî deme ku ew ta lê meyîzandin wê ew karê ku kiriban wê hatiba bîre wan. Wê rewşê ji di karê wan de pir mazin alî wan dikir. Cerna ji, bi tayekî ve 31 yek meherk pêve dikiriin, bi wê deme ku wê buhurandiban û deme ku wê gihiştibanê de pê dihasibandin. Bi wê hasabkirinê re, ku dem buhurandin, ku rojek du roj û sê roj û hwd di buhurandin, piştire ku di vegerehen û li wan meherkên xwe yên ku buhurandibûn di meyîzandin, û ku li roje duyemin û an ji ye sêyemin ye ku buhurandibûn bi meherkê ku lê dimeyîzandin, li meherke wê rojê dimeyîzandin û çî di wê rojê de kiribûn ji bi pirranî dihate berbîre wan. Her meherke ku ji bo rojekê di hate hasibandin û dihate buhurandin, bi pêve girêdayî ne tenê ew roj, di wê rojê de ji çî bihişyarî hatibûn kirin û jînkirin dihate bîre wan.

Bîrbûn, di aslê xwe de bi têgihiştina wê ye ku dihê ser ziman, bi şîyarbûnaka jîndî ku hatina bîra mirov dihêne ser ziman. Xêv di nav xalkê de, weke temenê wê dihê ser ziman. Xêv, binê bîre cihê ku zanîn di wê de(têde) tê girtin e. Her weha zanîna me di xêvê de ya. Bîra mirov, ji wê dibêt. Lê deme ku mirov bahse wê kir, divêt ku mirov hinekî pir zelal bahsê bike ku bîr ji bi têgihiştine xwe ye ku pê dihê ser ziman, di xwe de têgihiştinaka ku têdegirtiyê ye zanîne dihêne ser ziman. Mirov vê yekê ji her weha karê wê bêne ser ziman.

Ji Xêvê, cihê ku zanîna me têde bicih bûya ya. Bîr, ye ku ji wê xêvê dihê ser ziman e. Di vir de, têkiliyeke tevlihev ye xêv û bîre bi hev re heya. Divêt ku mirov hinekî li ser wê ji bisekin e. Xêv, çendî ku cihê ku zanîna me tê de ya û têde dihê girtin e, her weha wilo, bîr ji ye ku jê duhê ser ziman e, wilo ji, ew jîre ku ji wê hatiya ser ziman dihê ser ziman ji, bi wê re temenekê xwe bi bîre diafirêne. Bîr, di aslê xwe de, bi têgihiştina ku li xwe lêker dike re, kurbûnaka ku ji bine ve pir kur diçê ji dihêne ser ziman. Bîr, bi vê yekê re, ne tenê wê zanîna ku ji xêvê ye ku dihê ser ziman dihêne ser ziman, ji xaynî wê ji, zanîna me ye ku di xêvê de çendî têde dirêj ku kur diçê wê hebûna dirêjbûn û kurbûnê ji bi xwe re dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, bîr, di wate xwe ye ku pê dihê ser ziman de, bi têgihiştinaka ku ji xêvê ku di xwe de digirê ji, pê dihê ser ziman. Bi vê yekê re, hebûna wê dihê ser ziman. Bi vî aliyê wê ve girêdayî, bîr ku dibe xwediyê têgihiştinaka ku di xwe de digirê ji dihêne ser ziman. Bi vê re bîr, têgihiştina gotina xêvê bi xwe re hinekî di kurtir dike. Ew ji çawa

dibe, divêt ku mirov bi mazin bi teybet li ser wê bisekinê.

Bi hizirkirinê re, pêşketine ku bû, bi xêvê re bigirtina wê re bû. Mirov divêt ku vê yekê ji her weha bi teybet bêne ser ziman. Hebûna mirov, ye ku di pêşketina xwe re her weha bi bîr û bîreweriyê bi pêşdikeve ji, bi têgihîştinaka mazin ye bi demê re bi pêş dikeve ya. Hizirkirin, deme ku destpêkir, bi wê re, hebûna xêvkirinê êdî dest pê ji dike. Xêvkirin, temenê hizirkiirnê û pê re ji yê pêşketinê jîrtiyê diafirêne bi hizir û pêşketine wê re. Di demên berê de bi têgihîştin, baweriyak bi xêvê re bi kurdan re hebû. Digotin ku "deme ku mirov gotinak bi deng ji devê mirov derket, ew gotin êdî winda nabe, Wê di valahiya fezeyê re hebûna xwe hate ku jiyana heya wê bi parêzê." Bi wê re dihate gotin ku "deme ku mirov mir û çû axîretê, êdî wê ew gotinên mirov werine berme û wê bi lêv bibin û wê şahidiyê ji me re û ji kirinên me yên ku me kirine re bikin". Bi wê re, ev têgihîştin, pir mazin û dirêj dihate ser ziman. Ne tenê weke gotinakê di hate ser ziman. Bi gelek û rewşên ku di gotin ku wê ku bi axîrete me re bibin re pê dihanin ser ziman. Minaq, Dihate gotin ku "telîye me ye herî mazin ye ku di rex telîye me ye herî mazin ye navê de ya û ye di rex wê de ye li aliyê wê yê çapê wê bi êv bibe û bêne sêr ziman." Ev gotin weke baweriyê ku pir mazin lê dihate bawerkirin û ji demên berê mabû, bi xwe re nahaka di deme hizirkirina me ye li ser xêvê de têgihîştinaka ku em pê bînine ser ziman di afirêne.

Bi gotinan, li jiyana me ye rojane de, deme ku mirov ji hev re dibêje ku "ez dihizir im", bi wê gotinê re mirov hizirkirinaka pir mazin dihêne ser ziman. Di wir de, mirov bi du aliyana hebûna hizirkirinê ye bi me re ku heya û bi xêve mirov re heya, dihê ser ziman. Aliyê wê yê pêşî, bi gotinê hinartina li xêvê tê kirin. Ew hinartina li xêvê, bi hizirkiirn û biryar dayina têde dihê ser ziman. Wekî din ji, hinartinakê mirov hingî li zanîna me ye ku mirov li ser hiziriya ji ku ew di wê heyemê de me li gor xwe di xwe de safî kiriya dibêt. Lê di aslê xwe de, hinartinaka pir giring ji li wê ancama hizirkirina me ye ku di serê me de ya dibêt. Ew ji, deme ku em wê gotinê dibêjin, ew dihê bîre me. Ew hinartin, di aslê xwe de, ku mirov li ser hebûna wê di hizirê, mirov di wê de têgihîştinaka ku bi pirralî dibîne. Di wê de, weke safîbûna bi hizirkirinê re ye rewşe ku li ser hatiya hizirkirin, bûna wê ye wê ye ku di wê heyemê de em dibêjin di aslê me de lê di aslê xwe de di xêve me de ya û di hişê me de ye di wê kêlîkê de û her weha jîre ku ji wê em di serê xwe de di hziirkirinê gihiştinê de û di wê heyemê de di serê me de bi çerçova di bîre me de ya, mirov bahse wê dike.

Xêv, hebûna wê, ku mirov li ser dihizirê, ji aliyekî giring ve hebûna wê bi me re bi bîrê re heya. Ew ji bi xiyalkirinê ya. Xiyalkirin, temenê hebûna pêşnûmakirinê ya. Pêşnûma kirin ji, pê jîr û bîr biafirandin heya. Bîr, bi xêvê re weke xazîneyeke ku tişî zanîn re, li ber deriyê wê ku weke holeke biçûk ku zanîna ku ji wê dihê hildin, di wê de ji bo bi kar hanînê li wir lê tê bîrkirin û ew bi bar dihêne ya. Di vir de, bi gotinekê ji bê, em bêjin ku giyana mirov temenê xwe yê pêşketinê ye herî xurt ji wê xêve me digirê. Hebûna wê xêve, temenê wê diafirêne. Bi vê yekê re xêv, ji gelek aliyên ve mirov karê bêje ku xwediyê hebûnaka pir mazin ye giring e. Di hundurê giyanê xwe de mirov, deme ku tiştêkî bi pêşnûma dike, Ji wê hebûna xêvê û bîre wê zanîna xwe digirê. Zanîna giyanê, ye xêve mirov e. Giyan, hebûna mirov ye şaxsi ku bi wê zannebûnê heya ya. Di biryardan û xiyalkirinê de ji ya ku kifş dike, ew bixwe ya. Di xêve me de, bêje û gotinên ku afirîne hene. Ew bêje û gotin, hebûna wan, ye giyanî bi hebûna giyane mirov xwe dide der. Giyan, tevî ku her weha rastiya xwe ji xêvê digirê, lê di asta hebûna xwe ye ku pêşketî de, xwediyê hebûna xwe ye teybet ye ku daya avakirin û bi pergal e.

Xêve, bi pêşnûmakirina bi xiyalkirinê re xwediyê awayekî xwe yê ku pêş ji dikeve ya. Hêze xiyalkirinê, ji deme ku mirov bibe ve heya. Piştî bûnê re, bi hebûna xwe re xwediyê pêvajoyîna pêşketinê ya. Pêjne mirov yê hiskirinê, bi hestên nerîne yên ku bi xêve re bi mirov re ku afirîne û hene, bi dengên ku hatina hiskirin re ku safîkirinek dana kirin, wê ew safîkirin bi di xêve de wilo êdî were salixkirin û bi salixkirinê re bê qeydkirin. Di demê jiyânê de bûna dîmenên xiyalî ji, di aslê xwe de bi vê xalê ve girêdayî mirov karê bêne ser ziman. Ew dîmenên ku hatina qeydkirin, wê di demên pêş de wê hebûna wan derkevina holê. Bi xêve re bi hebûna mirov re ew xwediyê hêzeke ku ji mirov ji ne. Ji xêvê bîr ku wan dihêne berçav û bi dîmen dike, li gor wê safîkirina ku daya kirin ye di xwe de dike. Her dîmenê ku dihê holê di wê heyemê de dîmenne kirdeyî ku di xwe de bi safîkirina ku bi xwe re çêkiriya ya, têrkeriyêke xwe ye kirdeyî ji bi xwe re afirandiya. Ji wê hebûna dîmenê ew têrkere wê ye kirdeyî dihê holê. Xêv, bi pêvajoyên xwe yên pêşketinê re, ew demên jiyânê yên ku hatina buhurin ji, di xwe de bicih kirina. Bi wan re hebûna xwe ji aliyekî ve afirandiya. Mirov, ji xêvê bîreke ku gihiştî û têgihiştî ku hanî ser ziman, ew bîre ku hanî ser ziman, ew bîr hebûna wê xwediyê pêvajoyîna pêşketinê yên bi xwe re û ji wê cudatir xwediyê pêvajoyîna pêşketinê yên bi xêvê re ji ya. Bîr, wateyêke wê ye ku bi

lêkerî ji mirov ku ji lêkerê lê hatiya kirin bêne ser ziman, ew ji her weha hebûna wê zanîne ku dihê ser ziman e.

Zanîn, ew hebûna wê, ji berê we ji destpêkê ve bixêvê di afirêne û ew afirandina wê dibe bîr û piştre ew dihê ser ziman. Ji wate bîre bi xwe ji weke ku tê fahm kirin *bibîrkin*, ku dihê kirin, bi wê hebûna wê ye ku wê bê bi bîrkin re dihê ser ziman. Bîr, lêkeriye wê, bi şênber bi hizir û deme buhurtî ya. Bi vê yekê, deme ku bi zanîn lişûn hate meyîzandin, ye ku hatiya jîn kirin dihê dîtin. Mejî, di xwe de, bi hebûna xwe re wê hebûna xêvê bi hebûna wê ye ku bi pergale, di xwe de wê bi pergala xwe re li ser lingan di hêle. Mejî, bi hebûna xwe re, wê di her derê xwe de bi wate dike. Temenê xêvkin û bîrkinê bi dîmenkinê re dihêne holê. Xêvkin, gelek curayên wê yên ku pê dibin hene. Bi deng re û bi dîtine re dîmenê ku bi nerînê hatina girtin hemû awayên wan yên xêvkinê di mejî de heya. Li laş, biyandina(pelandin) ku li mirov ket, bi wê sînyalna pir xurt diçina mejiyê me. Biyên me, bi biyenên li xwe re dibina xwediyê tevgerne pir mazin di mirov de. Her dîmen, di aslê xwe de, ku hatiya xêvkin û bîr e, êdî kirdeyeke têkerî e jîrî ya. Dîmen di xêvê de bi wênebûnê wê re bi çerçova re kirde û wesife xwe diafirêne. Wesife wê, têkere kirdî e giyanê mirov ji ya. Wesifiya kirdî ye rewş û dîmenên xêvî, bi nerîne mirov ye li dinye derve re mêje xwe ye berêxwedanîyê ji diafirêne û dihêne holê.

Pêvajoyên xêvê bixwe ji, yên ku bi derk, hest, zanî û tevger û hunerên şaxsiyetê jî ku dike nava xwe de, bi bandûra pêvajoyên civaknasî û deronî re di berdewamiya pêşketina xwe de ya. Her kirin û bizavîya mirov kirdeye wê ku têkeriyeke kirdeyî ji di afirêne bi xwe re, di hebûna wan pêvajoyan de weyne wê ye ku heya, bi pêşketinên bi xêvê re dîroka xwe ye ku nivîsandiya ji, pêre pêşketina xwe ast bi ast û pêvajo bi pêvajo bi wesife xêvê re dide berdewam kirin. Bi derkeke giştî e xêvê re, her mirov û ku mirov bêje her jîndîyê di gerdûnê de ku dijî, ku çavên wê hebin, xwediyê derkeke xwe ye ku bigirê ya. Karê mejî û yê pergala sînîran ji, ew ku wê bide kirin bi mirov re. Derkîti, bi her jîndî re heya. Bi mirov re ji bi jîre wê heya.

Mirov, aqliê wî, bi mejiyê wî re her weha xwediyê kar û barekî pêşketinê yê bi xwe re ya. Mejî, di deme derkkirinê de têkere ku derk kir, ew têker êdî di mejî de di xêvê de bicih dibe. Bi wê bi cihbûnê re, qalibên derkê diafir in. Ew qalib ji hebûna wan, ji temen ve bi xêvê û têgihîştine ku têdeya ye giştî ye têkertiya wê qalibê ya re heya. Qalib, hebûna wê derkî ya. Xêv, qalibên derkî yên ku bi têkerî awayê wan

hildaya xwe re, qalibê ku hildaya, kirdeyê wê yê ku heya ji, jê xêv bîre wê hinek hiştiyan dikê. **Kirda qalib**, bi hebûna qalib ye ku bi dîmenî hatiya wênekirin re, jîrîya xêvî ye mirov diafirêne. Mirov wê jîre di rewşên ku bi hizirkirinê re dihizirê û diafirêne re bikar dihêne. **Derka têrkerî**, weke e qalibê pîvazekê ye wê heya. Lê **derke gotina** bihuşt û an ji dogehê nîn e. Ew ji, ji wê qalib bûnê dihêne afirandin. Kurdekê ku hê di deme Gûtiyan de bi derke xwe re qalibên kevneşopîyan xwe bi xwe re di serê xwe de çêkirina, pişt wê re di roje me de bi tuxmên wê yên ku hate roje me hebûna xwe berdewam kirina re, ji wan ew qalib wê kevneşopîye wê hebûna xwe wê bi wesifiya yên pişt xwe re xwe bidine der. Ew ji, rakendiyêke xêvî ya ku bi mirov re ya û ti carî nayê şerîn kirin a.

Li ser qalibên derkan sekinandin, ji ye ku em di zanîn bêhtir wê me bi bigihênê zanîna mazin. Ji ber vê yekê ser li ser wê sekinandin pir girîng e. Li jiyana mirov, bi nerîne xwe ye ku mirov dibîne re, bi hebûna tişt û an ji dinye ku me li berçav dît, çerçova ku di hişê me de jê dimêne, mirov di serê xwe de bi wê bi têgihîştina wê dibêt. Di aslê xwe de, di vir de, hebûna derkê û bîrîqîna ji têrkere ku mirov li berçav dît, bi hev re hebûnaka têrkeriyaka kirdeyî ye ku wê di serê me de bi têgihîştin di afirêne dibêt. Rastiya dinyê, bi nerîne me re di me de bi hebûn dibêt.

Mirov, di jiyana de, bi hebûna xêve xwe re bi wê hebûna têrkerî ye li berçav re xwediyê hebûna têgihîştinê ye hebûnî ya. Di deme derkê de, mejiyê mirov, di çerçova hebûna xêve mirov de pergala xwe ye ku heya, wê dike devrê de. Di aslê xwe de, xêv, jîndîbûna wê, hebûna têrkere li berçav bi xêvî di xwe de ye ku bicih dike ya. Jîndîbûn, xêvî û hebûn û di asta dawiyê derkîfî, xalên ku bi bîrkirinê re hecdû temem dikin in. Xêv, hebûna wê ye bi mirov re ku mirov wê fahm bike, mirov divêt ku ji demê dûr û cuda wê neyêne ser ziman. Bi demê re ew dihê ser ziman. Bi Mirov di demê de jiyana xwe ye ku jîn kir, ew jiyana wî, bi xêv dibe. Ew xêvbûn, wê bi bîrbûnê re bitêgihîştin, di xwe de mazin bigirê. Xêv, sentezkirina rewşan ji di xwe de dike. Ew sentezkirin, rewşê, hê bêhtir bi bûna hebûna xêvê re mazintir dike. Di aslê xwe de ku mirov li gotina miroviyê bihizirê aliyê wê herî ku wê gotina miroviyê dike mirov ji, her weha ev hebûna xêvî ye wê ya. Bi wê re hebûna wê hanîna li ser ziman,

her	waha	girîng	e.
-----	------	--------	----

Xêv, pêvajoyên wê yên pêşketinê, hebûna wan, jê re pir girîng e. Ji pêşketine wê re pir girîng e. Her pêşketinê bi demê re ku bi mirov re bûn, di wê de cih digir in. Deme ku mirov demek jînkir û buhurta demeke din, ew deme buhurtî, ji temen pêşketine deme din ye ku dijî

bandûra wê lê heya. Ew bandûra wê, di çerçova, sentezkirin û bi wê ji wê demê buhurîna deme din ye ku wê were re de xwedî weyn e. Pêvajoyên pêşketinê yên xêvê, bi derkî derkên ku hatina kirin, hebûna wan, di xwe de bi wesifî bi wate dike. Wesifbûn, di vê xalê de pir giring e. Ji destpêka pêşketinê hebûne wesifê, ku mirov lê dihizirê, mirov dibîne ku dem bi dem bi sentezkirinên bi xwe re yên ku kirina re diafirandina xwe de ya. Bi vê awayê û hebûna pêşketinê ku mirov bahse demên pêşketin yên bi mirov re bike, wê hin têgihîştinê bidest bixe. Mirov, di deme xwe ye pêşketinê de ji deme xwe ye bûnê ve, ew demên ku jîn kirina, di wê pêşketina wî de xwedî weyn in. Bi awayekî rakendî, weyn dileyizin.

Temenê zanîna me ye bi me re ye mirovî, bi hebûna xwe re xwediyê rakendiyeka xwe ye bi deman re ya ku mirov wê di xwe de jîn dike ya. Demên fêrkirin û fêrbûnê ji, bê wan nabin. Ji aliyê derkî û qalib û çerçova bîrî ya ku bi mirov re ku heya ve, mirov ku pê xwediyê hebûneka keseyetî(kesî) ji ya, ew hebûn, di deme fêrbûna me de, xwediyê weyneke xwe ye ku em ti carî nikarin wê şerîn bikin e. Nerîne derve ye dinyê, bi qalibên me yê şaxsî yên ku bi xêve me re hene re, di wê deme fêrbûn û fêrkirina me de weyn dileyizin. Xêv, di wê pêşketinê de bi wêyne xwe re weyneke

dîrokî di leyizê.

Mirov, deme ku dihizirê, di wê hizirkiirna xwe de ji bîr û bîreweriya xwe ye bi xêve xwe re di hizirê. Ew temenê wê hizirkirina wî ya. Bi kêlîkan bi bédengî di xwe de hizirkirin, mirov nikarê tenê wê di deme ku wî haniya ser ziman ku ew rewşe ku wî gotiya ku wê li ser bihizirê li ser wê di hizirê bi tenê. Ji wê destpêkirin dibêt ku hebe. Lê bi wê tenê berdewam kirin di aslê xwe de nîn e. Di deme hizirkirinê de, gelek mijarên ku têkiliya wan bi mijara ku mirov li ser di hizirê û yên ku ti têkiliya wan nîn e dihêne bîra mirov û mirov wan bişênber dibîne. Ew mijara ku me di wê heyemê de kira mijara hizirkirinê di xwe de, ew dibe sebebe bi bîrkiirna gelek mijarên din yên di serê mirov de. Bi xêvî, mirov çendî karê herê, bi şûn ve diçê di xwe de bi xêve xwe re. Ew çûyin, bi bîrkiirên li duv hevdû ku bi mirov re dibin re dibêt. Mirov di wê heyeme ku di hizirê de, çendî ku bi hizirê wê her weha wilo ne sekinê û têde bi wê hizirkiirna xwe re herê. Di hizirkirinên xwe de, weke ku bi xiyalkirinê mirov hinek hizirne ji di afirêne. **Mirov di afirêne jî. Lê ew afirandin, ji wan sentezkirinên mirov yên di xêve mirov de bi bîr ku hene, ne cuda ya. Ew sentez, bi awa û çerçova wan ye ku afiriya di temenê wê de**

ya.

Xêv me, ji ye ku em di derbarê wê de dizanîn bêhtir xwediyê hebûnekê

wê wilo di xêve me de hebûna xwe bihêle. Lê di vir de, di demên piştî sentezkirina zanînê de ji, bi hinek nêzîkatî, nerîn û an ji gotinna ku weke şifirên mifteyî yên xêve weyn dileyizin ji, dikin ku mirov xwe bingihêne wan zanîna ku hatinên sentezkirin ew awayê wan yê destpêkê ji. Di vê yekê de, hebûna jîndîbûnê ye ku di vir de bi têgihîştinaka ku bi xêve re bi şênber mirov ku bêne ser ziman û ji wê rewşe wê ye ku ji wê yekê re dibe temen heya..

Jîndîti, di aslê xwe de, bi hebûnê re têgihîştinaka bîrê ji bilêkeriyaka ku lê hatiya kirin re di xwe de dihawêne. Ew têgihîştina bîrê, bi xêve re hebûna wê şênber e. Şênberiya têgihîştine jîndîyê ji, di xêve de şênber e. Bi vê yekê re, hinek têkiliyên ku bi hev re ku mirov bi pergala bêne ser ziman û ku lev çaprez li hevdû bi badayî hene ji, divêt ku mirov wan fahm bike û bêne ser ziman. Jîndîti û xêvîti, têkiliya wan ye bi hev re, bi têgihîştina jîndîtiyê di xêve de bûna wê re û bi wê re çêkirina bîreke jîndîyê bi têgihîştin ku xêv xwe dike temenê wê de, bi hev re dijîn. Xêv, zanîna xwe ye ku di xwe de bi jîndîtiyê re dijî, dijîne û dide berdewam kirin. Bi vê yekê mirov karê bêje ku jîndîti, cewberê wê hebûna wê ye ku xwe dayimî di afirêne ji ya.

Li ser xêve sekinandin, pir mazin bi me dide têgihîştin ku ew di xwe de xwediyê hinek pêvajoyana ya. Mirov, wan pêvajoyên wê yên ku bi hebûna wê ye ku bi wan pêvajoyan dihê afirandin û pêşketinên ku di xwe de bi xwe re dide çêkirin re, ji du aliyan ve kar bixwêne. Aliyê pêşî yê wê bi xwe ye. Aliyê din ye di wê bi xwe de ya. Lê bi demê re aliyekî wê yê sêyemîn ji bi peresandinê re dihê ser ziman. Bi wê aliyê wê re deme ku mirov bêne ser ziman, mirov wê bi hebûna genetîkî ji rastî aliyekî wê yê din ji were. Her weha di xwe de bi hebûna xwe re bi çar aliyên sereke xêv heya. Xêv, ew di jîndîyan de, bi pergala xwediyê hebûna xwe ye ku pê heya ya. Mirov divêt ku wê aliyê wê, bi teybet, li ser bisekinê. Ew aliyê wê, aliyê wê yê ku herî tevlihev e ji aliyê hebûna wê ye ku mirov fahmbik ve.

Di serî de, di vir de, weke pêvajoyên wê yên girîng bi sereke em li ser wê hebûna wê bisekin in. Mirov, deme ku bidest hizirandinê kir, êdî ji wê kêlikê pêde, pê re, hebûna xêve bidest pêşketina xwe y bi pê re kir. Hizirkirin, di çerçova wê ye di mejî de ku pê dibe de, xwediyê pergala mejî ya. Mejî, gelek beşên wê yên ku kar û barên wan di wê deme hizirkirinê de hene, afirîne. Ew beş, hebûna wan ji, di xwe de gelek pêşketinên ku dem bi dem bi xwe re buhurandina hene. Bi hev re wan beşan ku karê bi hev re kir, êdî wê hizirkiirn bibê. Bi hizirkiirnê re û

bibûna wê re, beşne din yêr weke xêvê û yêr din ji di afirêne. Ew beş ji, çendî ku bi destpêkirina hizirkiirnê re afirîne ji, di aslê xwe de beşne mejî yêr ku wê karê ji du aliyên ve dihêrine cih in. Aliyêk, bi hizirkiirnê re di wê hizirkiirnê de hebûna bîre çêkirina wê ya. Bîr, hem têgihiştina di wê hizirkiirnê de ya û hem ji hizre di bin wê hizirkiirnê de ya. Bîr, hebûna wê, bi aliyê xwe yê jîrî ku hebûna wê hizre hizirkiirnê dihêre ser ziman re, wê hizirkiirnê, çerçova wê ye bi pergala di afirêne. Her weha ew aliyê wê hizirkiirnê ji, aliyê hizir yê ku êdî wê hizir bike hizir e.

Hiizirkiirnê, di deme ku bû û hizir hate afirandin, ew demên pêvajoyên afirandinê, dem bi dem qeydkirina wan ye di mejî de heya. Bi wan pêvajoyan ji, mejî di xwe de têrbûn û safîbûnekê bo çêkirina hizir ye di xwe de diafirêne. Ew pêvajoyan, têgihiştinaka wan ye ku wê mejî, di çerçova xwe de mazin bikin ji heya. Xêv, aliyekî temenê wê yê hîmî hem ji wan pêvajoyan e û hem ji bi wan pêvajoyan re diafirê. Bi wan pêvajoyan, di xwe de safîkirinekê ji dide kirin. Safîbûn, wê hebûna xêvê û pergala wê ye şênber bihêre holê.

Hizir, di deme ku bû de, têde aqilê wê yê ku têde bîre wê di afirêne heya. Ew ji di afirêne. Di wir de, bi xêvê re mirov divêt ku navê bîre bibîr bêne. Bîr, bîreweriya êqil ye di hizir de bi têgihiştina xwe ye jîrî di afirêne. **Bîr, jîre wê, bi çerçovabûna wê hizre ku afiriya re bi pergala diafirê.** Bîr, weke ku şîyarbûnaka têgihiştinê ye hizirî ya. Ew şîyarbûn, hebûna wê, di aslê xwe de têgihiştina wê hizre ku bûya ya. Xêv, ew hizire ku afirîya, di xwe de bi wê awayê wê yê ku afiriya, di asta dawiyê de ku bi cih kir, wê temenê wê jîrîya wê ji ye ku bi bîre wê re were ser ziman bi afirêne. Bîr, di vir de, bi vê rewşê de bi du aliyên bi wê re mirov karê li ser bisekin e. Aliyê bîrî, ku bi hebûna wê têgihiştinê re dihê ser ziman, bi wê hebûnê re dibê xwediyê hebûna xwe ye şênber bi hizir e. Ji wê cuda, xêv, aliyekî dê yê bîre bi xwe re çê dike. Ew ji di aslê xwe de mirov karê wê weke bîre xêvê ji bi navkê û bihêre ser ziman. Xêv, ew sentezkirina ku me li jor ji bi çend gotina hanî ser ziman, di xwe de bi wê hizirê û pêvajoyên wê yê bûna wê re, hebûna wê hizirê ye teybet ji di xwe de bi hizirê re dihêre holê. Ew hizirê şênber, mirov karê bêje ku bi wê yekê re, bi xêvê û di xêvê de şênberiyaka xwe ye teybet di xêvê de distêne. Deme ku ew hizirbû û hate ser ziman û pişt re, ew deme wê ye ku di xêvê de ku êdî ew sentezkirin hate kirin, êdî wê herdû weke du hiziran ku ji wê hizire ku afiriya ku serketibin bin. Xêv, di vir de ji wê hebûna xwe ye ku têde dihê girtin zêdetir, xwediyê hebûnaka ku di afirêne

ji

ya.

Di wê rewşê de, ew aqilê me yê ku afirî ku xwediyê jîr û bîrîya xwe ye di xwe de ya ji wê cudatir, xêv, xwediyê hem jîr û hem ji bîre xwe ye di xwe de ye teybet e. Bi hizir re jîr û bîr, bi hev re hene. Di xêvê de ew herdû ji hene. Xêv, bi wê hebûn, pêvajoyên xwe yên pêşketinê re weke ku xwediyê ezîtiyeka xwe ye ezbûnê ya. Xêv, ezîtiya wê, aliyekî dîn yê pêvajoyên wê yên pêşketina wê na. Ezîtî, bi bîre wê re bi jîr dibe û diafirê. Bi jîrbûna wê bîre re ji, xêv dixwedebûnekê êdî bi xwe re bi têgihîştin diafirêne bi xwe re. Ev, deme ku bû, êdî weke mirovekî ku bûyî xwediyê ezîtiya xwe û bi wê ezbûna xwe afirandiya, êdî pêvajoyên afirandinê wê pê re biafir in. Ew pêvajoyên afirandinê ji, xoslete wan ye teybet ye ku mirov wê fahm bike ji, di çerçova têgihîştina hebûna xêvê de êdî ku diafirin in. Xêv, bi wê, êdî dibe xwediyê serweriya xwe ye bi mirov re ji.

Xêvê, ku mirov gilokeke tayê ku pir dirêj ku lev hatiya badan bihizirê û bêne berçavên xwe, û mirov pê re ji bi hizirê ku her dereke wî tayî ji ji aqilekî û an ji bîreke mirov ye ku têde bicihbûya ji, mirov wê bigihê têgihîştinekê di derbarê xêvê de ku ew çend xwedî hebûn e. Ew giloka ta, her dem bi sentezkirina bixwe re ye di xwe de re, digihê astekê. Ew giloka ta, bi berdewambûna hebûna mirov ji mirov ji re, jîreke wê ye ku weke rakendiyekê ji mirov di bi hizirê mirov dibêt. Ew jîre wê ye ku xwedi wê çerçova wê ya, bi sentezkirinê, xwediyê têgihîştin û zanîna wê giloka xêvê hemûkî ya têde ya. Bi me re xatna baş yên xêvê hebin, wê di buhurîna zaroyên me de ji, hin xatna safî bi wan xwe bidina nîşandin û di aqilê wan yên ku bi afirin de bandûra xwe ye ji binî bikin û bidina nîşandin. Wê berî hertiştî ew ezîtiya wê ye ku bûya, bandûra wê hebe û bibe.

Xêv hebûna wê, jînditiya me zînditiya wê ya ku heya, bi têgihîştin hebûna wê têde bi wate ya. Her tevger û gavavêtinên me yên ku dibin ji, mirov bi wan re di xêvê de digihê hin xatna jîrîyê. Ew, hinek aliyên wan yên ku mirov di têgihîştina xwe ye ku em di hizirin bi wê, digihina têgihîştina hinek ji wan. Lê em nagihina hinek têgihîştina wê bi wê hizirkirina xwe ye sereke. Lê xêv, ew xatên wê yên ku hene, digihê wê têgihîştina em bi hizirkirina xwe ye sereke ne gihîştinê de. Komplekse pergala xêvkirin û bûnê ye ku heya, wê rewşê bi ezîtiya xwe re bisalix dike. Ew komplekse wê ye ku heya, çerçovayeka azîtiya xêvê di xwe de bi xwe re dihêne holê. Bi wê heya. Bi wê hebûna xwe dide berdewam kirin.

Xêv, pêvajoyên wê yên di vê çerçovê de ku mirov kifş bike ji, her

weha bi kodkirina zanînê, bi wê kodkirinê re ku li gor jîrî, hebûn û zanina xêvê barxankirin û di demên piştire de li gor wê zanîna ku hatiya bicihkirin ye de bi kar hanîna wê ya. Mirov karê bêje ku bi bîrkirin û bi kar hanîna wê ji. Zanîn, deme ku her weha di xêvê de bicihbû û bi wê cihbûna xwe re bi kodbû, piştire bi li gor wê kodkirinê bi bîrkirinê re bi kar hanîna wê dibê. Xêv, ji bo wê bi bîrkiirnê ji xwediyê pergalka xwe ye teybet ku di xwe de afirandiya ya. Di vir de, zanîn êdî bi kifşkirina kodan r dihê bi kar hanîn. Xêv, di xwe de aliyê wê yên weke yên ku hiskirinên bideng ku dihênekirin, zanîna wê ye têde di xwe de bikod dike û ye ku ji nerînê dihildê û di xwe de bi kod dike hene. Her weha ye aliyên biyên bi biyendinê dihêne kirin hene. Ew hemû wê dike xwediyê pergala xwe ye teybet ye bi xwe re. Ku deme ku dengê hate guh û di deng de, bahse xwarina xwerê bê kirin, hingî, ewê ew zanîna wê ye ku di xêvê de hate kodkiirn, wê bibîr hişyariyên hişî bike û bêne hiş ku mirov bi berçibûnê re deme wî ya xwarinê hatiya. Lê zanîn, her weha ku hate kodkirin, û piştire kete devrê de, êdî bi xwe re bi wê zanînê bi çûna sinyalan ye ji xêvê re ji beşên din yên mejî re, êdî wê bi xwarinê re hest û ajoya birçibûnê ji bi bîr bixe. Ajo, di aslê xwe de weke kombînasyonaka mejî ye tavahi ya. Bi wê kombînasyonê re tevneke têkiliya di devrê de ya. Di nav wê tevnê de, xêv bixwe ji bi zanîna xwe ye di wê qadê de ku têde heya di devrê de ya. Xêv, bi hebûna xwe ye ku bi xwe re hatiya safikirin re, xwediyê şenberiya xwe ye bi xwe re ya. Bi wê yekê re, ew xwediyê hebûna xwe ye ku heya ye têgihîştina wê ya.

Zanîna ku xêv di hildê nava xwe ji, ye ku ji nû ve hate hildan, ku bi hiskirinê bê û an ji bi nerînê bê, di xêvê de, hinek pêvajoyên wê yên hildanê hene. Di destpêka pêşî de, zanîn, wê bê hundurê wê. Ku hat, wê êdî bê kodkirin. Piştire wê, têde bi mênê. Lê ev pêvajo, wê wilo nemênê. Wê di xwe de, bi jîndîtiya xêvê re sentezkirinaka ku bi xwe re dike wê bike. Bi wê re, wê êdî zanîn ji bo demên dirêj wê mayînda bibe. Lê hate ku ew pêvajo newê jînkirin, wê ji bo demeke kin bi mênê. Sentezkirinê, ku mirov bi têgihîştin û bi hanîna li berçav re minaqa şaneyêkê bînine berçav û jê bi hizirin, mirov karê bêje ku ji wê awayê ne dîr xwediyê hebûnê xwe ye ku di xwe de bi pergala e. Xala ku mirov weke navende xêvê ji bêne ser ziman heya. Ewder, weke rojekê bi rohnî û pêxistiya di xwe de. Wê xalê rengê xwe yê ku bi li xwe daya hevdû re bi teybet di awayekî de afirandiya. Di nav wê rohnîyê de mirov ku diçê, mirov wê di ahangekê de ku pir baş levhatiya kirin bi awayekî re zanînen ku di asta biçûk ye bin de hene mirov wê bibîne. Lê ku dihê asta bilind ye ser de ji,

mirov wê di ahangê de wê giloka xwe ye ta di yekeka ku di yekitiyekê de ya bibîne. Hebûna demê bi xêvê re bi bûna hebûn û pêşketine wê re bi wate ya. Bi demê re pêdeçûna bi ahangê heya. Ew pêdeçûn, bi sê awa û pêvajoyan, wê hebûna xwe ye ku afiriya bêne holê ku em wê bênine ser ziman. Pêvajoya pêşî, bi hildana zanîn û kodkirina wê û bi bibîre bi karhanîna wê ya. Ev ji di xwe de xwediyê hinek pêvajoyna teybet e. Pêvajoya duyem ji, bi sentezkirinê re mayîndakiirna zanîna hebûnê ku hate ku ew hebûn bi nifşên pişt xwe re hebûna xwe dide berdewam kirin wê hebe ya. Di vê xalê de ji hin pêvajoyên teybet hene. Di çerçova wê ve xalê de pêdeçûna bi zanîna ye bi hildanê û bi sentezkirine re ew pêvajoyên wê teybet bi du aliyan mirov divêt ku fahm bike. Pêvajoya sêyem ji, bi genên mirov re ya. Ew, ji, hem bi wê hebûna wan pêvajoyan re sentezkirinê ku di xwe de çê dikin re, hem sentezbûn ku dibe şênber dikin bi xwe re û hem ji wê barî demên pişt re yên jîndê dikin. Mirov, di xwe de, bi vê yekê re mirov karê bêje ku di xwe de xwediyê potansiyalaka xwe ye teybet ye zanînê ye bi xwe re ya.

Di vir de, xala ku mirov bi teybet ji di berdewam vê hanîne me ye li ser ziman de ku em bênine ser ziman, çînkirina zanîne ya. Xêv, bi jîrîya xwe re jîrîya dîmenî diafirîne. Ew jîrî ji, dihê kodkirin. Lê di vir de, divêt ku em pêkere demê ji di vir de bi bîr bixe. Ji ber ku ew pir girîng e. Di çerçova hebûn û pergala xêvê de, weke ku gerdûneyeke ku di riya xwe de herê û di çûna xwe de di rê de li her mesefeyekê lewheyekê dêne û ew lewhe kodkirinên bi demê re yên wê xate yên bi zanîne pêşketinê bin dihê berçav. Bi bîre dîmenên jîrî, ku bi awayê jîrîya xwe re dîmentî ku di xwe de afirand, ew di xêve de bi bîre re bi kodkirinan re mayînda dibin. Di jiyana me ye rojenê de, cerna gotinak û an ji tiştê û her weha û an ji dîmenek dike ku mirov bi carekê re pir tiştan bibîr bixe. Ew rewşên rewşên ku mirov karê bi têgihiştina kodkirinê re bêne ser ziman in. Xêv, bi zanînên ku têde re, weke bîreke bêbin lê ku nuxumandî, aliyê xwe yê ku zanîne di xwe de bi mayînda divesêre dihêne ser ziman. Hebûna xêvê ye ji destpêkê bi pêşketina wê re mirov karê weke hebûna fezeyê ye ku di demê de bi firehbûneke bi xwe re ya, bêne ser ziman. Xêve me, bi hebûna xwe re, fezeyê me ye ku me hê ew kifşnekiriya afirandiya.

Cerna bahse pîrbûn û nehişkirinê dihê kirin. Ev rewşê ji, di aslê xwe de, ne ku zanîna mirov ji serê mirov di fire winda dibe û diçê. Aliyekî pergala xêvê yê ku bikod dike û ji wê kodkirinê bi bîr dike heya. Ew aliyê wê, xwediyê hêzeke xwe ye teybet e. Ew aliyê, wê pergale, ku ji hêze ket, êdî bibîr nakê. Bi vê yekê re, nehişkirin û bibîrnekirin bi pêş

dikeve. Zanîna xêvê ji, weke mirovekî ku girtîbê êdî girtî dimêne. Ew aliyê pergala bi du awayan hertimî xwe diafirêne. Aliyek bi hînkariyê ya. Aliyê din ji, ji awayê xêvê yê hebûnê ya. Di deme kêmbûnê de, hate deverekê, hebûna kêmbûnê bi hînkariyên ku bêne kirin re ku bêtişikirin ji, lê wê ew rewş wilo zêde berdewam neke. Ya rastî ew e, ku wan hînkariyan ji di xwe de bi salixkirin û kodkiirinan re xêv, aliyê hebûnê hate deverekê bersive wê dide.

Lê ku di wê deme ku ji mirov re dihê gotin ku pîre û an ji kala, ku ew aliyê wê pergala xêvê bê bihêzkirin, wê mirov demeke xwe ye nû ku bi wêqas zanebûnê ku weke ku ji nû ve bibe wê pê mazin bibe û wê hate ku bigihê wê têgihîştina fezeve zanîna xêvê ji, wê mazin bibe. Ew ast, asta bêsinorbûna mirov ye bi xwe re. Zanîna ku heya, bi xêvê re êdî wê kê ku xêv bi wê karê xwe yê salixkirin û naskirin, levkirin û têkilkirinê, barkirin û kodkirinê û bibîrkirin û jîrkirina xwe wê baştir bike.

Xêv, hebûneke wê ye ku her weha mirov bi teybet li ser bisekinê û wê fahm bike heya. Xêv, hebûna me ye bi têgihîştin e. Li ser wê sekinandin, ji aliyê hizirkiirînê ve pîr giring e. Pêvajoyên wê yên pêşketin û bûnê, bi demê re xwediyê pêşketineke pîr mazin ye demdirêj e. Di deme bi bîrkirina çend hijmarên bi hev re de, zanînak û pê re gelek tişt dihêne bire me. Mirov karê kodkirina xeznokokê bi bîr bêne. Deme ku mirov hinek tiştên pîr hêje xistinê de û piştî mirov devê wê bi kodkirinê mifte kir, wê hingê ew tede bimênin hate ku ew çawa careke din were vekirin û tiştên tede werine derxistin. Lê divêt ku mirov ji bo xeznokê ji vekê, divêt ku mirov hijmarên ku bi wan kodkirin hatiya kirin ji ji bîr neke. Ku mirov ji bîr kir, wê hingê, vekirina xeznokê nebe. Ev awa, awayê kodkirinê dihêne ser ziman. Xeznok ne jîndî ya. Lê mirov jîndîya. Ji ber vê yekê ji di wê deme kodkirin û kodbûnê de ew yek ji di bire de bê. Mirov hê di destpêka pêşketina xwe ye, bi xêvê re ya. Zimanê mirov ê dayikî, her gotinên wê di temenê pêşketina bi dîrokê re weke mifteyekê na ji wê re. Gotinên ku em bi wan diaxivin, em bi zimanî di jîyanê de bi wate salix dikin û bi kirde dikin. Lê mejî, wan bi hişarî watekirinaka kirdeyî di vî warî de jî bi wan gotinan re dide çê kirin. ..

Lê ku ew hate kifşkirin, wê bi xwe re dîroke xwe ye jînkirî jî bêne ser ziman. Weke xosletekî jîndî û zîndî bibîrkirin, teybetmendiyên wê yê bixwe re hene. Di çerçova pergala xêvê de ew dihêne ser ziman. Di laşê me de her sinyalên ku bi sînîran re diçin di wan de zanîna heya. Çûnûhatina wan sînîran, dii çerçova zanînekê de bi bizanîn dibê. Xêv, zanebûna mirov ye bixwe ye di xwe de û ye laşê mirov hemû ji, ew

di tégihîştina wê de ya. Naskirina bi pê re diasta herî bilind de ya. Ew naskirin bixwe ji, ku mirov di hebûna wê de bi hewldana fahm kirinekê pêde herê, mirov wê bibîr bigihê xêve me ya ku têde pir zanîna bideman heya.

Jîra jîrê, xêv û bîrîya xêvê: derka xêvê û jê bîr. ...

Beş sê; xêv û afirîna wê û bi wê re bi temenbûna gotina jîrê: Bîr, ji xêvê bi bîrkirin û an ji bi bîr hanîna. Bi bîr hanîn, di aslê xwe de, zanînaka ku heya ji wê dibê. Jeg ku xwediyê wê zanîne ji ya xêve me bixwe ya. Ji ber vê yekê ji xêvê bi bîr dihê kirin. Bîr, di çerçova hebûna wê de ku mirov lê di hizirê mirov dibîne ku xwediyê hebûna xwe ye bi pergala e tevlihev e. Ew pergala wê temenê wê li ser hebûna zanîne û bi bîr kirina wê ava ya. Mirov di jiyana xwe de, pir caran bêje bîre bi kar dihêne. Cerna, mirov karekî dike û ji wî karî tiştêkî kêr dike û piştê yekî di dihê cem me û li karê ku me kiriya lê dimeyîzenê û ku aliyê kêr dibîne ji me re dibêje " ev alî kêr me ya" û an ji dibêje "nebûya" û hwd. Ev hemû bi hev re girêdayîna. Lê di vir de, deme ku em li ser wê hebûna bîre ye bi pergala bi hizir in, divêt ku em ji wê hebûna wê ye bi pergala gav biavêjin û bîrîna ser zimên. Ev yek pir girîng e.

Bi bîr kirin, di temenê xwe yê bi pergala de, deme ku diafirê, gelek aliyên xêvê yên ku ji wê bibîrkirinê re dibine temen û hîm hene. Ew alî hemû ji, aliyên wê yên ku wê diafirênin. Di serî de, ew zanîna me ye ku di xêvê de heya, ew hebûna wê di vir de pir girîng e ku mirov wê bi bîr bixe. Bîr, bi wate xwe ye ku li xwe dike bi lêkerî, li wê wate ye ku li ser kiriya, lêkeriyaka veşartî li wê heya. Ew lêkere veşartî, bi hebûna zanîna me ye ku heya di xêve me de re hebûna wê çerçova ku wê ew zanîne wê di wê çerçova wê de bi bikar hanîn e. Ew çerçova, ne tenê mejîyê me bibîrê wê di afirêne. Ji wê zêdetir, nerîne me ye li tîrkeriya li derve ji, di wê hebûnê de xwedî hebûn û weyn e. Ahangekê, bi wê yekê bi bîrê re, bi zanîna ji nerîne li derve re û ye di xêve me de di çerçova hebûna wan û wê pergaliya bîrê de diafirê. Ew pergaliya, wê bi bîr bîne. Referansên ku wê bîre çêkin û bîrîna holê, di çerçova wê hebûna pergala bîrê de ji derve dihên. Ew hatina wan, wê bi mejî re bi sînîran re bi kevê tîkiliyê de û wê bi wê tîkiliyê weke ku hebûna deronî bide afirandin û ew hebûna ku afir ji, êdî ku bi bandûr li hebûna mejî ye fîzîkî bandûra wê xwe de der, êdî wê di wê çerçova pergala bîrê de ku ji mejî di temenê wê de xêv heya, wê xwe bide der û biafirandinê bike. Referans, sînyalên ku wê bidina kirina di rastiyê de diafirên in. Weke tîrêjne rojê,

ku wê ji rojê werin û wê cihê ku lê dikevin wê bidina nîşandin, wê bidina nîşandin. Trêjên rojê, di wê de, referansên wê yê bi wê re ku diafirin hene.

Bîr, di aslê xwe de, divêt ku mirov wê bêne ser ziman, ku xwediyê pergalka xwe ye pir ku tevlihev e, ku bi lêkerîyeka weke dîmenê duyem jî ku li gotinên ziman dike li ser hişarê re dijî. Bo vê yekê, divê ku em bibêjin ku carna gotinên ku bi hizrî û felsefikî me darêjk û kirde û lêkerên wan hewldane ku fahmbikin û ku hinekî famkirina jî, bi xêvê re wê pêvajoya fahm kirinê bi kirde û lêkerên wê re û bi rengê kodkirinan lêkirina kirdeyî a li ser hişarê re wê pêwîstî pê bide dîtin ku em carek din wan fahm bikin weke care pêşî a bi hewldane fahmkirinê re. Minaq, ku deme ku mirov li ser tiştêkî di hizirê, ma kî karê bêje ku di wê heyeme ku ew di hizirê de tenê tiştêk di bîr û hişê wî de ya. Bîre mirov, bi wê hizirkirina ku dibê re, pir tiştan bibîr dike. Hemûk bi bîrkirinên ku dike jî, dike ku di çerçova wê hizirkirinê de bi kar bêne. Di deme ku mirov di hizir hizirkirina xwe de bi aliyekî de biryar da, wê biryardayina me, me gelo çi dide kifşkirin? Bi aliyê ku me dixwest bi we de bieryara xwe bidin, me gelo birastî ji ma me dixwest ku bi wî aliyê de em biryara xwe bidin? ya ku wî aliyê biryara me dide kifşkirin, pergalka bîre me ya. Di temenê wê pergala bîrê de ji pergala zanîna me ye herî mazin ye xêvê me di bin wê de heya. Wekî din jî, bandûra zanîna ji nerîne li derve ye li mejîyê me li xêvê jî, têde heya. Têkeriya li derve, di aslê xwe de, hebûna wê çendî ku li ser derve heya, aliyekî wê yê di mejîyê me de yê ku bi lê nerînê re heya ya. Mirov divêt ku wê ji biteybet bêne ser ziman.

Têrker, di ahangeke ku mirov wê her weha bi aliyê wê yê kirdeyî re pir mazin fahm bike heya. Aliyê wê yê kirdeyî, mejîyê me, wê di xwe de di xêve me de bi navkirina wê re bi kod dike. Ew kodkirina lê, wê bi wê têrkerê re kirde wê wê bike têrkerê xêve me bi dîmene wê ye ku jê bi me re bûya ya. Têrker, hebûna xwe ye bi dîmenê ku bi xêvê re kiriya têrkereke kirdeyî û di aslê xwe de bi dîmene bi me re ku weke ku di mejî de kiriya *têrkereke têrker* e, weke xalaka pir bi rohani ku li dora wê pir zanîn hene û bi hebûn e, ew xwe bi wate û salix dike û dihêne ser ziman. Referansên wê yên ku li mejî bûna, bi wê re wê aliyê zanîna ku bi wê re bi pêde çuyin bibe wê biafirîne. Wê bi vê yekê re ew têrkere mejî, wê xwe bike referanseka giştî ji di deme hizirkirinê de. Ew referans, wê di deme hizirkirinê de xwe bi hinek bêjeyên ku ji bîrkirina wê re bibina wek kodna bi wan, wê xwe bi bîr bixe. Referans, hebûna wê, bizanîna ku

têgihîştîya. Xêv, wê zanîne di xwe de bi parastîne diafirêne. Bi vê yekê, têkiliye hizirkirinê û têrkerê, bi têkiliye kirdê û referansê re di hizirkirinê de xwe bi xêvê re bi dîmenkirinna re ji bi bîrê bibîr dixê.

Nerîn, dîtîn û referans, bi rêzê re bi kirde, xêvê, bîrê û refesansê re bi hizirkirinê hene. Bi hizirkirinê, hizre ku di wê rewşê de diafirê ji, hizreke hipotez ku pir têngihîştîn di deme bûna wê de wê ji wan sûd girtina hene. Bi wê re ji, pir aliyên mejî yên ku tevî afirandina wê bûna hene. Ew hemû ji, ji aliyekî ve bandûra wan li ser wê tede heya. Ew bandûr, hemû hebûna wê ku em bi gotinekê re ji bînine ser ziman, têngihîştîn bixwe ne ji. Her zanîn û têngihîştîna wê ye ku saffbûya û dihê zanîn, wê bi bîrkirinê re bandûra wê hebe. Bi bîrkirin, ji wate gotinê ye ku me pê hanî ser ziman bixwe ji mirov jê fahm dike ku ji zanîna ku xêvê bahs dike. Bîr, karê bi xwe re zanîna têrkerê em bi çavên xwe re li berçav dibîne bêne ser ziman? Ev aliyekî dî yê zanîne yê kirdeyî ya. Bi têngihîştîna ku li gor têngihîştîna bîrê ku mirov li wê kirde têrkerê ye dervî me ku mirov lê bihizirê, mirov bêne ser ziman ku ew kirde bixwe û hebûna xwe ye li berçav re ji xwe xwediyê bîreke xwe ye bi xwe re ya. Hebûn û an ji têrker yên ku dihêne dîtîn û li berçav in, bi hebûna wan ye li berçav re bi bîreweriyeka hişî ku lê bêmeyîzêndin, di çerçova wê bîrewerîya hişî de ew hebûna bîrî ya wê heya. Bi vê yekê re, ew dise bi mirov û hişê wî ve girêdayî

ya.

Hiş, gotîna ku di xwe de bi bîrî zanînekê di hawênê ya. Ew zanîna wê ye ku tede dihê ser ziman, hebûna têngihîştîna zanîna ku bi bîr dihê kirin dihêne ser ziman. Zanîna ku dihê bi bîrkirin, bi wê ew zanîna ku bi bîrbû, wê ew zanîn hişkirinaka bîreweriyê di xwe de biafirêne. Ew bîrewerî, bîrbûna di bîrê de ya. Bîrewerî, têngihîştîna zanîna bîrê dihêne ser ziman. Zanîna bîrê, ji hebûn zanîna xêvê ya. Hizirkirin û bi bîrkirina ku dibê ji di demên jiyana me yên her demî de, dervî wê hebûn û pergalbûna xêvê û zanîna wê nabê. Xêvê me, bi hebûn, pergala û komplekse xwe re, qalibekî mejiyê me di xwe de kiriya mejiyê xwe yê ku pê mazin bûya. Mirovekî ku çû ber neynikê, wê xwe di neynikê bibîne ku weke xwe û ji xwe bi bîkêmesî. Xêvê me, aliyê meyê din yê di neynikê de, di xwe de bi temen kiriya û kiriya ku ew bixwe ji bijî. Bi vê yekê û kirinê re, weke ku di mejiyê me de bi pergala mejiyê me yê din yekî xiyalî hebe û bijî heya. Ew aliyê xiyalî bi xêvê û zanîna wê re rastiyaka xwe ye bixwe re bi hebûna xwe re diafirêne bi wê xwe êdî şênber dike. Di wê rewşê de, farqa mirov û wê hebûna me ye ku di neynikê de em wê dibînin bi xêvê re ew e ku xêvê ew ji ye ku di neynikê de dihê dîtîn cuda

kiriya rast û bi hebûn.

Nerîne li neynikê, bi têgihiştin, di mejî de, afirandina ku dikê bi xêvê re, ji kirdeyekê zêdetir, weke ku bi têgihiştinaka klonkirinê bikirde bike dibêt. Mirov, deme ku xwe dibîne di neynikê de çî hizir dike. Hebûna xwe dibîne. Ew hebûna wî, bi wêne, weke wî di mejiyê wî de bi xêve wî re hatiya klonkirin. Mejî, wê di deme nerînê de bi nerîne li xwe ye mirov re bi hest, têgihiştin û jîrîya mirov wê re dike devrê de bi mirov re. mirov, hestên ku di hilde ji xwe di deme li xwe nerîne de weke yên hijkirina, ji jîrîya mirov in. Mirov, ew di xwe de bi xêve xwe re bi salixkirina. Mirov wan, di wê heyemê de dibîne. hemû hestên ku di bîne, di wêne xwe ye ku bi xwe re dibîne de ew hatina salixkirin. **Çêkeriya mirov e jîrî, bi xêvê re di wê rewşê de hebûna wê dihê holê.** Xêvê, bi wê jîrîyê, di wê rewşê de, jîrîya xwe ye bi mirov re dihêne berçavên mirov. Xêv, bi jîrîya xwe re, wê nerîne ku bi salixkiriya, di deme nerîne li derve de, ku mirov mirovên din bi çavên serê xwe dibîne re û mirov xoslet û teybetmendiyên wan yên jêvcuda bi xwe re dibîne, êdî li gor wesifiye wan teybetmendî û xosletên ku dihêne dîtîn û di serî de hatina salixkirin mêl bi awayê pêşketin û pêşxistina re bi xwest xwe dide der. Wesiftiya teybetmendî û xosletan, bi awayên wan yên bikarhanîn û kêrhatinê re dihê ser ziman.

Têgihiştina mirov ye di biriqîna mirov ye ku di wê heyemê de dihê dîtîn, ne tenê ye ku mirov lê dimeyîzenê û jê digirê ya. Ji wê zêdetir, ye bi wê re ye ku heya û ew xwe bi me re dide nîşandin ji, mirov divêt ku bêne ser ziman. Nerîne mirov ye li xwe, bi jîrîya mirov re bi bîr hebûna wê dihê berçav. Di wê hatina li berçav de bîreweriya bîrê ye ku heya, wê hebûn û an ji biriqîna wê ye ku heya li berçav mirov dibîne, ji xwe re dike têrkerek û ji wê biriqîna xwe ye xwe ku dibiriqê diafirêne. Di vir de di nava biriqîn, bîr û bîreweriyê de têkiliye bi afirandinê re ku heya, têde bîreweriya bîre xêvê ji heya. Lê di wê heyemê de, bi wê afirandinê re ye ku serweriya xwe dide nîşandin û di afirandinê de pir mazin bi weyne ji, bîreweriya rewşê ku jê biriqîn heya. Di vir de, çend ku em berî nahaka li ser sekinî ji bûn, li ser rewşê ji em gotinekê bînine ser ziman. Rewş, bi qad û deme ku têde ya, şênberiya wê ye bi tevgerê re heya. Lê rewş bixwe ji dîtbar e. Tevgerên di qad û demê de yên bi hev re şênberkirina wan, wê rewşê bisalix bike. Bi salixkirina wan tevgeran re ji, wê çerçova rewşê were afirandin. Di asta duyemin de bi salixkirina wê çerçovê û hundurê wê re wê jîrîya rewşê xwe bêne holê. Di vir de,

hebûna rewşê bi wan tevgerên xwe re di mejî de ku xwediyê hinek çûn û hatinên bi sînîran re ya, êdî ew hebûna wê çerçova kirinê bi têgihîştin dibe. Mejî, êdî di xwe de bi wê mejiyê rewşê bi wê re bi salixkirina wan tevgerên sînîran re diafirêne. Mejiyê rewşê, ji jînbûyina wê ye ku jîrîya wê pê diafirê ya. Xêv di vir de, bîreweriyeka ku ji wan sînîran girtiya, bi wê naqşa(xarîta) rewşê di xwe de derdixe. Bi çêkirina naqş(xarîta) rewşê re, êdî ku çerçova wê diafirê, êdî ew çerçova wê hebûna wê rewşê bi şênberî bêne holê li berçav.

Xêv, sînîrên ku di laş de diçin û dihên, ji wan agahiyên laş ji digirê. Ma pîrîti, bi demdirêjîyeka ku har weha pê pir di xêvê de ku car bi car hatiya çerçovakirina re diafirê. Bîreweriyaya kalitîyê, jîrîya wê, aliyê wê xêvî ji heya. Ji aliyê xêvî ve mirov karê bi du aliyan wê bêne ser ziman. Aliyê wê yê pêşî, bi çerçovatiya jîrîya mirov re ku êdî di xwe de sentezkirinên mazin dana kirin e. Ya din ji, laşê mirov yê ku êdî şaneyên wê aliyekî wesifitiye vejene xwe winda dike û ku êdî ew sentezkirina ku bû, êdî bi xwe dimêne ya. Mejiyê mirov bi wê sentezkirinê bêhtir pêşketî û ciwan e. Lê laşê mirov ne wilo bûna wê, nakokiyaka hebûna mirov ya ku bi pîrîtiyê re xwe dide dîyarkirin a. Di asta dawiyê de ew ciwantiya xêvî wê bi sentezkirinên nû re xwe bi rakendiyekê bide berdewam kirin. Potansiyala wê ye ku di buhurê. Wê kirina wê ye devrê û an ji bi kar hanîna wê, têgihîştina nifşa nû ye pişt re wê bide kifşkirin. Lê di her rewşê de nifşa nû, wesifîyekê ji berî xwe di xwe de dihawêne.

Bi vê yekê re ku mirov bi bire re kur diçê, mirov digihê têgihîştinaka mazin ye ku mirov wê bi gelek aliyên wê kifş bike. Mejîkê me yê biçûk, bi wê di xwe de pir mazin pêşketiya. Li gor mirov, ew xwediyê komplekseke xwe ye ku bi xwe re û teybet e. Jîndîbûna wê, awa û wesifiye rewşên ku têde hatina dîmenkirin diparezê. Jînkirin, ji ye ku em di zanîn bêhtir hebûn û rewşên bi wê re di xwe de û bi wan re bi wê re digirê. Bîr, ji wê jîndatiyê bîreweriyaka wê ye ku pê hişdike heya. Bi wê yekê re bîrewerî, aliyekî wê yê bi pergali bi jîndîtiyê re zîndî ya û heya. Xêv, hebûna wê tîrî, şênberiya têgihîştinê bi rewş dike. Bi sentezbûnê aliyekî wê ê tîrîyî yê ku diafirê, temenê ezîtiya wê ya ku heya ya. Xêv, di wê hebûna xwe ye tîr ku têde sentezkirin dibin, bi wan re qeydkirinên ku dike, bi kodkirina wan re hebûna wan têde bi berdewam e. Çendî ku sentezbûn bibin ji, ew kodkirinên ku hene, ku yên kijan rewşê bin, di deme xwe de wê wê rewşê bi bîr bikin. Mirov di dîroka xwe re bi şer û pevçûnan gelek xuruxandin bi xwe re û bi hev re dana kirin.

Divêt ku em bêjin ku ew windabûnên bi wan xuruxandinan re hemû ji wateyeka wan ye kodî ji bo xêvê heya. Ew windabûn, di aslê xwe de windabûna, zanîna di xêvê de na.

Xêv, hebûna wê, jiyana me, bi awayê ku hatiya jînkirin û di wê jîyanêkirinê de tişte ku me bi çavên serê xwe dîtina têde salixkirina wan heya. Lê deme ku mirov xêvê bêne ser ziman, divêt ku mirov di çerçova pergalekê de bêne ser ziman. Lê ku mirov wê bêne ser ziman, mirov nikarê tenê bi jiyaneke re wê bêne ser ziman. Weke xateke pêşketinê ye di demê de dihê bi vir ve hebûna wê bi pêşketinê hebûna xwe dide berdewam kirin. Xêv, bîre wê ye ku mirov wê bi zanebûna wê ye têde bêne ser ziman, di temenê hebûna xwe ye ku bi re bi deman re bi sentezkirina hebûna xwe daya berdewam kirin, mirov divêt ku wê bêne ser ziman. Rengê û an ji dengê çawa ya hebûna wê. Di rengê de ji û di dengê de ji, çerçovayaka wê ye ku bi salixkirina wê re fahm bike û bêne ser ziman. awa û rengê renga ku mirov dibîne, di xêvê de bi hebûna xwe re dimêne. Têgihîştina rengê bi kirdetîya wê re dimêne. Ew kirdetîya wê, bi xwe re bi çerçova xwe ye ku pê heya re, ku hatiya salixkirinê heya. Di xêvê de, hebûna wê têgihîştina wê tişte ku bi reng, xwediyê awayê xwe yê ku mirov divêt ku şîroveyeke ku têde têgihîştina wê bi jîndîbûnekê dihê ser ziman, mirov wê divêt ku bêne ser ziman.

Reng, weke ku çawa ku deme bêhnek hate kirin û ew bêhn di xêvê de hate qeydkirin, wilo xwediyê jîndîbûnekê ya. Bêhn, çerçova wê ye ku mirov bi wêne bike nîn e. Lê xêv, çerçova wê ye ku di xwe de salixkiriya heya. Ew awayê wê salixkirina wê, di xwe de, xwediyê çerçovayeka ku mirov wê fahm bike ya. Bêhn, ku carekê hate kirin, wê çerçova wê bêhne di xêvê de bicih bibe. Ew girtina wê bêhne, bi pergala mejî ye ku pir mazin tevlihev e divêt. Di xêvê de, aliyê wê ku behnê digirê di xwe de, xwediyê hinek teybetmendiyên biteybet e weke ye aliyê rengan ku ew di xwe de heya. Hebûna dengê, di xwe de hinek wesîfbûnên ku mirov darazên fîzîkî re bêne ser ziman di xwe de dihawêne. Deng, di xwe de, têgihîştina ku dihêne ser ziman, bi awayê wê re xwe pê bi pergala dihêne ser ziman. Deng, girtina wê û dahûrkirina wê, wê mirov hate ku bigihêne pêçok û awayên genetîkê mirov bixwe ji. ..

Dengê barqvedanekê û an ji dengê ku mirov bixwe derdixe, li gor xwe xwediyê awayê xwe yê ku mirov wê fahm bike ya. Deng, mirov wê weke bêhnê awayê wê nabîne. Lê mirov deme ku hiskir, mirov wê bi çerçova wê re weke ye bêhnê hîs dike. Her weha mirov karê ji bo tahmkirinê ji bêne ser ziman. Tahma tuj, tirş, miz, tahl, şêrîn, şelwolk û

hwd, mirov karê hemû awayên wê yên ku hene ji wilo wan bêne ser ziman. Lê bi hemûkan re ji, hate ku mirov awayên bêhne û yên dengê ji bixxe nav de, xêvê ew di xwe de bi çerçova wan re bi salixkirina. Ma ku mirov bêhne gulekê kir, ew bêhne wê, awayê wê yê ku heya, bi rengê gulê de di xêvê me de bi awa nabe û bîre wê çênebe?. Bele, çêdibe. Wê çaxê ma mirov nikarê bêje ku bi xêve xwe re di xwe de xwediyê awa wê ji ya? Bi çerova wê ya ku xêvê di xwe de bi pêşnûmakiriya re mirov karê bêje ku herê.

Di vir de, ku mirov her weha bi hildana nava xwe re li ser xêvê bisekinê, mirov karê pê re bi hanîna li ser ziman re, gelek jiyanên pir demdirêj bi ser hevdû ve bike û têne wê jiyana demdirêj ji bio hanîna wê ye li ser ziman bike, lê dise mirov wê wê hanîna wê ye li ser ziman xilas neke. Di vir de, bi wê yekê re mirov karê her weha li ser pergaltiya wê û bîre wê ye bi pergaliya bisekinê. Ev yek, her weha pir girîng e, ku mirov li ser bisekinê. Bi pergaliya bîre wê ye jîrî re, derkkirina wê pir mazin e. Bi wê pergaltîna wê re ji, jev vaqatandin heya. Mirov, her dengê ku hatiya hildan û tede bicih bûya, di deme ku cara duyemin heman deng hiskir, wê wê bi bîr bike. An ji, mirov karê bêje ku wê bê bîre mirov. Jîre wê pergala bîre me, bikonsantrasyona bi wê rewşa jevkirin û deme bi bîrkirinê de dide bi bîrkirin. Ew konsatrasyona wê, bi mejî re û zanîna wê re xwediyê kombînasyonaka mazin ye bi xwe re di mejî de ya. Jîndîtiya wê, hebûnaka têgihîştina ye jîrî ye bîreweriyê di xwe de dihawêne. Ew hebûn, bi ahangeke weke ku pir reng di nav hevde, xwediyê hebûna xwe ye ku mirov wê pê bêne ser ziman e. Bi wê re, hebûna wê ye bi konsantrasyon ku bi kombînasyonaka xwe ye ku di çerçova wê hebûna xêvê ye bi pergaliya de ku xwediyê komplekse xwe ye ku wê jîndîtiya wê dide salixkirin re ku heya, ew rewşe bîreweriyê bi awayekî pergaliya ku distêne temenê bi bîrkirinê ye bi mirov re di hêne holê.

Derk, bi awayê ku hatiya hildan e. Bîr, awayê zanîna yê ku bi wê û navkirina wê û an ji bi dagariyên ku bi wê re hatina afirandin re di hêne hişê mirov. Bi bîrê re, hildana zanîna, di xêvê de bicihkirin û bi wê awayê re bi kodbûna wê û di xêvê de bi hev re levbûna zanînan di ahangekê dibê. Bi kodbûnê re, di xêvê de awayekî sentetîkî difirê. Ew sentezbûna ku dibê ji, wê sentetîkbûnê awayê wê ji holê ranake. Mejî, di xwe de pergala xêvê ye pir mazin afirandiya. Ew pergaliya aliyekî wê ye derve û aliyê wê li hundur heya. Mejî, bi derkên li derve re di xwe de bi pergaliya bi nerîneke sentetîkî diafirê. têgihîştina sentetîkê ye li vir, divê ku mirov wê bêne ser ziman. Di wê bîreweriyê ku bi mirov dide

bibîrkin de, ew hebûna wê pir mazin girîngiyeke wê ye ku gen ji di nav
de ku afiriya heya.

Mejî, bi xêvkinê re deme ku di xwe de digirê, ew zanîna ku hatiya xêvkin, bîre wê, di çerçiva hebûna wê û xarîta wê hebûna wê de, xwediyê bîreweriya wê ya. Di nav rewşê de bûn, hingî wê ew rewş bi hişyariya li mejî re wê xwe bide der. Mejî, wê rewşê mazin di xwe de bi wate dike. Lê di vir de, ku bi gotinekî ji bê, divêt ku mrov bahse çavan bi serweriya xêvê ye li mirov ji bike. Çav, ne tenê çavne ku mirov bi wan dibîne ne. Ji wê zêdetir, aliyekî serweriya xêvê ji ku li mirov bi xwe re dihênine ser ziman. Di kirde çav de, kirdeye xêvê pir xurt heya. Nerîn, tişt derkên ku xêv wan weke miftan bikar bêne û bi wê ji bi bîr bike ya. Nerîn, ji derve li hundurê li mirov çawa ku xwediyê derkkirinekê li mirov e, wilo ji, deme ku ew derkkirin bû, êdî mirov ew mêle wê ye bi derke derve berê xwe dide hundur û bi hundur re bidest hizirkirinê dike. Di wê rewşê de mirovekî ku di riyekê de, weke ku car bi car di serê xwe de bimeşê lê dihêt. Bîr, di wê rewşê de ku xurtbû, êdî mirov di wê heyemê de ne tenê di nav hebûna li derve ku têde dimeşê re tenê dimeşê. Pêre ji, ew xêvê wê ji, bi wê re wî di xwe de derdixe rêwîtiyê. Mejî û bi teybetî ji xêv, deme ku dinere, pir mazin rastî nerînên ku têde hişyariyê dikin tê. Di her nerîne de ji awa û qatkên ku cuda bi cuda hişyariyan bikin hene. Di rojeke ku tava rojê pir germ e û mirov li bin wê rûniştiya di cihê de. Di ber wî re ji pir mirov bi tiştan diçin. Her mirov, di ber wî an ji wê mirovê ku di ber wê de çûyin dibê de, wê ne tenê bi hebûna xwe re, bi awayê meşin û wî re ji, wê hin nerîne bide mejiyê yê ku lê li cihê xwe rûniştiya û lê dimeyîzendinê de. Ew rewşê ku mirovê ku têde rûniştiya, rewşê qadê û demê û ye buhurînên ku di ber wê de, hemû bi hev re di konsantrayekê de xwediyê kombînasyonêke ku bi hev re di ahangekê de ya di wê nerîne yê ku rûniştiya û di meyîzenê de. Wê di nav wê kombînasyonê de, wê xêvê yê ku rûniştiya, wê pir mazin ji xwe bide bîrkinê bi wê rewşê re. Mirovê ku rûniştiya, wê hişyariya wî di wê heyemê de li kijan aliyê bê, wê serweriya bîreweriya wî bide kifşkirin.

Ew rewş, wê bi xwe re, di wê xêve wê mirovê rûniştî de, biqasî wê tevgere ku li berçavê wê ya, wê bikeve tevgereke bi xwe re de ji. Di wê rewşê de, du tişt awayê rewşê pir mazin didina guharandin. Yek, deme ku yekî ku ew cara pêşî bê ku li wir rûniştî bê û ew cara pêşî bê wan rewşên li berçavên ku bibîne ya. Ya din ji, her weha ye wê mirovê ku ew pir caran li wir rûniştiya û ew mirovên ku li berçavên wê re diçin ku bêgûman hemûkan bi qadê û rewşê re nas dike ya. Di çerçova xala pêşî

de, wê mejiyê mirovê ku ji nû ve dîtî wê rastî pir nerînên li ser hevdû were. Wê, di wê rewşê de bi xêve wê re wê pir tevgera mazin bibin. Wê tevgerbûnaka di asta herî bilind de wê bi pê re bibe. Lê ew ew mirov cara duyemin meyîzêne, wê ew tevger ne wilo bê. Lê wê di xwe de xêv pir mazin bi hizirkirina di xwe de bê. Hizirkirina xêvê, bi xwandina rewşê û salixkirina wê re dibê. Lê cara sêyemin, wê tevgerkirin cudatir bê û wê naskirin êdî awayê wê rengê xwe bide. Mirovê ku rûniştîya, mirovên ku di ber wê re dimeşin diçin, heya ku wê nas ji nakin. Lê mejiyê yê ku li wan dimeyîzend, wan nas dike bi hebûna wan ye li berçav e. Ew êdî wê wan ji bîr neke. Bi vê yekê re, wê mejiyê ku dimeyîzend, bi salixkirina xwe re hebûna xwe bi naskirinekê ku ew yên ku hatina naskirin ku dibêt ku ne di farqê de ji bin bi wan re di wê de bûya. Meji, wê di wê ya xwe de hebûna xwe bide berdeham kirin. Wê piştî wê re ji wê xêv, hebûna xwe bi bêqûtbûnê re bi hildan û qeydkirinê re wê bide berdeham kirin. Teherêk, hebûna wê, bi mirov re bi girtin û kirina mirov re heya. Ew teher, di mejî de, hebûna wê bi bîre xêvê re bi temen hebûna wê berdeham dibe. Xêv, ji destpêka bûna wê hate î ro, nifş bi nifş berdeham mirovan re hebûna wê bi berdeham e. Ji destpêka wê pêde, zanînên ku hene û hebûna mirov bandûra wan li ser heya bi awayê keseyetiyê re bi tevgerên wê re, hate ku ew nifş bi nifş berdeham hebe, wê ew hebûn ji hebûna xwe bide berdeham kirin. Temenê vê hebûne teherî, ji xêv û bîrîya wê di afirê. ..

.. Ku mirov li ser hebûn û bûnê di hizirê, mirov dibêne ku xwediyê bûn û hebûnaka xwe ye gerdûnî ya. Ew gerdûntiya wê, ji me re di çerçova mijara hebûna wê de hanîna wê ye li ser ziman ji, xalaka pir giring e. Heyîn, çi ya? Çawa bûya û ji kû û çi bûya. Çawa hebûna wê darêjk girtiya? Ev pirs û yên weke wan mijaraka ku li ser wan hatiya hizirkirin in. Bi vê yekê re, em nahaka li ser wan bi hizir in û hewl bidin wê fahm bikin û bînîne li ser ziman. Heyîn, di aslê xwe de, xwediyê destpêkekê bi xwe re ya. Bi wê destpêkatiyê re mirov karê bêje ku xwediyê berdehamiyakê ji bi xwe re ya. Ew berdehamtî ji, xwediyê heyîneke demî ye bi xwe re ya. Dem, bi tevger hebûna wê heya. Hebûna demê di aslê xwe de, hêmana demê ye bi heyîn û hebûn û bûnê re ya. **Heyîn, hebûn û bûn, di çerçova bidarêjkiya li jîyanê re xwediyê hebûna xwe ye ku mirov wê fahm bike ya. Heyîn, çendî ku mirov li ser dihizirê, ku mirov pêde diçê bi hizirkirinê re, mirov dibîne ku çawa ku xwediyê darêjkîya xwe ya. Darêjkî, di aslê xwe de, divêt ku mirov wê weke mijaraka sereke hilde dest û wê fahm bike. Darêjk, ji**

heyîne ku bi hebûn dibê, mirov wê bi bûna wê ye ku bû re bêne ser ziman, hingî mirov wê hebûna wê bêne ser ziman. Rast, darêjke wê çi ya? Rastî, li ser kirde xwe re dîtbar e. Lê rastî, bi darêjke ku bi bû û hate berçav re şênberiyakê distêne. Mirov, ku li heyîne ku hebû, ku lê meyêzend, mirov wê bi nerîne xwe re wê bibîne. Bi wê nerîne me re wê hizre ku ew heyîn heya ji wê heyîne ku mirov dibîne wê bi mirov re bibe. Bi wê yekê re, wê rastî li ser bûna heyînê ye bûyî re şênberiya xwe distêne.

Di çerçova heyînê de, mijara rastiyê û rastbûnê, bi têngiştine bi aqilê re me re ku bi me re jîrîya xwe afirandîya re, xwediyê pêvajoyaka pêşketinê ya. Her weha mirov karê wê bêne ser ziman. Rastî, di her demê de xwe bi me li gor rewş û şert û mercen dide pirsîn. Mirov her demê di bpirsê ku rastî çi ya. Rastî, di vir de, ji du aliyên wê ve hatina wê ya li ser heya. Aliyekî wê yê bi jînbûnê ya. Aliyê din ji, yê bi bûna bûyî re ya. Bûna ku bû, hebûnekê bi xwe re bi demê re diafirêne. Ew heyîn, dîtbar e. Lê bi jîyandinê re pir ji dîtbar e. Di vir de, rastî, kirya û çalektiya mirov ye ku bûyî ji xwe re dike heyîne bûyînê ya ku bûya. Di vir de, bi nerînê re dîtina bûnê, wê di wê heyemê de di serê mirov de ti nîqaşan di derbarê heyîn û bûna wê de nehêle ku bibe. Lê ku bûbe û me bi nerîna biçav ne dîtîbê ji, wê hingî ji, li ser temenê baweriyekê wê hebûna wê were holê bi mirov re. Lê di wê astê de nerîn, ji ber ku rastûrast bi ye me bixwe nîn e, êdî pirsîn wê bibe. Piştî wê bûna wê bûyînê heyînê re, ku yekê were û henekekê li me bike û bêje " ne, nebûya", wê hingî, mejiyê me hizirbike û bi wê hizirkirina xwe re bi pirsê ku ka ma bûya û an jî nebûya. Di vir de, mejî, êdî wê li hinek birhan û nîşanekên bûnê wê bigerihê. Hate ku birhanekê û an ji nîşanekekê ne bîne, wê şik ji ser wê heyîn û bûna wê ye bûya wê di serê me de na rabê.

Di vir de, mirov her weha divêt ku hinekî bi gotina rastiyê pêde here û bêne ser ziman. Mejiyê me, karê di xwe de, wê heyîne ku bahs hate kirin û ku di serê me de bi hiskiirna di der haqe de karê darêjke wê biafirêne û bi heyîn bike. Bi wê biheyînkirina darêjkê re mejî, di aslê xwe de darêjke xwe afirandîya. Ew hiskirin û hizrên ku bihîstina, jê re her weha bûna xaleke afirandîna wê ye ji bin ve. Lê di vir de, bi hebûna heyînê re têngiştinaka ku ew heyîn dervî me bûya bi me re çêdibe. Ew têngiştin, çendî ku ew darêjk mejiyê me di xwe de bi afirêne ji, wê wê weke ye derve bi têngiştinaka derveyî neke. Wê dise bi wê heyînê re li heyîne derve ye ku bûna di der haqe wê de pê re têde qanî û qinyatek afirîya, wê bi wê di lêgerînekê de bê di xwe de. Ew qanî û qinyatên ku bi

heyîne ku bûna bûya ku bi wê bûnbûna wê re bi me re bûya, wê qinyeta heyînî dervî me ku bûya wê bi me re bii têgihîstinekê di xwe de bi bîr û jîr bike. Lê çendî ku ew bîr û jîre wê qinyetê hebe ji, wê darêjke wê bixwe wê di serê mirov de nebe. Lê me meji ji di xwe de wê qinyet û qanîyê ji, bê darêjk nehêle. Ev yek ji weke rastiyeke wê hebûna xwe bêne holê ku mirov wê fahm bike.

Bi mejî re heyîn, hingî bi jîre bi wê qanî û qinyetê ye di mejiyê me de bi me re ku heya re wê darêjke xwe bîafirine. Lê hertimî ji, hate ku ew heyîna ku bûya, hate jîndî(mirov) wê bi çavê serê xwe ne bîne, wê ew şikbariya pê re ye di derbarê wê hebûnê de wê ji holê bi pê re wê nerabê. Ev yek ji, weke rastiyeke ya ku mirov wê fahm bike bi heyîn û hebûn û bûnê re. Bûyîtî, di aslê xwe de ku li gor ku dihê ser ziman, ye ku bûya û heya dihêne ser ziman. Lê di aslê xwe de ji wê zêdetir ji, bûyîna ji berê ku bûya dihêne ser ziman. Ew bûyîn, berê hatiya û bûya. Ji ber vê yekê, di derbarê bûna wê de bi me re hizre bûnê heya. Ew hizre bûnê, hizreke ku bûyî ya. Hizre ku bûya, di wê heyemê de bi me re dibe. Bi wê re, di wê hizre ku di wê heyemê de bi me re dibe re, têgihîştin û an ji lêkereke ji deme buhurtî ya ku bûyîtiyê têde dihêne ser ziman heya. Ew hizire ku di wê heyemê de hate bîre me û ku me hizirkir ku bûya, bi hate wê ye wê demê re hem ya wê demê ya û hem ji bi wê lêkertiya ku li xwe kiriya û bi me dide têgihîştin ku berê bûyin bûya û heyîna wê bûyinê heya re bi têgihîştin wê bûyîna ku di deme berê de bûya ji dihêne ser ziman.

Mejiyê me, di xwe de bi xêve me re xwediyê heyîneke ku têde heya ya. Ew xêve me, têde pir heyînên ku bûna hene. Ew heyîn, têgihîştin in. Ji wan têgihîştinan bîr û bîrewerî, jîr û jîrewerî bi heyîn û heyînweriyê wê re heya. Xêv, tevaka wan e. Ew tevak, di ahangekê de heya. Mirov wê heyîne tevakê, her weha bi têjbehêne hebûna me ye ku em di dinyê de dem bi dem dijîn bînine ser ziman. Her weha weke hebûna dinye me ji di fezeyê de ku dem bi dem dijî mirov karê bêne ser ziman. Heyîn, bi pêvajoyên bûna xwe re xwediyê hîyerarşiyeka ku bi xwe re ya. Hîyerarşîya heyîne, bi hebûn, bûn, darêjkbûn û jînbûna wê re dihê ser ziman.

Darêjk, bi bûn û heyîne re vacê wê ye bi hebûnê re diafirê. Awayê wê yê ku bû, hebûna awayê vaca wê dihêne holê. Darêjk, ku bû û heyîniye wê hat û afirî, hingî, mirov ku li hebûna wê meyîzend, mirov wê di çerçova wê hebûna wê ye ku bûya û awayê wê de bigihê vaca hebûna wê heyîne wê ya ku heya. Awa û heyîn, bi hev re di ahangekê de bi me re têgihîştinê didina çê kirin. Awa, ne tenê nirxatî

û wesiftiya heyînê ji hinek aliyan ve dihêne berçav, ji wê zêdetir hîme hebûna wê ji dihêne holê. Ji heyînê fahmkirina awayê, wê ji awayê, netenê bigihêne fahmkirina heyînê wê bigihêne têgihîştina bûna heyînê ji. Bi vê yekê re, di vir de, mirov karê bêje ku bi heyîn û awayê wê bi du awayan hebûnaka hîyerarşik dihê berçav. Yek, bi ji darêjkê bi berçûn û gihîna heyînê ya. Ya din ji bi ji Awa-darêjkê bi ber bûna heyînê ve çûnê dihêne berçav.

Darêjk, ji xwe xwediyê hebûnaka awayî ya. Bi darêjkê re mirov bitêgihîştinî awayekî têdigihê. Ew awa, heyênêkê têgihîştina wê dihêne holê. Ew heyîn, ne kirdeya. Lê kirdeyêkê têkerî ku şênberiya xwe bi awa û darêjkê wê re distêne ya.

Awayê ku bi darêjkê diafirê, êdî bi ku darêjkbûn bû, êdî ji wê darêjkê derketina têgihîştina darêjkê têgihîştina wê ya ku diafirê ji bi xwe re dihêne ser ziman. Darêjk û zanîna wê, bi têgihîştine re bi fahmkirina wê re şênberiyekê hertimî dixwezê. Ew şênberî, bi darêjkê re heya. Darêjkên, ku weke ku heyînên serxwezayî ku têgihîştina wan heya lê darêjke wan li berçav nîn e ji, aliyê wê yê ku mirov bê bersiv hiştiya ya. Ew aliyên bê bersivî wê bi dîtîna û an ji gihîştina darêjka heyînê re wê bersivê bistêne. Darêjk û zanîna wê, di çerçova ji darêjkê gihîştina heyînê, şênberiyekê di zanîna xwe ye bi me re diafirêne. Ji heyînê ji çûn û gihîştina darêjkê ji her weha şênberiyê di zanîna xwe de bi me re dide çê kirin. Lê berîbûna darêjkê, ye ku temenê bûna darêjkê bû, wê demê bi xwe re ji holê di rakê. Lê dem û an ji ew kêlîya pêşiya bûna darêjkê, zanînaka serzanîn di xwe de ku pê dihê ser ziman diafirêne.

Di heyînê de têgihîştin û zanîna wê ye destpêkê, di vir de, li ser wê hizirandin, pêdivî pê heya. Ji ber ku ev yek, her weha were fahm kirin. Destpêka bûna jîyanê û an ji destpêka bûna gerdûna me, ji xale ku destpêkiriya, hebûnê ji bûnê û piştê dihêne ser ziman. Lê ji bûne û pêş wê ji, weke xalakê ku çawa ku dihêne ser ziman ku ji wê xalaka reş destpêkirin bûya, wilo hê reş maya. Em bi têgihîştin û zanîna heyîn û bûna wê ye piştî destpêkirina bûnê re dihênine ser ziman. Lê zanînaka heyîn û bûna wê ye pêşî ji heya. Ew zanîn, wê aliyekî wê yê ku bi bûn û bûyîna heyînê re dihê holê dihê ser ziman. Bi vê yekê re, hê em bi zanîn û têgihîştina xwe re li aliyekî na. Lê aliyê wê zanîne me yê din ji heya. Ew aliyê din, aliyê ku zanîna me ji aliyekî dî ve ji temem dike ya. Lê em ne weke aliyê ku em lê ne, xwediyê zanîna wê aliyê din in.

Heyîn, bûna wê ye bibûyî, ji darêjkê bi ber awa û heyîna heyînê ve diçê. Darêjk, di aslê xwe de, heyîne wê ye fîzîkî ye ku heya, bi awayê

darêjkê re dihê holê. Bi wê re ji, heyîn dihê holê. Heyîn, bi bûna xwe re heyînê dihêne ser ziman. Lê heyîn, bi demê ve bi awayê xwe yê bû ve weke ku girîdayî ya. Dem, heyîna wê, ji heyînê mirov nikarê dûr bêne ser ziman. Dem, bi demîya xwe ye ku têde jîyan dijî xwediyê heyînîyekê ya. Ew heyînî, tîghiştinê bi heyîn û darêjka wê re diafirîne. Ku mirov bi demê re li ser heyînê û bûna wê dibe, mirov bi sê awayan wê bûn û hebûna wê ye ku dibûyî û dijî berdewamiya wê dibîne. Yek, bi awayê peresendinê mirov dibîne. Ye duyemin, mirov bi wê peresendinê re biastbûnê re ku bi awayekî geometrîkî bi berdewam bûnê dibîne. Ye sêyemin ji, bi hev re û bi hev re bûnê dibîne. Di vê yekê de, heyîna hîyerarşîya heyînê mirov dibîne. Di di berdewam wê de, mirov dembûn û bûna demê re dibîne. Dem, di aslê xwe de, bi jînda û heyîna wê re, bi du awayan dihê berçav. Her dem her jînda ku bû, bi wê wê xala duyemin re ku bi astbûnê dihê ser ziman re hebûna xwe ye demî bi xoslet dihêne holê. Ev yek, wê dike, yê demê. Weke ku ew di wê deme ku dijî ku ew dem bi wê re dawîbû, êdî ew ji holê rabê. Lê hebûna rakendiyê ye jîndayî, di vir de, wê yekê nahêle. Bi vê rakenditiyê re xala duyemin ji dihê ser ziman. Xala duyemin, li ser berdewambûnê ya. Heyîn, bi hebûnîya xwe re gerdûnî ya.

Jîndayîti, di hebûna xwe ye ku pê bi berdewam e, weke xalaka din li hevbûn û lihevkerinê dihêne ser ziman. Awayê levkerinê, darêjkitiyê dihêne holê. Mirov, bi darêjkitiyê re rastiye awayê wê levkerin û bihevrebûnê karê bi jîrîya darêjkitiyê bêne ser ziman. Darêjkîti, di vir de weke ku dihê ser ziman, ji awayê xwe yê heyînî awayê jîrîya xwe bi ahangê bi xwe re ye bi levkerin û bihevrebûna xwe re dihêne holê û bi me dide fahmkirin. Bi darêjka heyînê re jîreke ku mirov ji darêjkê bêne ser ziman heya. Ew jîr, bîrekê têde heya. Bi wê bîre re heyîneke aqilî ku mirov wê weke dendike kirde wê jîre bêne ser ziman heya. Ew bîre di jîre de bi awayê heyînê re bêalîyeka wê ye ku mirov bi darêjke re bêne ser ziman heya. Darêjk, bi awayê xwe yê levkirî û bihevkirî, tevlihevbûnaka bi pergali dihêne ser ziman bi hebûne xwe re. **Darêjk û awa, di jîyanê de bi zîndîbûnê bê û bi jîndîbûnê bê, jîyandina wê heya. Bi vê tîghiştinê, kevirek û mirovak wê bi hev re were fahmkirin bi jîyana xwe ye li jîyanê. Her heyînî, ku ye jîndî bê û ye ne jîndî bê, demên wê yên bi deme re hene. Bûn, tîrbûn, pîrbûn û mirin heya. Mirin, di jîyanê de awayekî wê yê darêjk guharandinê heya. Kûrmekî ku bi kûrmî dijî li ser pelkên darê yên şîn, ku piştê tîrî pê re bû, jê pelîtank bûn ji, vê rewşê dihêne ser ziman. Lê ka ma kûrmên pambû**

mirov karê çî jê re bêje? Ew ji bi wê yekê, mirov karê bêne ser ziman. Ev awayê guharandinê, di xwezê de firk in.

Ku weke ji aliyekî ve heyîna giyane wê dihêne ser ziman, rakendiya wê di wê de bi berdewambûna wê re berdewam dibe. Mirovekî ku ji nû ve bû, ku ew mirov bê kirin li mezelekê bi teneserê xwe ku hate ku mazin bibe û di wê deme derve û ti kesekî ji nebîne, wê dise ji wê hebûna xwe ye bi xwe re wê hinek hişkirin û bi bîrkirina wê bike. Bi wê heyîna xwe re karê cihanekê ji ji xwe re avakê bi xwe re û di xwe de. Ew heyîn, bi jînbûnê re ku heya bi xêvbûnê re diafirê. Mirov, bi xêve xwe re, weke ku mirovekî di xwe de ku dijî û wî hîs bike, wê hîs dike. Bi wê hîskirinê re ji di aslê xwe de dibe xwediyê jîriya jîndî ya bi xwe re.

Heyîn, hebûne wê ye darêjkî, ku mirov lê dihizirê, mirov her weha aliyna wê bii pêşketinê re dibîne. Her jînda jevcuda xwediyê demjînbûn û peresendbûneke bi xwe re ya. Lê ew awa û heyînê jîndî û zîndî hemû bi zagonaka gerdûnî di berdewambûna xwe ye jîyanî de ne. Ew zagon, zagona jînbûnê ya. Zagona jînbûnê, hebûna wê, bi demê re bi heyînê re di berdewamiyê de ya. Lê ew zagona jîyanî û heyîn, çendî ku bi hev re girêdayîna, mirov karê wê bi mînaqa ku mirov hêkak ji cihê xindirand û hate derekê bir û li wê cihê ku me ew bi xindirandinê biriyê de ku li wir ew şikest û ku em nikarin bi demê re wê hêke benine cihê wê yê berê yê destpêkê û wê rewşe ku ji destpêka xindirandinê ku hate şikestina hêke bûya weke ku nebûyî bikin û ji holê rakin re dihê ser ziman.

Di têgihiştina heyînê ya ku bûya de, hebûna wê ye ku jê awayê wê yê darêjkî dibiriqê, ji wê giyanîya wê ye hebûnê diafirê. Giyan, bi heyînê re heya. Bê heyîn, gîyan nîn e. Bi vê yekê re, mirov divêt ku bêne ser ziman ku giyan, jîreke wê ye ku ji heyînê di navende wê de cih digrê heya. Weke ku me li jor, bahse zagona jîyanê û heyînê ye bi hev re kir, di vir de, bi heman awayî gîyan heyîn bi hev re heya. Gîyan, ji heyînê ku jê kirde wê dibiriqê û aliyê wê kirdeyî diafirênê, mirov karê karê bêje ku giyan bi wî aliyê re aliyekî din yê jînbûnê diafirê. Di çerçova wê de, mirov karê wê bi teybet bêne ser ziman. Çawa ku ji bo berdewambûna jîyandinê xwarin ji mirov re pêdivî pê heya û ji bo ku mirov wê xwarinê çêke, tiştên ku pê tê çêkirin pêdivî pê heya û çawa ku ew tiştên ku pê xwarin tê çêkirin tene çandin û bi çandinê re ku çawa ku baran dibarê û wê av dide û êdî ew pê mazin dibin, her weha xwediyê pêwistinîyeke bi jîyanê ye bi jîndîyê re ya.

Ku mirov bi vê têgihiştinê li gotina rastiyê ye ku me li jor hanî ser ziman lê meyîzenê, mirov wê dervî têgihiştina ku bilêkerî lê hatiya kirin

û kirde wê, wê awayekî wê yê giyanî ji bibîne. Ew awayê wê yê giyanî du aliyên ya. Aliyek, ji şênberiya têrkera ku bi bêja rastiye dihê ser ziman. Aliyê din ji, heyîna jîr û bîre ye heyîne me ya. Di vê heyîne me de ji xêv û bîre bi hiş bi weyn dihê ser ziman. Gîyan, bi vê yekê, weke ançamakê dihê holê. Sedemeke wê ye bi jîyane mirov re dihê ser ziman ji heya.

Rastiya heyîne, di vê yekê de, mirov ku wê dihêne ser ziman, pêşî bi demê re pêwistinîya wê mirov rastî wê dihê. Piştîre bi hebûna wê ye bûyî re bi darêjka wê re bi jîndîbûna wê re li gor zagona xwe ye jîyanî ku dijî, mirov rastî wê dihê. Bi wê re ji, bi demjînen wê re, peresendîne, astbûne û berdewambûne weke xalna wê yê xwe afirandinê ye bi demê re dibîne. Ji aliyê darêjkî ve ku dihê ser ziman, hertimî ji, deme berî xwe bi hebûna xwe ye ku piştîre bû re weke temenekî darêjkî dihêne ser ziman. Ji wê berdewambûna bi ber me de, wilqasî ji berdewambûnaka ku vajî wê ye bi ber me de ku bi şûn de ji, di wê de, bi wê yekê xwediyê heman avayî ya ku hebûna wê pê dihê ser ziman. Xala di pêdeçûnê de, wê di dawiyê wê de, wê neyînek hebê? Bersiva vê pirsê, ku mirov karîba bi destpêka ku li şûn ma ku maya ku bida, me yê pê pêşiya xwe ji bizanîyana.

Heyîn, bi vê yekê, ji du aliyan ve gerdûntiyaka wê ye ku tede veşerbûn heya, mirov karê bêne ser ziman. Yek, destpêka bûnê ye giştî ya. Ye din ji destpêka giştî ye di ya giştî de ya. Destpêka giştî ya di ya giştî de, ku bi bûn û hebûna heyîne dihê ser ziman, di destpêka xwe de bi nezanîna ku ku bi me re bi wê re afirîya, wê veşerbûnê dihêne holê. Ya din ji ye giştî ji, bi destpêka mazin ye gerdûnî ya. Di wê de, xalaka zagonî ye heyînî heya. Bûyin, di aslê xwe de, wê xala gerdûnê di xwe de û bi xwe re bi temen dike û digihne hîmekî. Nezanîn çî ya? Ev pirsî, di vir de, hê ku ne cihê wê ji bê, emê bi pirsin. Ji ber ku em pê re heyîne darêjkê bînine li ser ziman. Darêjka heyîne, di bûna xwe de, bi berdewambûn û bûn û hebûna xwe re, ji sê aliyan ve gerdûntiyaka wê di jîyanê de heya.

Êlî Herîrî, deme ku di serê xwe de kur û dîr diçû, dixwest ku çî bigihiyê de? Ev pirsê wî, bi gotina wî ya rasteqniyê re, mirov dihêne têgihîştinaka dervî fizîkê. Wî ji têgihîştinê di wir de xwest bi ber heyîne ve herê. Bi vê yekê re tehere wî, hizre wî tede ku veşerbûnak bi hebûne re heya lê bi têgihîştina wê re nîn e dihê ser ziman bi wî re. Ev têgihîştin, me di nav hizirkirinê de dibê û pir ji kur dibe. Em di nav de ku di serê Êlî Herîrî de bi hizire wî diçin, em di kevîne çûna sermedî de. Ew çûna

sermedî, me bi xwe re di xwe de dibe û kur û dûr diçê. Di vir de, rastî çi ya? Rastiya ku ye ku mirov digihiyê de bê. Em di wê rêwitiyê de, hate ku negihina dawiyê, emê ne gihina rastiya giştî. Rastiya giştî, di wê têgihîştin û zanîna wê de û çûnê de li pêşiya me ya. Wê çaxê, ew çûne me ye sermedî dawiyaka wê heya li gor wî. ..

Di wê gihiştina li wê dawiyê de *rastiyaka teqez* ku herdemî û timî heya, hebûna wê dihê ser ziman. Bi wê re teqezitiya rastiye ji, di wê çerçove wê de ji wê qad û deme berî bûna darêjkê ye pir mazin û weke ku bê sermed û dawîya, ji wê distêne. Heyîna wê, salixkirina wê, bi wê re ku weke ku dihê ser ziman ji ku darêjk jê afirîya û piştê pêşnûmatiya xwe bi xwe re di xwe de girtiya, bi wê hizirkirina heyînî ye wê re rastiya wê ye ku bi nav dihêkirin dihê holê. Ew rastî, çi ya? Ew rastî, ku em bi gotina Êlî Herîrî e rastteqîniyê re lê dihizir in, ji du aliyan ve wê dibîn in. Aliyek, di wê çûnê de giyanaka bi çûndinê re ku bi mirov re diafirê heya. Ew ji, ji heyîne me ye jîndî diafirê. Aliyê din ji, ku bi wê gotinê re dihê ser ziman ew rastiya ku bi têgihîştin û zanîna *teqezbûnê* re dihê ser ziman e.

Di çerçova bûn û hebûn û jiyandinê re teqezitî, bi hebûna xwe re bi heyînê re dihê ser ziman. Lê heyîn, du aliyên wê yên ku werine ser ziman hene. Aliyê pêşî, bi jîyandinê re bûna jîndîbûnê û berdeambûnê wê ya. Ew ji xala destpêkê ya bi heyînê re dihê ser ziman, bi xwe re hinek zagonne wê yên ku bi bûn û hebûn û berdeambûna heyînê dihên hene. Jiyan, bi heyînê re ji ber ku berdeambûnê bibe, pêdivî û pêwistinîyên xwe yên ku pê bijî bide berdeambûnê kirin hene. Ew ji, di jiyane de dihêne ber mirov. Mejîyê bîaqil, aliyek ji wan aliyan e. Aqil, kifşkariyên wê yên di jiyane de bi heyîne re hene. Di vê yekê de pergambûnaka berdeambûnê ku heya û pêdivî pê heya, mirov karê wê binavkê û bêne ser ziman. Wê ew hemû, di çerçova heyîna heyînê de di jiyane de bi wate bibin. Xala din ye teqezitîyê, weke xalaka ku ji heyîne pêşiya darêjkê dihê ser ziman e. Darêjk, bûna wê, weke nîşanak û birhana wê heyîne berî xwe ya ku jê çê

bûya.

Bi vê re, ku mirov li wê xala ku berîbûna darêjkê ku bûya û darêjk ku jê diafirê, ku mirov li ser wê di hizirê mirov bi têgihîştinekê ku *hebûna xalaka ku jê destpêkirin heya* mirov bi hizirkirine re wê kifş dike. Lê ew xala destpêkirinê, bi heyîna zanînê re bi sînor dimêne. Darêjka wê, çendî ku têgihîştina wê bi me re heya ji, ew bi awayê xwe yê ku mirov wê pê bêne ser ziman, ne dîyar e. Ew ne dîyarî, di xwe de dîyariyakê dihêne holê. Ew ji, her weha hebûna, ji wê destpêkirin e. Bi vê yekê re,

weke ku destpêkirin ji ne dîyariyekê dihê destpêkirin têgihîştinak diafirê. Lê di aslê xwe de ev têgihîştin, di xwe de û bi xwe re bi zanîna wê ye ku di vir de ye berî darêjkê ku dihê holê re me di wê xalê de bi heyîne ku bi jiyane re bûna xwe dihêne holê û bi têgihîştin dike.

Darêjk, heyîna wê ye ku diafirê, ji destpêka pêşî, piştî hebûna xwe dem bi dem dide destpê kirin. Lê ew destpêka pêşî ye heyîne, weke persekê dimêne li holê. Ma mirov karê, weke ku çawa ku feze bi demê re bi velîzandineke ku ji jev di firehbûnekê de ya, ji deme me ye ku em têde dijîn, di wê xate ku tere bûya dise tere bi şûn ve bi heman awayî bi berhevdûnekê ve ku çûyin bibe, wê mirov bigihêne çî xalê? Tenê xalaka reweşe ye ku emê bigihênine de û an ji ji wê zêdetir, ku li gor pêşnûmabûnekê ku her weha wilo ew bûn û pêşveçûn û pêşketin bûya, mirov wê bibîne? Di vir de, her weha ev pirs, di aslê xwe de, aliyên ku bi heyîne re î ro, li ber me ne, wê heyîne dem û pêşketin û darêjka wê zanîna wê dide me. Bi vê yekê re, hebûna heyîne armanc û sedeme wê ye ku mirov ne bi belesebebekê û ne ji bêbelesebebekê re mirov karê bêne ser ziman, di heyîne de û bi bi heyîne re sedem û armanca xwe wê bi xwe re bêne ser ziman û bi me bide zanîn.

Mirov, deme ku bi hizirbû, ew hizirbûna wî ji bo ku jiyana xwe pê bide berdewam kirin, karmendî û barê wê heya. Lê hizir, ji wê zêdetir, hebûne wê ye heyîne ye bi wê xwe bi xwe re dihê ser ziman ji, di vir de, bi têgihîştinaka ku tere zanîna heyîne jiyane heya bi me re ku dide têgihîştin, bi destpêka wê re sedemeke û sebebekê bi wê re ku dihê ser ziman, vebêjina wê ji me dixwezê. Mirov di jiyana xwe de xwediyê berpîrsîyar e. Bi wê re pêdivî û pêwistinîyên ku ew bi wê bicih bêne ji hene. Ew ji, hebûna wan, wê di jiyane de heyîna mirov, bi jiyane re bêne ser ziman. Di rastiyê de, têgihîştin û zanîna ku bi hizirî rastteqniyekê ji bûna xwe dihêne ser ziman û bi me dide têgihîştin, ji me di jiyane de li gor wesiftiyaka ku bi sedemê em pê bijîn ji me dixwezê. Bi wê re, hebûna jiyane, bi heyîne bûyî re bi xwezê re bi salixkirin dihê kirin. Lê di têgihîştinaka bi hiyerarşik de ku mirov li gor wê xala metafizîkê di hizirê, pêşzaniyaka wê ye ku em fahm bikin, têgihîştina wê bi me re diafirê. Pêşzanî, têgihîştinekê ji bo ku heyîne û hebûne xwezayê bi sedemeke xwe re pê were ser ziman dixwezê. Ji wê re, ji bo ku sebebekê bi afirêne.

.. Metafizîk, ku mirov li ser dihizirê, mirov ji aliyê hizirî ve bi gotinê ku em bêjin, em karin bêjin bihizirî têgihîştinaka bi rêzkarî ya. Bi têgihîştin û hizirkirina xwe re, pêşnûmakirina bi pergali û bi wê re bi hanîna li ser ziman ye bi hiyerarşikî re xwediyê vegotinkirinê ya. Vegotina hebûna

heyînan, şert û merc, sedem û zagona wan ye ku pê dijîn di jiyânê de, armanc û rastiya wan hanîna wê ye li ser ziman bi vegotinaka tekûz, avahîya wan ye ji temen û hîm û hwd, hanîna wan ye li ser ziman, di çerçova heyîna jiyânê de dikê ku bêne ser ziman. Bi vegotina wan re û pê re jiberçibûn li ser wê ji hizirkirin, weke xalaka wê ya ku derdikeve pêş e. Di vê çerçovê de, li ser xweza û mirov hizirkiirn, bi wê re heya. Di aslê xwe de, ku mirov di çerçova wê têgihiştina wê de dihizirê, mirov bi giyana xwe re têde xwediyê nemiritiyekê ya. Têrkertî, hebûna wê, bi jîrî, hebûna wê afirandîna wê têde bitêgihiştinî biderfet e. Li ser vê yekê re, pêwistinîya ku jînda di jiyânê de pê dijî, di wê de, têgihiştinaka ku bipêwistinî jînbûn qey karê bibe, têde hebûna wê têgihiştina wê dihêne ser ziman. Di vir de, hertimî pirsîna viyan azad di çerçova wê hîyerarşîya wê de hatiya pirsîn û li hebûna wê jî lê hatiya lêgerîn.

Di têgihiştina wê de viyan, bi serweriya jînbûna li gor pêwistinîyên mirov têde hatiya ser ziman. Di vê çerçovê de, têgihiştina guharandinê ji, têgihiştina ku têde dihê nîqaşkirin e. Her tişt diguharê, gelo? Bersive wê, di çerçova jîyana mirov de ji aliyê jiyandinê ve çendî ku herê bê ji, bi herêkirina têgihiştine teqezitîyê re, pêdandîyaka ku ji heyîne dihê, bi wê re di çerçova xalaka teqezî de wê herê dike. Bi vê re, êdî heya û an ji nîn e guharîn, pê re, dihê ser ziman. Êlî Herîrî, di çerçova hebûne xwûdê de çendî ku weke ku bi teybetbûnekê wê teqeziyê wî herê dike ji, bi gotina xwe ye ku "ti tiştêk weke xwe namêne" re têgihiştina guharînê dihêne ser ziman. Ew, hemû guharînê bi gîrêdanbûnê re dihêne ser ziman.

Li piştî têrkertiya li berçav, li têgihiştinaka heyînî lêgerîn, wê mirov bi hizirkirina mirov re bibe û bigihêne hizirkirina li ser gerdûnê û heyîna wê. Lê têgihiştina ku hertişt ji xalaka bû û çê bû ji, wê bikeve temenê hanîna wê pêşzanîna têrkerê ya ku dihê hizirkirin. Pê re, weke ku Êlî Herîrî, pirsîbû ku "ma em karin hertiştî fahm bikin(?)" re ji, têgihiştina bi hizirkirina wê re ku dihê ser ziman, wê mirov di nav têgihiştinaka heyînî ku li ser dihê hizirkirin lê darêjkirina wê nayê kirin re wê kur bibe û pê re ji, di çerçova jiyânê de bitêgihiştina fahmkirinekê ku wê bibe re bûna wê herêkirina wê ku dihê erêkirin ji, di çerçova heyîne heyîna herîmazin de ji, wê ne dîyariyekê bi hizir bêne ser ziman. Aqil, ji ber çî heya? Ev pirsîna wî, wê bi me re têgihiştinakê çêke ku ew hizirîya ku jîyan mirov karê di derbarê wê de bibe xwedî zanebûn û pêde herê bi zanîna xwe ye wê re. Gotina wî ya ku zanîna dînyê û jiyânê, wê tiştêkî bi me bi heyîne me bi xwe re û bi heyîne xwe re ji bide rewakirin, wê me bigihêne têgihiştina wî ye ku di hîme xwe de lêkeriyaka bitêgihiştinê ye ku veşartiya ji heya.

Ew lêkerîya têgihîştinê, di aslê xwe de, wê li ser wê bê hizirkirin û bi wê re, mazin têde kurbûn bê çûyin, bi wê gotina wî ya ku li ser navê wî dihê gotin ye heyîna pîroz, wê "heyîna pîroz ku ye pêşîya hemû tiştî ya", wê gihiştina wê, li dinyê li jîyanê bi hizirkirinê nebe, lê gihiştina zanîna wî û têgihîştina we wê bibe, temenê zanîna wî ye weke ku diafirêne ya. Mirov, çendî ku dinya xwe qinyet pê bêne û bi baweriya wê heyînê bijî, wê "gîyana wî ya nemir" li axîrete xwe bi serweriyekê di wê sermediye heyî de bijî. Bi vê yekê, ew ji têgihîştin û baweriya li deme xwe hinekî cûdatir, dibê xwediyê têgihîştinê ji. Ew, têgihîştina demê ye ku serwerî zanîstên demê ya û dihê gotin ku "mirov guh nede dinya xwe û di dinya xwe de karê axîrete xwe jîn bike" ji, ew bi guhdana têgihîştina axîretiya dinyetiya piştî mirinê re wê dinye ku têde dijî ji weke nirxeke wê pîroziya wê pîrozitiya heyîne mazin e.

Heyîn çi ya? Hizirkirine wê, bi deman re heyîne ku heya dihê ser ziman. Lê bûna wê, dervî heyîne li berçav ye bi jîr û hiş re ku di xwe de bi berdeambûna heyîne jîndî re ku xwediyê tehereke jîrîya, mirov ku li ser wê dihizirê, mirov heyîne wê ye ku mirov nikarê şerîn bike mirov dibîne. Ew heyîne wê, di xwe de bi povajo bi pêvajo bi jîndatiya mirov re di berdeyamî û pêşketina xwe de ya. Aliyê, mirov yê deronî, car bi car di wê de bi rêwaniyakê re xwe dibîne. Lê ew heyîn, hebûna wê bi hizir û zanîstê re bi jîre heya. Deroniyaka bi aqil û vac, di wê de hîm temenê xwe digirê. Jîndatî, çendî ku hebe ji, wê ew heyîn berdeyamîya wê hebe. Ew heyîn, heyîne jînda ye ku mirov wê hişîya wî wê fahm bike ya. Ew hiş, bi mirov re bixweza ya. Lê ew hiş, têde bi bîrî hişitiyaka wê ya ku têde heya ji mirov karê wê bêne ser ziman. Ew ji, bi gotina hişa hişê dihê ser ziman. Heyîne mirov e bigîyanî û hîşîya mirov çi têkiliya wan bi hev re heya? Ne bi levhanîna hin gotinna, ku mirov bi hişkirina wê re wê hişiyê bêne ser ziman, wê hingê ew were fahmkirin. Hiş, bi hişitiye xwe re ye di xwe de xwediyê bîre xwe ya. Di vir de, aliyên hiş yên ku werine fahmkirin, ku bi hiş re hişitiya wê mirov di serî de bihasibêne, bi pê re ji, bîr û jîre wê ji di vê çerçova wê heyîne aqilê wê yê ku heyîne hişê diafirêne, mirov bi pêvajoyna pêşketinê wê pêşketine ser ziman.

Hiş û gîyan, xêv û bîr, aqil û têgihîştin, di mejî de bi hizir re bi heyîne jînda mirov re heya. Bi hev re bûna wan ji, bi heyîne hebûna mirov re ye heyînî re bi wate ne. Di vir de, pêwiatinê û pêdivîtî, bi bûna aliyê me yê têrkerî re di aliyê me yê gîyanî de bi me re di berdeyam xwe yên bi hev re na. Hizirbûn û kirin ji, di nav wan de bi wan re dibêt. Tîrîtiya heyîne mirov, aliyê wê yê gîyanî yê ku keseyetiya mirov diafirêne ya û ew alî bê

ku ev hebin, wê nebe û ne afirê. Di asta bilind de di jiyane de ku bahse sinçê dihê kirin, bi tûrtiya wan re bûna kesetiye mirov re ku di jiyane de kifşkirina rêwaniya xwe de di jiyane de bi wê dihê holê. Gîyan, ji keseyetiye re aliyekî wê ye hîmî heya. Di wê de aqil ku aqiliyekê diafêne û hiş tede diafirê û hişitiya wê hişê ku şerwer dibe û pê re ji ku xêv bi jîndatiyê re afirî û bi wê bi bîrkin bû, wê xalên ku keseyet pê bijî ji wê bi awayê keseyetiye ku ye ku ji wan aferînekên bi hev re û di hev de ku bûna re ku derketiya holê ji wê xwe bide der. Di wê afirînerbûna keseyetiye de, bi dîmenî tabûyên ku ku êdî wê aferîneke mirov li ser xwe bigirin û mazin bikin, wê bi van aliyên ku diafirînin ku di jîyanê de ji nerînen ku bi wan heyînen afirandinê ku bi têgihîştin kir di xwe de wê bidest afirandina wan bike. Tabû, her yek ji wan, tevliheviyeke wê ye jîrî heya. Ji aliyekî di ve ji bê ku mirov bi têgihîştinaka bi pergali lê bihizirê, mirov wê nikaribe wê fahm bike û bêne ser ziman. Ew aliyên weke hiş û hişitiya wê, xêv û bîr, aqil heyîne mejî bi hev re bi wê hîmê ku ji gîyana mirov ye keseyetî diafirê, di heyîne tabûyê de xwediyê heyîneke bi hev re ku pê bi wê tabûyê bûna na. Tabû, wê dagerên xwe bi wan di jiyane de di jîndîne de biafirîne. Polatiya keseyetiye, bi tabûyê re heya.

Her tişt di nav sedem û encam de, di jiyane de bi heyîna hebûnî ye heyîne re di wê de dihê ser ziman. Ev aliyê ku dihê ser ziman, ye ku ew deme ku bi darêjkî afiriya û bikar û kêrhatiya wê re dihê ser ziman e. Lê bigiştî, ji heyîna wê re weke xalaka sereke ku mirov wê bêne ser ziman, mirov wê di wê demê de wê çaxê herê deme berî bûna wê darêjka wê heyîne ye pêşiya wê. Wilo wê çûnbûnak berdewamiya wê hebe. Mirov, ku hebûnaka wê ye berî bûna wê heyîna wê hebe, wê çaxê çima wê piştre ji nebe. Piştgirêka destpêkê, di zanîna darêjkê de, ne bi darêjkê re ya, di berî darêjkê de ya. Ew berîtiya, ku piştre ku çawa jiyane di ahangekê ku bi xwe re ku hebûna wê bi awayekî ku ji wê dihê zanîn û fahm kirin ku xwediyê pêşnûmabûnaka xweza ye bi xwe re ya, ji wê, berî wê li gor wê têgihîştinê hizirkirinê dihê kirin û bi wê têgihîştina bi pêşnûma li gor wê hizir

dihê

afirandin.

Zanîn û jîra wê û pêşketina hikmê vacê. ..

Beş çar; awayê heyîna darêjkê û li ser wê re pêşketina vacê: Ku em bi wê zanîna roje me rewistê bînine ser ziman, emê ji têgihîştina rewistî ku bandûra wê ye roje me lê nîn e neyênine ser ziman. Ev bandûr wê ji aliyê jîr û têgihîştina wê ve xwe bidiyarî bide holê. Lê rewist, di aslê xwe de, em di zanîn ku bi xwe re û pêşketine xwe re xwediyê dîrokeke xwe

ye teybet ku mirov wê bêne ser ziman e. Lê divêt ku em di serî de vê jî bênine ser ziman ku rewist, heyîne wê, bûn û hatîna ser ziman û bi bandûrbûna jîr û têgihîştina wê ye li jîyanê ku serwer dibe, bi wê re xwe dihêne ser ziman. Bidest hanîna xwe ye li ser ziman dike. Di çerçeve pêşketine wê de rewist, tevger û helwestên li jîyanê ku rûdidin, bi awayên wan xwe biwate dike. Li jîyanê nerîn û nerendin jî di çerçove wê û pêşketine wê jîr e teybet de dihê ser ziman. Bi vê yekê re mirov karê bêne ser ziman ku heyîne wê ye jîrî, bi pêşketin û serweriye jîrî e hizrî re ew teybetmendiyekê bi tevger û helweste mirov e li jîyanê dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, mirov karê rewistê jî weke mijaraka jîrê û têgihîştin û hizrê wê bêne ser ziman.

Jîr, bûna wê û hatina wê ye li ser ziman, bi me dide fahm kirin ku hizir heyîne wê şenberiyekê ku bi wê li jîyanê dihê nerîntin heya. Ew heyîn, di aslê xwe de, heyîneke rewistî jî dihêne ser ziman. Jîr, heyîne wê ye hizrî, di vir de divêt ku mirov bêne ser ziman. Bi nerînê, deme ku mirov li jîyanê meyîzend, mirov çî û çawa dibîne? Di vê hevokê me ye pêş vê hevokê de, bêje "çawa"bûnê, heyîne rewistî bi wê hizritiyê û awayê wê ku heya re dihêne holê. Mirov, di derbarê jîyanê û mirov de xwediyê têgihîştinaka ku mirov karê wan di nav de bêne ser ziman e. Di vir de, mirov çawa hate ser ziman, bi dîtina wî/wê re û bi dîtina li wî/wê re bi jîrî nerînek heya. Ew nerîn, di xwe de, wê heyîne rewistî dihêne ser ziman. Gotinên weke yên "qanc" û "xirab", Baş" û "xweşik", "spehî" û "Nestilêhî" û hwd, bi heyîn û têgihîştina wan û ye di wan de, rewstitiyekê dihênine ser ziman. Bi kifşbûn û kirina van gotin û bêjeyan û nirxên ku bi wan re dihêne ser ziman re jî, têgihîştin û hizre rewistî e teybet diafirê. Meyîzandin, bi rewistê re ne rût e.

Di aslê xwe de rewist, bi wesiftiyê re heyîn û wesifiye xwe bi heyîne xwe re diafirêne. Bi wesiftiyê re lê hizirkiirn, her weha giringiyeke wê ye ku mirov wê biteybet bêne ser ziman e. Hizre rewistê, weke mirov ji gotine rewistê jî fahm dike, riyaka ku tere binerîneke teybet e wesifî ku afîriya û heya, bi wê bi wesifên jîrî ên ku bi qancî û başiyê dihêne ser ziman re dihê ser ziman. Jîrî û vîn û cêjî, bi wesifiya wan ye ku ji heyîne wan dihê têgihîştin, temen û hîmê wê gotina hizre rewistê dijîyanê de diadilêne û wê dihêne holê. Gotinên weke cêjnê, bi awayê jîyanê ê bi xwe re, wêneyekê ji wê heyîne hizrî e rewistê re diafirênin. Vê jî, her weha mirov karê bi teybet bêne ser ziman. Di kirinê de, tevgerên kirinî ên ku bi qancî jî dihêne wesifkirin û ên ku bi dijî wê jî dihêne wesifkirin, di çerçoveyê ku afîriya de, li goritîye wê û ne li goritîye wê, bi wê dihêne

holê.

Bi wê re, deme ku mirov bahse heyîne rewistê bike, hebe û nebe, mirov wê bahse pêşnûmeyeke tégihîştinê e ku li jîyanê serweriya wê heya bi jîrîyê re. Bi vê yekê re, rastiye rewistê, bi wesiftiye wê re li gor wê dihê ser ziman. Li gorbûn û ne li gorbûn, bi hev re, hinek awayna kiirnê ên ku bi tevgerî gotinên qanciye û xirabiyê bi xwe re salix dikin hene. Di jîyanê de, piştî ku bicihbûn bû, piştê rewist afirî. Piştî ku bicihbûn bû, piştê êdî ji bo pêdivîyên wê bicihbûnê mal û xanî bûn û mirov di wan de bicihbûn û jîyana xwe berdewam kirin. Ku kirineke mirov e ku ew mal û an jî xanîyên ku em di wan de dijîn û pêdivîya me bi wan heya ku kirine me li dijî wan bê û wan xira bike, wê hesteke ne baş bi mirov re biafirîne. Hersbûn û hwd, wê biafirê. Hers, wesiftiyeke wê ye ku mirov nikarê dûrî bûna rewistê bêne ser ziman heya. Hersbûn, deme ku xaniyê me xirabû wê bibe. Bi wê re jî, mirov wê hingî bikeve tevgere dijî ye xirabûnê de.

Bi ji holê rabûna xênî re, wê ew awayê jîyane mirov e ku mirov pê dijî, wê ji holê rabê. Bi wê re, wê rewiste mirov e wê demê ku heya, wê ji holê rabê. Bi wê rabûnê re, çawa ku xaniyê mirov ji holê rabû û mirov êdî xwe ji derve xwe dît û wilo hîskir, wê wilo bi wê re rûtbûnekê bi rewiste xwe re jî ji hinek aliyan ve wê hîs bike. Bi wê re, ew wesifên wê rewistî ên ku bi wî re afirîne, wê jîriya ku ji wan bi mirov re afiriya, wê mirov bike nava hewldanê de ku wê xaniyê xwe carek din lêkê û avakê. Bi lêkirin û avakirinê re, wê bixwezê ku wê jîyana xwe ye ku jî xwe re avakiriya biparezê. Ev jîyane wê, awayê wê, di aslê xwe de, wesifiya wê ye rewistî bixwe ya. Bi wê yekê re, êdî wê lê xwedî derkevin bibe. Rewist, hizre wê, di aslê xwe de divêt ku mirov bêne ser ziman ku jîreke ji jîrê ya. Bi vê yekê re, ew jîre giştî e mazin weke navikekê di navende wê de cihê xwe digirê. Ew jîre giştî, hem temenê wê jîre rewistî ya û hem jî ye ku jîre rewistê ku pişte xwe didiyê de ya.

Jîre rewistê, wê jîre ku pişte xwe dayê û ew ji xwe re kiriya piştî û temen, wê ji xwe re di xwe de dike weke çireyêke ku di nîvê xênî de pêxistîya û ew hundurê xênî hemû jî jê rohnîyê dihildê. Bi wê yekê re navende jîre rewistê, mirov karê bêje ku ew jîre giştî e ku bûya ya. Bi wê re, ji wê fêz û sûde xwe ji digirê. Jîre rewistê, ku mirov birastî bêne ser ziman, awayekî jîrî e ku xêve me jî bi zanîna xwe têde dihê ser ziman ye wê heya. Bi wê yekê, weke ku awayekî hiyererşik ê rakendî radixe li berçav. Bi wê re, jîriya wê xwe dihêne ser ziman. Di jîriya rewistê, temenê jîre wê, aliyekê wê bi xêve me re heya. Weke jîre ji wê xwe

dihêne ser ziman. Lê rewist, deme ku li jîyanê serwerbû, ku mirov jî bi jîn û jîndatiya wê re kirina nava xwe de, êdî wê navenditiya xwe ji mirov dûr dike. Derdixe ser mirov. Bi vê yekê re, ji bo ku wê heyîne xwe ye rewşî e jîrî jî bi temen bike, heyîne xwûdê bi kifşkarî temenê wê diafirêne.

Mirov, lê ji ber ku ji wê navende xwe afrînerê wê rewşê ya, êdî li gor mirov afirandina wê dihê holê. Weke birhana vê jî, her weha wesif û nirxên rewistî ku ji bo herder û mirovî ku karin cuda û cûr bi cûr bibin e. Li gor rewiste yekê, pêvanên rewistê hate ku digihinê yê din diguhar in. Vê yekê jî, mirov divêt ku ji wê navende wê gavê biavêje ku bêne ser ziman. Ev bûn û heyîn û awayê rewistê, ji xalyê hate ku digihê ajoyê, di qadê ku jîyane mirov têde di birehe wê de ye, dibuhurê.

Rewist, ku mirov li ser wê û bûna wê dihizirê û mirov ku kifş dike ku ew piştî bûna jîrê weke jîre ji jîrê dihê holê, êdî mirov pêre heyîne pergaltûnaka ku mirov li ser wê bisekinê û wê bêne ser ziman dibîne. Di çerçove wê heyîne pergaltî de rewist, dibe xwediyê awayê xwe yê jîyanî di jîyanê de. Bi wê re, deme ku mirov wê bêne ser ziman, mirov divêt ku wê awayê wê kifş bike û bêne ser ziman. Di vir de, di naqabîna wê awayê wê yê jîyanê û dervî wê awayê heyîne jîyanê û her weha awayê jîyanî e rewistî e ku li gor mirov e de, fahm kirin giring dibe. Fahmkirina wê, wê mirov di rastiya de, bigihêne rastiya pir giring di derbarê wê de. Di vir de, ma ku bahse rastiya kir, êdî ji wê gotinê mirov karê çend gotinên din ji li ser bêne ser ziman. Di awayê rewistî ê jîyanî de, rastiya wê ye ku bi wê dihê dîtina heya. Rastiya wê, li gor wê heyîne wê ye ku ew pê heya ya. Rastiya hizrî e rewistî e, ku têde dihê ser ziman e jîyanî di aslê xwe de awayekî hizrî ê jîrî ya.

Rewist, di çerçove hanîna wê rastiya û awayê wê yê bi xwe re de, bi wê di çerçove heyîne xwe ye bi pergaltî e di jîyanê de û heyîne mirov û sînorê wê de, dem bi dem pêşketine ku bi hizirî bûya bi wê, her demê derpêşên xwe yên ku ew pê hatiya ser ziman hanîya holê. Di vê de, hertimî ew derpêş, di asta wê pêşketinê ye ku heya de wate û heyîne xwe dîtina. Bi vê yekê û awayê rewistê, di demê de ji demê xwe buhurandiya demê. Têkiliyên biheyînî ên di jîyanê de, bi wê awayê wê yê jîrî, rêzkariya ku dihênina holê, ew rêzkarî di aslê xwe de bi wê re dibe awayê jîyandinê ê di jîyanê de. Bi vê yekê re, ku mirov bi hasibinê destpêka bi zagonî û xalî jîyandinê bi derketin, bûn û pêşketine heyîne rewistê de bûya, mirov wê kifşbike û bêne ser ziman ku rewistî, awayekî jîyanî ê birêzkarî ya jî. Rêzkarî, bi jîreke ku mirov tişte ku dike û nakê kifş dike û

wan bi jîr û bîr dike re heya. Rewist, di çerçove heyînê de heyîne wê ye ku dihê ser ziman, bi mirov û awayê şaxsiyete re weke xosletekî fîzîkî ya.

Di çerçove heyîn û xosletên şaxsiyetê de bi xosletan re bi rêzkariyaka ku jîre xwe jî diafirêne dihê holê. Bi vê yekê, mirov divêt ku hinekî bi şaxsiyet re di çerçova xoslet û rêzkariye wê de li gotina rastiye bigerihin û bênine ser ziman. Rêzkarî, pergalbûnaka bi keseyetê re ku bi xoslet û teybetmendiyên re dihê holê ya. Gotina rastiye, bi awayê jîyanî ê rêzkarî re dihê ser ziman. Rastî, di wê awayê jîyanî de bi awayê jînbûnê re mengîya xwe ye pergali ji awayê jîyanê di afirêne. Bi mirov re, xoslet û teybetmendî, jîrîya ku bi wan re afirîya, rênîşandin bi wan dibê. Di vir de, armanc heyîne wê heya. Kifşkirin û pê meşîna li armanc, wê awayê rewistî bifîzîk dike. Gotina kifşkirinê, di aslê xwe de, di vir de, weke gotinaka destpêkirinê û destpêkê e di wê têgihîştinê de ya. Armanc, çûna bi ber wê de, riya ku tere tê çûyin, heyîne wê jî dihêne ser ziman. Di çûyinê de, çi raste û neraste, wê jî dihêne ser ziman. Minaq, ye li gor rewistê û ye bêrewistî çiya, ew jî di deme çûyinê de, bi awayê çûyinê re, dihê kifşkirin. Piştî kifşkirinê re, sînorê ku hate xîzandin bixat, ew sînor, derketina dervî wê, wê di wê rewşê de bêrewistiyekê jê bêne holê. *Ye ku li gor rewistê, ye ku li gor rewistê pêdivîya û ye ku li gor rewistê bêderfet e ji,* bi jîyandin û jîrîya re kifşkirinê wê dihê û dibê..

Rewist, rastiya wê jîrîya. Biarmancî, ye ku hatiya kifşkirin, ye ku dihê jînkirin û ye ku wê bê kirin, bi hev re xatekê bi pergali dihêne holê. Derketina dervî heyîne rewistî, ye ku bêrewistitiyê dihêne holê ya. Bêrewistitî, xal û kifşkirinên ku hatinakirin, bi derketina dervî wan re dibê. Di civakê de, gotina qanciye li gor kîjen nirx û kevneşopîyan hatiya ser ziman? An jî, gotina neqancî û xirabiyê çi bi xwe re dihêne ser ziman? Hertimî, berjewendiyên civakî di kifşkirina wê de asta. Minaq, î ro, zimanê kurdan li wan li waletên wan hatiya qadaxakirin, li gor vê ye herî bi rewist, ew e ku li ber wê bê sekinandin e. Li ber wê sekinandin, xaleke rewistî e mirovehî ya. Têkiliya ziman û rewistê bi du awayan bi hev re heya. Yek, bi hanîna li ser ziman re ku pê pêşketin diafirê ya. Ya din jî, di wê pêşketinê de, bûna berdewamiya pêşketinê ya. Ziman, wan li ser ziman lingan digirê. Bi vê yekê, pîyekî rewistê ê bi jîrê re ji, ziman e jî.

.. Di zimên de deng, hebûne ku zimên dihêne holê ya. Weke aliyê zimên giring divêt ku mirov wê hilde dest û bêne ser ziman. Di ziman de guharandinên ku bu demê de bûna û yên dibin, û her weha cudabûna ku

bûya, heyîne wê, mijaraka sereke ye ku mirov di vê mijarê de bêne ser ziman e. Ziman, temenê wê yê dengî ku mirov li ser dihizirê, mirov aliyê wê yê giring bi dengê re rastî wê tê. Di gotinan bêjeyekê de dengê ku derkete holê bi çi awayê ye, ew deng; mirov karê wê dahêr bike û bi wê dahûrkirinê temenê wê bi zanî fahm bike. Ziman, weke ku me hanî ser ziman, aliyê wê herî giring, ev yek e. Gotina bêje û awayê ku bi deng re dihê holê, fahm kirina wê, wê me bigihêne pêşketineke mazin ye bi zimên re ku bi demê re bûya. Deng, deme ku bi hanîna li ser ziman ye bêjeyê re derket, wê bi awayê ku tîp çawa hatina rastkirin wê bê. Minaq, deme ku mirov got "wilo" mirov awayekî deng bi tîpên w, i, l û o re di hildê. Li hin herêmnê kurdistanê ev gotina bi awayekî dî dihê gotin. " li herême botanê, li hin herêmnê wê bi awayê "wihlo" dihê ser ziman û gotin. Bi wê re, bêjeyê de bicihbûna "h" yê, dengêkî dî yê cuda derxe holê. Ew dengê ku bi tîpe "h" re di gotina wilo de cuda diafirê, têde cudabûnak bi pêşketinê re heya. Minaqa, dengbêjekî, deme ku bidengbêjî dibêje di wan benên dengî ên di qiriqa wî de ku awa standina, her weha awayekî cuda heya, ku mirov wê bêne ser ziman. Di demê de, ev guharandên weha ên di bêjeyan û gotinan de diafir in. Ew guharandin, ne tenê guharandinna gotinî na. Bi wê re guharandinna bîolojîkî na jî.

Di wê guharandinê de deng, heyîneke wê ye ku mirov bi heyîne peresendinê bêne ser ziman heya. Car bi car, em bi xwe re dihênine ser ziman û dibêjin ku deme ku me "zimanê deme berê" fahmkir, mirov wê pêşketine wê demê fahm bike. Ev gotina ku me dihanî ser ziman, ji aliyê pêşketinê ve me dihanî ser ziman. Lê ev gotin, di aslê xwe de, weke ku em nahaka têdigihin ku wê awayê gotbêjên wê demê jî bi me bide têgihîştin. Deng, awayekî peresendinê ê bi demê re di wê pêşketine bi demê re di wê de heya. Mirov divêt ku vê yekê her weha bi teybet bêne ser ziman. Lê em di serî de bêjin ku aliyê vê pêşketinê ê genetîkî û bi teybetî û giştî jî ê xêvî jî ji heya. Wan aliyên ji, bi tevlikirina bîolojîyê re mirov karê hê çêtir fahm bike û bêne ser ziman. Ji ber ku peresendinên ku bûna di wê qadê de, xwe di qade heyînî e me ye bîolojîkî de daya nîşandin. Dengbêjek, di vir de, di çerçove mijara me de, rêzînadengî e bi dengê wî re ji me re wê bi hin têgihîştinna pêdivîya wê hebe. Emê wê car bi car, di vir de, di çerçova mijara xwe de cih û war bidinê de.

Di gotin û vegotinê de, rastkirina ku dihê kirin, çendî giring e ji bo zimên, mirov wê di wê xalê de hê baştir fahm bike. Ku dengbêjên bixwe ji, bi ser wê rastbûna benî e di qiriqa wan de vê aliyê pêşketinê, di derbarê wê de bi wan re têgihîştin bibe û wê têgihîştinê di xwe de hewl

bidin ku wê bikar bênin, wê pêşketinekê mazin di wê pêşketine xwe de bidine çêkirin. Vê yekê jî, bi awayê zimên mirov karê wê bêne ser ziman. Ziman, mene wê ye bingeh deng e. Piştî awadana deng e. Piştî wê re jî rêzînegotinî ya. **Rêzînegotinê bi rêzînadengî ye ku diafirê re, xwediyê pêşnûmeyeke jîrî e ku mirov bi têgihîştine zimên (dengzanîyê) re bêne ser ziman e. Di kurdî de tîpe "w" û ye "x", tementiyeke wan ye ku mirov bi zimên re ji aliyê dengnasiyê ve bêne ser ziman heya.** Ev yek bi teybet, divêt ku mirov li ser bisekinê û wê bêne ser ziman. Ku mirov vê yekê fahmneke, mirov wê fahmneke ku ka ji ber çî li tirkî ku çendî ev tîp kurdî de giring in û qadaxayak li ser wan heya. Di dengnasiya kurdî de, pêşnûmeye dengî e kurdî e ku heya, çerçove wê, bi van tîpan ne tenê roje me pêşketine wê di xwe de bi temen dike, demên wê yên berê jî her weha di xwe de bi wate dike.

Di aslê xwe de, ev dengên bi "w" û "x" re di kurdî de kêmbûna wan, wê di kurdî de şamitînaka mazin ye zimên ku hate ku zimên ji holê re jî wê hebe. Her ziman, bi awayê wê pêşnûme xwe ye ku mirov bi dengên wê re dayê de, heyîne wê dihê holê. Dengdana tîpan hinekî teybetmendiye zimên ye sereke ya. Mirov karê bêje ku ev teybetmendî ê sereke ku heyîn û neyîna zimên ji dihêne holê ya. Dengdana tîpê û dengê tîpê, du gotinên ku mirov wan bui teybet jecuda bêne ser ziman in. Dengdana zimên bi pêşnûmekirina deng e bi tîpê re dihê holê. Mirovkarê vê yekê her weha bu teybet bêne ser ziman. Tîp, dengê, ku têde ya, bi zimên re di demên pêşketinê de xwediyê kevneşopîyê jî ya. Deng, aliyekê wê yê kevneşopî heya. Bi vê re mirov karê bêje ku kevneşopî jî aliyê wê yê dengî heya. Di dengdanê û dengdayînê de, awastandin heya. Zimanê di devê me de listandina wê bi afirandina deng re, pêşnûme dengê tîpê dihê holê û bi wê diafirê. Dengdana tîpan, girîngiye wê bi xosletên zimên ve girêdayî ya. Mînaq tîpe "i" di kurdî de û di tirkî de xwediyê dengne ku jecuda na. Mînaq tîpe "j" di kurdî de û di norwecî de dengên ku pê derdikevin pir cuda na. Bi "j" re di norwecî de dengê "Y" ye ku em î ro di kurdî de derdixin derdikeve. Dengê "y" 'ye ku di norwecî de jî, ji ye pê di kurdî de dengê wê heya cuda ya. Mînaq, di norwecî de "Yrke" (=kar)dengê ku di bi tîpe pêşî re distêne dengê ku di naqabîna "i" 'ye ku bê xal û ye ne bibêxal de ya. Xosletê dengê "y" 'ê ku di kurdî de derdikeve jî, her weha hinekî cuda ya.

Dengdana tîpan, ji aliyê heyînî û hebûnî ve zimên dihêne holê. Ziman, bi wê heyîne wê diafirê. Her dem û pêşketine wê, bi pêşketinên nû ku dijî û jîndike re, dengên nû diafirêne. Ew deng, temenê afirandina

bêjeyne nû ne jî. Lê heya ku di demne de ew pêşketin bi dengî ku li gor rastitiya xwe ye ku heya bi zimên re were holê. Ji bêje zêdetir bi pergalafirandinekê re tîpne jî afirandina ji mirov bixwezê. Ev yekê, xosletekî pêşketinê ê zimên bi xwe ya. Ji aliyê rêzimanîyê ve, bi pêşketinê ev xwe bi diyarî dide holê. Rêzamanî, xosletekî wê yê ku bi pêşketinê ve girêdayî heya. Çendî ku pêşketin bû, wê li gor wê hinekî pêşketinne ji di xwe de çê bike. Rêzamanî e demî e ku mirov bikar dihêne, bi demê re ku dem di buhurê deme pêşiyê xwe, bi xwe re di awa û rastkirina xwe de peresendinne diafirêne. Di kurdî berî zayinê de "drug", di ya î ro de bûya "derew". Ev peresendine di bêjeyê de xwe daya nîşandin, bi temenî kiriya ku bêje bigihê awayekî dî bi xwe û hebûna xwe re di demê de. Deng, hetîyene wê ye di tîpê de dîtbar e. Ku deng bi tîp bû, êdî derketine wê dengî bi tîpbûnê re dervî demê, weke rewşekê xwe bi diyarî dihêne holê. Derketin, wê bi demê re bê. Lê ew deng, wê heyîne wê bi bîr û bîreweriye mirov e bi mirov re ku bi jîrekê re li ser pîyan bi me re dimêne heyîne xwe ew diparezê.

Dengê ku bitîpbûyî, heyîne wê, jîreye rewşe ku jê afiriya di xwe de diparezê. Ew weke kirdeyê wê ye veşartî têdeya. Lê ew deng, deme ku bi tîp bû jî, wê ji wê kirdê jî bi heyîne xwe ye dengî re wê razber bê. Ew razbertî, wê deng bike bixwe. Lê wê kirde rewşî di temen de bê. Bi wê re, weke ku têrkeriyaka razberî heyîne wê bi deng re di wê bibûna tîpî e wê re diafirê. Deng, heyîne wê, bi tîpê re, piştê wê kirde awayê wê yê şênber li şûn xwe bihêle û wê bi kirde wê kirdê re wê heyîne xwe bi razberiyaka ku bi tîpbûnê re şênberî di xwe de bi xwe re çêkiriya wê bêmene li holê. Bi wê re, bêje, êdî bi dengê xwe re heya. Lê di aslê xwe de, hebûna tîpê, tenê di wê rewşê de hanîna wê wê dengê ye li ser ziman e bi dengkirinê re ya. Di kurdî de "x" di awayê xwe yê tîpê de, du aliyê wê yên dengdariyê heya. Yek têde veşartiya û bidengî ya. Ya din jî, bi dengdariya xwe re ye ne veşartiya bêdengiyeka dengî ya. Di kurdî de jî, ku mirov têde kur diçê, mirov dibîne ku hinek dengê wê yeê têde bi hinek dengên ku hatina tîpkirin re dihêne ser ziman. Yanî, bi dengekî te du deng dihêne ser ziman. Minaq, di gotina "Tahl" de pêşnûme bêje wê dengî de, aliyekê wê yê ku tenê di dengdayînê de dimêne heya. Ew alî jî bi aliyê tîpe "x" ye aliyê wê bidengî û stur re dihê ser ziman. Ku mirov li ser wê dihizirê, mirov xwe nagirê û dibêje ku tîpên kurdî kêmbûnak bi wan re heya.

Di rastkirina dangan wate wan di bêjeyê de, car bi car dibe, kusandina dangan di bêjê de. Ev yek jî, di zimên de weke kuştinekê dihê

ser ziman û holê. Bi vê yekê re mirov divêt ku wê dengê ku hate ser ziman, wê baş fahm bike û heyîne wê têbigihê û piştire bibêje bike. Bi bêjekirin, heyîne wê divêt ku bêne ser ziman bi temenî ye wê ye wate wê ku di bêje de pê bê salixkirin. Deng, rastiyeke wê ye ku mirov bi du awayan bêne ser ziman heya. Aliyekî wê bi jîre wê re ya. Aliyê din ji bi pêşnûme wê re ya. Bi aliyê wê pêşnûmê re jî, mirov karê weke du aliyên din ên xêv û genetikê bêne ser ziman. Ziman, dengê wê, bi vê yekê, aliyekê xwe yê bîolojikî ji dihêne holê ku mirov wê fahm bike. Di deme ku deng ji deng dihê afirandin, aliyê xêvî û genetikê weyneke wê ya di wê de heya. Ew afirandin, teybetmendiyeka bûn û afirandinê e di zimên de ya. Bi peresendine bi demê re ev yek dibe û diafirê. Di aslê xwe de, mirov divêt ku wê peresendina di bi sentezbûnê re e di xêvê de û ye bi genetikê re e bi rastkirinê re jî ji bîr neke û bi bîr bike. Ew afirandina ku dibe, di deng de guharandina ku dide çêkirin, bi heyîne deng e pêşnûmeyî e wê re hate bi cudabûnên mazin ji diçêt. Di wê afirandinê de jî, dem heyîne wê bi pêşnûme dengî e demî re heya. Hiskirin, ku nebe û mirov bê ku dengêkî his bike û wê bi nivskî bibîne, mirov wê nikaribe, weke wê derxe. Bi naskirina dengê bi tîpan re ku derdikevin ji, wê ew afirandina ku mirov karê aliyekê wê bi demê re bi heyîne peresendinê re bêne ser ziman, di vir de bi navkê û bêne ser ziman.

Bêje heyîne wê, bi hinek aliyên wê yên ku pê werine ser ziman, ên weke giyanê, rewşê, zayenditîyê û hwd, di awabûna wê û avakirina wê de xwediyê heyneke xwe ye ku mirov wan pê bi teybet bêne ser ziman in. Deng, heyîne wê, an ji ku mirov bêje dengdayîn, heyîna wê, bandûra wê ye ku li ser mirov, ji van aliyan û aliyên din ên weke van aliyan ve xwediyê heyîneke xwe ye teybet e. Deng, heyîne wê, aliyekî wê yê giyanê bi jîndatiya wê re heya. Ew aliyê wê heyîne wê, di darêjgirtinê de dihê holê. Deng, di aslê xwe de, bi tîpbûn û di asta wê ye bilinde de jî, xwediyê darêjkiyeka xwe ye teybet e. Deng, heyîne wê ye ku mirov bi darêjk bêne ser ziman, di tîpbûnê de ye ku bi pêşnûme bi çerçove bûya ya. Di bêje de kişandina wê, ne bi rêzîna bêjeyan lê bi tîkiliya nava bêjeyan re ye ku ew kişîn heya, bi wê ew çerçovebûn, di rewşê de çerçovekirina wê dihê holê. Di vê rewşê de, çerçove û bêje, di wê kişîna wê tîkiliya wan ye wan ye bi hev re de heyîne rewşê bi pêşnûme bi jîrîyeka afirîrandî dihê holê. Di tîpê de ev rewş bi deng re heyîne wê heya. Di deng de kişîna deng, heyîne wê kişînê bi çerçovekirina wê re di astaka wê ye ku heya de bi rewşî heya. Lê ew deng bi awayê xwe yê ku bitîpkirinê de dihê salixkirin re jîrîyaka wê ye ku mirov wê bêne ser

ziman jî heya. Ew jîrîya wê, ji heyîne wê ye dengî e ku bidengîbûyîna wê
re bûya re dihê holê.

Deng, di vir de, heyîneka wê ye ku mirov têde kifş bike heya. Ew heyîna wê bi rastkirina bi bêjeyî re dihê holê. Di rêzînê de mînaq, *mal û mal* ku mirov rastkirina wê kir, mirov wê di vir de, du herdu bêjeyên mal de di li pey hevduûbûna wan de mirov wê bêje û kirinê li dûv hevdu jî bibîne. Ev jî her weha heya. Lê di bêjeyan de, kirin û bêje bêjebûn bi hev re bi razberî û şênberiya xwe re hene. Di gotina mal de, cihê ku têde tê jînkirin weke kirde veşartî heya. Bi wê re, bi gotina mal e pêşî re mal e ku cih e dihê ser ziman. Lê di gotina mal û mal de ku li pey hevdu gotin û nivîsandina wan, di gotina duyem e mal de kirdeye malê a ku di kirde gotina mal e ku di pêş de hatiya nivîsîn de heya dihê holê. Di gotina duyem e malê de, kirde heyîne wê bi jîyandina bicih re bêhtirî dihê bertêgihiştinê. Di vir de, miriov karê bi vî awayê ji bêne ser ziman. Gotina *ga û ga* de, bi temenî ev yek dihê holê. Gotina *ga* e pêşî bi bêjeyî jîndayaka ku dijî dihêne ser ziman. Li vir, têgihiştin û zanîna tîjbandinê ji heya.

Mal û an ji *ga*, li vir, temen û hîmtiyaka wê jî heya. Piştî ku di bahskirinê de mînaq du xala duyem de bahskirinê de wê heyîne mînaqî wî wê bi bihê holê. Wekî dîn ji di zêdetirkiirn bi bêje re mînaq, bi bêje mal re pêveka "an" bê kirin wê bê malan. Hingî zêdebûn heya. Lê wê heman mînaq ku mînaqên wê dihêne ser ziman wê were ser ziman. Di naqabîna gotina *mal* û an jî ye *malan* de zêdebûn heyîn wê heya. Gotina mal e pêş êdî piştî pêveke "an" re di gotina malan de meneke bingeh e. Lê çendî ku em bahse wê menitiya bingehî bike, em dizanîn ku ew ew pêveke "an" pêve werekirin jî, ew wekheviye gotina mal ye di ye malan de ji holê ranake. Pêvek, ji cuda û cûrebûnê zêdetir bi heyîne re zêdebûnekê hijmarî e ku bi mînaqî diafirêne dihêne holê. Di wê zêdebûnê de, ne bi awayê A, B, C û hwd zêdebûn, lê bi awayê A, A, A û hwd zêdebûn dihê holê. Xosletê wê zêdebûnê ê bi zêdebûnê re ev e. Lê ku dihê gotina duyem e bêjeyê *ga*, di wê de kirinekê dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, kirdetiya ku mirov di gotina duyem de heya, ku mirov karê jê re bêjekirinê re jî bike dihê holê. Di vir de, dengdayîna bêjeyan, di dengê ku di wan de hatiya konsantrabûn jî, ew jî, têde guharandin diafirê. Di rastiye de afirandinaka wê ye ku mirov karê bêne ser ziman dihê holê. Di kurdî de, gotina mal, bê ku pêveke "an" en zêdebûnê pêve were kirin, pirrbûnê di nan hevokê de heya ku werêne ser ziman. Di wê rewşê de, ew bûna awa û men e wê, ku bi wê re awamen weke gotinaka teybet dihê

holê, di wê de di wê veşarbûna xwe de, hê veşartir dibêt. Menaq, "Di nav malan de", gotinaka hevokî e pirranî ya. Lê "Her mal" jî gotinaka ku bi heman awayê têde pirrantî heya. Pêvek, ji du aliyên ve wate wê heya di bêje de. Aliyê wê yê pêşî, bi berê nîşandinê re ya. Ya din jî, bi nîşankirinê re salixkirinê re dihê ser ziman. Lê vir de, bi serê pergala wê ye tevlihev ku mirov bêne ser ziman heya. Bi hanîna li ser ziman gotinên dahûrî û awayê gotinan ê sentetîkî, heyîne wan bi awayê xwe re girîngiyê wan heya di vir de. De ne, minaq, bi gotina 'di rê de çûnê' re lêkere çûndinê ku lê tê kirin bidahûrî. bi wê gotinê re gotina 'di rê de çûne bigirî' jî, di rê de ew girîngî wî di wê rewşê zimên de aliyê wê yê sentetîkî dihêne ser ziman.

Di rêzîna gotina ye li dû hevdu de, ew rêzîna weke ku dihê nivîsandin de, dihê holê, ji wê cuda di wate û wateye ku têde dihê salixkirin de cudabûn dihê holê. Bi vê yekê re mirov divêt ku heyîna û hebûne gotinên ku li dur hevdu nivîsand, ji van gotinên ku me weke hevdu û li dûv hevdu nivîsandin ku em gav biavêjin, em digihijina têgihîştinaka ku hinekî cuda jî. Di vir de, ziman, di fahmkirina wê de bi sê awayan bi teybet divêt ku mirov wê fahm bike. Pêşî, di dengê ku di tîpê de hatiya konsatrakirin, piştê bi rewşê de tawandina deng bi pêvekên ku pêve dihê kirin û bi wan dengên cuda ku diafirin û dihêne holê û piştî wê re jê, di nivîsandina bêjeyên ên li dûv hevdu de ew kirdebûna bêje ye bi li dûv hatî nivîsandin re û hwd, bi wan re heyîne zimên bi pergali, divêt ku mirov wê baş fahm bike. Ev hersê rewşên ku hatina ser ziman, her yekê bi konsantrabûna di wan de û afirandina ku di wan de dihê û an ji hatiya salixkirin de pergalbûn heya. Ew pergalbûn, bi wê rewşê de dihê holê û ser ziman. Heyîne wê dihê holê. Ew heyîne aliyê pergale ê bi rêzîna bêjeyan e li dûv hevdu re, aliyê bi pergale e bi di wate li dûv hevdu bûnê dihêne holê. Minaq, di hebûna bêjeye pêşî e A de wate û salixkirina ku hate ser ziman wê di ye duyem e B de wê bi peresendbûnê re kirdeye xwe derxe pêş û wê bi wê rêzîna xwe re weke li dûv hevdu bi A>B re wê di berde wamiya xwe de heyîne bêne holê û bide fahmkirin ku mirov wê fahm bike. Bi gotinên me yê ku bi A û B re dihêne holê, mirov aliyê wan yê vacî ji di vir de bi gotinekê bê bêne ser ziman. Ev yek, her weha pêdivî pê heya ku mirov wê fahm bike û bêne ser ziman. Di rewşê û an jî tiştê de di heyîna wan de, naskirin û dîtin û an jî hiskirin weyne wan bi çerçovekirinê re dihê holê. Bi wê re bi wê awayê ku afirî re wê vaca wê biafirê.

Di bêje de, biqasî dengê ku di tîpê û bêje de hatiya konsatrakirin de wilqasî jî di deme wê hiskirina wê ye bi gotinê re jî heyîne wê ye ku

mirov bêne ser ziman heya. Ev aliyê wê yê bi hiskirinê bi çend aliyên bi xwe re dihê holê û dihê salixkirin. Dengdayin, heyîne xêvê bi bêşeen meji re dike devrê de û bi wan re pêşnûme çerçoveyî diafirêne. Ew pêşnûme, wê bi bêje re were ser ziman. Lê di naqabîna wê afirandinê û di aslê xwe de ye ku bi wê ew bêje hatiya afirandin, wê ne wekhevîyek wê hebe. Ji konsatrakirin deng ye di tîpê de hate ku dihê asta bilind e bi bêje re di askê xwe de di vir de hiyererşiyeka ku mirov wê bêne ser ziman heya. Ew hiyererşî, hevdû bi qat bi qat temen dike. Temenê wate ku di bêje de dihê holê û ser ziman, di aslê xwe de, her weha bi pergala bi bêje re bi pergalkên bi bin re jî heya. Di vir de, temenbûnek heya. Ev hiyererşî, di aslê xwe de di zimên de weke kirdeyeke veşartiya û aliyekî zimên ê ku nebe nabê ya.

Bêje, ku mirov di asta wê bûna wê de wê lê dihizirê, mirov di vir de, heyîneke wê ye ku mirov bi teybet bi naverok heya dibîne ku bêne ser ziman. Naveroka wê naverokê mijare me ye ku em nahaka li ser bihizirin û wê bînine ser ziman. Di vir de, ew naverok, di asta xwe ye bin de, ku mirov bi wê hiyererşiya wê de bêne ser ziman, mirov wê di asta bilin de wê weke ku xalaka ji binî ku di wê naveroka wê naverokê de jî heya dibîne. Bi wê re li ser heyîne gotinê hizirandin, wê me di metafîzîka wê kirde wê ye ku mirov di vê xalê de kifş dike wê bibe û pirs jî bibe. Ew xal, weke xalaka rohani e ku bi salixkirin û konsatrabûna di tîpê de dihê holê û di aslê xwe de bi hatina wan ye li cem hevdû re ku bi wan konsatrabûna bi wan ye bi hev re de, konsantrabûna giştî ku wê xalê dihêne holê û dike ku mirov wê bibîne dihê holê. Di vir de, rastî, heyîne wê mijara ku mirov wê pir mazin li ser bisekinê ya. Bi dengên ku bi konsantrabûyî di tîpê de heyîneke rastiyî e di wê rewşê de dihê ser ziman heya. Ew têgihiştina di derbarê wê de, mirov karê wê weke têgihiştina jîrî e ku mirov di vir de kur dibe bêne ser ziman û bi wê jî pêde herê di hanîna li ser ziman de. ..

.. **Mejî, di her jîndayên** ku ew bi marîpişt û ne bi marîpişt de heya. Navende mirov ye bi hebûne mirov re ya. Mejî, bi mirov re bi hebûne xwe re di jiyana mirov xwe hebûne mirov ye li jiyane bixwe ya. Mejî, hebûne wê, mirov di jiyana xwe çî dike û nake, ew kifş dike. Di mejî de, hebûn, pir xurt heya. Mirov bi hebûne mejîyê de û bi teybetî ji bi hebûne di mejîyê xwe de dijî. Mejî, bi neronên ku ji sînîran(tûrayan) pê tê hebûne xwe diafirêne û dide berdewam kirin. Bi tûrayan hebûna laşê me hemû bi mejî ve girêdayî ya. Mejî, serwerî û serdestiya wê bi mirov re bi tûrayan heya. Divêt ku mirov vê yekê her weha bi teybet ji bêne ser

ziman. Bêhnkirin, hiskiirn, dîtin û tahmkirin, hemû bi mejî pêk tê. Di deme ku mirov zimanê xwe da tişteki, hingî, wê zimanê mirov bi wan perteyên li ser xwe ku weke giyayê nav avê ye binbahrê de ya û diçê û tê ya, bi wan sinyalan dişêne mejî û mejî hişyar dike. Di deme barkirin û hildan û şandina sinyalna de, mejî, ku weke wan di laş de ji hene şaneyên hildanê dide bikar hanîn. Bi wan dihêne û di şênet. Di şaneyan de hebûna stoplazmayan bi me di nivîsa xe ye li ser şaneyan de hanî ser ziman. Di vir de, divêt ku em caraka bahse stoplazma bikin. Di şanê de hebûna stoplazma di xwe de bi qeydkirin û zanîna şane(mirov) ye bi DNA û an jî bi RNA yan têde heya, bi wan kifş dike. Divir de ji, hebûne wê bi hebûne *şaneyên mejî* re bi barkirinê re dihêne ser ziman. Lê deme ku em di vir de bahse şaneyên mejî bikin, divêt ku em hinek bi teybetmendiye cuda bahse wan bikin. Hebûne zanîn dan û standinê bi tûrayan dibêt. Ji ber vê yekê, di vê rewşê de bi stoplazma re emê bahse tûrayan bikin. Tenê "korteksa" mejî bitenê, nêzî milyarak ji wan di xwe de dihawêne. Tûra, bi protoplazmikên dirêj re tûrayan bi lifan diafirêne û dişêne. Lifên protoplazma ji, bi bertekan re tevgerbûnên ku em ji wan re bi teybetî di vê rewşê de bêjin "aksîyon"an diafirênin û pê sinyalên mejî bi tûrayan dihênine holê. Ew sinyal ji, ji navende ku lê têne afirandin ji navendên din yê bi pergala yê di mejî de ji wan re dişêne û ew navendên bi pergala ji, wan sinyalan di xwe de divegerênine hine pêşketinên ku di afirênin. Navende bi pergala ye ku skelete mirov diafirêne, Navende ku mûskûlên mirov di xwe de bi pergala bi rê ve dibê, navende ku dîtine me diafirêne. navende ku hiskirine me diafirêne, navende ku xewn çêdike û her weha navende ku dîtinên mirov yê ji dinyê ku dîtine di xwe de bi qeydkirinê di xwe de qeydkirin û wan di parezê û hwd, hê gelek navendên wilo yê bi pergala ku mejî diafirandina di xwe de hene. Hemû ji hem di xwe de û hem ji bi hev re di ahang û yekitiyekê ne û kar dikin.

Çawa ku bê mejî mirov nikarê jiyana xwe bide berdewam kirin, wê mêjî ji bê ku mirov hebe, wê hebûne xwe ye bi mirov(laş) dide berdewam kirin û bi kordînatên bi xwe re bi rê ve dibê, wê neke. Di jiyana de, her jînda û mirov, xwediyê huneriya xwe ye şaxsi ye ku karê bê binaqêne û bi nas bike û her weha jêderxe û bi hev ve kê. Bi mejî, hemûkî ji, mejî bi tûrayên ku dişêne re dike. Hebûne lefleksê di vir de divêt ku mirov bi teybet bi bîr bixe. Di deme kirin û sekne de bertekne mejî hene. Ew ji, em ji wan re dibêjin lefleks. Minaq, di deme buhurandina qazayeka bi taqsiyê de, li cihê ku mirov qaza lê kir, li wir êdî deme ku mirov ew der dît, wê tirseke me weke ye ku êdî wê di piştî

qazayê de bi hebûne taqsiyê de di deme ku me dît de dibêt, wê wilo bibêt. Mejî, leflekse parastinê bi pergala ji wê rewşê di afirêne û dike devrê de. Her weha divêt ku mirov vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Di her dem û rewşê bi hestiyarî de ji, her weha mejî bi wê lîfe ku diafirêne di xwe de, wê rewşê bi heman awayê lê li gor hêz û zora hestiyariyê bihêz ku dide nîşandin, her weha diafirêne. Tûra, di wê rewşê de, hebûneka ku awayê hormonîk dide nîşandin heya. Bandûra tûrayan, bi çêkirina lîfan re bi awayekî hormonî dihê holê. Di rastiye de çawa ku mirov di jiyana xwe de bi mejî xwe re xwediyê elfebete xwe ya, her weha mejî bi wî rengî xwediyê pêşketinekê ya. Lê mejî, di xwe de, bi hebûne xwe ye afrîner ji, ne bi vacakê ya. Ew vaca xwe ji nerîna xwe ye ku nert û pê dît re diafirêne. Bi wê re, rê û rewşên ku di mejî de diafir in ji, êdî mejî, bi *nêzîkatî* dikin. Ew *nêzîkatî* ji, her weha wê vacaka mejî biafirêne. Mejî, bi hebûne xwe ye ku diafirêne, çawa ku di dvd'yekê de qeydkirin tê kirin, her weha di rewşê de ji wilo ya. Mejî, wê rewşê bi awayê *nêzîkatîyê* di xwe de afirandina wê ne zora. Ji ber ku cihê wê yê ku têde naskirin pê tê, afirandinên wê yên bi nerîne re, êdî her weha ew diafirêne. Di naskirinê de dîtin gava pêşî ya naskirinê ya. Gava duyemin ye di mejî de binavkirin e. Bi navkirin, dîrok nivîsîna bi mejî re ya giştî ya. Di deme nerînekê de ne tenê ji navendekê mejî tûra tèn û diçin, ji gelek navendên wê yên ku bi wê rewşê re eleqeder in, tûra ji wan diçin û tèn. Bi wan tûrayan ji, lîfên hormonîkî bi avîka mejî diafir in. Di mejî de pergala navendî e tûra bi kordinakirina di nav navendên mejî bi rewşê re bikar e. Li gor rewşê kuu mirov bi teybet bi navkê û bêne ser ziman, tûrayên şaxsi, di rewşê de bi lîfan re bi afirandina wan re rewşê binav dike û di mejî de diafirêne û cihê di *binmejî* de ji çêdike. Rewşeke ku her weha bi vê rewşê re bînine ser ziman ji, her weha rewşe pelîsebûnan de dibêt. Di deme di laş de her pelîse ku bû ji, bi xwe re hinek sinyalna ku hormonan didina çêkirin diafirêne. Mejîyê navê, bi hebûna xwe ye bi pergala re wê rewşê di xwe de bi lîfan diadilêne û diafirêne. *Mejîyêser*, hebûne wê rewşê bi xwe re mazin di xwede bi tûrayan dihênerê derdorên din.

Mejî, ye ku tê zanîna lebat herî tevlihev e biolojîkî ya. Di nerîn û lê nerîne de, di fahmkirinê de yer herî zor salixkirina wê ya bi tûrayên wê re ya. Avahiya mejî, fahm kirina wê, ku mirov li ser dihizirê bi demê re, mirov karê li gor sê an ji çar xalan bi teybet bêne ser ziman. Xala pêşî ew ku mirov bi demê re bi *nêzîkariya* pêşketinê û pêşveçûna jînda ya ji aliyê biolojîkî ve bi hebûne wê ye *pêşketinê* ya. Awayê pêşketinê e mejî, bi awayekî em embiriyonîk e. Divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser

ziman. Di deme ku mirov bahse pêşketinê wê bike bi du awayan mirov karê bêne ser ziman. Yek ji aliyê dem bi demîyê ve ya. Ya din ji, ji aliyê pêşketine wê ye bilolojikî ve ya. Xalaka dîtin ji, mirov karê di vir de bi pêşketinên ku di xwe de çêdike bi nerînan bi lîfan re mirov karê bêne ser ziman. Bi pêşketinê re awayê din yê yê nêzîkatî ji her weha bi hebûne peresendinê re dihê holê. Di mejî de û bi mejî re peresendin bi du awayên giring xwe di vir de di vê xalê de dide berçav. Di dem bi dem ji formekê buhurina formeka din, her weha bi hebûne bio-peresendinê dihê ser ziman. Nezikatiya din ji, ye genetikî ya. Ew ji her weha ye herî girng e ku mirov wê fahm bike ya. di naqabîna cûre û awayan û avahiyên de analizkiirna bi genetikê, di vir de giringiye wê ye bi mejî re heya. Di mejî de, ye ku bi awayekî simitrik pêşkestinê di mejî de bi afirandina lîfan ye ku ancama tûrayên ku dibin e û wê mayinda dike ji her weha genetik e. Her navend şaneyên wê yên ku bi teybetmendiyên wê hene, di xwe de bi wê rewşê re diafirandinaka bi jîndî de ne. Di pêşketine mejî ye bi deme û hebûne peresendine re genetik, bi hebûne xwe re û bi teybetî bi RNA'yan re xwediyê hebûneka giring e. Mejî, genên wê, di derbarê pêşketinên xwe yên berê de xwediyê têgihîştineka bi teybet ye têde ji ya. Cihê bîre û yê fêrbûnê di mejî de, serweriyaka wan bi cihê dana naskirinê re bi navende giştî ye mejiyêser re heya. Di deme şandina sinyalên tûrayan de û di buhurina wan ye di *destkêmejî* de, adilandinak di wan de dibêt. Destkêmejî, xwediyê hin şaneyên teybet ku mirov wan weke şaneyên embiriyomik bêne ser ziman in. Ew referansa wan rastûrast ji mejiyêser ji navende wê ya. Mejî, bi wê, çendî ku pêşdikeve ewçendî ji bi tûra dibêt. Pergala tûra ye mejî, hê zîz û efrîner dibêt. Laş, her derê wê, bi sinyalên ku bi pergala tûrayan diçin re xwediyê rê ya. Laş, bi tûyan re, zîz dibêt. Navende pergala tûrayan, bi mejî her weha di laş de heya. Çengê mirov deme ku bêhamdî mirov li derekê ket, wê êşeke wilo bide çêkirin ku konsantra mirov hemû li wê êşe dibê kom. Bi xwerhandina bin lingên mirov, anka mirov jê dike, bi sinyalên bi tûrayan re ya. Lê divêt ku mirov vê ji bêje ku hertiştê ku mirov dike ji weke ku biryardariyaka mejî têde heya. Tûra, hebûna wan, weke avaka ku di 500 pîlê de bikele û ku mirov destê xwe bi serê telîya xwe bi carekê re ji serî biçêkî gihand û da avê û bi wê re ku weke ku îskeke ji êşe ji mirov ji laşê mirov hemûyî herê na. Tûra, bi zîzbûna wan, ew ava wilqasî germ ye bi sinyalên xwe yên li mejî re na.

Vê zîzbûne ku me bahs kir, em karin têkiliya wê bi malika mejî ye fêrbûnê re dênin. Weke dinanekî ku diarihê, ku bi awayê tûrayên, mejî

awayekî dihêne holê. Deme ku dinanak diarihê, ji tûrayan diarihê. Di dinanan de pir tûrayên tevlihev yên ku ji gelek deverên mejî û laşên mirov têne wir hene. Weke zimanê mirov û hwd. Her weha serkê telî, binê ling, kefemistadest û hwd. Mûskûl hemû ji her weha hebûnaka wan ye bi tûrayan re bi teybet heya. Lê deme ku mirov bahse hundurê mejî kir, hingî mirov karê bi teybet di vir de hinekî bahse bike. Di mejî de, Bi tûrayan bitêkilî çar rewşên giring ku mirov divir de bi teybet bêne ser ziman hene. Ew her çar rewş ji, her weha weke ku hatina bi navkiirn û ji wan re tê gotin ku dîtînê, bêhkirin, bihişyarkirinê yên ku karên sinyalhildanê dikin û her weha rastkirinê in. Yên, bi teybetî bi nerîn û dîtina mirov re meşkul e. Pêvajoyên dîtîn û pê re, hişyarkirinên ku bi wê li mejî dibin bi wan re tê ser ziman. Yên bêhkirinê ji, ku weke "komik lebatî" ne û ji bo karê bêhkirin û sinyalên bi wê yên hişyarkirinê re hin pêvajoyana diafirêne. Weke yên dîtînê bi pêvajoyên xwe re di fêrbûn û bûna bîra mirov ye zanînê de xwediyê hebûn û pêvajoyne pêşketinê yên giring e. Di dîtînê de di berîdan û rênîşandinê de pir mazin hebûnaka wan ye giring heya. Mirov ku wê hebûne wê ye bi komikî bi tijbehêne hebûn û karkirin mêşênhingiv wê ne xelat bêt. Di dîtînê de sinyalên dibin, ji wê diafir in. Di mejî de hebûna yên sinyalhildanan ye ku weke antênan ku ji bo sinyalan ji, bi alikarî û temenkirinê re divir de giring in. Ew ji, bi hebûne xwe re weke bezekî ku bêhne dihildê û dide hene. Lê pir hişyar in. Her weha mirov karê bêje ku çawa ku di jîndayên marîpiştan de heya, her weha rewşek dihê berçav. Di hin, rewşne de, ew rewş û awayê mejîyê marîpiştan, weke ku ji gelek aliyan ve mirov karê di derbarê mejî de mirov bi agahî bike. Komikên di wan de bi teybet hene û xwediyê hinek teybetmendiyên in. Beze ku di mejî de jîbo sinyal hildanê ji bikar dihênin, her weha wê rewşê ji me re bi hinek rewşên di malika mejîyê mirov de ku bi şaneyên dîtînê re hin sinyalna ku dihildin û di mejî de bi wan re hin pêşketinna di malikan de didina çêkirin dihênine berçav.

Bi teybetî, em hinekî bi jîndayên bimarîpişt re hinekî li ser vê bisekin in. Wê di fahm kirinê de baş bibe. Di her jîndî de bîyên mejî çerm hene. Ew ji weke ku dihê ser ziman, di xwe de xwediyê sêqatan ne. Bimarîpiştan de awayê pêşî yê wê çermî ji hundur ku li derve ku li derve û li hundur hatiya afirana heya. Ye duyemin ji weke tevnepîrepindê ya. Aliyê dawiyê ji, tebeqeyeke ku pir tenik ku di deme têkildanê de karê reng ji weke ku mirov hibrekê berde ser paçakîşil û di cih de lê belav bibe ya. Ava mejî ye pirûskî di çûn û hatina xwe ye di nav şaneyên mejî de ku rewşeke weke rewşê têkildanîne diafirêne, di wê rewşê de dihêne

berçav. Ev rewş, bandûra wan li ser mejiyêpêşî, mejîyênîv û mejiyêbin ji heya. Mejiyêbin, bi teybet, bi di xwe de girtinê re rewşeke berdewam kirinê diafirêne. Çend ku mirov wê rewş têde girtinê, î ro hê bitememî fahm ne kiribe ji, bandûraka wê ye pir mazin li ser hebûne pêşketine mejî ye giştî heya. Di xwe de hiştin, bi dû awayan bandûra wê heya, bi hiştin û bi wê hebûne wê hiştinê heya. Di mejî de ye ku bi hebûne mejî û tiştên bi zanîn û pêşketine wê de ne pê re bi peresendinekê bi pêşdixe ji, aliyekî mejî ew bixwe ya. Bi teybetî, bi demên pêşketinê yên mejî de derketine pêş ye mejiyêpêş, bi peresendinê têde re dibêt. Ku di bahrê de dijî li ser samasiyekî ku lêkolîn hate kiirn, hate dîtin ku mejiyê wê yê pêş, çawa derketiya pêş. Ev awayê ku heya, bi mirov re ji heya. Peresendina mejî, di demê de divêt ku were fahm kirin. Fahmkirina pêşketine mejî, wê mirov bi demên wî yên berê re bide naskirin. Ti dem û jînkirinên ku mejî jînkirina, windanabin. Di mejî de qada ku jê re "hipoteleomos" tê gotin, têde pir rewşê ku wê her weha wan demênberê rohani bikin hene. Ewder, qadaka di mejî de ku di hinekî bin de ya. Lê ji wê biçûkatiya zêdetir xwediyê hebûnaka mazin ye di xwe de ya. Ew bi serê xwe di xwe de, weke ku xwediyê pergalka peresendî bide wê ye di xwe de ya. Têde gelek dendik û têkiliyên cuda û jecuda û tûra hene. Hebûne tûra ye têde, bi teybet, pir mazin xurt e. Bandûra wê, bi wê tevne tûra ye têde, karê li ser mejî û hebûna mirov hemûkî ji bi bandûr bibêt. Di mejî de, hebûne hormonên lifan, xûrabûnê û xewbûnê têde bicih bi pergalka cih digirê. Ji wan ji zêdetir hê gelek fonksiyonên wê weha yên ku mirov bêne ser ziman hene. Lê em karîn tiştêkî di ji bînine ser ziman û bi wir bêjin. Zanîna jînkirina bi mirov re ji têde bi pergalka heya. Serweriya wê di mirov de di mejiyê mirov de bi wê heya. Di deme têkildaninaka zayendî de, ew bandûra wê pir mazin e. Wê zayendîtiyê mejî bi wê weke ku bixwe dike. Lê bi pê re, herême mejî ye binavê "telemûs" ji bi tevger e. Di kirinên zayendî û yên jîndî weke xwarin û vexwartin û kirinên din de ew ji bi tevger tevlî wê pêvajoyê dibêt. Pergalka tevger û gavavêtinên mirov têde weke ku diafirê. Mejîkêbiçûk(ankû 'mejîyêbin'), ji bo ku wê rewşê di rastkirinê de bike, pergalka wê ye ku afiriya serwer dike. Mejîkêbiçûk, tiştêk bê wê nîn e. Ew, weke navika mirov di mejî de navik e. Di mejî de, hebûne ceribandîna bi dubara bûna pêşketinekê dijî. Her dubarabûn, ji wê re ne tenê dubarabûnaka, her weha pêvajoyaka fêrbûnê ji ya. Di rewşne ku mirov têde pêxapiyan ji dibê, têde li gor mejî rastiyaka ku ew jê hildê û di xwe de pê biafirêne heya. Afirandina, piştî pêxapiyan re, hebûne potansiyalî ya. Bi rewşan wê bi safikirina xwe bêne holê. Bi vê yekê re,

mirov karê her weha bêne ser ziman, Saffîkirin, bihipotekeziyê bi sentezbûnê re ya. Çermê, mejî di vir de bi pê re mirov karê gotinekê bêne ser ziman. Pergalaka wê ye ku dihildê dide saffîkirin ji heya. Têkiliya bi derve re, di mejî de, weke ku mirovek di valahiya fezeyê de bê û her weha lê meyîzenê di rewşekê de ya. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku têkiliya çermî mejî ye bi tede û li derve ji, fezeyî ya. Ew, weke ku di xwe de bi mejî giştî ku di nav pergala xwe de xat, rê û malikên wê bi wate dike, weke ku bixweza ji têgihiştina fezeyê ne dûr e.

Têkilî di mejî de û di naqabîna mejî û qadên dinyê laş de bi tûran pê tê. Tûrayan ji, di vir de, divêt ku mirov hinekî li ser wan bisekinê û bêne ser ziman. Tûrayan, ku weke şaneyê tûrayan ji tê binavkiirn, di deme ku mirov bi dilperiyekê ket, hingî, ew tûrayanê şaneyên wê, sinyalan bi wê diafirênin û pê weke ku ragihandinê bi hebûne wê ye ku weke têkiliyeke elektrîkî dihê tê ser ziman re ku bi wê têkiliyê hebûne kimyewî pê diafirê dihê ser ziman in. Mirov ji jê bêje sinyalên kimyewî ji, yên ku dibin. Ev têkiliyên bi sinyalên tûrayan diafir in, hinekî teybet in. Di wan de zanîna ku ji derve tê mejî û ye ji mejî bi wan diçê dere ku mejî bi wan armanc digirê hena. hestbûn, rohmî û deng, her weha rewşên ku sinyalên tûrayan çêdikin in. Di deme ku di laşê mirov de givişkûnaka bû, hingî, wê ji wir ji wê çihê ku lê givişk bûn, wê bi şaneyên tûrayan sinyal herîne mejî. Du awayên şaneyên tûrayan hene. Yek, ku weke daraka biçaqil e û ye din ji, ku weke ye şaneyê wê ye zanîne ya. Ew ji, hinekî mazin a. Hemû tûrayan, ku ji dilperiyaka bi awayekî vekêşane elektrîkî diafirin in. Di deme xisar dîtîne de memban hene ku dikevîne devrê de. Di deme dilperî ku an ji mirov karê bêje kişkirina wan de, qatkên îyonan diafir in. Bi hev ve kirina wan ye di riyên îyonan de, bi konsantrayonaka ji hundur-têderve ku diafirêne û dide re, îyonên wê yên ku di nav tede hate ku hebûna sudyûm, potasyûm, klorid û bi teybetî qalsûûm heya, bi têkiiyeke çeprezî bi îyonên girêdayî re di riyên wê de bi hebûnaka weke ku di tijbêhe voltaja elektrîkê diafirêne û dide der. Dendika şane tûrayê ye di hundurê aliyê tûrayê yê mazin yê bi navê "dendrit"ê de ya, bi biske xwe ye weke zilîk ku hate aliyê wê yê dî ku jê re "termala tevgerê", di zîzbûnaka biarîh de bi hebûne wê zilîkê wê yê weke xalakên zincirê ku bi hev ve ne û her xalaka wê ye ku bi navîk ji, pêşketîne bi sinyalên ku dide û distêne dide çêkirin. Tevliheviye şane tûraya, di dendike wê de bi pergala tê bi rê ve dibirin. Herî zêde mirov karê bêje ku elemetên şaneyê tûra ji ye şaneyên din ji navîkê an ji dendike, zîzbûna xwe diafirêne û bi hebûne şaneyê tûra re dide berdewam kirin. zilîkê wê yê weke xalaka

zincîrê tède, weke ku baqak zilîk bi hev re bin bi rêya sinyalan e. Her zilîk hate dere ku diçiyê de, ji wir elektrîke wê ye ku hebûne sinyala ku dişene dihene ser ziman, ji wir zilîka dî ye ku digihiyê de bi kar dihene û tere diçêt. Her weha bi vê yekê û awayê xwediyê hebûneka bi pergal e. Şaneyê wê, mirov karê hanîna şane ya laş ku tê ser ziman li berçav bigirê û bêje ku tede di şane wê de protein sentezkirina wan û kodkirina wan, bi afirandinna dibêt. Ew afirandin, ku afirin ji, bi hebûna xwe re hebûne manyatikî bi vejene di xwe de ye ku afirîya çêdikin. Ji wê ji, elektrîk pir rehet diafirê. Lê ew elektrîk ye mejî ye û teybet e. Dem an ji dilperiyak biçûk ji, ji bo bûna elektrîke tûrayan bes û zêdeye ji. Bi çinkiirna hebûn û awayê şaneyê tûrayan ji her weha bi yên ku weke motor re tene nişandin re gewde re "soma" û bi aliyê wê yê xalakî ku zirev re ji "akson" û ku ji wê ne dûr bi wê re yên ku ji wan re tê gotin ""miyal" û yên "termelî" û aliyê mazin ku weke me li jor ji hanî ser ziman "dara dendrit" hena. Bi vê re divêt ku ye aliyê valahiyê dihene ser ziman û ku jê re tê gotin "sinaptîk" heya. Hebûn û awayê şaneyê wê ye ku sinyalan digirê û dişene ev e. Lê dendike wê, hinek demne wê yê bi hebûne peresendinê re werine ser ziman hene. Tûra, hebûne jîndaya herî giring e. Pê hildan(dîtin) û dan(minaq; bi deng bê an ji bi dîse nerîne bê) dibêt. **Tûra û komplekse jînda** bi hev re di jîyanê de afrîner in.

Mejî, xwediyê hebûneke ku pê pêşikeve û pir tevlihev e. Hebûne mejî, bi bîyan pir mazin di xwe de heya. Tûrayan ji, sinyalên ku dihildin û dişenin bi hebûnên xwe re bi şaneyên kokî ên bîyan re dişenin. Di deme ku sinyalak keta afirî, li dora wê aliyê şane û dendrit û akson pir mazin bi dirêbûnaka dorpêçî derdikevina pêş. Akson di wê rewşê de hebûna wan ji navende gewde bi navberiyaka pir dirêj armanca ku hatî kifşkirin li wê bi têkildaninê re bi ber ve diçêt. Ji ber ku di laşekî de qatbûn nîn e, bi hev ve bûn xal û zagona bingeh e, bi wê rewşê re hê ku sinyal ne gihiştî wêderê, bi wê hebûna bi hev re û bi hev ve bûnê re weke ku bi awayekî ku mirov bi rengekî ji weke xiyal a têkiliyê didêne û agahî di çiyê de. Di wê rewşê de hinek rewşên kîmyewî yên ku mirov bi reseptoran re bêne ser ziman ku diafirê mirov karê bêne ser ziman. Bi reseptoran mazinbûnaka ku mirov bi wê rewşê re her weha bêne ser ziman bi awayê tafandina sinyalan li armancê heya. Di deme rê dîtinê ye sinyalan de, ew rewşê ku me bahskir ye ku weke bi zagona bi hev re û bi hev ve bûna laş re ku weke bi xiyalî heya ji, rewşê bi sinapan re diafirîne û pê wê valabûnê tişî dikêt. Ji mejî, bi reseptoran, bi wê re hate ku sinyal digirê cihê ku wê heriyê de koniyên(şûtîyan) tafandinê tene şandin. Ew rewş, biqasî ku di

deme gihiştina armancê de bandûra wê ye li ser cihê ku lê ket de wilqasî bandûra wê li ser proteinên şane tûrayan bixwe ji ji aliyekî ve heya. Lê di vir de, divêt ku em bêjine, ne tenê gen xwediyê zanînekê ne bi şane re, Mejî xwe ji, xwediyê xarîteyeka mirov bixwe ye di xwe de ya ku di navende mejî de ya û di deme şandina sinyalan bi şaneyên tûrayan re ew xarîta ji bi hebûnêka ku mirov wê bi awayekî jîndî bêne ser ziman dikeve tevgerê de. Tûrayan, bi hebûne xwe re li cihê ku di çînê de, li wir, bi lêbûnaka pêlî re lê dibin. Di çerçeveye şekirinê (bar lê kirin) de mejîyênîvê, bi sinyalan gerînekê dike. Di vir de, şaneyên dîtîne, bisalixkiirn û naskirina wan re wê lê sinyalkirin bê kirin. Di mejî bi xwe de ji ev yek her weha li derne wê dibêt. Bi afirandina lîfan re bûna şanan re wê gen ji bêne afirandin. Bi kodkirina proteinan ev bûn, bi xwe re di çerçove wê salixkirinê de di malik an ji beşan de bi navendan re ew tevger pêk tê û piştîre ji, ji wê bi wê afirandinê wê sinyalên tûran bêne afirandin û bêne şandin. Komplekse ku mejî di xwe de bi xwe re di laş de daya çêkirin bi tûran re, wê di derbarê her bûnê de dike xwediyê agahiyê. Di deme sinyalkirina bi tûrayan re, tûrayan qada ku lê dibin bi rastkirina wir li gor kordinatên ku bi wan sinyalên ku mejî bi tûrayan re şandina re dibêt. Mejîyê navê, di wê rewşê de pir bi tevger e. Mejîyênîvê, bi şandina zanîna bi sinyalan re rastkirinê li gor kordinatên xwe yê mejî ku dide kirin û bi wê re li gor wê ku rastkirinê da kirin, wê êdî li gor wê rewşê asayîbûn biafirê. Ev hemû bûn û kirin, di çerçove *xarîta* di hundurê navenda mejî de ku heya dibêt. Di vir de, em gotinêkê dî ji bêjin. Mirovekî balix û pitikeka ku ji nû ve dibê, di naqabîna wan de bi tûrayan cûdabûna wan heya. Mejî, dere ku çêdike, wê derê bi tûrayên karker re pir barkirinêka mazin lê diket. BI vê yekê irov karê bêje tûrîyaka li wir heya. Bi vê yekê re, mirov karê bêje ku pitik di rewşne de heya ku qat bi qat ji yekî balix bêhtir xwediyê tûrayên ku kar dikin bêt. Rewşe ku dibê û ye ku bûyî, jev cuda na. Di wê rewşêde mejî ji, li gor wê tevgereke wê ye jîdahî an ji nejidahî heya. Cihê ku hilgirtin û têde girtina bîr û bîranan ye ku jê re tê gotin "hipoqampûs", di wê deme ji nû ve bûn û an ji ji afirandina destpêkê de karekî wan heya. Di mejî de, her bîr û bîranî, ji dê û bav di zaroyan de ji potansiyalekê i sinyalên li lê yên di deme afirandinê de diafirîne. Lê ew potansiyal, ne ew bîr û bîranî, rewşên nû ku wê bi zaro re bêne kifşkirin wê bikar bînin. Hilgirtin û veşertina bîr û bîranînan di wî cihê wan de, ji zene ku em dibin bêhtir xwediyê weyneke dîrokî ne di afirandina mirov ye ji nû ve bi zarokê re. Ew rewşe bi bîr û bîranînan, di mejî de qalibekî ku mirov karê bi gotina pergale ji bêne ser

ziman di afirênin. Ew qalib, weke xwe bi wê hebûne wê potansiyalê di buhurê. Bi vê yekê, mirov karê bêje ku rewşeke nû êdî bi wê rewşê di afirê. Lê di vir de, em vê ji bêjin, di wş rewşê ku bi potansiyal zaro pê bûya, ku zaroyên wî zaroyî bûn ji, wê ji wî weke ku çawa ku ji bi wê potansiyalê hinekî cuda an ji bi wê cudatiya re mirov karê bêje li pêş bû, ew ji wê wilo li pêş bêt. Di vir de, bi gotinakê ji bê em bahse zaninê bikin. Xêv, şaxsiyet û jîrîya mirov, weke ku hinekî bi du aliyan weke tevlibûna hebûne tûrayan lê heya; yek, bi zanîna ku di navende mejî de hatiya salixkirin re genên ku aifrîne sinyalên tûrayan yên ku li wan dibin, hinekî bandûra wê ji li ser wan weke ku heya; ye din ji, her weha di buhurandina rakendî ya bi mirov re ji dê û bav heya. Lê ev tenê potansiyala ku di deme jiyana xwe de mirov ku bi kar hanî wê ji wê fêr û sûd bigirê lê ku bi kar ne hanî ew ji wê wilo ne bi kar mayî bi mêne. Rewş û nerîn û dîtîn, wê potansiyalê karin bi tevger bikin. Ew ji, cerna di destê mejî de ya mafê kifşkirina wê ya dîrokî.

Di mejî de, gelek beş û malikên ku karin weke navend werine ser ziman hene. Tûrayan hebûna wan her weha bi demê re bi pêş dixin. Di deme ku her cara ava mejîyê me diçê ser mejî re, tevgerne giştî ku mirov karê bêje ku pir mazin in dibin. Di demên ku dilperiyaka mazin û an ji tirsaka mazin bû, ev yek her weha temenê bûna wê heya. Her qad û herême ku lê sinyalên tûrayan lê dibin, li wir hebûn bi zanebûna mejî ye di sinyalan te tê têkûzkirin. Bi vê yekê re bi cihê ku lê dibin û ji cihê ku dibin, kombînasyonaka teybet ye ku mirov wê bêne ser ziman heya bi mejî re û di mejî de. Her rewş, di mejî de lîfên wê dihêne afirandin. Bi vê yekê re, her weha, çawa ku lîfên wê hatina afirandin, hingî, wê mazin afirandin bêt. Lê divêt ku mirov vê ji bêne ser ziman. Mirov bixwe ji, karê ji laş mejî li barana sinyalên bi lê re bike. Ji dereke bi êş an ji birînekê jidandina wê, wê sinyalna pir bi hêz herine mejî. Mejî, wê hingî rewşê êşê an ji birîne bi çêkirina lîfan re wê di xwe de bi salix bike. Bi vê re wê sinyal li çeprez êdî bi dest şandinê bike. Wê cihê bi birîn ê vekirî, bi sinyalan bihêlê ku lîfên wê biafir in. Bi wan lîfan wê bê hin bi hin bê girtin. Hebûne demê, pêre bi vekirina birîne re bi tîrîya bi sinyalan re wê bê hîskirin. Mejî, deme ku sinyal ji laş ji cihê birîn çûnê de, hate ku wê derê negirê, wê ne sekinê. Hadana bi êşa birîne re bi zêdebûna lîfan re ku karin êdî serdestiyê li wir bikin re dibêt. Mejî, cihê birîne, weke quleka di xwe de dibîne. Wilo hîs dike û Wilo bertekê ji dide der. Mejî ji, di xwe de ti carî qulê naxwezê. Her weha divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Mejî, aqilê xwe bi kar dihêne û wê rewşê li gor xwe û rastiya

dike ku rastbike. Ku ez bi xwe ji, wê rewşa mejî yê bi bertektiya bi birînê re dihê dîtîn, ez wê di tijbêhênime dêwekî ku ji nû ve ji xewê rabûya ser xwe û li dora xwe dimeyîzenê û bi dîtina xwe re êdî bertekne dide der. Di vir de divêt ku mirov ji bîr nekê û bêne ser ziman ku karmendiya mejî yek jê ji her weha têkiliyeka di nav sehan de biafirîne û çêke. Minaq, di laşê me de hebûne xwûnê, bi hebûne wê re salixkirin, germbûn û ahange wê, gerîn û hevedûdanîya wê û hwd dide rastkirin û zanîn. Mejî bi hebûne xwe re, weke ku derdikeve dervî her çar pênc sehên me yên weke hiskirin, bêhnkirin, dîtîn û her weha tahmkirin ê. Ew bi tûrayan û sinyalên wan re, hem wan û hem ji temenê wan ye pir hebûnî bi erke wan diafirîne. Her sehek bi hebûne xwe ye bi pergala re bi şaneyên xwe yên teybet yên ku afirîne destpê dikin û pêş dikevin. Ev ji ji aliyê fizîkî ve hebûnaka wan dihêne holê. Bi vê yekê re, bi hebûne wan ye bi pergala re mejî tûrayên wan ji bi teybet li gor xoslet û teybetmendiyên wan diafirîne. Di deme ku mirov ji aliyê fizîkî ve xwe jev vekişandin û an ji şidandinekê de, wê tûrayên wê rewşê ku bi wê jev vekişandin û an ji şidandinê re hene wê hinek tevger bi wan re bibêt. Ji bo guh, çav û hwd hemû aliyên din yên bi pergala ji ev yek wilo ya. Lê bi teybetî ji bo mejî ev rewş, hê bêhtir bi watetira. Hingî tevgerbûn divêt. Minaq, deme ku mirov bi hêdî û ne bihêdî jibê, destê xwe kira guhê xwe de, wê bi wê rewşê re weke ku şiarbûnak wê bibe û wê sinyal werinê de. Wê bi dest dayinê re pêşî jê sinyal bi tûrayên wê re herin û piştê wê werinê de.

Li ser tûrayan ku tê sekinandin û bahs tê kirin, gotina "tûrayên motor" tê bi kar hanîn. Ev ji sedemeke wê heya, Di laş de tevgerkirina maskûlan, navende ku di mejî de wê dike, ew jê te re bi teybetî ji ji tûrayên wê re tê gotin. Deme ku her weha me bahse laş kir di vir de, di serî de bi gotina tûrayên motorî re skelet, maskûl û ling têne bîra mirov. Tûrayên motorî, bi lîfan re ku mirov wan bêne ser ziman, divêt ku mirov bêje ku pir mazin bizanîn in. Hate ku ew tûra têne wê astê bi rê ve birin û danakirinê, pêvajoyna pêşketinê yên di xwe de di buhurênin. Bi teybetî, ku mirov ji demên berê yên kevn hildê dest, divêt ku mirov gotina peresendinê ji divir de li navkê. Ji ber ku bi demê pir mazin pêşketinek her weha diafirê. Di fonksiyana xwe de pir mazin bikar in. Deme ku bahse tûrayên motor tê kirin, di bin navî sereke ê "somatik" de "tûrayên alfa" û "tûrayên gama" bahse wan tê kirin. Herdû ji, ji bo pergala navendî e tûrayan ên ku herîkîna zanînê didina nîşandin in. Karê van tûrayan, di deme afirandinê derdikeve holê. Minaq, weke deme ku jev vekişandina maskûlan de hingî weke ku tûrayên alfa afirandinekê

bikin. Tûrayak ji ê motor bi lîfên maskûlan re karin têkiliya wan çêbikin. Di marîpîştan û hastu û bi teybetî ji ku mirov bêne ser ziman bi skeletê re tûrayan, têkiliyeka mazin bi mejî re afirandiya. Di hastu û lîfên hastû û marînên hatuyan de riyên wan yên teybet ku karin pê laş bi rê ve bibin hene. Lê korteksê re hebûna laş bi sinyal kirin dibê. Hebûna tûrayên motor di vir de pir girîng e. Têkiliya laş bi mejî re çêkirin û di laş de rewşên weke leze dil, dehandin(serifendin), lîfkirina tifê, mîjkirin, leze bêhn hildan û danê û hwd, diadilênin di laş de. Mejî, ji pergala navendî e tûrayan ev afirandina wan dibê.

Mejî bi vê yekê xwediyê hebûneke pir mazin ye tevlihev e. Ji gelek aliyên ve fahm kirina wê bûna wê dibê. Mejî, di rastiye hebûna mirov ye herî mazin ye bixwe ya. Laşê mirov hemû dibin kordînatên wê de ne. Bi tûrayan bi wan bi rê ve dibê. Tûra, tiştêkî di ji bi laş re bi mejî re didina nîşandin. Ew ji her weha bi hebûna wan re zîzbûna bilaş re ku dibê û temenê pêşketina herî mazin a. Mejî, fahm kirin û têgihîştine bi pê re, pir mazin dikê. Di vir de, em bi gotinekê ji bêjin ku deme ku mejî ne tenê bi hebûne xwe ye pêşketî ye î ro, bi demên xwe yên berê û peresendina ku buhurandiya were fahm kirin, wê pir mazin pêşketinekê bide kirin. Mejî, deme ku di kar û tevgerê de ya, hingî bi aslê xwe ye ku pê ya heya. Mejî, di deme ku sekinê de an ji bi gotina ku î ro ji bo wê tê bi kar hanîn ku mir, hingî, wê gelek rewşên wê bi çûna germbûn û tevgeriya wê re herin û wê newina dîtin. Minaq, deme ku di tevgerê de û bi germe wê mirov karê bigihê malika wê ya bîr û bîranînan hipoqampûs. Ji ber ku hingî bi tevger û di tevgerê de ya û yên tede ji di tevgerê de na. Ew rewş bi xwe ji, xwediyê vegotina xwe ye ku were salixkirin û pê ji were fahm kirin e.

.. Felsefe vacê, li ser wê hizirkirin, mirov di nav dîroka rojhilat de kevn dibê. Di deme sumeriyana temenê wê hatiya avêtin. Pişt wan re, Uriyan, Mîtanîyan, Gûtîyan û hwd, bi pêşketineke ku mirov bi wê bêne ser ziman jînbûya. Bi wan re, ku mirov bi asya de diçê, her weha hate bi ber hindistanê û Cînê ku mirov karê herê, di qada dirêj de mirov pêşketine bi wê dibîne. Bi teybetî rojhilat li ser wê û hebûna wê pir serî wastandiya. Li ser awayê wê yê bi felsefîk re serî pir mazin hatiya wastandin. Deme şaristaniyê bi serê xwe ku mirov wê bêne ser ziman, mirov karê her weha bêne ser ziman ku xwediyê felsefe vacê bixwe ya. Şaristan bixwe ji, weke ancamaka pêşketine wê bi xwe ya. Her weha mirov karê wê bêne ser ziman. Vac, ji aliyê hebûne wê ye ku bi têgihîştin bi awayekî felsefê re tê ser ziman, piştê di demên şaristaniyê de her

zanistênku hatina li gor zanîna xwe serî li ser wastinadina û kirina ku jê hinek hizrna biafirênin. Lê vacê, hebûne wê bi pêşketine ye bi têgihiştin, li ber Diclê û firatê dest pê dike. Bi teybetî, mirov karê dem û hebûna Nebî Nuh, weke destpêkeke serî ye wê demê bêne ser ziman. Wê destpêkê ji mirov karê bi têgihiştin bêne ser ziman. Di nav mijar û bûyaran de di teherekê de bi hev girtin ew hanina wan ye li ser ziman, piştê serî pir mazin li serî hatiya wastandin. Destana tûfanê bixwe ji, mirov karê her weha bi vê ve di serî de bêne ser ziman. Di serî de em vê ji bînine ziman û bêjin ku vac, ne tenê di teherekê de û bi hev girtinekê hanîna ser ziman di têgihiştineka bi lêgerîn de ya. Her weha bi hanîna ser ziman de, li ser sedem û ancaman ji serî wastandin, hebûnaka wê ya bitêgihiştinê e hizrî dihîne ser ziman. Destana tûfanê ji, her weha di deme ku hatiya ser ziman de, têde, li sedeme bûna tûfanê hatiya lêgerîn. Ev sedem bi çî ve were girêdan ji, di ew wê lêgerînê ji holê ranake. Di lêgerîneka bivac de, têgihiştin xalaka ku di xala duyem de weyne xwe dileyizê ya. Di demên berê de wilo bû. Lê piştê, di demên piştê de ev yek hin bi hin guharandinek têde dibêt. Mirov karê vê yekê her weha bi teybet

bêne ser ziman.

Felsefe, hebûna wê, mirov karê weke ye deme vacê bêne ser ziman. Felsefe bixwe ji, aqilê deme ku bivac e. Her weha mirov karê vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Vac, ku mirov li ser dihizirê, mirov pêşketinaka bi şaristanê wê, weke felsefe demî an ji ye deman dibîne. Di Kurdistanê de pêşketina wê bi dîroka wê re pir kevn a. Mirov divêt ku vê yekê pir mazin bêne ser ziman. Di civatên wan yên ku lê digihiştina hevdû de, di wan de dihanîna ser ziman ye di ahangekê de hanîna ser ziman dibû. Bi wê re, di deme ku di hate ser ziman ji, ku di hate acibandin û an ji mirov karê bêje ku bi acibandinê re ku "rast" di hate dîtin, êdî di hate gotin ku ew baş e. Di vir de, divêt ku em hinekî li ser vê gotina ku kurdan di civatên xwe de dihanî ser ziman ji bisekin in. Ji ber ku ew ji pir girîng e. Nêzîkatîyaka civakî ye ku bi pêşketî ku vacêkê dide der pê dihê ser ziman. Mirov divêt ku vê yekê her weha bêne ser ziman. Di nav kurdan de li civatan li Kurdistanê, gotinaka ku bi şop hebû. Ew ji her weha bû. Di deme ku yekî axiftinek dikir de, lê di hate hisandin û piştê di hate gotin ku "wî bizanebûn axift" û an ji di hate gotin ku "ew ne bizanebûn axift". Ev herdû gotin ku ji wate ku pê dihatina ser ziman, di xwe de her weha di çerçova mijara me de têgihiştinaka ku em bînine ser ziman dihanî ser ziman. Ew ku wê di vir de di serî de kifş ne kin û ne hînine ser ziman. Emê, di hanîna ser ziman ser ziman ye vacê de di serî de

kêmesiyaka mazin bikin. Ji ber ku wê awayê kurdan yê ku pê dihanînina ser ziman, wê awayê, piştire bandûra wê li pêşketin û pêşveçûnên ku piştire dibin re dibêt. Civat, cihekî ku lê dihate civandin bûn. Lê ew der, ku mirov wan bêne ser ziman, divêt ku mirov wan hesanî ne hêne ser ziman. Ji ber ku hebûne wan di pêşketin û afirandina hizrî ê civakî û her weha ê felsefî de pir mazin weyn leyistiya. Di civatan hizir belav dibûn û dibûna malê xalkê di jiyane de. Ji ber vê yekê divêt ku mirov hinekî bi teybet li ser wê bisekinê û bêne ser ziman.

Bi teybetî ji, di çerçove vacê de li lêgerîna ku dihate kirin ji, her weha mazin bû. Piştire ev lêgerîn di nêzikatiyan de bi hizir xwe dide nîşandin. Minaq; weke vê gotina zanebûnê ye kurdan di civatan de her weha di wê wate de dihanî ser ziman, gotina "rasti"yê ji, her weha hinek wateyne din jê dihatina kirin û dihate ser ziman. Di deme ku axiftinak û an ji destanak dihate ser ziman, lê dihate hisandin û li awayê vegotinê û li awayê "levanîna" wê dihate lê gerîn. Çendî xweşik levhatiya kirin. Çendî xweşik lev hatiya hanîn. Ev lê dihate lêgerîn. Ku di ahangekê de bû, hingî wê bihate gotin ku ew pir xweşik û rast hatiya vegotin. Lê ji bo ku bihate gotin ku "rast û qanc" hatiya vegotin, "divîyabû ku ji rastiyaka ku di jiyane de dijî ne dûr ba". Ev ji, wilo dihate gotin. Cih û war, di vegotinê de xala ku li ser dihate sekinandin bû. Wekî din ji, her weha di deme vegotinekê de ku li levanîna gotinên wê dihate meyîzandin, dihate nerîn ku ka gotin di vegotinê de hevdû vala derdixin û an ji yên ku li dijî hevdû hene û an ji nîn in. Dij-hevdûbûn, deme ku lê dihate gerîn, di wate hevdû vala derxistinê de lê dihate lêgerîn. Du ahagenkê de deme ku lê dihate lê gerîn, her weha li lihevdûbûn û dizanebûna wê de bi têgihîştina wê re hevdû tememkiirn û hanîna ser ziman lê dihate lêgerîn. Ev xal, xalake ku pir girîng bû. Her weha divêt ku mirov bêne ser ziman.

Di vê yekê de, di deme ku her weha lêgerînek dibû ji, di zimên de lêgerînek lê dihate lêgerîn. Ziman baş an ji ne baş e. Kare were ser ziman û an ji ne dikarê werêne ser ziman. Her weha ev xalaka girîng bû. Başbûna zimên, dihanîna ser zimên ye ku diahagekê de ku "rast" dihate ser ziman de lê dihate lê gerîn. Rastbûn, her weha bi hebûna xwe ye bêjeyî re têgihîştineka ku mirov bi vacê re bêne ser ziman dihêne ser ziman. Her weha divêt ku mirov vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Ev xal, her weha xalaka ku girîng bû. Di her vegotinan de li jiyankê bi şop û hebûne xwe ye ku pê heya re lê dihate lêgerîn. Ev yek, weke xalake girîng ye ku mirov wê bêne ser ziman bû.

Aqil meşandin, di demên pêşketinên yên bi aqil de ji demekê pêde,

pir mazin dibêt. Bi wê re êdî dem bi dem pêşketina vacê bi têgihîştin dibêt. Bizanebûn li dora xwe meyîzendin û bi nerîna xwe re bitêgihîştinaka lihev hanîna ser ziman, vacê diafirêne. Bi teybetî, nivîsandin, destpêka wê, mirov karê weke destpêkakê ji ji wê re bêne ser ziman. Ji ber ku mirov êdî karê di serê xwe de levbêne û bi levanînê ji karê biafirêne. Di afirandina xwe de ji, bi demê re hin bi hin ji nerîna xwe ye li dinyê dihêne ser ziman. Çi dibîne û tê berçavên wî, xwestina hanîna wê ye li ser ziman û nivîsandinê û ku li gor ye ku dibîne, pêşketine vacê destpêka wê dihêne ser ziman. Seh û jîrî, di vir de bi aqil û mejî re mirov karê li ser bisekinê. Sehkirin û jîrkirin, her weha ji nerîneka ku temenê wê li dinyê heya ne qût a. Jîrî, bi teybetî çêkeriyê dide ber xwe û dikê. Çêkerîti, bi jîrîyê aqilê mirov bikar hanîna wê ji mirov dixwezê. Wekî din ji, naqşekê bi hizirandinê di hanîna ser ziman de ji mirov dixwezê. Ew naqş, wê çawa û li gor çi bibe? Ew ji, bi têgihîştina naqşî, hebûna vacê ye bi aqil ku diafirê dihê holê. Aqil, bi di xwe de bikarhanîna vacê re estetizmekê bi xwe re di xwe de bidest pêşxistinê dike. Rast dîtî, li ser bêjeyan re li ser hizirandinê re levhanînekê ji mirov dixwezê. Levhanîn, bigotinan aqilê ku hatiya levhanîna. Gotin bixwe ji, di deme ku mirov li ser dihizirê, ji gelek aliyan ve hebûna wê mirov karê li ser bihizirê. hebûna wê deme ku di serê mirov de dihizirê, li gor naqşeyeka afirandî ye di serî de dibêt. Lê ew naqşa, ne naqşeyeka ku mirov wê weke tenê ji mejiye ku têde hatiya afirandin. Mejî, biçav û guh, dîtî û hiskirinên ku kir, di xwe de di temenê afirandinekê de diafirêne. Di vir de seh û jîrîya biaqil ye mejî ye ku dibêt mirov divêt ku wê fahm bike.

Metafizîk: Metafizîk, bi serê xwe di felsefê de qadaka ku li ser hebûn, xweza, dinyê û gerdûnê bitêgihîştineka felsefî ku li gor vacekê hanîna wê ye li ser ziman e. Di serî de metafizîk, li ser hebûn û bûna wê bitêgihîştina xwe xwediyê vegotinekê ya. Rastî, di serî de mijaraka mazin ye ku dixwezê ku werêne ser ziman. Lê rastî, hertimî mijaraka ku tê xwestin ku were fahm kirin e. Rastî çiya? ev pirs, ne tenê pirs metafizîkê û felsefe wê û bi wê re ye têgihîştina wê ya. Bûya ye herî têgihîştinî û felsefeyî.

Li ser têgihîştina metafizîkê û bi wê hanîna li ser ziman, hertimî têkoşînak bûya. Metafizîk, dîroka wê ku mirov bidest hanîna wê ye li ser ziman bike, mirov divêt ku herê ta deme Sumeriyan. Sumeriyan, bi avakirina şaristaniya xwe re, temenekî mazin yê bi hizir re diafirênin. Hebûna têgihîştinê, temenê pêşketin û pêşveçûnên weke yên şanistani na.

Ku tēgihiştineke felsefîk nebe mirov nikarê bêje ku pêşketineka mazin yeke weke ye şanistaniyê wê bi afirê. Di vir de, berî ku em ji sumeriyên bi sereke ji bê hebûne tēgihiştina metafizîkê bēnîne ser ziman, bi sumeriyên re hebûne mitolojiya wan mirov divêt ku jê hinek bêjene biafirêne û pê aliyekî wê pêşketine wan ye hizrî bēnîne ser ziman. Sumeriyên, di deme xwe de di deme şanistaniya xwe de, hê deme mitolojiyê dijîn. Lê di wê demê de bi wê awayê pêşketinê yê mitolojiyê re pêşketineka hizrî ku mirov bi gotinaka felsefê ya ku di deme mitolojiyê de pêş dikeve bi wê bēne ser ziman. Her weha gotinaka weha di deme wan wateyekê ji pêşketine wan ji awayê distêne. Dem bi dem pêşketine wan, bitēgihiştinekê diafirê û pêşdikeve. Mirov vê yekê her weha dibîne. Destana Gilgameş, deme ku mirov lê dimeyîzenê, mirov vê yekê dibîne. Ew awayê pêşketinê yê bi wan re tê dîtîn. Destana gilgameş, di xwe de bi awayê pêşketina jîreka mazin ye ku tēde ya mirov dibîne. Ew jîre wê ye tēde, mirov karê bêje ku bi demne mazin yê pêşketinê pêşketiya.

Sumerî, ew deme wan, demeke pêşketinê ye ku felsefe pêşketiya ya. Hebûna Nebî Nuh ku di wê de bi navê "Utnapiştin" tê ser ziman, heya. Utnapiştin, hatiya bihistin û navê wî li herderî hatiya bihistin. Gilgameş ji dereke dî(herêmeke dî), di xwezê ku were cem wî. Ew herême ku lê ya, ne dût e ji cihê ku ew lê ya. Li Kurdistanê ya. Di wê demê de navê waletê wan "Kengîr" e. Bi wê destanê re, mirov fahm dike, ku di hizirkiirn û tēgihiştinê de pir mazin heya û ew tēgihiştin ji, dem bi dem ku jev ne qût tê ser ziman. Mirov wê yekê dibîne. Bi aqil û hizirkirinê bi hev ve kirin û bi hev ve hanîna li ser ziman, heya. Pêşketiya. Piştî deme wan re, hate ku tê deme xanadanên Uriyan û Mîtanî û Hûrî û pişt wan re Gûtî û Naîriyan re mirov vê yekê her weha kifş bike. Bi teybetî, di deme Gûtîyan de, mirov bi tēgihiştin dibîne ku jevneqût hanîna li ser ziman heya. Navê xwûdê li cem wan heya. Ê ne li ardê ya. Bi Nebî Nuh re navê xwûdê hatiya bi tēgihiştin ku "mirov li ardê dijî û ew ji li ser wan re li azmana dijî û wan û kirin û dinya wan dibîne". Ev tēgihiştin heya û bicih bûya. Pişt wan re hatina mirovên weke Birehîm xelîl û hwd, wê rewşê bêhtir mazin di aqil de bicih dike û bi aqil pêvajoyên wê yên pêşketinê radixe berçav. Her weha mirov vê yekê wilo dibîne.

Berî Birehîm Xelîl, ji Nebî Nuh hate ku dem tê wî, gelek mirovên weke ku nêzî xwûdê tēne dîtîn tēn û diçin. Bi wan re pêvajoyaka mazin pêş dikeve. Lut, Yunus, Yusuf û hwd, tēn û diçin. Di rastiyê de mirov karê her yekê ji wan bi pêvajoyaka vê xata pêşketinê bi astkirina wê re

salixkirinê sekinandin dibêt. Di vê çerçovê de laş û jîr, li ser wan tê sekinandin. Laş ye ku heya. Ye ku mirov wê dibînê ya. Lê jîrî ji, ye ku razbar e. **Ya razber, ye ku hişar a.** Habûna hizirkirinê, razber tê hasibandin. Bere jîrê ya. **Têrkerî û kirdeyî, farqek di naqabîna wan de heya. Têrker, ye ku "heya". Lê kirde, hê "nîn e". Lê têrker kirde wê heya. Jê biriqîna wê heya. Deme ku lê tê meyîzandin, dîtina lê, wê bi hebûna wê ye ku heya re, dihêne berçav û bi awayê ku tê berçav ji, dîmenekî li berçav diafirêne. Têrker, ye ku şênber li berçav e. Mirov wê dibîne. Lê ev dîtî, ji bo li ser wê ku dihê ser ziman, tê gotin ku "ma gelo ji ber ku em wê bi çavên xwe dibîn in heya an ji ew bixwe heya?".** Bi vê awayê pirsîn, hizirkirina pê re, felsefe wê ye ku tê ser ziman diafirêne. Jîrîtî, têgihîştina ku di deme ku mirov bûya dimirov de bicih e, kifş dike û dihêne ser ziman. Çawa li wir heya û bûya ji, di derbarê de sirekî wê yê ku bersive wê bi hebûna xwûdê dihêne ser ziman heya. Lê jîrîtî, hizreke wê ye ku mirov bi dîtina xwe re dibîne û di mirov de bi mejiyê mirov re dibê hizir e heya. Di mirov de, têgihîştine jîrî, xwemaliyeka wê ye bi mirov re heya. Aqil, pêşketine wê, di xwe de diafirandinê de ya. Di demê de aqil, ji wê pêşketinê, bi deme re pêşketineka wê bi mirov re heya.

Dem û feze, bi hebûna xwe re hebûne wê li ser nîaqş hertimî bûna. Gelo koka wê çiya? ji çiya sedeme wê? Hebûna wê ji çiya? Li ser wê hizirkirin heya. Feze, hebûna wê di demên berê de "bi bûna laşê xwûdê re" dihate ser ziman. Lê piştîre bi bûna têgihîştinê bi felsefê re li ser bi hinek sedemne din lêgerînan di serî de destpêkir. Li fezeyê gelek dinye hene. Ji xaynî me, yên din ji ku xwûdê çêkirina hene. Ew ji, bi hine awayna din dijîn. Lê ew ji, di serî de divêt ku mirov bêje ku bijîyanaka ku xwûdê ku pê ew afiradina hene. Bawerî bi wan re ji heya. Bi vê yekê re, mirov ew dihanî ser ziman. Lê tiştêkî dî ji dihate ser ziman. Ew ji her weh ev bû. Dihate gotin ku "mirov lê jiyana xwe ye piştî mirinê wê bi wan re were çem hev û ew hevdû bibînin". Ti jîndiyên ku xwûdê çêkirina, wê ji dîtina hevdû bêpar nemên in. Bi vê yekê û vegotin û têgihîştina ku têde, dervî gerdûna ku em têde dijîn yeke dî ku heya, hebûna wê ji dihate ser ziman û bahs dihate kirin. Lê gerdûna din, bi giyanê jîyan têde heya û "sermediya".

Aqil, yê ku heya, ne dervî wê hebûna me ye ku xwûdê afirandiya. Aqil, wî bi me re daya çêkirin ku da qana mirov karibe di jiyane de pê bijî. Bi vê yekê, wê mirov jiyana xwe de bi afirandina wî ye bixwûdê re, wê bi bêkêmesî bê. Xwûdê ji ber ku bi bêkêmesî ya. Di wir de, ew

bêkêmesîya wî, ji aliyekî xwe hebûna xwe dihêne holê. Mirin ji, aliyek ji yê wê bêkêmesîbûnê ya. Bi mirinê, bûn û nebûn, çêbûn û jêçêbûn(wate wê; piştî demeke jiyanê re mirinaka ku di xwe de wê çêbûne bike dihêne ser ziman. Jêçêbûn, wate wê ye din ji "jê afir in" e.), wê di jiyanê bi hevdu hoyandinê re dijîn. Mirin, hebûna wê, bi mirov wê jiyanê dide berdewam kirin? De ne, hebûnaka mirov ye li berçav heya. Ma ku mirov mir û binax bû, wê pê re ew hebûne wî xwe bi guharanêne re neguharê tiştne din? Bi vê yekê re, mirov divêt ku wê bêje. Wekî din ji, biaoqilbûna jiyanê, dihate ser ziman. Mirov di jiyanê de dijî, bi wê jiyandina xwe re xwediyê aqilekî ku pê dijîya. Lê ku mirov jiyanê giştî dihêne berçav bi hemû hebûn û nebûnên xwe re, mirov wê bibîne ku wa di wê de "aqilekî serek ye ku li ser hemû tiştî re ye ji, wa heya". Ew aqil, jiyanê bi tê ve dibêt. 'Xwûdê ew aqil afirandiya'. Ew aqil, serê wê û dawiyê wê têde kifş e. Ew aqil, têde wê çawa bê jînkirin ji, têde hatiya kifşkirin. Ew ji bext e. Jiyan, çawa ku destpêkeka wê heya, wê wilo dawiyaka wê ji hebe. Jiyan, lê bi her mirinê re dawiyekê di xwe de dihêne. Lê ew mirin hemû ji, wê wê ji nû ve nû bikin. Bi vê yekê, 'sermediyeke' jiyanê ye bi pêre heya. Ji ber ku xwûdê sermed e, jiyan ji wê her weha sermed bê. Bi vê yekê bawerî, cihê wê ji dihate ser ziman. Lê wê sermediya bi xwûdê re bawerkirin, jê gûman nekiirn û pê re meşên. Her weha xalna girîng yên ku dihatina ser ziman.

Li Kurdistanê, hebûna wê pêşketine ye hizrî, her weha bi pergala e. Têde divêt ku mirov bahse fezeyê û pêre astronomiyê bi teybet bike. Jiber ku di demên berê de pê re ev pir mazin bûna. Lii ser stêran û rojê û heyvê pir mazin têgihiştinne mazin hatina afirandin û pîrozî li wan hatiya kirin. Hêzbûn, pêre mazin bûna wê hebûnê wê ye nixî ye mazinbûna wê dihêne ser ziman. Piştî demekê re êdî bi felsefî ekolên mazin yên felsefê û têgihiştinê ku diafir in û serwer dibin diafir in, Mitra, Zerdest û Manî çend ji wan in.

Zerdeştî; Dualizim, an ji di kurdî de weke ku ji temen tê ser ziman û tê gotin "duoitî", hebûna felsefe metafîzîkê li Kurdistanê û pê re ji li herêmê aliyekî wê dihêne ser ziman. Bi qancbûn û xirabûnê re hebûna wê dihê ser ziman. Weke ku tê ser ziman, "hertiştê ku baş weke ku bemberekî wê heya, wilo ji, hertiştê ku xirab ji beremberekî wê heya." Qancbûn û neqancbûn, nixkeke wê ya teybet e. Di pêşketine wê de, bi têgihiştin, weke ku di felsefe Zerdeşt de dihê ser ziman, bi ahrîman re li xirabûnê kiresekî giyanî tê kiirn. Her weha weha bi ahuramazda re ji li qancbûnê kiresekî qancbûnê tê kirin. Pê re ji têgihiştina wê tê afirandin û felsefe wê

bi zagon û nirxetiye wê re tê kirin. Bi 'Zerwan' re destpêşkeka wê ya ku heya tê ser ziman. Zerwan, bi zaroyên xwe ahuramazda û ahriman re, destpêkirina wî tê kirin. Kurê wî ahriman ne qanciyê diafirêne û mazda ji qanciyê diafirêne. Bi vê yekê re, ev ji di baweriya wê de, weke bextekî tê ser ziman. Ew bext, bi "bextê demê" dihê ser ziman. Bextê demê yê ku dem kifş dike û ser me hemûyî re ya. Tenê xwûdayekî mazin yekî weke mazda karê 'dest li wê werde'. Li dinyê, ji şînatiyê bigire pir wî re dibêt. Zerwan, ji ber ku "hebûna demê" dihêne ser ziman, ew serweriya wê ye li ser hemûkan re heya. Ew dem ku pir mazin hatiya jîn kirin e' Zerwan, daya kifşkirin ku wê her serê sêhezâr salan wê mazda were dinyê. Zerwanî, bi bûjenî û arîşenî hebûne gerdûnê dihêne ser ziman. Stêr, heyy û roj û hwd, her tiştê li azmana hebûnaka wan ye bi wê gerdûntiyê re li berçav heya. Ew "xate bext" ji dihêne berçav û ser ziman. Ji wê dem wê dîtî û fahm kirin. Mazda bûyeniye wê ye ku wê li dinyê bide afirandin û an ji ku dide afirandin dihêne ser ziman. Ew 'têhn û rohniya wê ye afrîner' heya. Di baweriya wî de, ye ku rohniyê û tariyê jev diqatêne valahiyaka li nivê wê heya. Ye ku bûjenê hê ku forma wê ne afiriya diafirêne ji, zerwan û hebûna mazda ya. Di baweriya Zerwan de, hemû tişt ji berê ve hatiya kifşkirin. Di 'giroveriya azman' de, hatiya kifşkirin ku wê çî bi çî bê. Bexte mirov bi stêr, komastêran û gerwêrkan, di naqabîna qancî û xirabiyê de dihê kifşkirin. Pêşketina stêrzaniyê her weha bi wê re ji destpê dike. Bi wê û wê têgihîştina wê ye giyana pîroz û giyana xiraker bi zerdeşt re pêşketine wê xatê her weha tê ser ziman.

Bi nav û serwerî û serdestiya pîroz Zerdeşt bi têgihîştinek di wê duyitîyê de wê xate de demeke nû dide dest pê kirin. Hizrên wî yên ku tene ser ziman, pêşketinê bi têgihîştine duyitîyê lê bi hizre yekitîyê dihêne holê û dide afirandin. Bi vê yekê, bawerî û pîrozî hizrên wê mazin li gor wî û têgihîştina wî mazin dibin. Zerdeşt, bi baweriye ku temen û sebebê hemû tiştê qanc û baş bi mazda(hûrmûz) re têgihîştineka bi yek-yazdantiyê derdixe pêş. Hate deme wî, bi ahriman re duyiti hebû. Lê ew di hanina ser ye li ser ziman de wî dike ku li şûn bihêle. Lê wî ji "ji xwûna yazdanan" dihasibêne. Mazda di têgihîştina wî de temenê 'bûn û hebûnê' ya. Wê dihêne ser ziman. "Avesta", ku bi nav demeke jîndayî û pîroz dihêne ser ziman, pê hizre wî dihê holê. Zerdeşt, wate wî û pêşketine wî, di demê de ji nû ve bûne pergala olî ye li gor demê ya. Awayê bawerîya wî, kirin, nirxbûn û gotinên wî û hwd, li gor demeke nû ku î ro jê bi têgihîştina xwe nabuhurê ya, dihê ser ziman. Zerdeşt, bi wate û hebûna gotinî, bi kurdî "destê zêr" û "destpêka zêr" dihêne ser ziman.

Felsefe wî, hebûne wê tê de, jîrî heya. Mirov divêt ku wê bêne ser ziman. Di deme ku bidengekî bilind diaxivê ji dora xwe re berê rû yê xwe dide bi azmana bi rojê de û diaxivê. Jê wê meyzendina xwe hizrên ku di serê wî de çêdibin dihêne ser ziman ji dora xwe re. Baweriyê ew, bi kirin û rast nêzîbûn re dihêne ser ziman. Bi vê yekê re, mirov divêt ku bêne ser ziman ku jîrtiyê ew pê dihêne ser ziman. Gotina wê ye "gotina qanc, kirina baş û tevgere rast", wê jîrîya hizrî dihêne ser ziman. Pê re ji astaka wê dihêne ser ziman. Dîtin, bi wî re di serê mirov de efrîner e. Her kirde di serê mirov de bi tiştê ku li dinyê ku mazda afirandîya û heya ya. Bi vê yekê, ji dinyê û tiştên wê yê têde ku hene, bi têgihîştinê bi hiyerarşiyeka ku diçê û digihê mejî û têde ye ku wê afirandîya û heya ya, pê re tememiya xwe dihêne ser ziman. Her tiştê li jîyanê mirov çawa lê meyzênê, wê wilo bi mirov re pêşketineke bi têgihîştine bêne. Li gor wê têgihîştina wî, çêkeriya jîrtî, ye ku mirov fahmkirîya ya. Bi biriqîna ji tiştên ku hene, di serî de weke cihana li derve cihanak heya. Herdû cihan, têkiliya wan bi hev re danîna wê lezim û pêdivîya wê heya. Ew cihana serî, ji xwe potansiyale wê ji berê ve hebû. Lê bi bûna fahmkiirnê re êdî wê ji xwe kifşkirîya. Wê êdî bi wê yekê êdî pêş bikeve. Riya wê ya ku diçê mazda û ji wî ji diçê Zerwan e. Roj, ji ber ku bi têhne û ew têhn ji bi şawta, mirov dizanê ku riya çûna li mazda û jîrîya wî, di êgir de diçê. Agir pîroz e. Li dora wê berg û ceng têne girtin. Yê qanc wê ew agir wan ne şawitêne. Wê wan 'qayîm' bike. Lê yênku bidil û serê xwe ne baş bû, wê ku agir têkilî wan bû, wê ew bişawit in. Av û ax, deme ku bi hev re kete têkiliyê de û harî çêkir ji xwe, wê têhne rojê ji wê êdî wê jînd û zînd bike. Agir têde biarîşî têgihîştin heya. Di deme têhn dayinê de, wê zanîne dihêne holê di mirov de. Agir û arîşa, hebûna wan ye bi hev re yek e. Ew ji pîroz û zanebûn e. Agir, hêze arîşetiyê di xwe de dihêne holê ku mirov wê bibîne. Têhn, deme ku da dilê me, wê ev yek were dîtin û kifşkiirn. Dilê mirov ku germ bû, wê bi tevger bibe. Wê hingê 'rahm' û 'zanîn' bi hev re têde 'were holê'. Aqilê mirov ji wê bijîre. Ew jîrbûn, ku mirov wê dît, wê mirov di hinek pêşketinne mazin yên di mirov de bibe. Bi wê re, divêt ku mirov ji bîr nekê ku nerîne dil ji pêş dikeve. Zanebûna mirov, divêt ku bidil bê. Dilê wê, wê mirov bigihêne rastiya rastteqînî ye ku mazina û hîme û heya.

Zerdeşt, pergala wî ya hizrî, mirov karê pir mazin bi vê têgihîştine û hebûne têgihîştina wî ye li azmana bêne ser ziman. Wî bi hanîna xwe ye li ser ziman re, safîbûnak di seran de bi mirov û xwûdê li gor hiyerrarşiya wê afirand. Ew safîbûn, bitêgihîştin di serî de bû. Nêzîkatîyên ku piştre

bûn, bi vê yekê bi bawerî bi jîr û têgihiştine wê dibin. Mirov, zanebûne êdî nas dike. Pê re, wê çawa tevbigerihê wê dizanê û fahm dike. Rastî, di serî de, bi hine awayna hatiya rohnîkirintir. Bi wê têgihiştine wî û bi wê êdî wê pêdeçûna wê ye bi pêşketine bi deman re, wê hizirkirina jîrî ya ku tê afirandin bi afirê û bê afirandin. Nêzîkatî, di wê çerçove tene bi zanetir kirin. Gotina bêhtir bitêgihiştin dibin. Tevger, ji her awa û hebûna wê ve li ser tê sekinandin. Kijan ye qanc e û kijan neya qance tê dîtin û fahm kiirn. Bi wê re demne pêşketinê yêb bi hizir di buhur in. Hate ku dem tê derketina Manî, wê her weha bi pergal li Kurdistanê pêşketineka mazin bê jîn kirin. ..

Manî: Ji aliyê pêşketine wê xatê ye bi têgihiştin û felsefe wê re, derketina Manî demeke nû ya. Ew weke ancanka wê xatê e jîrîya. Her weha mirov karê wî bêne ser ziman. Derketina wî, di demeke pêşketineka mazin bûya û bi têgihiştin, hizir û têgihiştina Zerdeşt di nav xalkê de rûniştîya bi pergal, ew derdikeve. Ew, di derbarê wê hizir û têgihiştine wê û pergala wê bi dîroke wê re de bi zanebûn a. Manî, têgihiştina Zerdeşt bi awayê pêşketin û asta demê di xwe de bi sentez dike. Ew têgihiştine xwe bi hizire xwe re li ser temenê hebûne stêrzanîyê bidest afirandinê dike. Tarî û xirabî, ku di dinye pêzevî de di dinye arîşen ye mirov de têkoşînak pê re heya hanî ser ziman. Rohni, bi hebûne mirov re ye li dinyê re ku hûrmûz da dinyê ya. Têde zanebûn û rastî heya. Rohni, ji rastteqniya herî mazin û bingeh tê. Manî, bi têgihiştine xwe re, di demeke kin de tê kifşkiirn. Hizre wî, tê kifşkirin. Ew, bi jîrîyê dihêne ser ziman. Li ser jîrîyê di sekinê û dihêne ser ziman. Ji aliyê têgihiştina xwe ve bi kok diçê Zerdeşt û ji wir ji diçê yên berî wî. Wî hiz hanîna ser ziman ye rastiyê dikir. Rastî, ji bo wî, pir girîng bû. Li gor wî, mirov dikarê bi hizirkirin û fahmkirina bi jîrîya xwe ye bi xwe re xwe bigihêne de. Wî, mirov, di temenekî dîrokî de bi hebûne xwe ye ku hatiya afirandin hanî ser ziman. Mirov wî, weke nîrxê mazin nîrxand û hanî ser ziman. Rehetbûn, li gor têgihiştina wî bi jîrîya mirov re ya û pê re ji hertimî were û mazin bibe. Wî rehetî weke teybetmendiyeka bizanebûn ye pê wê were dihanî ser ziman. Dem bi dem di ser de mazin bûn, wê bi ber wê de bibe. Di vir de, wî bahse ahlaqe dikir. Li got têgihiştina wî, çend ku ahlaq ji zanebûnê ya, her weha divêt ku mirov zanibe ku ye wê wê û bûna wê kifşbike û biafirêne ji, ew têkoşîna di dilê mirov de ye bi tariyê re ku heya.

Wî dii jiyana xwe de pir mazin nivîsand. Her dere ku çûyê de li wir, jê bi nivîs ji jîre aqilê wî hinek li wir wî bixwe hişt. Fahmkirin û zanebûn,

li gor wê ya ku wê rê şanî mirov bida. Ji ber vê yekê ji, wê guhdida pêşketin bi wê û nivîsandinê. Her ku dihate aqilê wî, wî di nivîsand. Naskirin, xosletekî pêdeçûnê ye li gor wê û têgihîştina wî ya ku bû. Wî, li dinyê û tiştên ku di dîtî li wan dimeyîzend û jê di dil de bi xwe re ji bo fahm kirina bijîr hewl dida. Rast dîtî, ya bi jîre êqil e. Wil wilo di dît. Jîrîti, li gor wî keseyetiyê wê ye teybet heya. Di mirov de, mirov karê xwe bi gihêne wê heya. Lê li gor wî, bi vê yekê, ji têgihîştina wî biqasî ku tê fahmkirin sê awayên şaxsiyetê yên ku diafirin hene. Yek, yê asayiya ku di jiyana xwe de dibêt dubeş e. Beşek qey karê jiyana xwe bidomêne. Yê din ji, hin bi hin bi dîtina xwe re bi pêde diçê û derfetê wê aliyê heya ku bigihê asta bilind ya têgihîştinê. Yê dîn ji, yê ku bi yên ku xwe dana pêşxistina jîrîye êqil in. Ew ji, wê rohnîyak di serê wan de bi demê re pêkeve. Ew ji, divêt ku hertimî bi wê di tekoşîna têgihîştinê de bin, ji ber ku ew bi tariyê re yên di şer de ne li ser navê yazdanê mazin. Wê rohnîya yazdanê mazin, wan ti carî bi têne ne berdê. Ew ji, ye ku wê pêşketine wan bide kifşkirin, dilsafîbûn, jidilbûn û qancbûn e. Pê re ji, hertimî hewldana fahmkirinê ya. Yên dawiyê yên sêyemin ji, yên mazin ku ew bi rohnîya mazin yên yazdanê mazin yên weke Zerdeşt in. Ew, wê wilo dihêne ser ziman. Ev ye dawiyê ji yên ku yên ku hatina naqandin in. Bi wan re, mirov wê di riya xwe ye bi pêş de herê. Wê çend ku herê bi wê bi ber rohnîyê de herê. Bawerî û tekoşîna biwê ji bo wê, di qadekê de digihêne hevdu. Lê hertimî ji hiyerrarşiyeka mazin her weha di nav mirov de heya.

Manî, bawermendên wî, di parastgahên bi navê wî avakirina bi pêşve diçin. Bi wan re, tiştêkî nû diafirê. Hate wê demê ku hate ku hatiye Zerdeşt ji wî ji bi vir de ku hatiya bi parastgahên ku agir têde dihate pêxistin bi rê ve diçû. Wan rûyê xwe bi rastî di êgir de di dît. Lê Manî, bawermendên wî, cara pêşî bi awayekî nû parastgahên xwe yên ku ji pêşketina dêrên filehan re ji dibîna minaq diafirênin. Diafirênin û têde wê çawa berg ji bê kirin kifş dikin û zagon û xalên wê yên bingeh radixina berçav. Manî, li Kurdistanê li herême Merdînê derdikeve. Lê ew li herêmên din ji gerîya ya. Ne tenê ew der, ew, hate bi hindistanê û Çîne ji çûya û li wanderan ji demeke xwe pir dirêj buhurandiya. Manî, şiyana wî ye jîrî, pir mazin û xurt hebû. Li dere ku diçûyê de ji, pir mazin dikarê pir mazin fêrbûnekê ji ye ku heya di xwe de çêke. Nivîsên wî yên ku wî nivîsandina, weke "nivîsên pîroz têne dîtî û di parastgahên wî de ji aliyê bawermendên wî ve têne xwandin. Manî Hinek hizrên wî yên u wî bixwe nivîsandina li ser dîrok, acinîyan ji hebûn. Wî acinî, weke ku berî wî di

têgihîştina Zerdeşt de ji dihate ser ziman, weke yên ku weke me ji adam û hawa na dihanî ser ziman. Lê wî dihanî ser ziman ku mirov ji av û axê ku birohnîyê hatina afirandin dihanî ser ziman. Lê ew ji, bi heman awayê yên "ji ba bûna" dihanî ser ziman. Ev têgihîştin, piştê di musulmanetiyê de ji hatiya ser ziman.

Manî, di deme wî de, çawa ku ew bidinyê ket, herweha pişt wî re misyonerî bi wan re dest pê dike. Di rastiye de misyonerî yên ku her weha li herêman dikirin, bawermendên Manî bûn. Ji bo ku bawerî û hizre bibina herêmên din, ji Kurdistanê ji gelek deverên li gelek deverên din yên cihanê ji aliyê wan ve seferên misyonertiyê yên wan bûna. Li aliyê Imparatoriya Sasaniyan ji dibin. Lê Şahên Sasanî ji wê ditirsihin û piştê li ber wan disekin in. Berî hingî Manî ji, ji ber kirina xwe ye wilo serî wî hatibû lê xistin. Piştê gelek bawermendên wî ji, dawîya wan bi bawerîya wan re dibê weke ye wî. Lê çend ku wilo çûna ser wan çûbûn dibê, bi teybetî ji bi aliyê asya de, pêşketine wê û belavbûna wê nayê sekinandin. Zû belav dibe. Bî wê zû belavbûnê re, di qadekê mazin de êdî mirov karê bêje ku dibê xwediyê hebûn û bandûr. Lê piştê, hin bi hin ji holê di rabin. Derketina filahîyê û piştê herêkirina fermiyete wê û piştê wê re derketina musulmanetiyê, wê mafê jîyanê û qadê ji Manîvan re ne hêle. Manî, Di aslê xwe de, demekê nû ye di wê pêşketine Zerdeştîyê de ya. Mirov divêt ku vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Pê re ji, mirov divêt ku bêje ku şîrovekirina wê ye li gor demê ya. Afirandina pergala wê ye li gor demê ya. Hebûna wê ye wê demê ya. Bi manî re teybetmendiyê herî sereke ye ku bi teybet derdikeve pêş, bi jîrî afirandina aqil e. Jîrîtî, pê re pêşketiya û weke ku bi teybetî bi hizir di hanîna wê ye li ser ziman pergalak heya. Ew bihizirkirinê afirandina hizir bi awayê çêkeriyaka jîrî dihêne holê û dide berçav. Mirov vê yekê di awayê pêşketine wê de dibîne.

Ev xate pêşketinê bi aqil û bi vaca wê bi deman dibêt. Li ser vaca aqil re dem bi dem êdî pêşketina têgihîştinê bi jîrî dibêt. Hate ku dem tê sadsala me, her weha ev yek berdewam dike. Bi deme me re, em weke çend gotinên dawiyê bi temenê hanîna ser ziman ye jîrîyê pêşketine wê û ku ew weke ancama wê xate pêşketinê de ya, piştê bi pêşketine xwe re çî ancaman derdixê holê. Di roje me de, jîrî, bi serê xwe êdî qadaka ku bi têgihîştine afiriya û pir afrîner e. Mirov divêt ku vê yekê ji bi teybet bêne ser ziman. Bî wê re mirov bahse jîrîyê bike, divêt ku mirov hinekî bi teybet li ser wê bisekinê. Ji ber em ji bi vê yekê û bi teybetî di çerçove jîrîyê çêker de li ser bisekin in. Di çerçove biharhanîna vacê û aqil de, ev

yek pir girîng e. Aqilê ku têde vac hatiya bi kar hanîn, wê bi vê yekê xate wê ye pêşketinê hê baş were dîtin û fahm kirin.

Jîrîye çêker: deme ku mirov bahse jîrîye çêker bike, wê di cih de roje me û pêşketinên ku têde bûna werine bîra me. Ev hatina bîrê ji, ne şaş û xelat e. Rast e. Di serî de deme ku mirov bahse jîrîye çêker kir, mirov kare tiştên ku jiyane de di demê de bi aqil hatina afirandin û serweriya wan dike. Di sadsala me de teknolojiyê mirov karê bi teybet bêne ser ziman. Lê divêt ku mirov bêje ku mirov karê qadên zanistê yên ku î ro serdest in ji di na vê bêjê de bêne ser ziman. Aqil ji çi tê afirandin? Ji her tişte ku heya aqil tê afirandin. Hertîştê ku heya ji her yek bi serê xwe tiştêkî di jiyane de dihêne ser ziman. Di mitolojiyê de bahse xwûdayan tê kirin ku hatina dinyê û aqil kirina serê mirov de. An ji fermanak dana ku kirina ku aqil bibe û bi keve ser de. Aqil, bi teybetî jîrîya mirov di afirêne. Jîrîti ji, weke ancama pêsketine aqil, hebûne êqil dihêne ser ziman. Gotina zanebûnê bi ser xwe ku mirov hilda dest, mirov wateyeka vê bêje têde dibîne. Î ro, di roje me de bahse "sibernetik"ê tê kirin. Wate wê, di jiyane de bi pergala jiyana xwe berdeham kirin e. Têde ji, wate bizanebûn berdeham kirin, ji xwe heya. Mirov di hundurê pergala de çawa û bi çi tevger û awayê dijî, her weha karê wê ye ku kifş bike. Sibernetik, gotinaka civakî ye deme teknolojiyê ya. Her weha divêt ku mirov vê gotinê ji bi teybet bêne ser ziman. Di civaka sibernetik de, zanist bi her awayê xwe serweriyaka wê ye li berçav heya. Hebûna zanistê serdest e. Pergala ji, serdestiya wê li hemûkî heya. Têgihîştina wê ye î ro, vê dihêne ser ziman.

Di aqilê çêker de, pêşketina ku bi aqil heya têgihîştina wê bikar hanîna wê afirandinê dihêne ser ziman. Li watekî asya li Japonya robotekî weke "asimo" çêkirina wî ku karê bi hizirê û hizre bêne ser ziman û bihest ji bibe, her weha jîrîye çêker hebûne wê dihêne ser ziman. Bi wê û rewşê re û her weha yên wilo re jîrîye mirov hebûne wê serweri jiyane dibêt. Mirov di jiyana xwe de hertimî dixwezê ku bigihê astaka baş. Bi kirin û cih bê, wê yekê dixwezê. Ji ber vê yekê ji hertimî hewl dide ku aqilê bikar bêne. Bikar dihêne ji. Di roje me de bi internet û tiştên wilo re karê bêhtir aqilê xwe bi kar bêne. Di jiyana xwe ye civaknasî de ast û hunere wî zêdetir dibêt. Li jiyane hebûna pêşketinê her weha pir mazin dibêt. Pêre ji, mirov karê vê ji bêne ser ziman. **"Perwerdehiya zanebûnê"** dîtin, her weha jîrîye mirov pêş dixê û bi pêşve dibêt. Bêhtir mirov bi fahmkirine bi mejiyê mirov re mirov biser dixê. Di perwerdiye aqil de, têrker, teybetmendî, têkilî, vebir û hwd, fahmkirina wan û bi wan

re di jiyânê de li ser rewş, bûyar û hwd serwerbûna bi aqil bidest xistin, ancamaka aqil ye bijîrîya. Dem, di pêşveçûnê de hertimî her weha li gor xwe û rewşe xwe ye demî gav avêtinê ji mirov dixwezê. Bandûrkirin û bûn û sedeman, di derbarê wan de bûna xwedi zanebûn û têgihîştin, jîriye mirov radixe berçav. Di jiyânê bi plan û program bûn, bizanebûn jiyandinê dibêt.

Di roje me de gotina "civaka zanist"ê tê bi kar hanîn. Ev gotin, bi xwe re di nêzîkatî û awa de wêneyekî dihêne berçav. mirovê andamê civaka zanistê, di têkiliyê xwe de bîaqil tevdigerihê. Gavên xwe bi zanebûn diavêje û berî hertiştî ji bi zanebûn dike. Lê bizanebûn kirin ji, serweriyekê bi aqil ji mirov dixwezê. **Bîaqil serweribûn, karê jîrîyê ji mirov re di jiyânê de bêne. Ew ji bi hildanê perwerdeyeka pir baş a. Perwerdeya pir baş ji, bi pêşketina mirov re ya. Zimanê mirov ê î ro, yê deme civaka zanistê, li gor wê xwe bi afirandinê biava dike. Mêl û heste mirov, bi kijan aliyê ve ya? Ew rastî li ser sekinandin û bizanebûn hanîna ser ziman, weke xosletekê wê awayê civakê dihê holê li berçav. Di civaka zanistê de fêrbûna bi venêrîn û bivebirkirin, weke teybetmendiyek wê ye ku bi pêş dixê ya. Lê di civaka zanistê de sînore fêrbûnê û hildanê ji nîn e. Çend ku hildan bû ji, birçibûnak wê piştî her hildanê xwe bide berçav. Mirov karê her weha vê ji bêne ser ziman. Lê divêt ku mirov vê ji bêne ser ziman ku çend ku dem bi pêşveçû, wê jîrîtî serweriya wê bi têgihîştinê re zêdetir bibe. Gihîştina zanebûnê û wergere wê ye li zimên ji her weha derdikeve holê. Ev ji, weke xalaka serwerbûnê bizanebûn dihê holê. Biryardarî û girtin û wilo jînbûn, ji heya. Ew ji, weke xosletekî derdikeve pêş bi mirov re di jiyânê de. Afrînertî û afirandin, derdikeve pêş. Heste çêker ji, weke jîrîye çêker hin bi hin diafirê û derdikeve holê. Pêre di berdewame wê de mirov karê bêne ser ziman ku mejîyê çêker, bîra çêker û hwd hate ku digihê mirov diafirê û tê ser ziman. Ev hemû ancamên jîrîye çêker in. Ancamên serweriya wê ye li jiyânê ye mirov re ya. Her weha mirov karê di dawiyê vê xata xwe de vê ji bêne ser ziman. Pergal, vac, psîkolojî û hwd, diafir in û pêş dikevin û serweriya wan tê holê. Mejiyê mirov, bi afirandina bixwe re, weke ancamna wê, xwe bi ancamên xwe re di jiyânê de xwe bi bûjen dike. Bi demê re têgihîştin, vac, bi dagaran li jiyânê li gor vacaka xwe serweriya xwe dihênine holê. Di jiyana rojane de vac, hebûne wê bi kirinên mirov yên bi hev re diahangekê de dihêne holê. Bi wê jî, derkên weke derpêşkirin bivacî serweriyaka wan dibêt. ..**

Bikarhanîna vacê, di jiyana mirov de bi awayê xwe yê hizrî êdî jiyana mirov dide kifşkirin. Kar û kirinên di jiyane de, bi awayekî rewşenbîrî bi pêşve diçin. Bi vê yekê re, bi vê têgihîştinê li ser sekinandin pir girîng e. Di demên berê yên ku me bi sereke hanîna ser ziman de, ev yek her weha dihê dîtin. Jîrîya aqil, hatiya kifşkirin û pê hatiya afirandin. Çendî ku ew were kifşkirin, wê pêşketineka mazin pê were kirin. Divêt ku mirov ji vê yekê bi teybet bêne ser ziman. Manî jîrî çawa bi karhanî? Berî wî Zerdeşt çawa bi karhanî? Wan bi pergala di xatekê de bi karhanî. Têgihîştina wan ye ku di demê afirî, di deme piştîre ye ku hat de bû bingeh ji pêşketina ku bû re. Mirov vê yekê her weha bi teybet dibîne. Di roje me de ji, weke ku awayekî pêşketinê ji wê hatiya derxistin û pê bi rê ve çuyin heya. Mirov wilo, ku di hizirê dibîne. Pêşketina deman ye ku di deman de bûya, her weha mazin e. Me li gor bi metafizîkî re aliyekî wê yê pêşketinê hanî ser ziman. Lê piştîre di sadsala me de, aliyê wê yê din ji, ku bi teherê re afirîya heya. Ew ji, her weha bi serê xwe xwediyê pêşketineka mazin e. Teybetmendiye wî aliyê ji, bi hev ve û ji hev hanîna li ser ziman, xala sereke ye wê ya. Bi vê yekê pêşketine wê heya.

Di roje me de, pêşketinên ku dibin, di temenê wan de hemûk ji, jîrîya aqil pêşketine wê ye ku ancaman êdî diafirêne heya. Wê ev awayê pêşketinê êdî berdewam ji bike. Bi vê yekê re pêşketin û li ser wê awayê pêşketine bi fahm kirin û têde çûnê re sekin in pir girîng dibêt. Teknoloji, ancama jîrîya aqil ye çêker e. Mirov divêt ku wê wilo bêne ser ziman. Her weha, wê wilo bi wî rengî hê gelek pêşketinên din bibin û werine holê. Bi teybetî ji, bi zanista mirov re wê di ahangekê de ev di riya xwe de berdewam bike. Minaq, genoloji, her weha mirov weke aliyekî vê yekê bêne ser ziman. Ev yek her weha pir girîng e. Di roje me de pêşketin, her weha bi wê yekê bi awayê xwe yê geometrikî bi rê ve diçêt. Di vir de, divêt ku mirov vê ji bêne ser ziman, zimanl dayikê pêşketina wê hebûne wê awayê pêşketine ji temen mirov bi serwer dike. Bi vê yekê, weke gotina dawiyê, em vê bînine ser ziman.

-VI-

ZANÎN, AZADÎ Û PÊWISTINÎ. ...

Beş yek; pirsgirêka li hevdû kirina pêşketina herîkîna jîyanî û darêjka vacê: Di serî de, dema ku em hewl bidin ku gotina azadîyê fahm bikin, divê ku em pêşî dema xwe û asta wê ya têgihîştinê ya ku hatîyê û gihiştîyê de, bi başî fahm bikin. Li vir, emê hinekî bi têgihîştinî û ankû felsefekî hewl bidin ku wê fahm bikin. Em çendî ku bahse azadîyê dikin û wê gotinê dihênina ser ziman, di serî me de, di keviyeka mejiyê de, hertimî şiqaka wê ya din jî mirov bi hîskirinê jî bê hîs dike û dibîne heya. Ew jî, ku em rastarast bînina ser ziman, wê bi gotina pêwîstîniyê re were fahm kiirn. Lê ku em ji kîjan aliyê ve jî lê diner in, di serî de, li vir, berî hertiştî, em bi têgihîştinî, divê ku têkiliya di nava van herdû gotinan de pêşî fahm bikin. Ev dîroke me ya hizir ku ew ser sê û ankû çar hezar salî re, hertimî, her yê ku bidest hizirkirinê kiriya li ser van mijaran pêşî serî li ser vê wastandîya. Bi vê yekê, kîjan alî wê derkeve li pêş, kîjan ya ku pêşî tê ya, kîjan ya ku di hiyererşîya têgihîştinê de cihê wê li pêş a, weke mijarna hem sergirtî û hem servekirî ên ku li ser wan hatîya hizir in û hatina şîrove kirin in.

Her wusa, heta roja me jî, ku bahse azadîyê hatiya kirin, gotina pêwîstîni jî, weke hevlingê wê bi wê re hatîya ser ziman. Biwê re jî, êdî bahse wê hatîya kirin. Hinekî jî, weke ku di nava kurdên berê de bi bawerî hebû di têgihîştina dûalîsmê de tiştêk, weke ku çawa ku şev û roj bêhevdû nabin, wê bê hevling û ankû ya vajî xwe wê nebê. Di vê temenê de jî, di temenê pêwîstîniyê de li gotinan hatîya nerîn. Li vir berî hertiştî ya ku mirov di serî de fahm bike, ew a ku ka em pêşî kîjan gotinê ji wan weke navend bigir in û ji wê bi ber ya din de gava xwe biavêjin û bidest hanîna li ser ziman bikin. Di serî de, di dema ku bahse azadîyê dihê kirin, pêşî pirsêk bi rengê 'çi azadî' ankû 'çawa azadî' dihê kirin. Yanî, mirov çawa dikarê bahse wê bike. Bi vî rengî, her gotinên ku hatina gotin jî, di xwe de weke kirdeyeka vêşartî, hertimî nîşanaka pirsê di mejî de bi wêneyî zindî hiştina. Bi vê yekê jî, êdî her tiştê ku em ku weke ku têde zelal bûna û me hanîna ser ziman jî, piştê dîsa ji wê xale 'ne zelaliyê' bidest gavavêtina wê hatîya kirin.

Bêgûman, her dem, li gorî xwe û têgihîştin û asta xwe ya têgihîştinî û

zanîni nêzîkatîyekê û ankû ji nû ve şîrovekirinekê dixwezê. Em vê red nakin. Lê ji wê zêdetir, li vir, pêşî weke ku pîrsgirêka teherê li ser dîtbarîya gotinê re xwe bi dîyarî dide li berçav. Ev jî, weke aliyekî din ku divê ku êdî mirov bi demê re bê û di dema wê bixwe de jî bê, divê ku mirov li ser bisekinê. LI ber azadîyê pêwîstîni, dema ku em bahse wê bikin, divê ku em dîrokekê bi serê wê û bi hemû aliyên wê re li ser gotinên ol, rewist û hwd re şîrove bike û bêne ser ziman. Ji ber ku li vir, weke ku ev weke pêwîstînyekê derdikeve li ber me.

Pêwîstîni, hertimî rengê wê bi salixkirina têgihîştinekê bi reng û lingê wê rewistî re hin bi hin ku em di farqê de jî bin û ne di farqê de jî bin, wê xwe bidest dayîna dîyarkirinê bike. Ev jî, wê hin bi hin li ser gotina rewistê re, wê hin bi hin rêgezên ku em li gorî wan bi rêzkarî bijî jî, wê bêne li ber me ku em êdî li gorî wan bijîn. Li vir, êdî li ser wê jîyane me re, salixkirina gotina pêwîstînyê, giringiya wê derdikeve li holê. Azadî jî, sînorê wê, êdî wê di nava sînorên wan rêgezên kifşkirî de wê xwe bide jîyan kirin.

Di vê çerçova ku em nûha bi vê gotina xwe ya di dawîya paragrafa li ser vê re ku ketinê de, divê ku em êdî ji wir hinekî li ser têgihîştinê re bidest hanîna li ser ziman bikin. Wusa xuya dike ku ev weke aliyekî giring ku dihê li ber me ya. Sînor, weke gotineka hevbeş êdî çawa ku çerçova wê di gotina pêwîstînyê de afirîya wê, wê di gotina azadîyê de jî êdî xwe bicih bike. Li vir, êdî wê bike ku mirov wê bijî.

Sînorê gotinê, li vir, weke ku dibê sînorê rêgezî ê ku me li jor bidîtbarî dît û kifş kir. Bi wê re jî, êdî wê ew fahm kirina wê re, wê xwe bide dîyar kirin. Lê li vir, divê ku mirov kifş bike ku azadî û pêwîstîni, weke ku li hevdû hunandî derdikevina li ber me. Em nikarin, bê yekê ya din jî fahm bikin. Çendî ku em sînorên di hundurê pêwîstînyê de kifş dikin, em wate û kirdeya gotina azadîyê jî di hundurê wê de bi têgihîştina wê ya felsefekî kifş dikin dihênina ser ziman.

Emê li vir, li ser gotina "mafê jîyanê" re vê hunandina xwe ya bigotinî bidina domandin. Ev yek, wê êdî me hin bi hin ji destpêka bûyina mirov û heta dawîya jîyanîya wî ku heta ku jîya ya, wê di çerçovê de wê were ser ziman. Di dema ku em mirov û mafê jîyanê, li vir, weke gotinaka bingihîn di temenê vê de hildina li dest û bînina ser ziman, hingî emê şîrovekirina xwe bi gotina xwe ya teybet ya "mafê jîyanê" re bidina domandin. Ev jî, weke aliyekî vê yê giring ku divê ku mirov bi wê re bêne ser ziman a.

Di dema ku piştî ku mirov hat dînyê û pêde, mafê wî û ankû wê yê

jîyanê heya ku bijî. Ev jî, weke aliyekî ku em nikarin li ser nîqaşê bidina kirin jî ya. Bi wê re jî, dema ku me bi heyîn û bûyînê re sînorê wê mafê bi gotina azadiyê re bînina ser ziman, hingî, divê ku em vê yekê ji destpêkê bidina dest pê kirin. Di serî de, di dema ku mirov di zîkê dayika xwe de, ku ew kêlîka pêşî ku dilê wî bidest avêtinê kir, hingî, ew çerçovaya mafê wî û ankû wê yê jîyanê dihê xîzkirin. Li vir, ku em nekevina nava sînorê baxtewariyê û ankû "**qadarê**" de, ku em lê diner in, em dibînin ku destpêk, li vir, bi wê re dest pê kirîya. Lê weke ku heta ku gav bi gav ew pêvajoya bûyînê hatiya wê astê, pêvajoya pêşî ya jîyanê bi wê jîyanê û destpêka wê re jî heya.

Mirov, bi têgihiştinî ku wê xwezatiya xwe di, hingî wê wê sînorê azadiya xwe jî kifş bike. Ji ber ku hinekî jî, sînorê azadiyê bi sînorê xwezatiyê re ya. Ew xwezati, biqasî ku bi wê heyîna mirov û teybetmendiyên mirov re dihê û dijî, wilqasî jî bi heyîna li dordora mirov a xwezayî û hwd re jî dihê û dijî. Ji vê aliyê ve, teybetmenditîya jîndatî û ya hewirdorî, çend ku pêwîstî pê tê dîtin ku mirov di çerçova aliyê pêşî de şîrove bike, ewçendî jî dide pêwîstkirin ku ji aliyê din ê dîyemin ve jî ku şîrove bikê û fahm bike. Her jînda, bi xoslet û teybetmendiyên wî re, dema ku em bahse wê sînorê azadiya wê dikin, di wê demê de jî, em dibînin ku bi wê zanîn û têgihiştina ku di serî de bûya re, weke dîmenekî dîyem jî bixoslet û teybetmendîbûna wê jî derketîya li holê û li gorî wê hatiya kifşkirin. Di naqabîna wê sînorê teybetmendi ê jîndatî û ê têgihiştinî de, ji dû aliyên ve ku di nava hevdu de kifşkiirîn bûya bi hevdu re..

Lê divê ku mirov jî kifş bike, ku li gorî cihê wê rêgezên têgihiştinî û ên jîndatî hevdu digirin. Ankû li hevdu tên. Minaq, dema ku em bi hizir bibêjin, ku emê berê rûyê xwe bizîvirênina bi piştî şûkra xwe, ev wê ji aliyê fizîkîya mirov re ne biderfet bê. Ji ber ku emê nikaribin berê rûyê xwe bi zîvirênina piştî şûkra xwe. Em bîaqil wê bi wêne jî bikin di serê xwe de, emê wê bi jîndayî û kirinî wê nikaribin bikin. Ji ber vê yekê, sînorê kifşkirina me, bi fizyolojikîya me ve bisînora a. Lê sînorê hizirkirina me, bi wê re ne bisînora a. Di vê temenê de, di dema ku em azadiyê di çerçova wê gotina têgihiştinê de lê bihizir in, wê di her rewşê de li ya jîndatîya mirov newê. Teybetmendîya mirov a zayînê ku bi jinê re dihê li holê jî, divê ku mirov bi vê rengî bi xoslet û teybetmendî kifş bikê û fahm bikê û li ser bisekin ê.

Du tişt û ankû alî, li vir divê ku mirov di temenê kifşkirinê de bibîne. Yek, bi jîndatî û teybetmendiya wê re ya. Ya din jî, bi hizirkirin û

têgihîştinkirina wê re ya. Bi wê re jî, divê ku em hizirkirin û têgihîştinkirina wê jî jîbîrnekin û bînina ser ziman. Weke aliyekî giring ku derdikeve li ber em jî, ew aliyê hizirkirin û têgihîştinkirinê ya. Ya ku bi me gotina azadîyê dide nîqaşkirin jî ew a. Aqilkirin û ankû hizirkirin, du gotinên jêvcûda na. Aqil kirin, bi wate xwe ya pêşî ya sereka bi derxistina hiş a. Bi wate xwe ya dûyem jî bi heyîna aqil re û bi çêbûna wê re dihê ser ziman. Li vir, li ser van aliyan ve, gelek aliyên din jî mirov dikarê wan bîne ser ziman. Hizirkirin jî, her wusa, bi fahm kirinê re ya. Ji aliyê din ve jî, bi zanebûnê re dihê ser ziman.

Dema ku em bahse têgihîştinê dikin jî, êdî em xwe nagrin û gotina azadîyê weke gotina "dualîsmê" di çerçoveyeka hizrî û têgihîştinî de wê dihênina ser ziman û li ser wê dihizir in û wê fahm dikin.

Gotina azadîyê, her wusa, li vir, weke ku me hanî ser ziman, sînorê wê bi sînorê me yê jîyanî re ya. Lê li vir, divê ku em bibêjin ku sînorê azadîya me jî, bi jîndatî, heta sînorê azadîya yê din ya li hemberê me ya. Mafê me yê azadîyê, sînorê wê, heta sînorê mafê azadîyê yê li hemberê me ya. Her wusa, sînorê wê dihê li ber me.

Ku em vê rewşê, bi gotina Fostorê re bînina ser ziman, li vir jî, rewşeka din ya teybet derdikeve li ber me. Foster, berî wê hambiriyo heya û pêşketina bi wê re weke destpêka bûyîna heyînî ya jîndatîyê jî ya. Hingî, ez jinek jî bim û ku ez biryara di derbarê jîyane xwe de bidim, wê sînorê min heta sînorê wê fostor´a di zikê min de bê. Di vê temenê de, jîyane bi hev ve girêdayî, divê ku em bahse wê bikin. Gotina jîyane bi hev ve girêdayî, li vir, em wê hîs dikin. Ew jî, êdî li ser wê hîskirinê re bi têgihîştinî xwe bi me re û di mejiyê me de dide serrû. Ew dayîna li serrû, her wusa, destûra jîyana xwe bi navê ´xwe domandina jîyanê´ re ku em lê dihizir in, dike û dikeve bîra me de.

Di jîyane de, bi temenê avakarî ê zayinê aliyê mirov ê jinê pêş dikeve. Li vir, ew alî aliyê mê ya û bi aliyê din ê nêr re hevdû temem dikin. Di wê temenê de, ew hevdû temem kirin jî, weke rêgezeka jîyanî û domandinê dihê li ber me. Di dema ku em kromozonan jî binerin, di jinan de XX a û di mêran de jî XY a. Weke destpêka pêşî, her 23´yên jinê ku bi 23´yên mêr re gihiştin hevdû û bûn 46, êdî wê weke ku di kurdî de dihê gotin wê ´gohn xwarin´ wê biafirê. Ankû bi gotinaka din jî gohn xwarin, êdî gayîn bibêt. Gayîn, yanî êdî bi hevdû re bûnê dihêne ser ziman. Di wê dema ku ew kromozon gihiştin hevdû de, êdî ew kromozona Y, wê di afirandina zayendîtîyê de weyna xwe wê bileyîzê.

Zayendîfî, her wusa, afirandina wê, weke pêwîstîniyeka jîyanî ya. Li ser wê re, zêdebûn û ankû afirandin dihê û dibêt. Du zayend, ku li hevdû hoyandî diafirin in. Ev rewşa ku du zayend ku li hevdû hoyandî û diafirin, weke destûrekê bo hemû jîndayên jîyanî jî ya. Bi hemûyan re, 'nêr' û 'mê' heya. Lê herdû zayend jî, li hevdû hoyandî na. Bi pêdîvî û pêwîstîniya wan ya ji hevdû, dijîn. Hinekî jî azadîya zayendan, bi wê hoyandina wan ya li hevdû û têkilî û teybetmendiyên wan ên zayendî re dihê li holê. ..

Bi vir ve girêdayî û ankû ji aliyê temenê bûyînê ve ku mirov bahse genetîkê jî bike, divê ku mirov bibêje ku genetîk, di her organisma û tevgerên ku hena di kifşkirina wan de, xwediyê roleka pirr giring û bingihîn a. Têkiliya her organizma ya li dervî wê re jî, bandûr û guharîna ku wê bibe jî, ev dide kirin. Gen, di dirêjbûna mirovekî de û kin mayîna mirovekî de jî rola wê bingihîn a. Di zaroktiya mirov de jî, di tendûrîstî û serdemên zaroktiyê di kifşkirina wan de kifşkirina genan bingihîn a.

Rewşên motasyonê, bi sereka bi du awayan dibin, yek ji aliyê dê û bav ve ku bi genan nexweşiyek bê û ankû teybetmendiyek bê buhurandin li zaro ya. Ji vê re "rakendî" tê gotin. Aliyê din jî, di temenê tevlibûna rêzik û ankû pêçokên genan de ya. Di DNA de, di dema ku bi hev re gayîna genan du bi du ku bû, û ku rêz û ankû tayekî din ê genan tevli wan bû, ji ber xwe hingî motasyon dibêt. Ev yek, li gorî rewşa ku heyî, dibê xelat. Ev di kodan û her wusa di proteinan de wê guharînan bi xwe re bêne. Piştî jî, di ancemê de guharîn pêk tê. Ya ku tevli bû, wê bi gena malî re wê gayînê bixwezê bike. Ev jî ku bû, wê motasyonê bi xwe re bêne.

Motasyon, di dema kopîkirinê de dibê. Ev rewş, di hemû organismayan de heya. Bi awayê, zayin û ankû bûyînê dibê. Piştî gayînê êdî zayîn dibê. Zayîn, êdî wê zêdebûnê biafirîne. Her rewşa motasyonî, wê naqandinê bi xwe re jî bide kirin. Wê bi xwe re, awa û rewşa xwe bide afirandin. Awayekê din ê ku weke motasyonê jî ew a ku gen dikin ku li gorî rewşa ku heyî bike rewşekê de ya. Yanî, êdî li gorî wê, êdî di rewşa giştî ya pêçok û ankû tayên genan de wê motasyonê bide çêkirin.

James D. Watson û Francis Crick di 1953 de, DNA kifşkirin. Rosalin Frankling, rohiya X'ê bikarhanî û melokûla wê dît ku bipêçokî û levbadayî ya. Dît ku dupêçokî ya. Bi wê, hat dît ku zanîna genetîkî di wê de vêsartîya. Du ta, ku bi hev re hevling in. Lê her rêza ta, dikarê xwe bixwe jî biafirîne. Genên di kromozonê de jî, bixwezê xwediyê wê teybetmendîya gayîn û zayînê na. Li gorî wê, rastkirin û têgihiştina wan

bi rêzikê re heya. Ev gen, teybetmendiya wan ya cudabûn, rastkirin, awagirtin û hwd, heya. Di hundurê kromozonê de, bi hev re gayînê nakin. Lê cih diguharênin bi genên din re. Bi wê li hevdû cih guharandinê re, temenê afirîn û beşbûna şaneyê jî didin çêkirin.

Destpêka bi 'fostorê' û nêzîkatî..

Beş du; di çerçoveya darêjka vacê de li herîkîna jîyanî nerîn: Ji berkirina zarokan, dema ku jinek bi haml bû û ku nexwest ku ew zaroya ku di zikê wê de bû ku bêne dinyê, hingî wê ji ber xwe dike. Di kurdî de jê re tê gotin "**ji(ê) kirina zarokê" û ankû "ji ber girtina zarokê"** ya. Bo jiberkirina zarokê, heta roja me jî, li her welatê dinyê, nîqaş hena. Weke mijaraka felsefîkî jî hatîya dîtin û fîlosofan li ser hizrên xwe hanîna ser ziman.

Bi teybetî di dema ku fîlosofan hizrên xwe de hanîna ser ziman jî, di çerçovaya du mijaran de hanîna ser ziman. Mijara pêşî weke mijare "mafê jîyanê" hatîya ser ziman. Yê ku di zikê dayikê de bû, li çend ku hê "**cênî**" û ankû "**fostor**" bê jî, li ser nîqaş hatina kirin. Piştî jî, weke mijara duyemîn, ji aliyê rewîst û ankû ahlaqê ve li ser nîqaş hatina meşandin. Di vê çerçovaya mijara duyemîn de, di ancama nîqaşên ku bûna de, di destûrên welatan de zagonên ji zarok ji bergirtin û ên maf ne dayîna ji ber girtinê hatina bicih kirin. Minaq, weke mijareka ku bi vê destûran re tê kifşkirin ku ew a ku zarok di zik de çend hefteyî ya. Ku zaro derketibê ser hefteya 12'an re êdî tu nayê hildan.

Di rewşên ku herî zêde weke sedema zarok ji ber girtinê ku hatina kifşkirin, 'Yek, ku ji aliyê deronî ve, ku nexweyîyê deronîyek bê, weke 'xale duyemîn' jî; ku rewşa jinê xirab bê û nikaribê lê binerê ku nexweşiyên wê yên pirr giran hebin. Xal sêyemîn, ku dema ku were kifşkirin ku dema ku zarok were dinyê wê xareteyeka pirr mazin ku ji bo dayikê çêbike û ankû ku ji bo zaro werine afirandin. ... Ev xatera ku di ancama wê de jîyane dayikê bikeve telûkeya mirinê de. .. Di ancama tezewûzê û ankû têtîliya xizmê ku di nava malê de ku bi haml mabê. Weke van rewşan rewşên ku hena, weke rewşna ku sedem hatina dîyar kirin in.

Weke mijareka civakên hemdem, ku ji aliyê ahlaqî û mafê jîyanê ve hatîya kirin. Di roja me de jî, ji aliyê akadîmîkî ve hê jî, ev nîqaş tê kirin. Heta roja me jî, di nava hizrên ku di vî warî de tên ser ziman, di nava wan de yekbûn ne afirîya. Ji aliyê ahlaqî ve, li ser ji ber girtina zarokê, pirr danûstandin di nava

rewşenbîr, filosof û hwd, hemû dordorên akademîkî de dibêt. Bi vê yekê, li ser vê mijarê, di demên berê de jî. hizir hatina ser ziman. Bi teybetî, ji aliyê olî ve çawa tê dîtin? Ev pirs jî, weke pirsêka pîrr giring ya ku van nîqaşan ji binî ve dide kifşkirin a. Di nava nêzîkatîya rewîstî û mafê jîyanê de, hertimî ev nîqaş çûna û hatina, lê bûna. Di gelek mijaran de, ev herdu mijar bi hevdu re ketina nava nakokîyê de jî. ..

Ji aliyê mafê jîyanê ve, dema ku nîqaş dibin, bi teybetî, lê tê nerîn ku ka zaroka ku bûya ku hê 'fostor' a, di wê de jîyan heya û ankû nîn a. Ev weke sedemeka ku di vê temenê de lê tê lêgerîn a. Sedema düyemin jî, ew a ku dema ku ew zaro hat hildan ku mafê wî zaroyî yê jîyanê ji destê wî tê girtin a. Di temenê "ku ti kesek nikarê mafê ti kesekî ê jîyanê ji destê wî bigrê" de, nêzîkatî tê kirin û li vir êdî temenê nîqaşkirin û gengêşîyê diafirê.

Zarok, ji dayikê dibê. Jin, wê tene dinyê. Di vê temenê de, weke teybetmendiyeka jinê hatîya dîtin, hanîna zarokan li dinyê. Ji aliyê rewîstî ve, di olan û hwd de jî, ev bi awayekî pîrozî jî tê ser ziman. Heta 'roja me, ji pîrr aliyên ve nêzîkatî li vê mijarê hatîya kirin. Lê weke mijareka ku hê jî li ser nîqaş tên kirin. Di çerçova jîyane mirov a demê û hemdem de jî nêzîkatî lê tê kirin. Gelek komelên jinan ên feminîst ava bûna û hertimî di temenê parastina mafê jinê de nêzîk bûna. Wan jî, gotîya ku "bila jin bixwe wê biryarê bide. Maf, mafê wê ya. Mafê wê ye ku biryarê li ser laşê xwe bide heya."

Li kurdistanê, komelên jinan bi dirîşma "em, mafê me heya ku li ser laşê xwe biryarê bidin" xwepêşandin hatina li darxistin. Bi teybetî, piştî ku çend jin rastî tecewûzê hatin, piştî nîqaş bi wê ve girêdayî dest pê kirin. Keçika ku rastî tecewûzê hatî, ji doktor xwestibû ku zaroka di zikê wê de newêne dinyê. Ji doktor re, gotibû ku di ancama tecewûzê de bûya. Lê piştî ku li wê ne hatibû guhdar kirin, êdî di nava civakê de nîqaş li ser mijarê bûn.

Bi teybetî, ev mijar, hinekî jî bi têngîhiştina zayendî û pêşketina wê ve girêdayî jî hin bi hin di nava civakê de bêhtirî êdî tê nîqaş kirin. Civake kurd jî, rêgez û destûrên xwe yên hemdem diafirênê û pêş dikeve. Bi wê re jî, di wê çerçova hemdemîya xwe ya demî de, êdî nîqaş di nava wê de jî dibin. Mafê jinan, di destûrê de li gorî xwestekên wan bicih kirin, wê weke mijareka din ya ku bi mijarê ve girêdayî tê nîqaş kirin a. Yanî di temenê maf de lê tê nerîn û nîqaş kirin.

Ev mijare pîrr nezîk û xesas, divê ku mirov bibêje ku di serî de, di dema ku bahse maf hatkirin, hingî, wê rêgez û destûrên wê yên bingihîn

çi bin? Li vir, berî hertiştî, divê ku em bibêjin ku heta roja me, pêşketin bi pergale olî û nirxên wê bûya. Li gorî wê jî, biryarên di vî warî de jî weke gelek warên din hatina girtin. Li vir, dema ku em em bahse maf bikin, di serî de, divê ku em jinê, weke jîndaya ku bi maf û azad ku karibê li ser laşê xwe bibe xwediyê gotinê wê bêne ser ziman. Ev yek, weke xal û destûra jîndayî ya sereka ku divê ku mirov wê herê bike ya. Lê bi herêkirina vê re, mijar negihijê çareserîyê. Bi wê re, di serî de, ku di temenê wê de ku divê ku ji aliyê rewîstî û derûnî ve ku karibê bibe bersiv di nava civatê de, weke aliyekî din ê ku divê ku mirov bi teybetî li ser bisekinê ya.

Bi teybetî, li vir, di dema ku di têkiliyena zayendî ku ne bixwestekê ku hatîya kirin ku li gorî wê zaro bû di zik de, li vir, mirov nikarê bi tememî bibêje ku divê ku ew were jiberkirin. Bi teybetî, piştî bûyînê û afirîna zaro û bi gîyan bûna wê û ankû wî re, êdî mafê wê yê jîyanê heya. Weke xale sereka, ku weke mafê jîyanê ê wî zaroyî dihê li ber me, ev dibêt. Lê ji aliyê rewîstî ve, ku dema ku em li mijarê biner in, divê ku em bibêjin ku ji pîr aliyên mijarê ve divê ku em lê biner in. Bi teybetî, ku em ji aliyê jîna ku bi darêzorê bi wê re têkilî hatîya danîn û ankû rastî tecewûzê hatîya, bi serê xwe di mejiyê wê de weke pîrsgirêkeka rewîstî disekinê. Ew bixwe jî, wê herê nakê. Ji aliyê herêkirinê ve, mejiyê mirov bixwe jî, dema ku ne pejirend, li dijî wê, êdî di temenê ne pejirendinê de afirandinê dike. Bi wê re jî, temenê wê afirandinê û rêgezên ku li gorî wan afirandin dibê jî, awayê civatî û rêgezên wê ên ku li jîyanê hena na.

Ku mirov ji aliyê derûnî û rewîstî ve nêzî mijarê dibê, mirov rastî awayekî din jî bitêgihîştinî ê rêgezî tê. Lê dema ku em ji aliyê bîolojikî ve nêz dibe, dîsa bi heman rengî em rastî rewşeka din ya ku bi tememî cûda ya tê. Li vir, hem rewşa bi nêzîkatîya bîolojikî ve tê li holê li berçav û ya ku bi derûnî û rewîstî re dihê li holê li berçav, li ser nelevkiirna wan ya bi hev re, êdî nakokîya jîyanî di temenê xwestek û ne xwestekê de li ser jîyanê wî fîstorê dest pê dike. Berî Fîstorê Embirîyo ya. Di wê dema Embirîyo de, bi tememî gîyan û jîyan di wê de bicih nebûya. Lê heyînek li holê diafirê. Di vê çerçovê de, mijare herî giring ku mirov ji kîjan aliyê ve nêz bibe? Ji aliyê nebûna gîyan û jîyanê ve? Û ankû, ji aliyê heyîn û bûyîn û afirîna embirîyo ve? Li vir jî, di serî de, du nêzîkatîyên jêvcuda derdikevina li holê li ber mirov.

**Jînda û pîrsgirêka nêzîkatîyê û ankû rewîstê ...
Beş sê; tangesîya darêjkê ku ji cemidîna wê ya di demê de tê: Di**

nêzîkatîya li jînda de, bi teybetî weke pîrsgirêkeka giring ku ji aliyê rewîstî ve li ser tê nîqaşkirin ku ew nêzîkatîya li wî û nêzîkatîya wî bixwe ku were kifşkirin, weke mijareka giring derdikeve li ber me. Her wusa, di dema ku em nêzîkatîyê li rewşê û hwd bikin, wê ast û rada me çî bê'? ji kîjan xalê emê gavê biavêjin? Weke pirsna giring ku ji aliyê rewîstî ve ji wate wan bi giringiyeka mazin hena na. Bi wê re jî, rewşê bi rewşê re bênina ser ziman. Ev nêzîkatî, piştîre jî, gelek aliyên wê hatina pêşxistin. Piştîre, di nava nêzîkatîya de hat bicih kirin.

Bi teybetî, divê ku em rewîstê, bi du beşan bênina ser ziman. Yek, weke beşa pêşî ku em li rewşan binerin û ji wan rêgezên lê ku bi wê nêzîkatî were kirin ku kifş bikin. Her wusa nêzîkatîyên û ankû rêgezên rewîstî ên kifşkirî, divê ku em bahse wan bikin. Di dema ku em bahse yên ku hatina kifşkirin bikin, divê ku em bi dîrokê re, herina destpêka pêşketina şariştaniyên ku pêşketina û bi wan re dem bi dem bi wan re û dîrok ûû hizir û awayên wan ê pêşketinê re bênina ser ziman. Ev wê, weke aliyekî giring ku wê derkeve li ber me. Ev alî, bi teybetî, divê ku em bibêjin ku xwediya dîrokeka pîrr dem dirêj a. ..

Lê jîyan, bi ya ku hatî jînkirin re mirov nikarê tenê wê bêne ser ziman. Ji wê zêdetir, jîyan, didomê. Bo vê yekê, divê ku em hinekî li ser wê domandina wê û pêwîstîyên kifşkirina wê hinekî jî bihizir in. Ev yek, weke aliyekî din derdikeve li ber me. Pîrsgirêk, hertimî, di dema ku em di temenê rêgezên rewîstî ên hatina hatina kifşkirin de ku em nêzî jîyanê dibin, em hingî rastî pîrsgirêkan tên. Bi wê re jî, pîrsgirêk, di serî de, di wê ne levkirina rewşan û rêgezên ku hena de, aliyê ku di temenê wê gotina pîrsgirêkê de dihê ser ziman a.

Nêzîkatî, berî hertiştî, di dema ku em lê bihizir in, divê ku em çend pirsna di temenê nêzîkatîya wê ya bi awayê rewîstî re ku bi pirsin hena. **"çî baş a?", "çî ya ew?", "divê ku mirov çawa lê nêzîkatîyê bike?"** û hwd, çend ji wan pirsên ku divê ku mirov li wan binerê û bipirsê na.

Her nêzîkatî, di aslê xwe de, keseyetî ya. Lê bi civatî re ew nêzîkatîya keseyetî, dikarê bibe malê pîrr keseyetan û ya civatî. Lê ev rewş jî, wê rewşa tekakesî ya bi nêzîkatîyê re red nakê. Î ro, dema ku ez tiştêkî bikim û ku ji bo min ew tişt pîrr baş bê, heya ku ji bo mirovekî din ne baş bê. Heya ku tiştê ku di wê nêzîkatîyê de ji bo min baş ku tê dîtin û fahm kirin ku ji bo yê din baş newê dîtin û nebê baş. Ev rewş jî bo me hemûyan wusa ya. Her çend ku em dijîn bi jîyane xwe re, ev rewş, bêhtirî wate û giringiya wê derdikeve li pêş.

Lê aliyê din jî, her wusa, weke ku me li jor hanî ser ziman ku **'tiştê ku**

ji bo min baş bê ku ji bo yekî din ne baş bê´, bi wê re nêzîkatîya vacî û ankû matîqî, weke giringiya wê ya ji aliyekî din ve derdikeve li holê û dihê li berçav. Li vir, vac, di nêzîkatîyan de li wê lêgerîn, weke aliyekî din ê ku divê ku mirov bi teybetî li ser wan bihizirê na. Levkirina nêzîkatîya û her wusa, nêzîkatîya bi vacê, li vir, ne tenê bi nêzîkatîyekê re dihên li holê û hena. Ji wê zêdetir bi pirr nêzîkatîyan re hena. Lê di temen de, ku weke nêzîkatîyekê vac ku mirov wê weke teherekê li berçav girt, hingî jî, dîsa ew nêzîkbûna vacî, ne tenê li ser nêzîkatîyê re xwe dîyar bike. Her wusa, wê li ser rengê têgihîştinê re wê xwe bide dîyar kirin.

Pirsgirêka vacê, weke pirsgirêkeka ku divê ku mirov bi teybetî wê hilde li dest a. Li vir, dema ku em wê hildina li dest jî, bi nêzîkatîyê re, têgihîştin, awayê hizirkirin û ankû zanînê û hwd jî, weke aliyê wê, teybetmendiyê wê û hwd derdikevina li holê. Ku em vê rewşê, her wusa bi vacê re hildina li dest, emê di vê temenê de û di temenê vê de, bigiringiyekê bibina xwediyê nêzîkatîyê.

Li vir, nêzîkatîya li Fostorê û hwd jî, li vir, di dema ku em wê hildina li dest, ji sê aliyên ve nêzîkatî di temenê pirsgirêktîyê derdikeve li holê. Yek, bi awayê wê yê levkirina nêzîkatîya û hwd, aliyê duyemîn bi vacê û rewşê re ya û aliyê sêyemîn jî bi hêst û mela dayikê û hwd re ya. Divê ku em bibêjin ku ev aliyê sêyemîn, di pirr rewşan de dikarê weke nêzîkatî û bi teybetmendî derdikeve li ber mirov. Fostor, hê ku berî ku bibe fostor û hê ku embiriyo ya, di wê demê de, tenê weke heyînekê ku bûyî heya. Lê laş wê dibîne û nas dike. Hêstan di derbarê wê de diafirêne. Piştî ku bi tememî hat zanîn û ew heyîn derket li ser hiş, hingî jî, wê ew hêst bi têgihîştin bibin û bi ber ku bibina hin raman û ankû ramanîyên xwe bi afirênin de wê herin. ..

Lê di dema ku bû fostor û piştî pêvajoyaka wê fostorîyê ku bi gîyan û ankû jîyan bû jî, êdî divê ku mirov ji aliyê wê ve jî lê bihizirê. Hingî, di temenê vaca jîyanî û mafîtîya wê ya bi heyîniyê re, êdî ew bi xwestin derdikeve li ber mirov. Her jînda bo ku bijî, di nava hewldanê de ya. Di dema ku em morîyekî jî, bênina berçav, ku dema ku em bi serde herin, ew hîs û ajoya wê ji jîndatîya wê tê, wê bikeve dewrê de û wê bike ku ew xwe bi rewşa parastinê de. Ev rewş, bi xwestina jîyanê re diafirê û dihê li holê. ..

Mafê jîyanê, bi têgihîştinî û ankû rewîstî, heyîn û ankû biolojîkî, jîyanî û ankû rewşî, nêzîkatîyê ji mirov dixwezê. Di temenê vê de, bi teybetî zanîn û hişê jîndayî heya. Hişê jîndayî, weke kirdeyeka vêşarî di nava

hemû gotin û tevgerên jîyanî de heya.

Di çerçova rewşê de, ku em li rewîstê dinerin, divê ku em bibêjin ku weke nirxeka ku em pêşî li gorî wê di wê de darazê bikin tûna ya. Rewş, bixwe, weke ku dibê ew nirx di darazandinê de. Li vir, di dema ku mirov li rewşê nerî, hingî rewş, çawa bûya û pêşveçûya, bi çi rengî pêşveçûya û bi kîjan tiştan pêşveçûya, weke aliyên ku pêşî mirov li berçav bigrê na. Lê dema ku em li gorî nirxekî şîrove bikin, minaq, weke ku di welatekî de destûr heya û berê hatîya nivîsandin û li gorî wê wê daraza li ser rewşna nû ên ku bûna re bibe, hingî mirov dikarê bahse wê nirxa ku li ser re daraz were kirin. Di vê temenê de, di dema ku bahse mafê jîyanê jî bê kirin, weke mafekî ku ji heyînî tê ya. Bi wê re jî, ew maf û ankû mafîtîya jîyanî, weke gotinaka dervî demê dihê li ber me bi heyîna jînda re.

Di rewşa de ku dema ku **mîrov** birçî bû de, mirov pêwîsta ku bo ku bijî wê xwarinê bixwê. Ev, weke aliyekî rewşê ê rewîstî jî bi xwe re dihêne li holê. Xwarin, weke ancama rewîstî jî heya. Lê ajoyî jî ya. Ev ancama ku bi xwarinê re dihê li berçav, gotina jîyanê ji xwe re dike sedem. Ankû, ji aliyê nêzîkatîyê ve, tiştta ku em ji zaroyekî di jîyanê de bi kirinê re hêvî dikin, ne weke ya ji ya mirovekî mazin a. Nêzîkatîya li herdûyan cuda ya. Ankû, dema ku em li ser teybetmendiyên zayendî ve bêne ser ziman, nêzîkatîya li jinekê nabê weke ya li mêrekî û nêzîkatîya li mêrekî jî nabê weke ya li jinekî. Ji ber ku herdu jî, hem ji aliyê derûnî û hem jî ji aliyê biolojîkî ve jecuda na û xwediyê teybetmendiyên jîndayî û zayendî ên jecuda na. Di dema ku em nêzîkatîya li zaroyekê û ya li mirovekî mazin bike yek û dema ku mirov nêzîkatîya li jinê û ya li mêr bike wek hevdû, wê ji aliyê fîzyolojîkî ve jî nebê rast. Hinekî jî vac û ankû mantiq, li ser li ser vê re xwediyê nêzkatîyaka lêhatîbûnê ya bi teybetmendiyên re ku dihêne li holê ku divê ku mirov li gorî wê tevbigerihe. ..

Di dema ku em minaq, jin û mêrê, bi nirxî weke hevdû şîrove bikin û wekehevdû li wan nêzîkatîyê bikin di temenê ku jin jî û mêr jî, hêjatî û nirxîtiya wan wekhevdû heya, ev aliyekî cûda ê ku rast a. Ev, nayê wê wate ku jin jî û mêr jî, xwediyê xosletên heyînî ên weke hevdû na. Lê her xoslet jî, bi reng û nirx û hêjatîya xwe heya. Ji aliyê rewstî ve, ku an jin li ser mêr re were dîtin û ankû mêr li ser jinê re were dîtin çendî xelat û şaş a, her wusa ewçendî jî di temenê fîzyolojîkî de kirina wekehevdû ji aliyê xosletan ve xelat û şaş a. Her jînda, ku jin û mêr jî yek bi yek di nav de, li gorî xwezaya xwe nêzkatî û hêjatîyê maf dike. Lê ev mafkirina li gorî xwe û xwezatiya xwe, ji aliyê rewîstî ve nikarê bide nîşandin ku jin li ser mêr re ya û ankû mêr li ser jinê re ya.

Mirovê ku dihizirê û xwedî aqila, bi heywanekî ku ne hizirê û aqilê pêre tûna ya re nabê yek û ankû wekhevdu: Her wusa, di temenê vacê de ev yek wusa ya. Di vê temenê de aliyê vacî ê dîtarî ku dihê dîtin, li ser teybetmendiyên zayendî, jîndayî û hwd re ya. Bi wê re jî, di rewşan û nêzîkatîyan de jî, bi heman rengî, nêzîkatîya vacî xwediyê wate û heyîn û giringiyê ya.

Di dema ku jinek bi haml bê û ku dema ku were kifşkirin ji aiiyê doktor ve ku zarok were dunyê wê dayik jîyane xwe ji dest bide, li vir, di naqabîna jîyaneka ku dijî û jîyaneka ku wê were li jîyanê de biryarê dide. Li vir, dayîna, vê biryarê, jîyane pêşî ya dayikê ku dijî, parastina wê ya. Her wusa, li ser wê re biryar dihê dayîn. ..

Li vir, dema ku em bahse rewîstê bikin, weke ku me li jor jî hanî ser ziman, divê ku em di du temenan de bînina ser ziman. Lê li vir, di dema ku em di du temenan de bînina ser ziman, divê ku em li vir, di temenê hin rêgezna de bînina ser ziman. Lê di temenê handarîyê de mirov, ji aliyê hêst, raman, mêl, xwestek û hwd de lê hatîya girêdan bo pêkhanîne û ankû bi serkevtinê. ...

Di dema ku di derbarê jiberkirina zaroyekê li ser xwestina dayikê, hingî ev aliyên weke hêst, raman, mêl û xwestek û hwd jî dihên ser ziman. Lê li vir, çendî ku mirov di wê derbarê de, ew biryar dabê jî, di mejiyê xwe de, hertimî dihizirê û heta ku dibê ku wê heta dawîya jîyane xwe ji bîr nekê û hertimî wê di temenê darazakê de di serî de wê hebê û wê mirov di serê xwe de li ser bihizirê. Li vir, mirov nikarê tenê wê ne jibîrkinê û ankû hertimî di serê xwe de li ser meşandina darazê tenê bi nirxên ku berê hatina jîyîn re bêne ser ziman. Ji wê zêdetir, hinekî jî, aliyekî fîzyolojikî heya ku di mejî de, hertimî li dijî wê rewşê dijberîya xwe dide nîşandin. Ya ku dibê temenê daraza dayîmî heta dawîya jîyanê wê jî, ev a. Fostor, berî wê ku ew embiriyo bû, piştî bû fostor, ew di wê zikê wê dayikê de bû. Ew pêvajoyên ku li ser wê bûyînê re ku buhurîna, temenê wê aliyê fîzyolojikî jî diafirênin. Lê bi vê aliyê re jî, nirxandinên keseyetî ên dayikê jî hena. ..

Refaransên Civatê ên rewîstî

Beş çar; çerçoveya jîrî di jîyanê de: Di dema ku em li civate kurd dinerin, ji aliyê refaransên rewîstî ve, em bi sereke weke bingihîn du xalan dibînin. Refaransê pêşî, li ser kevneşopîyê re, fêr û cerbên dîrokên ên demên berê ku hatina jîn kirin bi jîyane civatî re ya. Her wusa, weke xale duyemîn jî, em divê ku pêşketina pergali ya olê li berçav bigrin. Lê

hertimî jî xale pêşî serdest bûya. Bo vê yekê, dema ku bi teybetî li kurdistanê, bahse rewîstî bikin û hewl bidin ku wê fahm bikin, divê ku em bi teybetî bi dîrokê re kevneşopîyan pîrr baş fahm bikin. Ol, rêgezên wê ên ku weke rewîstî ku mirov wan bêne ser ziman, weke xalna ku di temenê wan de dîsa ev kifşkirin hena na. Lê ev xal, bi teybetî, divê ku mirov bibêje ku di dema kifşkirina wan de, pêşî, 'ya xirab' û ankû 'ya ne baş' ku hatîya dîtin, kifşkirin û li ber wê ya rast çîya ew hatîya ser ziman. Li ser wê re jî, **'rewîsta baş'** bi rêgezî ji wê rewşê hatîya afirandin.

Li kurdistanê, bi teybetî, ol û pergaliya wê, ku em bahse wê bikin, divê ku em bahse dîrokeka dirêj bi wê re bikin. Dîroka yek-xwûdayîtîyê bi ola êzdatiyê re dest pê dike. Piştî, cihûtî, filehîtî û îslemiyetî têt. Ev ol jî, piştî hatina, li wê qanciya ku ola pêşî kifşkirîya nerîna û qanciya xwe ya ku wê rewîstîya wê biafirêne û piştî temenê xwe yê hizrî û rewîstî afirandina. Li vir ol, dema ku em bahse wê bikin, divê ku em rengê pêşketina wê, çend ku ji temen û referansên wê yên bingîhîn ve divê ku ji wê fêrî û cerba kevneşopîyê bînina ser ziman jî, em divê ku wê bi serê wê weke pergaleka hemdem ku bi gotinên xwe pêşketina xwe dide çê kirin. Gotinên xwe, tenê dike ku temenê wan dêne ser hin dîrok û kevneşopîyna.

Civat, çend ku bi ber demên xwe yên pêş ve diçêt, her wusa, êdî rewşên ku ew li berçav bigrê pîrr dibin. Her wusa, gelek rewşên ku bi rewîstî lê binerê jî pîrr dibin. Gotina rewîstî, li vir, weke gotinaka bi pîrr alî ku divêt ku were fahm kirin a. Bi teybetî, di nava jîyane civatî ya demên pêşketî de, çend ku ji rewşan fêr girtin û ji wan gihiştina nerînen rewîstî wê bibêt, her wusa, nîrxên civatê ên dîrokî û kevneşopîya wê ya demên buhurî re jî, wê were ber mirov û gavavêtinan bide kifşkirin.

Civate kurd, bi teybetî, di demên xwe yên dawiyê de bi gotina "redkirinê" re li gelek kevneşopîyên xwe nerî û bi wê re li cihê wan û ku li gorî demê wê çî dêne li cihê wan, bi nêzîkatîya felsefî ya civatî kifş kir. Rewşên ku berê hatina jîn kirin, ku êdî weke destûrna giştî jîyane demê kifş dikin, cihê wan bi rêgezên nû ên demî ku hatina kifşkirin re dagirt. Bi wê re jî, awayê xwe yê civatî ji nû ve afirand.

Lê divê ku mirov ji bîr nekê ku her dem û rewş, di demên piştî xwe re weke kevneşopî derdikevina ber mirov. Ya afirîna kevneşopîyê, weke destûreka bingîhîn ya civatî bixwe dike jî ev a. Mirov nikarê kevneşopîyê bi tememî înkâr bike. Lê mirov dikarê wan bi rastîya wan re kifş bike û li gorî demê bi wate bike. Her wusa, an jî ku, mirov karê li gorî nîrx û têgihiştina demî wate kirinê li wan bike. Ev biwate kirin, çend ku bi navê

wê kevneşopîyê jî bê, wê bi darêjka wê kevneşopîya dema berê ku hatî formula kirin, wê têgihiştina dema nû bê.

Di demên berê de jî, mijare jiberkirina zaroka bûya. Bi destên 'pîrkan' ev hatîya kirin. Gelek metodên ku hatina bikar hanîn hena. Ji ber vê yekê, gotinên weke "jiberçûnê", "jiberkirinê" û hwd afirîna û hatina ser ziman. Gotina jiberçûnê, di dema ku zaroya jinê berî dema wê were dunyê û piştê jîyane xwe winda bike jî dihêne ser ziman. Lê gotina jiberkirinê, bi teybetî, dihêne ser ziman ku dema yek bixwesteka xwe bixwezê ku zaroka wê newê dunyê û neji û êdî ew were hildan ji zikê wê, dihêne ser ziman. ..

Di demên berê de, di dema bahse zarokan û hatina wan ya dunyê dihatkirin, bi teybetî, gotinaka "meşrûtiyê" ku piştê di olan de jî bikevneşopîya wê re bicih ya û ku temenê wê gotina "meşrûtiyê" bi gotina "mahrê" û ankû ya "zawacê" re ku di hat afirandin hebû. Ev gotin, bi teybetî, bi heman rengî temenê gotina malbatitiyê jî dihêne ser ziman. "Zaroya ku dervî mahrê ku bû", bahse wê dihê kirin. Ev zaro, weke "zaroya zinayê" jî hatîya bi navkirin û meşrûtiya wê zaroyê hertimî di nava civatê de lê hatîya lêpirsin. Ankû, ew zaro ne hatîya herê kirin bi hebûna xwe re. Jê re, gotina "piç" jî hatîya bikarhanîn.

Di vê temenê de, gotina mahrê û ya meşrûtiyê, di hevdû de ku xwediyên têgihiştina di hevdû de na û hevdû dikin in. Weke nirxeka jîyane civatî jî, ev hatîya dîtin. Ku dema ku em gotina 'rewîstê' bi jîyane civatê re bînina ser ziman, em divê ku bibêjin ku mirov bibêje ku gotinên weke 'meşrûtiyê', di temenê ku dihên ser ziman de bi jîyane civatî re, bi rewîstî xwediyê hevbeşîya civatî ya jîyanî ya. Di nava jîyane civatî de, ew gotina ku me li jor hanî ser ziman ya "rewîst, tekakesî ya", li vir, bi jîyane civatî re digihîjê asta din. Yanî, êdî divê ku em hem bi keseyetîyê û tekakesetîya wê re û hem jî bi jîyane civatî re bi serê xwe bînina ser ziman. Ev gotin, bi vî rengî, ku bi yek bi rengê jîyane civatî bê û yek bi keseyetîyê û tekakesetîya wê bê, xwediyê awayekî dudîmenî ya. Li vir, ev jî, derdikeve li holê, ku her rêgeza rewîstî ku em weke ya tekakesî bînina ser ziman jî, weke dîmenekî wê yê dîyemin, û ankû aliyê wê yê ku bi hevbeşîya civatî re dihê li holê heya. Yanî, êdî bi tenê bi serê xwe civatî û ankû tenê bi tekakesî nayê ser ziman.

Herwusa, di mijare jînê û jîyane wê de jî, rewşeka pîrr giring ya ku em divê ku weke minaq ku dikarin li vir bînina ser ziman heya. Minaq, di nava civatê de, "jin, hertimî li malê xwarinê çê dike", "jin, dayik a," "jin,

mêrê wê heya û divê ku li gorî wê bijî" û hwd, ku em dikarin gelek gotinên din ên weke vê bînina ser ziman hena. Ev gotin, ku di temenê wan de derûnîyeka pirr xort ya bifêr ku hena, weke rewîstna civatî ên bi kevneşopî jî pêşketina. Minaq, gotina ku me li jor di dawiyê de hanî ser ziman ya bi rengê "jin, mêrê wê heya û divê ku li gorî wê bijî", di demên berê de bi rengê "jin, xwedî mala û divê ku li male xwe binerê" bû. Lê piştire, ev hatîya guharandin. Ev guharandinên ku pêşî bi gotinên piçûk dihên kirin û piştire ku weke kevneşopîyana civatî pêş dikevin, wê weke rêgez û ankû destûrên jîyanî êdî rengê wan bistênin û jîyanê bidina kifşkirin.

Jina kurd, di nava civate de berê kifşkar bû. Piştire jî, di nava civate kurd de jin û ankû dayik, ew kifşkarîya wê ya ku heyî, winda dike ji dest. Li vir, di vê windakirinê de du tişt pirr giringî weke sedem divê ku mirov wê bêne ser ziman. Yek, windabûna serdestîya civatî û ya din jî, hewldane tişkirina wê valahiya bi windakirina wê serdestiyê re ku bi hêza mêr re dihê xwestin ku were tişt kirin. Yanî li vir azadîya civatê û ya jinê, weke ku bi hev ve girêdayî ya ji navikê ve. ..

Di rewşên weha de, ku serdestîya civatî hat windakirin, derfeta guharandina kevneşopîyan û ankû li gorî demê nûkirina wan ji dest diçêt. Êdî, tenê li gorî yê ku afirîna û hena jîyan kirin, weke rêgez û destûreka xwe domandina civatî jî dihê dîtin. Ev rewş, di jîyane kurdan de pirr xort afirîya. Ji ber vê yekê, di demên ku li ser wê jîyandina li gorî wê kevneşopîyê ku buhurîna re, êdî girêdan pirr xort dibêt. Yê ku derketina dervî wê, weke xîyanetekê li jîyane civatî jî êdî dihê dîtin. Ev hişkbûn, wê xwe di her beşên din ên jîyane de jî bide dîyar kirin. Herwusa, di mijare jînê û kevneşopîyên wê û kevneşopîyên ku bi wê re dihên ser ziman de, wê hê zêdetir xwe bide dîyar kirin.

Kevneşopîya malbatîyê, li vir divê ku mirov hinekî li ser wê rawastihê. Ji ber ku ev pirr giring a. Hemû rewşên bi jinê re di nava wê rewşa malbatî de dihê kirin. Bi teybetî, ew civate ku serdestîya xwe windakir, wê di kifşkirin û nûkirina kevneşopîyên xwe yê malbatî de jî, wê mafê xwe winda bike. Ev rewş, wê hin bi hin hişkbûnê bi xwe re bêne. Hişkbûn, ji du sedeman pêk tê. Yek, bi demeka dirêj bi heman kevneşopîyê re jîyandinê tê. Ya din jî, ew rewşa ku heyî, ji sedema parastina wê tê. Her wusa, ev herdû, sedem jî, di temenê wan de kevneşopî hena. Kevneşopî, di dema ku civat serdestê xwe bê, xwedîyê hêzeka pirr mazin ya xwe nûkirin û peresendinê ya bi jîyane civatî re ya.

Heta ku ez dikarim bêjim ku bi serdestîya civatî re, guharîna herî zêde û ya mazin, bi kevneşopîyê re diafirê. Hişkbûn û muhafazakari, kengî di kevneşopîyan de rûdidê, kengî ku civatê serdestîya xwe winda kir û êdî ku bi wê windakirinê re ku mafê pêşketinê a di nava xwe de ji dest ravand, dibê.

Di nava jîyane civatî de, "rewîst û nirxên wê yên herêkirinê, destûrên wê yên jîyandinê û derfetên jîyandinê jî diafirênin li gorî xwe. Kifşkirina meşrûtîyekê di jîyane de, weke aliyekî vê pirsgirêkê ku li ser nirxên rewîstî re dihê li holê ya." Meşrûtîya, zaroyên ku di hundurê mahrê de ku bûna" û "ne meşrûtîya zaroyên ku dervî mahrê ku bûna" jî, divê ku mirov li vir, di vê çerçovê de lê binerê û wê fahm bike.

Di civatê de rewîst, ku referansên ku di temenê pêşketina rewîstîtiya xwe de, di dema ku ji fêr û cerba berê bê, wê hingê, kevneşopî zêdetir li pêş bin. Di civateka weke ya kurd de ku xwediyê dîrokeka pîr demdirêja jî, wê ev yek heta ku ew li jîyane hebê bi temen wê bidomê. ..

Ez, divê ku vê jî bibêjim ku di civateka hemdem de, wê di sê xalan de referansên di temenê pêşketina rewîstî de wê hebin. Fêr û cerbên dema berê, pêşketin û pêşveçûnên dema nû û rêgezwarîya civatî, destûrî û hwd a.

Di destpêka wê ya pêşî de, ku weke xale pêşî jî ku mirov dikarê werêne ser ziman, wê fêr û cerba wê ya dîrokî û demên wê yên buhurî wê hebê. Ev, wê di demê de temenê pêşketina wê ya demî jî bin. Li gorî wê wê destûr û hwd, werina nivîsandin û afirandin. Piştê li gorî wê, wê rewşên nû ên ku hin bi hin di afir in jî, wê hilde nava xwe û biwê re dem bi dem xwe li gorî wê pêşbixe. Rûdawên nû, wê temenê guharênê bin. Ev jî, wê rewşên demê hin bi hin di nava wê de, bicih bike û weke rêgez û destûrên jîyana nû bi destûrî derxe li holê. Ya ku, wê guharandinê bi demê re di jîyane civatê de bi xwe re bîne jî ev bixwe ya. Her rêgez, bi serê xwe nabê weke teherekê. Lê her rêgez, beşek ji teherê bixwe jî ya. Pîrralîtiya jîyane civatî jî di vir de xwe dide dîyar kirin. Bi vê kifşkirin û pêşketinê re wê, dema nû xwe nas bike û rêgezên xwe yên nû biafirêne. Lê wê di temenê wê de jî, weke dîmenekî wê fêr û cerb wê hertimî hebê.

..

Vac,

jîyan

û zanîn ..

Beş pênc; darêjka vacê: Jîyane ku em bi wê dijîn, berî hertiştî giringiya wê bi zanebûna me re ew a ku dibê temenê pêşketina wê ya bihişarî. Li vir, dema ku em bahse vacê dikin, divê ku em bi wê dîmenekî

jîyanê bi xwezaya wê re kifş bike. Ev dîmen, wê bi rengê wê yê xwezayî ê jîndayî û rewşî û hwd bê. her rewş, bi xwe re û bi bûyîna xwe re, piştî dîmenekî diafirêne. Yê ku wê rewşê dijî em mirov in. Bi teybetî, ya ku wê bi me re dijî jî mejiyê me ya. Mejî jî, rêyên wê hildinê bi dîtin, hiskirin û hwd, bi biyên me wê dike. Ev rêyên hildanê û ankû gihiştinê, rêyna giring ku di temenê wê pêşketina me de na. Têkiliya mejî û rewşê bi derahî, bi teybetî di temenê têkil danînê de ya. Têkilî, pêşî wê temenê me bê. Piştî jî, li ser wê re hiskirin û bi wê re jî fahmkirina ancama û sedemên wê, wê bi wê hişîya mirov re biafir in. Afirandin li vir, ew a ku ew kifşkirina me ya bi hiş a. Yanî, bi gotinaka din jî, hiskirina mirov a.

Li vir, di dema ku em ev hildan kir, du rewşên pîr giring ên ku divê ku mirov wan hem bi yek bi yek kifş bike û li ser bisekinê û hem jî bi hev re li ser wan bisekinê hena. Ew jî, yek; ew rewşa bi bidîmen bû ku di xêva me de ya û ya din jî rengê wê yê ku afirî ya ya. Li ser hevdû aliyan re wê têkilî were danîn. Di dema ku em em bahse vacê bikin, divê ku em ji bîr nekin ku rengê wê yê ku heyî û ankû birewşê re afirî, wê temenê afirîna vace me ya jîyanî jî bê.

Ji aliyê pêşî ê yekemin ve vac di ahangê de têkiliya li nava rewşa pêşî ya duyemin re bi fahm bikirina wê re dike temen ji xwe re. Lê di rewşa duyemin re reng û awayê awayê rewşê ji xwe re dike temen. Li vir, dema ku em bahse aliyê duyemin bikin, divê ku em hinekî jî bahse nirxîtiya wê bi awayekê wê kirdeyî bikin. Li vir, ya ku wê ji me re giring bibe jî ev a di wê xale duyemin de. (ku ji =çerçova= darêjka rewşê afirî)Kirdeye rewşê, xwe bi nirxandina wê re dide li der. Li vir, ew kirdeya wê ya teybet, bi têgihiştina hiskirina rewşê re xwe dihêne li holê. Hiş, di dema ku em lê dihizir in, bi teybetî, têgihiştina bi rewşê re ya. Em vê yekê, weha jî dikarin bibêjin ku aqilê me yê ku rewş hiskiriya ya.

Di aslê xwe de, di dema ku aqil hizir kir û rewş bi dîmen jî kir di xwe de, ku çendî em bibêjin jî ku ew kirdeya rewşê jîya, lê aliyekî wê hizirkirinê ê xwemalî jî heya ku divê ku mirov bi teybetî li ser rawastihê..

Aqil, çend ku di dema ku bihisikirina rewşê re diafirê û wê dike jî, piştî jî, bi hiskirinê re ew dîmenîya ku afirî, em nikarin bi tememî bi wê rewşa ku ew hiş jî wê afirîya bi wê bîna ser ziman. Ji ber wê xwemalîtiya wê. Li vir, ew xwemalîti, bi teybetî bi aferîndêriya mejî re mirov dikare ji aliyekî wê ve bîna ser ziman. Lê ji wê zêdetir, li vir, em dikarin bibêjin ku ew hiş, piştî ku afirî ji rewşê, piştî wê bê têgihiştinek û ew têgihiştin wê hiskirinê jî di derbarê xwe de bide çê kirin. Ev jî, wê

êdî wê weke pêpeloka duyemin wê pêvajoya hişkirina wê derxe li holê. Em ji vê re dikarin bêjin hişkirina hiş jî. ..

Li vir, rewş, piştî ku afir in, êdî piştre, mejî, wê di xwe de, wê bidîtnîya xwe re bihiş bike. Piştre jî, wê têbigihijê wê. Bi têgihîştina wê re, wê rewş, weke xwe nemêne di mejî de. Rewş, wê, wê piştre weke çerçoveya mejî jî wê awa bistêne û wê xwe bike nirxekî darêjkî ku hatî afirandîn. Darêjka rewşê, bi teybetî, wê temenê wê pêşketina hişê pêşî bê. Piştre, wê ew jî, bi xwemalîya xwe re, êdî darêjkê bide afirandin. Ev jî, aliyekî xwemalî ê nû ê mejî ya.

Li vir di vê rewşê de vac, di dema ku em bahse wê bikin, divê ku em bibêjin ku dîsa divê ku em vegerihîna wê ast û care pêşî ku rewş bûya û ji wê hiş bûya. Rengê ku bi wê rewş bûya, ew wê di temenê pêşketina vacî de bê. Vac, aliyekî wê yê şenber heya ku divê ku em bi teybetî li ser bisekin in. Hertimî, şenberkirin, wê bi rengê wê re di temenê nirxandina bi vacê re bê.

Ev darêjka vacê ku em wê li jîyanê bicih dikin û piştre li gorî wê li jîyanê diner in, ew tenê ne weke darêjkeka ku pêşîya ji rewşa jîyanî tevdiqerihê, her wusa weke nirxeka xwemalî a mejî tevdiqerihê. Lê di kirdeya wê nêzîkatîya vacî de jî ew rewşîti weke darêjkê heya ku vac ji wê di her rewşê de û di wê rewşê de jî ku sûd digirê. ..

Piştî afirandina hişa vacê, wê piştre di temenê nirxîtiyekê de bi kirdeyî wê lê binerê. Mejî, wê xwemalîyê bi heyîna xwe re çê dîke. Mejî, piştre lê dinerê. Ku em rewşa xwe ya pêşî xwarina xwarê re salix bikin, emê li vir piştre her rewşên xwarinê, ku em lê diner in, emê bi wê re salix bikin. Lê piştre, ew xwarin, ne tenê bi dahûrîya dîtina xwarinê re, her wusa, bi rengê têj û awayê xwarinê re jî, wê xwe bi wate bike. Emê wan jî di mejî de bisalix bikin. Piştre jî, emê di wan temenan de jî biner in. Piştre jî, di dema ku me xwarin dît, emê, di wê temenê de li ser du awayan re li xwarinê bihizir in. Awayek, wê di temenê xwarin û kirina xwarinê de bê. Awayê din jî, her wusa wê di temenê reng, têj û hwd, ê wê de bê. Ev wê temene me yê xwarinê ê vacî jî hin bi hin bi xwe re bide afirandin.

Li ser têja xwarinê, minaq, ku ka tûja, tahla, şêrîna û ankû miza, wê salixkirina wê bê. Ev jî, salixkirina wan, wê bi wan re, bê salixkirina vaca me jî. Her salixkirin, divê ku em bibêjin ku dîmen û ankû wêneyekî vacî bi xwe re diafirêne. Li vir, êdî tîkiliya vacê û salixkirinê, mirov wê êdî bi zelalî bibîne.

Em li rojê dinerin, roj rohnîya û germa. Em li darê dinerin, dar şîn a û bi çiqil û pel a. Em li kevir diner in, kevir hişk û reş û ankû

rengêkî din a. Em li zaro diner in, zaro piçûk û hê balixnebûyî ya. Em li jinê dinerin, em teybetmendiye wê jîndayî vajî yê mêr dibînin û hwd, her wusa, gelek xosletên ku em dikarin wan li vir rêz bikin, di mejîyê me de bi dîtînen me re biwêna bûna. Êdî piştre, di dema ku yekî bahse darê kir, emê wê wêneyê bibîr bixin. Di dema ku yekî bahse kevir, emê wê wêneyê wê bibîr bixin. ..

Vacê me jî, weke hişê me, sînore wê bidîtîna û hişkirina me re ya. Minaq, dema ku me bahse darê kir û yekî bahse darê kir, emê wê dîtînen xwe yên berê bibîr bikin. Lê dema ku bahse cûreyekî darê kir, emê bibêjin ku me ew ne dîtîya. Bi gotînen ku me di derbarê wê çûreyê de bihistin, emê bikin ku wêneyê wê cûreyê di serê xwe de biafirînin. Bi wê re, emê biafirînin jî. Lê ji ber ku me bi we rê ew ne dîtîya, wê hertimî, gûmana me li ser wê aferîndêrîya me hebê. Ku kengî, piştre me ew cûre bi çavê xwe dît jî, emê hingî wê çêkerîya mejîyê xwe jî bibîr bikin û bi wê re bikina yek. Hingî, wê wêneyê wê çêkerîya me ku wê şenber dîke, wê bê ew dîtîna me ya wê cûreyê. ..

Bi wê dîtîna xwe re, emê hin bi hin bi nerîna me ya ku weke nîrxandinekê ya bi wê re, emê kêmesîyên wê wêneyê xwe jî temem bikin. Yanî, emê her dîtînen xwe bî wê re ji nû ve biafirînin. Ev ji nû ve afirandin, wê di temenê wê xwemalîya mejî de bê. Piştî ku mejî, ew xwe afirandin da kirin, piştre, êdî ew weke çerçoveyeka têgihîştîna ya mejîyê me ya zelal heya. Êdî, ji vê pêvajoya û pêde, wê vace kirinî(pretîk) û ankû zanîna vacî pêş bikeve. Di vê temenê de, rengêkî bi hêza hizirkirinê re di wê temenê de diafirê, êdî di temenê jêvcûdakirina rewşan û kirinîya wan de, zanîna bivac pêşdixe û ser dixê bi mirov re. Zanîna vacî, hinekî jî, serdestîya mejî bi hizirkirinê jî dihêne ser ziman. Di vê temenê de, salixkirinê bi heyînê û rengê wan hatina kirin, serdestîya li ser teybetmendiye wan re, temenê zanîna vacî û pêşketina wê jî diafirîne. Ev jî li ser naskirin û şenberîyê re meşandina bi zanîna re diafirîne.

Vac, hinekî rengê jîyanê û bitêgihîştîna û zanîna ya. Salixkirina reng û cûrehîya jîyanê, di temenê naskirina wan reng û cûrehîyên wê ên jîyanê de bi naskirina wan re vac xwe bi wate dîke. Di vê temenê de vac, weke ku hinekî di temenê jîrbûna mirov de jî xwe bicîh dîke. Her wusa, serdestîya li cûrehîya jîyanê jî, di temenê xwe de, wê diparêzê. Jêvcûdakirin û naskirin, weke teybetmendiya zanîna bizanebûnê ya. Her cudahî, heyîn û şenberî û nasîna wê ya ku bi zanîna wê ku em di farqê de na re heya, rengêkî vacî jî bi xwe re dide li berçav. Bi vê rengê, di aslê xwe de vac, hinekî tekoşîna li ser salixkirin, naskirin

û şenberkirinê re bi nepeniyê re jî ya. Bi wê re jî, bi hev re levkirina wê jî, bi pergali pêşxistin, rengê pêşketina bi vacî a bi demê re dihêne li ser ziman. ..

Emê piştire bi wê çerçoveyê û nasîna wê ya hişî re li rewş û bûyarên din ên ku rûdidin biner in. Hingî jî, ew gotina ku hertimî kurd di nava civatên xwe de dibêjin ku "bizanîn binere!" jî, emê bi wate bikin. Ji ber ku temenê vê gotinê, ew çerçova têgihîştinî û nasîna wê ya bihişî ya. Bi wê re û li gorî wê em diner in. ..

Bandûr, ji tiştêkî dibê. Têkilî jî, bi tiştêkî û ankû yekî/ê re dibêt. Li vir, dema ku em bahse têkilî û bandûra wê bikin, divê ku em hinekî herina temenê têkilîyê û wê lê bikolin. Rewşa têkilîyan, bi afirîna wan re, bi heyîna wan re, xwe dihênina ser ziman. Lê di rengê têkilîyê de, ji aliyê bandûrîyê ve ku em hildina li dest û li wê sentetîkîya wê binerin û her wusa dema ku em ji aliyê wê têkilîya wê ve û dahûrîya wê ve hildina li dest, em divê ku bi awayekî ji bingihîna wê hildina li dest.

Bêgûman ku em bahse xêvê bikin, divê ku em ji bîrnekin û werênina ser ziman ku ceribandin û bandûr jî weke du gotinên ku divê ku em wan bi hiş bikin in. Ceribandin, di serî de, hinekî jî bi jîyane mirov ve girêdayî ya. Em di jîyane xwe de, dijîn. Di nava wê jîyanê de, em dibînin, dibihîzin, biyendinê û hwd dikin. Em seh dikin û bi wê sehkirinê re hişekê jî bi xwe re dibînin ku diafirê. Ev, hinekî jî, di dema ku em jîyan dikin, mejiyê me, wê dîtîne bixwe re qayd dike. Ev qaydkirina di xêvê de, cerbeka ku êdî em divê ku weke jîrekê û bi wê re weke têgihîştinekê ku dikarin werênina ser ziman a. Li vir, ew hildan li mejî û di mejî de çêkirina naqşaya rewşa ku hatî jînkîrn û bi xêvkirina wê, weke hinek pêvajoyên pêşketina mirov, divê ku mirov li ser wan bisekinê na. Lê bi vir ve jî, divê ku mirov bibêje ku cerb, ceribandina wê, hinekî li vir, piştî ku jîra wê di xêvê de afirî û pê de êdî bûyîna wê, divê ku em di temenê jîra jîrê de bikina bi şîroveyê de û şîrove bikin. Lê li vir, em weke ku du sadsalî berê John Locke digot, emê ne bêjin ku "berî cerbkirinê valahî bû ew xêva mirov". Li vir, divê ku em vê yekê bi teybetî bibêjin ku ew destpêka jîyane mirov ku mirov wê weke destpêka pêşketina mejiyê xwe jî, hildina li dest û ji wê pêvajoyîna li ser gotina 'rakendîtîyê' re bi wê re bidina destpêkirin û werênin ser ziman, emê li vir karibin bibînin ku her mirov bixwe jî, weke pêvajoyaka wê herîkîna bi xêvê re. Ev rewş, bi xêvê re weke rewşeka ku girînga ku divê ku em bi teybetî bi aqilê xwe re li ser bisekin in. Li vir, dema ku em di vê çerçoveyê de hildina li dest, em êdî divê ku zanîna xwe re bi cerb û hwd'ê, ku em dihildin jî, ji cerbê

zêdetir divê ku em hin wateyna werênina ser ziman. Dîmenîya hişmendî ku diafirê, di temenê wê de xêv û girtina wê heya. Bo vê yekê, divê ku em ji wir destpê bikin û hewl bidin ku werênina ser ziman.

Li vir, em li ser gotinê re, ku em pêşî bi gotin 'zanînê' re destpê bikin û werênina ser ziman, bi hişariya wê zanînê re têgihîştina ku diafirê, wê bi wê ew hişê ku derkeve li holê, wê piştê li bîra me bikeve. Ev, bi teybetî, di nava xêvê de rewşekê dihêne li holê. Li vir, ew bîrkin, di temenê wê de ew xêvîya ku heya, ku li ser wê re bîrkin bû, em divê ku wê bîrkinê ne tenê bi rengekî hildina li dest û fahm biikin. Di bîrkinê de, hişkirin û hişarî bi hevdu re hena. Li vir, bîrkin, bi aqilê mirov re jîreka mazin ya ku êdî em dikarin li ser wê re xwe jî werênina ser ziman a. Xêv, li vir, bo jîyane me ya ku êdî di wê de zanîn pêşketîya weke temenek û ankû bingehekî ku li ser wê jîyan pêşketîya ya. Di vê çerçoveyê de, dema ku em binerin, em dibînin ku hişkirin, ji ya ku em dibînin bêhtirî weke dîmenekî têgihîştî û bihişar wê derkeve li ber me. Di temenê wê de jî, xêv heya. Lê hişkirin, çend ku gotina bîrkinê dihêne bîra me jî, divê ku em bibêjin ku weke kirdeyeka wê ya vêşartî, rengekî hişarî bi xwe re û bi me re didêt têgihîştin. Bîrkin, zêdetirî, jiberkirinê û di hiş de hiştinê dihêne bîra me. Lê hiş, bi serê xwe de hişariyeka têgihîştî dihêne bîra me. Hişkirin, herî zêdetir, weke ku di çerçoveyeka kevneşopîyekê de di nava kurdan de hertimî lê dihat nerin emê lê binerin û emê ji gotina **'kifşkirina bitêgihîştî'** dûr neyênina ser ziman. 'Bihîş be!', weke ku çawa ku divê çerçoveyê de weke gotinaka xalkê ku bi gotina 'hiş' re dihê ser ziman, her wusa 'bibîr ke!' jî bi gotina bîrê re dihê ser ziman. Lê li vir, ku em li ser van herdû gotinan re herin, em divê ku hinekî ji hevdu cuda şîrovekirinê destpê bikin. Bi hiş be!, beremberî gotina 'bizane be!' tê. Yanî, fahm bike. B vê yekê re, têgihîştinek û hişmendîyek di wê de heya ku hewl bide fahm bike. Yanî, aqil biafirêne di serê xwe de bi hizirkirinê re. Di vê temenê de, nêzîkatîyaka aqilî ya bihişariyeka dîtinî re xwe dihêne ser ziman. Lê gotina bîr, wê têgihîştinê dide me ku weke ku hişekî ku berî hebe û wê hişê bibîr bikê, têgihîştinekê û hizrekê bi me re çê dike.

Di vê temenê de, divê ku em bibêjin ku gotina bîrê, hinekî li vir, bi wê rewşa ku gotina xêvê ji xwe re dike temen û li ser wê re dijî û xwe dihêne ser ziman re, aliyekî gotina hiş'ê jî dike balgih ji xwe re û bi wê re dijî û xwe dihêne ser ziman. Li vir, em divê ku vê yekê bibêjin ku hişkirin, kifşkirinê jî bi hizirkirinê re di hundurê xwe de weke kirdeyeka vêşartî dihawêne. Em divê ku vê yekê jî dibînin ku bi dîtin û fêrkirina bi

wê dtinê re xêve me tişî bûya. Bi wê re, bi demê re êdî xwe bi demê re pêş dixê. Li vir, ew afirîna bi xêvê re ku dibe, di temenê wê gotina bîrê de xwe dide dîyar kirin. Xêv, berhema temenê a afirande ya. Ev temen, divê ku mirov bi wê re werêne ser ziman ku temenê gotinên hişkirinê diafirênin. Li vir, divê ku em vê yekê jî bibêjin ku xêv êdî bi wê heyîn û afirande ya xwe ya ku heya re nerîn û dîtina me ya ku bi dîtinê re digrê jî, bi bandûr dike. Êdî li vir, ev weke pîrsekê derdikeve li ber me ku ew nerîn û dîtine me ya dîtinê a dervayî, çendî zelal û safî ya ku em bi wê bi xwe re digrin.

Em, divê ku vê yekê bibêjin ku piştî ppêvajoyaka xêvî re temenê jiberkirina bi mejî re diafirê. Jiberkirin, ew a ku dema ku mirov bi nerîna xwe bibîne û jibînekê û dema ku guhdar kir, weke ku guhdarkirî ku di hiş de bihêle û piştîre ku karibê weke wê dubarîyê werêne ser ziman. Ev, weke xwe girtin, hinekî jî, bi hişarîya çerçoveya wê rewşê û ankû binetera ku hatî xwandin û mirov jî bihîstî ve jî girêdayî ya ku divê ku mirov li ser wê bisekinê. Li vir, pêkera hişarê, weke aliyekî giring divê ku mirov wê hildina li dest. Hişarî, hinekî li vir, dibê hişarîya di derbarê hişarîya ku afirîya de. Yanî hişara hişarê ya. Li vir, hişarkirin, xêvê me ji temen ve dixwezê. Ev jî, weke aliyê giring a ku divê ku mirov li ser sekinê. Heta ku xêv negirê, wê nikaribê bihişar bike û piştîre jiber jî bike. Ev, weke pêvajoyana ku bi hevdû ve girêdayî na. Hiş, li vir, weke gotina ku di temenê ya hişarê de ya, dema ku em li wê dihizirin, em dibînin ku bi hebûna xwe re wê zanîna ku dixêvê de afirîya dihêne ser ziman. Lê ne tenê ew a. Ji wê zêdetir, hinekî aliyekî wê zanînê bi hişkirina wê re dihêne ser ziman. Yanî, hiş, di vê rewşê de weke ku kirdeya wê zanînê ya ku bi temenê pêşketina hişarê diafirêna ya.

Abdusamet Yigit/Kurdistan(Cizîra bota)/2013
